

821/4771'06
X-22

**БОРИС
ХАРЧУК**

**Подорож
до зубра**

0

**БОРИС
ХАРЧУК**

**Подорож
до зубра**

ПОВІСТІ

103587 аб

22

Київ
«Радянський письменник»
1986

84Ук7-44
X22

Новая книга известного украинского писателя состоит из пяти остросюжетных повестей, в которых исследуется процесс формирования духовных, общественных и гражданских ориентиров молодого поколения. Автор утверждает: труд на пользу общества — мерило совести и чести каждого человека. В книгу входит историческая повесть о народном герое Морозе-Морозенко.

Рецензенты:

В. І. Брюховецький, А. А. Дімаров

X $\frac{4702590200-093}{M223(04)-86}$ 75.86

© Видавництво «Радянський письменник», 1986

СОЛОМОНІЯ

Повість

Долиною між селом і лісом розлігся туман — густий, навислий посередині темною прямовисною смугою над випрямленим Ірпенем, і рідкий, димчастий по краях: було видно, як він, білясто пасемкуючи між кущами, гине на узліссі. Вище й вище ставало небо, блякнув вигаслий місяць, збоку догоряла вишнева зоря... Прокидалися птахи й дорога.

Христофориха, або Солемонія, потягла на себе скрипливі двері й зупинилася — відчинила білий день.

— Як дзвенять роси...— прошептала й зупинилася на ганковому порозі, як на порозі ранку.

За її плечима стояв ще теплий, встояний сінешній при-смерк, а в обличчя хлюпало чисте, прозоре повітря.

— Такий здоровий дух...— прошепотіла знову й заслу-халась, як дзвенять роси, і дивилася на ліс, на небо, на спориш-траву за порогом: усе вмивається росою, усе може жити собі й без людей, а людина без усього цього жити не може.

Перед її очима зафуркали, чублячись на льоту за щось своє, двоє горобців,— пурхнули під стріху й похитували своїми дратівливими хвостиками. Вона не по-старечому примирливо-їдко посміхнулася, молодо й мерзлякувато повела плечем, сказавши:

— Годі молитися...— і підхопила в одну руку відро з водою, а в другу — дійницю.

Ще усе спало — стежка, хлівець і покрай хати тополя, під якою стирчав високий вислизьканий пеньок. Вона йшла й будила стежку. Поставила коло хлівця відро з теплою водою, прихилила до нього дійницю — корова, ремигаючи, зводилася на ноги.

— Скучилася? Чекаєш? — обізвалася Христофориха до неї й утішалася не зупиняючись: — Чекай-чекай: я тобі щось принесу...

Призро глянула на пенька, який начеб сидів їй в оці, лапнулася рукою тополі, погладила її мокру кору й, підіймаючи на ходу запаску, пустилася на город. Відхи-лила хвіртку, яку поставила від курей, і, ступивши між сплетені рядки, визбирувала зілля, ламала бурячипня. Зігнута, згорбатіла, робила це удвуруч, мовби і не при-дивляючись, що визбирує і що ламає. Здавалося, що її пальці стали видющими і самі бачили, де вродився бур'я-нець, який листочок прив'яв,— так шпарко рвали й паку-вали, й пакували в запаску. Город шелестів.

Розігнулася: запаска горою. Несла пашу — зарошена по пояс. Рукави мокрі аж до пліч. Мокрий ріжок хустини. Обличчя зарум'яніло. Очі голубі, промиті. Вся — мовби впливла з води і роси.

Йшла з городу і, в теплій сивій хустині, в кожушаній камізелці, в м'яких матерчатих валянцях, була подібна до своєї старої хати під шифером, вікна якої світилися синюватим блиском.

Корова тупотіла й чухалася рогами об двері, але вона не квапилася до неї: прихилила за собою хвіртку, зупинилася під хлівцем і випускала курей. Кури, сокоцучи, вистрибували з курника, ставали їй на голову й розліталися по подвір'ю.

— Соко-ко-ко... — перекривляла їх. — Сороки!... — І сварилася на півня: — Гляди, інспекторе, не веди їх на город.

Втримуючи повну запаску, висмикувала кілочок на шнурочку з петлі — двері відкочувалися з гуком: ласкаво-бептежний коров'ячий дух і пах перетрубленої паші гарячою хвилею вдарив їй у груди, наповнюючи їх радісним щемом. Мовби сходило сонце, мовби почула гомін луку — всі сонця, які були й будуть, засвітили їй, запахли всі трави. На кінчику свого язика вона відчула щось звабне, щось дивно-солодке. І зупинилася.

Піднявши голову, стояла корова. Вони стояли одна перед одною й дивилися прямо у вічі — приязно і звичайно. Це було тільки мить. Кожна побачила себе в очах іпшої і впилася блиском свого кривняцтва і своєї згоди.

Корова хитнула рогами, мотнула головою й потяглася до запаски.

— Но-но, Соломоніє... Добридень, Соломоніє... — казала Христофориха, ступаючи в хлівець і не боронячи пашу.

Корова з фуком упірвала цілий жмут і пакувала собі, не дивлячись, як її хазяйка порасться у яслах. Пережувала й ступила до ясел. Схилилася, а Христофориха чухала, пестячи її, між рогами.

— Я — Соломонія. А ти, миню, теж Соломонія. Так охрестив ще твою бабуню наш Христофор. Вона тоді була телятком. Його дали мені з ферми як премію. Було гарне, покірне. Його не треба було вести й на мотузку. Я собі ступаю, веду, обнявши його за шию, — так і вступаємо в наше подвір'я, а наш Христофор розп'явся на ганку на млицях і каже: «Соломонія Соломоненя веде...»

Корова ремигала.

— Твоя бабуня недовго була Соломоненям: коров'яче дитинство коротке... — вела Христофориха. — Побігла, ще

не стала первісточкою, а вже була Соломонією. Потім вона народила твою маму, мама народила тебе — Соломонії не переводились. А їй-богу, добре, що наш Христофор так охрестив наше плем'я. Ти хоч пам'ятаєш його? Пам'ятаєш?..

Ш-шам... ш-шам... — хапала корова гичку.

— Пам'ятаєш, — сказала Христофориха, обнявши її за шию, а потім пішла за відром, щоб обмити теплою водою вим'я.

Всідалася на маленькому стільчику, на якому висохли кізяки, ставлячи дійницю собі між ногами:

— Ми такі подібні: обое рябое — Соломонії. Давай доїтися. Не затримуй молоко, бо в мене руки болять.

Корова доїла пашу спокійно, то підіймаючи, то опускаючи голову.

Молоко цвиркнуло з її довгих дійок, забриніло голосними тонкими струменями, збиваючи у дійниці білу піну.

— Ти ж мене і годуєш, ти ж мене і тримаєш на світі, — звучав жіночий голос.

Молоко парувало. Хлівець пахнув молоком і початком нового дня.

— За те я годжу тобі, як мамі. Чи я ж не плекаю тебе, як свою доню? Я тебе вкоськую, як свою невісточку...

Доївши гичку й зілля, підбравши до корінчика, корова стояла як укопана. Слухала, як її доять а чи цю сповідливу мову?

— Ой і нагрішили ми з тобою... — почала Христофориха і відразу прикусила язика, мовби злякалася, що її може хтось підслухати і потягти на суд. — Та я тих гріхів не боюся. Вже спокутувала. Хіба бога нема?..

Руки ставали млявішими й млявішими. Пальці не хотіли стискуватися. Їх зводило. Крутило в плечах.

— Геть вибилася із сил. Геть умліваю. Вим'я як відрок — повне молока, а здоїти не можу.

Корова непомітно пригнулася своїм хребтом, аж прилягла, віддаючи молоко.

— Всі його хочуть, усі потребують монячки. З вранішнього дійва я не залишаю його й крапельки. І не причащаюся. Проціджу — і в дзбанок. Несу, ставлю дзбанок край воріт, край дороги — здаю. Бо це за якусь хурчину соломи, а то й жменю круп чи рису бабі на приварок...

Сива хустина, розв'язавшись, з'їхала їй з голови на шию. Христофориха розігнулася, зняла хустину й кинула за поріг.

— Впріла! Запарилася! — і хукала собі в пальці, і во-

рушила пальцями, а вони не могли ворухитися й гачкасто стирчали.— Моя ти Соломоніє, ой і мучу я тебе,— казала, простягаючи руки до вимені.— Стій, постій, красо моя...

Молоко то цвиркне, то затихне.

— Не довго нам уже жити в парі, ой не довго... Ти випаси... А перезимувати?.. Підеш ти, моя Соломонієчко, туди, звідки прийшла.

Не вступаючись з місця, корова ще дужче пригиналася, даючись до рук хазяйці. Завернула своєю головою й дивилася на Христофориху.

— Ти не дивися на мене: мені страшно! — злякано крикнула їй.— З твоїх губ повисла зеленою ниточкою слинка — так тобі недобре. А мені, думаєш, добре? Та чи ти знаєш: кожної темної ночі перед сном я молюсь за одне й те ж, щоб моя смерть була легка!

Корова відвернула свою голову.

— Насилу домучила...— зітхнула Христофориха, але сиділа, не приймаючись зі стільчиком, і в дійниці шумувало молоко білою шапкою.

Спочивши, простоволоса, сива, виступила з хлівця, підхопила викинуту хустину й заплющила очі: в них було чорно. Вона повільно їх розплющувала, наче боялась, що не побачить світу.

Ще і не розплющила як слід, ще і не розклепила, а перше, що побачила, Відпасувача. Він сидів на пеньку, курив й так і кинувся їй в очі разом з високим пеньком.

— Що ти розсівся на моєму пенькові, як на своєму злочинстві, та ще й пускаєш ядучий дим? — напустилася вона на нього й задихалася.

— А я, Соломонієчко, по твою Соломонію. Нині п'ятий день — моя черга,— відповідав він, розсівшись на пеньку, нітрохи не сердячись, якимсь ніби власкавлено. Сигарета прилипла до його нижньої губи, і кожне його слівце було пригнічене тютюновим димом.

Вона стояла — зворохоблена, гнівна. Він зводився повільно, владно. На плечах брезентовий, прогумований, ящіркового кольору, з прорізами для рук плащ. Устав, і здавалося, що разом із ним звелася на ноги сама впевненість.

Пакнув, виплюнув недопалок, притоптав.

— Соломонієчко, будь ласкава, даси мені путечко,— почав, насолоджуючись.— Та твоя пестунка не як усі: все б їй командирствувати. Яка Соломонія! Я її спутаю.

Христофориха замахнулася на нього хустиною:

— Чого захотів — путечка? Займай і жени! Сам себе спутай!

Вона сироваджувала його й корову з подвір'я.

Він поступався, човгаючи чобітьми. Широкополий плащ черкав по зарощеному спориші.

— А путечко — надійна, конечно у наш час річ, — казав, кожне його слівце прискало.

— Спробуй, ти тільки спробуй її запни — руки відсохнуть!

II

З-під залізничного мосту виночовував туман, стелячись над річкою. У тумані проступила Соломонія — червоної масті: степова українська порода. Вона йшла, передуючи, несучи свої роги, як два півмісяці. За нею ступали чорно-ряба, біло-руда, просто періста, зовсім чорна, а позаду тягнувся Відпасувач.

Соломонія звернула на вузький пішохідний місток, окутий для міцності залізними дугами. За нею подалися інші. Корови вибралися на горбистий, вибалкою між Ірпенем і лісом п'ятачок, що не увійшов до іригаційної системи і був відділений ровом. Усі почали пастися, але не Соломонія. Вона задерла голову, виставивши її над туманом, мукнула, і те протяжне трубне мукання покотилося через рів довгою долиною коров'ячим: «Чомму?..» Ліс обізався безрадісною луною: «А том-му...», — яка пірнула в річку.

— От і паси її без путечка, втримай! — обізався сам до себе Відпасувач, перечовгуючи через місток.

Дочовгав до кінця, зупинився, загородивши собою прохід, і сказав з притиском:

— Не тільки путечка на неї, припончика, припончика... — і погрозливо замахав палицею з гумовим наконечником. Палиця висвиснула, плащ на його плечах зарипів. — Апу пасися, як усі!.. — крикнув, але і висвист палиці, і рипіння плаща, і крик заглушив гук поїзда, який гуркотів через міст.

Він на якусь мить забув про корови: підняв до очей свою руку, випустивши палицю, глянув на годинника, який світився, й, приплющуючи ліве око, прикидав собі щось в умі. Поїзд промчав, аж тоді опустив руку й нагнувся за палицею.

Чорнявий, без єдиного сивого волоска на голові, він був якийсь не стільки худий і виснажений, як зчорнілий і зачерствілий. Його невисокий лоб під круглим картузом, маленькі чорні підлобисті очі, довгасте зморшкувате обличчя

чя — увесь начеб сидів у засушеному стручку, з якого не витеребити. Яціркуватий плащ на плечах приховував його ще дужче, так мовби стручок сидів у стручку. Мав ім'я, прізвище, але з того часу, як вийшов на пенсію й з весни приїжджав до сестри, літуючи в селі й пасучи Чорну, його інакше не називали, як Відпасувач. На кутку, який складав півсела, було п'ять корів. Їх пасли по черзі. Звідси й кличка, яка замінила йому ім'я, по батькові й прізвище, хоч відпасав не тільки він.

Туман пропадав. Соломонія нагнула голову: мабуть, вона думала: «Налижуся роси...»

— Так би давно... — буркнув Відпасувач, не спускаючи з неї очей.

Дивлячись на неї, він бачив Христофориху: кожна свійська тварина нагадує свого господаря. Він був певний у цьому своєму спостереженні. Не лише розумні створіння: корова, собака чи ще передніше — кінь, безмозгла пташва — кури, гуси, індик, качки, така гидота, як свиня, навіть блудливий кіт — усяке переймає норов свого хазяїна, пристосовуючись до його робучості чи лінивства, уособлюючи в собі і його пристрасті. Він знав, що Чорна нагадує беззаміжницю-сестру, може, й самого його: то така коровиця — на дорозі напасеться, її тільки пусти, жодної стеблинки, жодного коріннячка не промине.

Та йому була байдужа Чорна, ще байдужіші рябі й періста: пантрував за Соломонією.

— Плекана... — муркнув. Подумав і муркнув: — Стара, а гарна... — й невідомо, яка Соломонія вертілася йому в голові. — Через неї я літую... — Ні, не та, що паслася.

Вимуркнувши останні слова, він покосився через одне своє плече, через друге: його ніхто не почув — текла річка.

З лісу скрикнула, пролітаючи, електричка. На цей раз він дістав з кишені записника, з якого стирчала кулькова ручка. Поки електричка пролітала, встиг поглянути на годинника, звірив і черкнув щось у записнику, хитро усміхаючись. Ця усмішечка щезла з його тонких синюватих губів, коли захоплено прошептав:

— Запізналася...

Заховав записника й пригас, заховуючись у своєму плащі.

Думав, дивлячись на носики своїх хромових чобіт, які заросилися, просихали й налиснилися. Його не обходили ні корови, ні ліс, у якому обізвався дятел, ні долина, над якою займався світанок.

— Дорікнула мені: всівся на пенькові, як на своєму злочинстві... — проказав, схопився, що заговорив. Застерігаючи себе подумки: «І на відлюдді не розпускай язичка», — відповідав, думаючи: «Такий час, а я був тоді фінагентом...»

Думки потекли: «Перемога — я вернувся цілий і неушкоджений. Габардиновий кітель, габардинове галіфе, на плечах сержантські погони, через плече португя: по-теперішньому прапорщик. А головне — і не зачепило, не дряпнуло. Бо в мене — очі. Треба мати такі очі, що коли пачальство на тебе тільки гляне, а ти вискакуй зі своїх очей і жери його, жери... Вскочиш йому в очі — і «ти» вже не «ти», а «ми» — разом із начальством».

Він завертав минуле: «У селі дівчат, а ще більше вдовиць — лафа. Кожна хоче підшити батистовий комірець і кнутися тобі на шию. А я з перебором: «Чарочку хмельную полнее паливай!» Ех і упивався... Переможець. Трирядка розтягувалась від тину й до тину — широко, а попереду: роздайсь, вулице! Курява стовпом, як димова завіса. Завертали на майдан: роздайся, майдане! А навколо дівчат — очі розбігаються. Тут я і побачив її: стояла в гурті, у самій гущі. Була в білій хустинці, чорні коси з проділом. Скромна й зніяковіла. Я не знав її до війни: підросла. Я мотнув головою, я кипув своїм чубом і пішов... Мої ноги перебором, переборчиком: роздайтеся, дівчаточка! Дівоче море роздалось. Вона хотіла розплеснутися в ньому, але не встигла: я підкотився, цокнув закаблуками, став і уклонився їй. З форсом. Подав руку і повів її — заметіль-метелиця. Мене гнуло до землі, підкидаючи вгору. Я навприсядки — стелив їй під ноги свого чуба, а вона пливла, легка, зваблива... Ех, «казав мені батько, щоб я оженився...» Запитав, чи пішла б за мене, й почув припикле, соромливе: не знаю... Й аж тоді схоплено: як же тебе, дівчино? Відказала: я — Соломонія! Ех, «по досвідках не гуляв та й не волочився...» Соломонія, Соломонія...»

Гуркотів поїзд, і він перестав думати, знов узявшись за записника.

Пас корови, стежив за поїздами й за електричками, думаючи у перервах. А поїзди мчали на схід і на захід.

«То був такий тапець — женитися! Стаю на облік, а мені в районі пропонують фінагентом. Посада. Португя, вузькі ремінчики. В моїй руці квитанції на м'ясо-молоко, на садовину-городину, на шерсть-перо — на все движиме й недвижиме. У мене села. Добиваюся у своє — повинна:

Соломонія вийшла за інваліда Христофора. За бідного удівця? Пішла на троє дітей. Я перестрів її ввечері на розі хати під яблунею. Несла воду. Як же так, я ж тебе вибрав. Вона: я не з тих, що їх вибирають, — я вибираю сама... І понесла повні відра. Ці відра хитаються перед моїми очима й досі — повні, коромисло на її плечі...»

Віднасувач скинув плаща, склав і всівся на ньому обіч містка: пригріло.

Йому було байдуже до худоби, яка никала, не знаходячи собі місця. Навколо нього пурхали яскраві метелики, здіймалося на крила веселе сонечко, за ровом, у бляклому ячмені видзвонювали коники, а в лісі кували зозулі. Не бачив і не чув.

Кругле картузище затіняло йому обличчя. І сам він, у френчі, у галіфе, скидався на сидячу тінь.

«Я оббігав своє село, як голодний вовк... Було наречених. Хіба не мав? Я не скаржуся. Але Соломонія... З яблуні став пеньок, на якому я нині сидів. Чого не було? Ліс рубають, тріски летять. З фінагента — з «фінагена», так мене прозвали, смішно згадати, — я став інспектором соцзабезу. Розпустило, розвезло — ні дійти, ні доїхати. Викликаю: переогляд. Соломонія приносить свого Христофора на плечах. Посадила його собі на плечі, обхопила руками за кувльші-обрубки і, забрьохана, лиця на ній нема, так і ввійшла на медкомісію. Я засміявся, але допоміг зсадити Христофора. Сміх сміхом, але отаку б жінку! Вона мучилася. Але хіба я не мучився? Так тобі й треба, йойкало щось у моїх грудях. Так тобі й треба... Я не зловтішався. Я не зловтішаюся... Дальше — більше: я вже не інспектор. Я завжди жив по закону, тому не чекав на посади: посади чекали на мене. Мене завжди запрошували, мені пропонували. Курси, перепідготовочки. Я став не «я», а «ми» — до всього є діло. Такого не було, до чого б не мав діла».

За плечима стрімко линув Ірпінь. І як та випрямлена річка, яка не знає ні заворотів, ні круч, так випрямлено, немов узяті є бетон, текли його думки.

«На минулому гроб: мертвим царство небесне».

Чергувалися поїзди й електрички, гуркотів залізничний міст, і він не ховав записника в кишеню, держачи напоготові й ручку.

«І тепер, коли вже по всьому, коли я вільний, коли вона вільна, чому б нам не зійтися на старості? Чому б?.. У мене грубенька пенсія. Невже я отут марно літую, марно...»

— Пасете, а корова в ячмені? — обірвав його думки різкий голос.

Відпасувач піднявся — в руках записничок і ручка.

Голова колгоспу вигнав Соломонію з ячменю. Корова вибрюхувалася з рову.

Під лісом зеленів «бобик».

— Путечка, я казав: путечка!

— Ви не галасуйте, а пасіть.

Вони стояли один проти одного — голова й Відпасувач; їх розділяв рів.

— Товаришу голово, упустив, каюся...

— Мабуть, мемуари пишете, Відпасувачу?

— Ні. Звіряємо рух поїздів, — відповів він серйозно й, потрясаючи записником, казав: — У мене тут записано, коли вони виходять. Я знаю, коли повинні підкотити до мосту. Я відмічаю порушення графіка. Що ж це буде, коли перший-ліпший машиніст вибиватиметься з графіка? Хіба не правда, товаришу голово?

— Для порядку ви і заплатите штраф.

Відпасувач не знітився:

— Заплатить той, чия корова. А її хазяйка у вас заслужена. Якщо не помиляюся, орденоносиця: має «Знак Пошани». Я її сам попереджав: путечка треба, путечка... Чи, може, ви мене збираєтеся штрафувати? Товаришу голово, а чому у вас ячмінь посіяно з огріхами? Я скінчу з поїздами і візьмуся за ячмінь. Тригація, такі кошти і раптом? Я це кажу вам прямо в очі.

Вибрюхавшись, Соломонія обтріпувалася й оббризкала Відпасувача. Він скинувся, метнувся за палицею й періщив її по клубках.

— Кінчайте з поїздами, беріться до ячменю й готуйте штраф, — кинув, сміючись, голова.

— Нас големи руками не візьмеш! — крикнув, задихаючись, Відпасувач, не перестаючи розмахувати палицею. — Ви нас ще не знаєте, товаришу голово.

Соломонія не стояла на місці. Крутнувши рогатою головою, пустелася на нього. Він ударив її по морді. Вона відвернулася, пацнула його по обличчі заболоченим хвостом, хвицнула задньою ногою, засипаючи йому піском і глеєм очі з-під своєї ратиці.

Відпасувач, нетямлячись, загарчав:

— Справлюсь... Я з тобою розправлюся, — й кинувся за нею, пантруючи, щоб вона не вскочила на місток і не вихепилася.

Загнав її в багно. Соломонія напоролася на виток ко-

лючого дроту й пропорола дійку, а він пустився до річки, щоб помитися.

Коли гнів з роси, Христофориха, стоячи у воротах, ще здалеку примітила недобре: корова йшла понура й забацинена. Побачивши розпорену дійку, отерпла й сплакнула.

Відпасувач сказав про штраф. Вийняв з бокової кишенки записника, розгорнув, видобув новенькі двадцять п'ять карбованців і простягнув, звертаючись погордливо:

— Я знаю таксу: бери і віднеси...— Й похитувався з боку на бік, мовляв, хоч і твоя корова вскочила у шкоду, я плачу, а ти віднеси, бо мені не з руки. І застерігав: — Чи ж я не казав: путечка...— Рудава купюра сухо потріскувала у його пальцях.

Христофориха вихопила гроші, зім'яла їх, кинула його грішми йому у вічі й, плачучи, зависла Соломонії на шії.

— Ну, ну...— занукав Відпасувач.— Це... це — казна. За це знаєш, що може бути? — Підняв купюру й розрівнював, розгладжував, щоб заховати у свій записничок.

III

Гладенько здіймався високий залізничний насип і, порослий травою, тягнувся уздовж колії. Дзвеніли рейки, гули електропроводи... Христофориха, провівши корову між городами, які держать залізничники, пустила її з налігача. Корова не хотіла пастися, і вони обоє якийсь час стояли задерши голови, наслуховаючи, як дзвенять рейки і гудуть електропроводи. Заревів, здіймаючись, літак: за лісом аеродром — Соломонія-жінка й Соломонія-корова звичаювалися до грізних, різких і загрозливих звуків, од яких двигтять над їхніми головами й дудонить під ногами земля. Світ гримів колісьми і летів на крилах.

— Я спустила тебе з налігача, пасись, Соломоніє,— сказала Христофориха, погладжуючи її,— пасись і не дивися на людські городи. Ти в мене розумниця.

Корова розумно глянула на хазяйку й нагнула голову.

Христофориха простелила мішечка й вмостилася на горбочку.

— Як я втомилася...— вимовила, зітхнувши, й сиділа, не чуючи ні поїздів, ні літаків, наслуховаючи, як корова м'яко захоплює язиком траву.

До ніг схилилися травою її літа й принішкли.

— Як мені не тяжко, а Відпасувачу корову не доручу. Сама буду ще четвертий день гонити свою, людські,

займатиму і їхню Чорну, якщо у них сорому нема, а па п'ятий день, у його чергу, свою — на налигача... Два дні тратитиму, а не доручу. Хай ось тільки дійка загоїться...— Вона повела оком, покосившись на дійку: відстовбурчилась від вимені й стирчить, як посиіла ковбаска. Щось аж вколело під серцем. — Мабуть, болить тебе, дочко? Добре, що Христофор цього не баче...

Відвернулася й задивилася на траву.

Наглянувши скалічену, заблагнючену Соломонію й отерпши, вона вже не один день як не своя. А того дня й слова не могла сказати: губи звело, язик задерев'янів. Помила корову, вкрила її рядном, привела ветеринара. Він промив дійку, змазав йодиною, запевняв, що нічого страшного, що скоро загоїться, а їй не вірилося. Була ніч, і він пішов, як ніч, залишивши свою сумку з інструментами та ліками. Ні гроша не взяв. Каже, вам ще і штраф, а мені гроші нащо. Славний, хороший. Пішов, почовгав — «ой, хто в лісі, озовися...» Пісня взяла його під руку та й повела. А вона за електроліхтарик — і до корови. Цілу ніч так і почувала: присвічувала собі й корові, змазувала дійку, не шкодуючи йодини.

Ветеринар правду сказав: обходиться, заживає. Та вона не доручає свою Соломонію нікому — сама. Поки зовсім загоїться. Про Відпасувача й чути не хоче: де там йому корову пасти — корова свята. Свиней йому відпасувати! Так і відтяла: нехай усі сусіди-кутківчани знають.

Соломонія не перестала доїтися, але Христофориха боялася доторкнутися до її пораненої дійки. Навідався ветеринар, наставляв, щоб роздоювати. Потяг за посиілу дійку — бризнули кров з молоком. Соломонія оступилася, щось загурчало їй у череві. Христофориха відсторонила ветеринара: хіба ж можна тягти за дійку, як за хвоста? Роздоєє помаленьку, поволеньки, а все одно кров з молоком!

Вона дивилася на траву, яка росла чубцями, прикриваючи пісок і камінчики. Теперішнє вдналося в її душі з минулим, і, як трава, шелестіли її губи:

— Христофор не попустив би Відпасувачу. Відпасувач що? Міль. Але я не хочу його судити. Як міль не суди, а вона політує. Я була молода-молодесенька, а збагнула, що він непевний. Відразу збагнула, коли побачила, яким підкотився козирем, ведучи мене до танцю. Якщо вирячився і їсть тебе очима, якщо пірвав тебе за руку, їстиме й рватиме усе життя. А може, я і помиляюся... А до Христофора я зайшла, щоб зробив держално до сапки. Сидить на лаві, столярні інструменти: виготовляв якусь раму. По

хаті — діти: одне невмиване, друге замурзане, третє без штанів. Поки він возькався з сапкою, я повмивала дівчаток, натягла на хлопця штани. Розчісую дівчаток, дивлюся на Христофора й думаю — ні орач, ні косар, ні жнець, а з язика: «Дядьку, може, вам щось зварити?» Я не знаю, як я це сказала. Так, наче це сказав хтось за мене, моїм язиком. Засоромилася, що набиваюся. А він: «Звари: ми тижнями гарячого не їмо, нема кому й піти по воду, діти глечиками носять...» Я принесла води, розтопила піч і наварила борщу. Я забулася про сапку, про ланку, про все на світі: вони обідали, а я дивилася. «Сідай же і ти з нами, дівчино», — попросив Христофор. Взяла ложку, а ложка тремтить — так я вибрала Христофора. І я ніколи не шкодувала. Жінка йому померла, як уже повернувся з фронту. Ми були з нею в одній ланці, коровами орали, а скородили — запряглись самі. Мені хотілося бути кращою, ніж його жінка.

Спохopilася, полохаючи себе:

— Що ж це я розсілася, як у театрах? Корова пасеться, а я дармую. Треба й собі пастися...

Витріпувала мішечок і криво усміхалася, заходившись рвати траву. Рвала, захоплюючи жменюю. Волокла за собою мішечок і, пригнувшись, запихала в нього траву разом із своєю кривою усмішкою.

Нахильці й нахильці. Трава як дротяна. Стоїть чубати-ми щітками. Яка зелена, молода, ще піддається, а перестояна, дозріла вривується в пальці. Захопить, потягне, а не піддається. Аж за третім разом її вирвеш. Згорбившись і напружившись, задрала корові, що вона пасеться вільно, невимушено, що й трава їй смакує. Опустилася на коліна й заколінкувала:

— Хіба я теж не Соломонія?

Насип звисав горою. Повзала по ньому, як по своєму життю.

— Вони спочатку всі були для мене на одне лице: Ася, Поля, Якубець — діти. Як той молочай... — І дивилася на молочай, який, одцвівши, похитував до неї своїми пухнастими й ніжними голівками, розсипавшись на косогорі. — На моєму весіллі не було ні горілки, ні музики. Світилки не співали, сплакуючи, розплітаючи мені косу, бояри не держали мені над головою вінця. Я ввійшла до Христофора з сапкою — робітниця. Він ні разу не назвав мене коханою чи милою — Соломонією, а найтепліше його слово — дівчина. Дівчатка й хлопець не кликали мене матір'ю. Це зараз у листах вони звертаються: «Мамо...» Чи була я

щаслива? Діти мене любили. Вони прийняли мене. Ася ходила в другий клас, Поля у першій, а Якубець збирався. А працювала я в городній ланці: капуста, морква, буряки... Садимо розсаду, моркву, і буряки сіємо. Так і звікувала. Я ще торік буряки обрізувала, бо нема кому. Прийдеться й цієї осені. А певно, що прийдеться...

— Сукенка лопотить — біжу з роботи. Діти у воротях чекають. Христофор на милицях. Одна нога по коліна, друга ще коротша. Прив'язав до довшої протеза, коротка зависла порожньою штаниною. Сперся на милиці, обпершись плечима об двері: чекає на порозі. Як я боялася його безніжжя! Жінка привезла його зі станції на візку. Мені й зараз страшно... Не хочеться рвати тієї трави: впаду й покочуся з цього насипу.

Вона опустила руки й припала чолом до землі, мовби молилася.

— Він часто падав. Скреготав зубами і піднімався. Я, було, біжу, діти біжать з плачем, а він, корчачись, відганяє нас від себе, як курей, розкручуючи милицею: «Не підходьте — я сам: у мене сильні руки!» Вони в цього були золоті. Всі двері, всі вікна у сільських хатах перейшли через його руки — такий мій чоловік.

Утомившись рвати правицею, Христофориха перекинула мішечок собі під інший бік і управлялася лівицею. А в тому мішечку — на самісінькому дні.

А по насипу, їй над головою, прошмигували електрички, чахкали товарняки, мчали близькі й дальні поїзди і міжнародного класу.

— Діти брали мене у воротях за руки. Кожному хотілося узяти першим. Їх трое, а в мене дві руки. Завжди комусь діставався поділ моєї сукенки. Вони сварилися, а я їх успокоювала: хто тримається за поділ, той не спатиме валетиком... А Христофор спостерігав із-під густих брів, і я боялася заглянути йому в очі. Що тоді робилося йому в очах? Роботи і роботи: корова, вечерея. По вечері лягали спати. Я посередині. Одна голівка коло мого одного плеча, друга — коло другого. А третє в ногах — валетиком. Я спала з дітьми й була щаслива. Коли мене хтось, пняковіючи й затинаючись, інколи запитував, як мені, я згадувала, як ми спимо, як діти змагаються за місце в головах, й тільки щасливо усміхалася...

Корова все частіше й частіше розмахувала хвостом: напали гедзі.

Христофориха покинула рвати траву, виполола кущ молочайки, вицідила з кореня й зі стебла біле молочко й

змащувала поранену дїяку: гедзі гіркого не їдять і не так чіплятимуться. Робила це обережно, торкаючись до дїяки, як до свого оголеного серця.

— І де той Віднасувач узявся на мою голову — він пасе мене ціле життя. Христофор не попустив би... — чіпіла під Соломонією і розказувала їй. — Знавш, мамо, коли тебе ще не було на світі, а той засушений чорт фінагенував, то приніс нам на садовину квітанції. Якраз цвіли вишні і яблуні. Такий цвіт — збігає молоком. А ми ланкою поливали розсаду, щоб росла й зав'язувалася в головки. Звечоріло, біжу не чуючи ніг. Та ніхто мене у воротах не жде. Не видно на порозі Христофора. Коли придивляюся, а вони пиляють яблуню. Ріжуть її поперечною. Батько на коліні й тягне до себе, діти, почіплявшись, тягнуть до себе. Затріщало, а він як крикнув: «Діти, утікайте!» Діти порскнули. Христофор і не відхитнувся — стоїть на коліні, обрубком упирається в землю. Вийняв пилку й наче тримає її у своїх зубах. Яблуня звалилася й упала, ухнувши. Цвіт засипав Христофора. Христофор увесь як зацвів. Я прискакую, тремчу. А він: «Соломоніє, нехай пеньок йому родить, Соломоніє...» — І косує з-під високих брів, на які позачіплювався цвіт, спльовує цвіт зі своїх губів... Та яблуня хитається, і тремтить переді мною її біло-рожевий цвіт, а її ухкання й досі віддається у мені громом!

Корова мовчки вислухала й знов почала пастися, поступаючись, а Христофориха знов узялася напихати травою мішечок. Вона повзала, колінкуючи, їй у коліна вгризалися дрібний гравій та груби й пісок. Вона не зважала: пірнула в минуле і рвала теперішнє.

Так і набила мішечка. Зав'язала високу гичку, сіла, як на подушку, сказавши: «Я вже напаслася...» — й чекала, поки напасеться Соломонія.

З голих вікон електрички, відшторивши фіраночки на вікнах пасажирських і кур'єрських поїздів, дивилися пасажири. Христофориха махала рукою, бажаючи їм щасливої дороги.

Напасшись, корова підняла свою голову й дивилася добрими очима.

103587

IV

Слухши, дїяка кровоточила й була як та груба, розварена сосиска, що їх привозили, приїжджаючи в гості, Якубець, Поля чи Ася. Минав другий тиждень, а вона

кровоточила. Ветеринар давав уколи, змазав біоміциновою маззю, залишивши тубик. Христофориха теж годила йому.

Відпасувач, відчуваючи свою вину, теж приніс якусь мазь, але Христофориха не захотіла її взяти. Він наставляв, як нею користуватися, прочитавши інструкцію. Показав пуделечко й інструкцію на пеньок: «Від цих ліків, знаєш, відрубані пальці виростають: маде ін закордон. Так що я рекомендую...» — «Домашня ти немодо!» — Вхопила й кинула йому вслід пуделечко. Воно покотилося за ним. Відпасувач зупинився, вернувся й підняв. Інструкцію підхопив вітер, і Відпасувач, присідаючи, ловив її на дорозі.

Корова не давала їй дихнути. Якраз і кричав город: на ньому поперло — картоплю обгортай, буряки проривай, часник і цибулю поли, конюшину коси, а в неї тільки двоє рук. Коли брати Соломонію на мотузок і вести? Мусила тримати дома.

І, доячи її, казала, упадаючи:

— Знаю, нудьгуєш за випасом. Хай там тієї трави як на асфальті, але там свіжий вітер, та й у гурті. Ти не нудьгуй, мамо-донечко, бо що ж поробиш? Мене заливають сльози, голова йде кругом, коли дивлюся на твою зранену дійку. Змахую сльозу, голова крутиться, туманію, а беруся за твою дієчку: мусово роздоювати. Мусово, бо молоко перегорить. Терпи. Я не допущу, щоб ти була калікою.

Вона доторкалася до дійки самими своїми пучками, зібравши на них усю свою ніжність і лагідність. Але її ніжності й лагідності було замало; як тільки пучки торкалися до дійки, корова поступалася.

— Ой, болить!.. — скрикувала Христофориха: її душили сльози, а в грудях ставало зимно.

Руки опускалися. Сиділа на стільчику й плакала у дійницю. Сльози кап і кап — пробивали пінисту шапку, доливаючи молока.

Повернувши голову, корова поводила на неї своїми налитими червонястістю очима — болісними, сумирними, втишено освітлюючи у хлівці досвіток.

— Якби я наплакала повне відро, якби мої сльози хлинули з нього й полилися у гній, — тобі не полегшало б, — обізвалася вона до неї. — Ти не дивись на мене так! Повернись! Я не можу дивитися на твоє страдництво: забери свої очі, забери...

Соломонія неохоче повернула голову: слухалася.

— Перед тобою гичка, пірїйка. Я знаю, ти дуже любиш пірїєчку. Поки я тобі її нарвала, у пальці зайшли зашпори: роса холодна. Їж пірїєчку, їж, моє ти золотко... — вмовляла корову, щось задумавши.

Соломонія почала їсти пашу. Жінка не бачила її поїнятих червонястїстю очей. Досвіток пригас і синїв у хлівці. І вона зважилася. Вивернулася, сидючи на стільчику, розтулила губи. Її губи торкнулися пораненої дїйки. Корова не поступилася, жуючи собі. Жінка приплющила очі. Випльовувала гірке й солоне у гній. А коли з неї вже нічого не потекло, вона зализувала рану язиком.

— Як же це я раніше не знала? Чому не здогадалася? — виказувала собі. — Я залижу твою рану. Ні того біоміцину, ніякого іншого бісового сина нам із тобою, Соломоніє, не треба.

І була радісна. Як відмолоділа. Йшла з хлівця, а корова за нею.

— В мене робота горить, ніколи з тобою няньчитися. М-м-уу... — замукала корова.

— І не мамкай! — кинула їй навмисне сварливим голосом, думаючи: бачиш, а мій язичок помічний — педаром собаки й ті зализують себе; і квапилася, розганяючи курей, які сипонули їй до ніг.

Поставила пряхити собі на електроплитці ложку вечірнього молока. Вранішнє налила в трилітровий слоїк, винесла й поставила у воротах на приробленій полиці, втішаючись, що, може, саме це молоко якраз дістанеться десь у містах її внукам. Молоко спряжилося. Смокнула — гаряче. Долила водою прямо з відра і, не присїдаючи, стоячи, пила. Репродуктор тарабанив щось про таке, що не могла й слухати. Снідала й підганяла себе.

Вийшла на поріг — сходило сонце. Спокійне й червоне. Сходючи, воно кожного ранку появляється в тополі покрай хати. Стремить гостроверха тополя, а в ній, сріблястий, великим рум'яним колом — сонце. Погоже, ясне. Вона звикла бачити в тополі сонце. Так квапилася, так підганяла себе й раптом начеб спїткнулася на порозі — стоїть, дивиться й не може надивитися. Сонце зарум'янило її обличчя, потягнулося до кожної на ньому зморщечки. Непалахкі промені раювали в борознах і борозенках її чола, висвітлювали рівного носика і блищали у западинках коло губ.

— Світи, — казала, — світи тополі й мені, зогрівай нас і наш день, а як будеш заходити, зупинися в тополі, нехай я ще раз подивлюся...

Її очі були голубіші за погоже небо.

Глянула до воріт, її слоїк нечіпаний.

Поки той молочар притарабанить з баньками, то й милоко скисне — робітнички...

Зрушилась, подалася стежкою. Корова тупу-тупу...

— Ну-ну, я теж Соломонія...

У штахетах при хвіртці — сапка. Узялася за неї, держално мокро. Витерла його долонею, пострахала курей, щоб не лізли, — і на город.

На межі порозтуляля свої блідо-рожеві дзвоники повійки, білили ромашки і простягався темно-синій батіг — попрોકидалися й запахли. Не мала коли на них глянути й понюхати. У неї на грядках ще не такі квіти — під плотом високі розкішні мальви, п'янка настурція і повно м'яти.

Город — клітками. Спочатку рання картопля, далі морква, тоді цибуля-часник і петрушка, тоді — огірки-капуста, а там буряки, а там картопля й у кінці — конюшина. Між клітками тична квасоля і по ній соняшники.

— В буряки мене роса не пустить, — промовила собі й звернула на цибулю-часник.

Сапка цюк-цюк. І де та пирійка береться? Це ж недавно виполювала, а її знову як хтось пасіяв.

— Я мушу виполювати, бо в мене є діти. Хто сказав, що чужі? Вони мої: дочки, й син, і внуки. Коли я не виполюватиму, то що скажу Христофорові, — нас чекає зустріч. Для мене я могла б і не старатися. Скільки бабі треба? Вони ж не накупляться. А я для них і по мішечку картоплі, і по кошеличку цибулі, а часнику, моркви, петрушки хай беруть, скільки кому треба. Коли я була молодшою, сама їм розвозила.

Підбирала вицюканий бур'ян, щоб кинути його в запаску, глянула собі на ноги й сполошилася:

— Бач, закрейдалася! Ото нерозумна. А валянці тобі привезла Поля. М'які та теплі...

Вибралася з грядок. Роззулася, поклавши валянці на межу, щоб сушилися.

— Я буду собі боса... — І вернулася босяка до сапки. На її блідих і худих ногах п'явкували сині жили. — А щоб мені не було холодно, я буду собі думати про своїх дітей...

Сапка начеб вицюкувала її думки.

— Діти з одного кореня — Христофоровни, Христофорович; вони з моєї руки, бо я Христофориха, а долі такі різні. Я їх довела до пуття й не тримала коло себе. Мій

трудодень був порожній, а Христофорова пенсія — сама слава. Вивчилися, ідїть і пильнуйте свою роботу і свою славу. От і розлетїлися! Що з того, що вони не зі мною: коло кожного з них моє серце. Поки не вмру. Але, як не смутила і не смучу їх, живучи, я не хочу засмутити їх і своєю смертю: найменшого фантика від них не треба, а своє я не заберу.

Цибуля трубила в зелені трубки. Гостро пахтів дрібний самосїйний кріп. Пузатилися гарбузи й світилися соняшники.

— А найперше я думаю про Полю. Попався їй не чоловік, а пияк. Розвелася. Та й добре: крику й бійки нема. В неї синок. Вона робить у яслах. Там тих дітей — що маку. Та Поля як я. Ні, я пішла лише на трьох, а в неї — зіб'ється з ліку. Я її відвідувала, і вона водила мене на свою роботу. Там стільки плачу, а сміху ще більше. Яке мокре, яке подряпалося, яке само не знає, чого хоче, а вона бігає, годить: диткомбінат. Що вже весело, то весело. Вечір, і мами женуть, як на пожежу: «Полю, де моє? Моє найкраще!» Поля тільки усміхається. Ото щаслива страдниця. А мені, якби могла, то й душу віддала б. Не трать, кажу їй: віддавай синочкові, бо він сирота.

В хліві заревїла, кличучи її, корова. Христофориha прим'яла в запасці зілля й понесла.

Вивела Соломонїю на подвір'я, припнула, а щоб мухи їй не набридали, вкрила рядом.

— Ти за мною не нудьгуй і не відривай мене від роботи. Радїй, що зализана дїєчка присихає.

Соломонїя потяглася за нею, але ланцюг зупинив.

А Христофориha знову цюк та цюк...

— Ася у мене — вилитий Христофор. Косує, як батько, а губи трубочкою, усмішка так і виграє. Кранївниця. І чоловік у неї кранївник. Будівельники. Підвели мене до своїх залїзних боцянїв, Ася й каже: «Гайда, мамо, в кабїну». Е, дуже високо, дякую: я дергася у хмари не хочу — вони й так надї мною ходять. Одне зле: дітей не мають зовсім, кажуть, що ще молодї, а я мушу через те за них мучитися. Яловий, кажу, ваш бузьок: залїзний... А вони сміються, хоч би що!

Город обступив її. Схилену й маленьку постать на ньому не було видно. Вона сама мовби перетворилася у купчик, який легенько ворухився, повільно рухаючись і гарніючи.

Цюк-цюк...

М-му! М-му!

— Помукай мені! — сердилася Христофориха, але йшла на подвір'я.

Корова перекособочилася, завернула голову, пориваючись своїми губами і язиком дотягнутися до свого вимені.

— Та чи ти здуріла? Сподобалося їй! — Жінка змахнула з голови хустину й біла нею корову. — А ще мені Соломонія! — гукала на неї.

Винесла води й змастила дійку біоміциновою маззю.

Й увихалася на городі, нацюкуючи собі про Якубця.

— Ото маю сина — демобілізувався й не посидів зі мною й дні. Каже: «Напитав роботу, то не гайся. Тато як приказували: робота не вовк, у ліс не втече, але ти її пильнуй, якщо не хочеш стати вовком... Я зварник». Приїхав, ворота мені поварив. З квітами, з викрутасами. Варив — на очах маска. Іскри навколо нього палахкотять. І не підходь, бо осліпнеш. Я не повірила. Приглянулась, а впочі у счах різь. «А що я вам казав, мамо? Де ваша сироватка?» — І промивав мені очі сироваткою. Чистий батюсь — пильний, уважний. В нього жінка інженер, двійко діток — хлопчик і дівчинка. Може, й на третє наклювується... Я у них не була: вони все на колесах...

Розважала себе думками, плекаючи надію: діти приїдуть і навезуть їй внуків. У неї в погребі бочечка печіпаних квашених яблук. Якби їй дочекатися! Цюкала сапкою, бігала до корови. Не мала часу звести угору очі. Якби дочекатися!

Споночіло. Впала роса.

V

Вона не могла пасти ні свою, ні людські на отому п'ятачку вибалку коло залізничного мосту: совість замучила б — столочено, там і гіркий полин не тримається. Пустила худобу берегом, а сама обіч, під кукурудзою. Не те що палиці, 4 хворостини у руці. Вона голірuch коло худоби. Якби й не стовбичила, стережучи кукурудзу, жодна корова при ній не зважилася б ускочити в шкочу. Зпала приворот-слово а чи чорно-ряба, червоно-ряба, періста чорна та червона, що веде череду, відчували її людяність і розуміли?

Жінка посувалася поступцем — рада, що в Соломонії загоїлося.

Долина долинилася між лісом. Із лісів проступали села, сизіючи шифером і спалахуючи цинком. Їй було видно аж до шлюзу, який здіймався над річкою і над посівами. За шлюзом долина начеб звужувалася, ліс начеб сходився

докупи, і над його зеленою, темною смугою здіймалися висотні будівлі Атомограда, врубуючись у небо. Христофориха там ніколи не була. Звідти виходила, йшла, розтягнувшись, високовольтна лінія — мачти й обвислі дроти.

«Як той Ірпінь не вирівнювали, — думала об собі, — а він не дався, щоб його здолали зовсім: все одно кружеляє — річка...» Зморшки на її чолі збилися докупи, губи міцно стискалися. Обличчя мовби бралось в кулак і мертвіло, а голубі очі темніли, дивлячись, як із щілин: важко про це було думати.

Хоч та кукурудза і не густа, і не висока — силосна, а Христофорихи під нею не видно.

У звичайній камізельці, в парусинових шкарбунцях, склавши докупи патружені руки й пригорнувши до себе куфайку, як дитину, жінка нагадувала собою людську думку, що стоїть сива, в білій хустині на березі річки.

— То й добре, що ти не дався, а подекуди вернувся назад, у свої стариці, — сказала, звертаючись до Ірпеня. — Є бережок, є зелена бинда трави, а на ній є корови і я...

Над рівним, як стріла, руслом кукурудза підступала майже до води. Переганяла худобу на ширше. Корови ступали цугом по стежці, грузнучи в піску. Вони важко витягували ногу за погою, й тому їм було не до кукурудзи. Річка текла, як прорвавшись із гатки: каламутна, бистра. Христофориха дивилася на її, мов провалля, обвалені береги. Не могли втриматися, відколювалися й западали у воду, нагромаджуючись грудю безладного бескиддя. Горішні шари на цих берегах кущавилися рудавими корінчиками, кучерявилися ніжними борідками, які вросли з предвіків, утримуючи землю; а що далі униз, то чорне крихке торфовище змінювалося піском — прошарок білого, прошарок жовтого, а потім такий брудний пісок, що аж тріщить на зубах. І ні очеретини, ні лепехи, ні вербиці, ні вільшини. На груді вимило якусь коріянку, й вона лежить, скорчившись, наче мертвий, закостенілий крокодил, а коло його морди замулюється розкрита черепашечка. Вона похитала головою й копалася стежкою. Пісок сипкий і гарячий, як присок. Повно понабивалося у взуття. Дотягла на моріг, оглянулася, а на стежці ні її, ні коров'ячих слідів.

— Як пустеля, — сказала. — Так це ж тільки стежка... — Роззулася й витрушувала пісок, б'ючи то передами, то задниками своїх шкарбунців об землю. — Поки тільки стежка...

Корови присмокталися до трави.

Озувшись, підійшла до берега стариці: піщана коса врізувалася у воду, річка розширилася, була чиста, видна до самого дна, а її спокійне плесо мовби тече й не тече. При другому березі осока, чубець очеретів, які вихитують султанами, а над ними стареча, корячкувата, дуплиста верба й верболозенята. Річка якраз там робить коліно, а вони всі стоять і не пускають її. В осоці щось, скинувшись, плеснуло — краса!

— Риба а чи жаба — все одно гарно, — промовила жінка.

Над головою тяглася високовольтна.

Христофориха підійшла до щогли, простелила на її бетонному стояку куфайку, сіла й казала у світі:

— Це ж поки тільки спопеліла стежка...

Стояк — наче високий поріг: їй звідси видно як на долоні. Не лише тут, над старицею, і осока, і чубець очеретів, і верба з верболозенятами, а й далі, там, де Ірпінь завертає до шлюзу, вона бачила верби. Купами і кружками. Як давно.

— Припікає... Десь-то на дощ? — запитала й дивилася на ті верби. — Пам'ятне місце: там річка стає ставом, — і мовби відчувала над собою прохолодні вербові тіні. І казала: — Хоча б узяла голку, латала б якийсь дрантя, а все не дармувала б. Але що латати? Якби мені зносити ті спідниці, ті кохточки, що дочки навезли. В мене стіни у рушниках. Мої вишиті подушки горою аж до стелі, та хто на них спить? Дочки й зяті ще тішаться, а внукам байдуже. Вибирайте, прошу, заберіть собі хоч усі мої рушники й подушки! Не хочуть. Живовидячки, моє для їхніх квартир не пасує. Дурні, колись спам'ятаються, та мене вже не буде... А Христофор любив: віддавав на нитки свою пенсію до копійчки, полотно ще мамине, та й жінка його трохи надбала, бо я вже конопель не сіяла й полотно не білила. Як зараз чую його голос: тобі, дівчино, заморока, а мені мило... Якби ти знав, чоловіче, як мені мило та люблю без тебе.

Її думки ішли перекидом.

— Одну нитку спую, а другу висмикую: розбалакала — ото вишиваю. Якби вишила свої слова, свою мову, я завітчала б своїм рушником землю і небо.

І поривалась очима туди, де купою і кружка верби, де колись ставом стояла річка.

— Було, косовиця, а я лиштву чи рукава за пазуху. Накошуся, кину косу і — на покіс; громаджу, нагромад-

жуся, поставлю граблі й — під копицю: вишиваю і перепочиваю собі. Я і косар, я і молотник, я і орач, то де мені взяти часу? А я ще і воджу городню ланку. У мене діти. А мій чоловік зробив із хати майстерню. Верстат на всю світлицю — хата пахне стружкою. Він взимку і влітку — завжди як не з пилочкою, то з рубанчиком. Дошки йому вноси, постав і розклади, бо він ходити не годен, бо він рухається спираючись і розгойдуючись і робить сидячи.

Дивилася на віддалені верби — її очі більшали, розширюючись, і сяjali молодим блакитним вогником.

— Просить і просить він: виведи мене, дівчино, на річку — я тобі наловлю риби. Якраз і неділя. Але що мені та неділя, який там вихідний, коли допіли огірки. Хапаємо, вибираємо їх ланкою і не даємо ради. Я і своїх Асю-Полю приспособила до огірків, а його вивезла в колясці до верб. Туди й дорога була: нею возили сіно. Залишила його з малим Якубцем: нехай вам ловиться мала й велика, а сама чимдуж сіножатами на город: я і хвилюю згайнувати не вільна... Ще і не вечориться, ще не пора їти й забирати їх, і радісно мені, що, вволивши їх волю, вивела батька й сина до річки, як раптом дівчата й молодичі скрикнули ланкою в один голос: Якубець! Я глянула на нього, а воно як чортеня з болота: біг мочарами й тванями. Що ж там з батьком? Чи не посковзнувся, не впав і не втопився у річці? Огірки посипалися з пелени — взяла Якубця, підняла на руки, а він реве й каже, каже й реве: з нашим татом біда — щось скоїлося! Вони спочатку поламали вудку. Вудка трісь-трісь у їхніх руках. Поламали вцент і кинули в воду. А потім самі вивалилися з коляски та й давай качатися берегом. Очі страшні. Качаються, нічого не кажуть, тільки скрегочуть зубами та стогнуть... Страшно. Я і втік. А там стільки риби. Риба так ловилася. Я не встигав хапати в торбу... Нещасна моя ти неділе! Кинулася, мчу з усіх ніг. Шубовснула, в чому була, в річку і впливла коло верб, як риба. Виходжу з води, а мій Христофор справді качається між вербами. Припадок, чи що?

Побачив мене, набичився і в крик: де ти взялася на мою голову? Я запліщив тобі сапку, а собі серце! Рідна жінка не схотіла зі мною жити, лягла у землю. Ліпше б мені вікувати обрубком, як тебе бачити. Геть, забирайся геть! Знайди собі чоловіка, люби його, — і покотився.

— Христофоре! — крикнула. Зупинився, лежить. Чуб розкостричився, очі більмами — страшний і жахливий. Та що ж це нелюдське з тобою діється? Припадаю, обіймаю

і цілую його. Примовк, притих у моїх руках. Як заплаче великими слізьми. І я плачу. Сам не знаю, що зі мною, каже. Це все річка, каже. Я дивився на воду, на поплавець, і мені помутилося. Мені якраз напрутилося, що я зловив тебе на свій гачок, як рибу. Зловив і занастив тобі, дівчино, життя... Чи ж я маю право? — отаке мені сказав, а подивився — жаль стиснув серце. У ту мить він був для мене наймиліший. Як я його цілувала! Я обцілювала йому обличчя, його руки. Якби мав ноги, я обцілювала б йому ніжки. Я стояла перед ним на колінах. А він казав одне й те ж: не треба... не треба, дівчино... Риби була повна торба, і вся — жива. Пустимо, нехай пливе собі за водою, — сказав він. Я посадила його край берега, принесла й подала йому торбу. Він виймав рибу й пускав її зі своїх рук. Я присіла й робила те, що він. Ми випускали рибу — золотаві карасі, срібні в'язі пливли з наших рук за водою. Випустили до одньєного. Потім сиділи й дивилися одне одному в очі. І його очі казали мені: я не занашу тебе, дівчино, — я ніколи до тебе не доторкнуся й пальцем. Якби ти навіть схотіла, і не доторкнуся: не смію — гріх перед тобою і сором перед людьми. Я збагнула, чого він качався, корчачись, я збагнула усе — своє щастя і своє горе. А над нами стояли, зорячи на нас із-під верб, дві дівчинки й хлопчик — його діти. Я збагнула, що вони мої, бо своїх у мене не буде... Ніколи потім ми не згадували, як випускали у воду рибу, але годі нам було глянути одне одному у вічі, як поставала та неділя, той час, і золотаві карасі, срібні в'язі виплескували з наших долонь... Його слова: ти свята, свята... Річко-ріко моїх терпінь, ти збавила мені Христофора! Ти забрала його — ти! — заплющила очі й похилила на груди голову.

Корови перестали пастися, понаставляли роги й пасли її своїми очима.

Вона довго не підіймала голови. Знесилені руки з корякуватими пальцями лежали на колінах, як коріняччя.

Мовби здрімнула, сидючи на бетонному стояку щогли, і мовби пробудилася:

— Чого вам? — гукнула до корів. — Пасіться...

Чорна мотнула мордою, відійшла від гурту й, ставши задком, почала мляво скувати траву.

— Тобі соромно, що показуєш мені хвоста? — спиталася її. — Ти ніби й пасешся, як усі, а сухоребра, задрипана і як підстрілена — ні живота, ні вимені. У твоїй середині сидить якась їдь: ти їси себе поїдом. Мені жаль тебе...

Інші корови теж посхилялися, крім Соломонії.

— А ти чого дармуєш? Сто разів чула — я тобі сто разів розказувала. Моє життя в тебе на рогах. Чи ти не бачиш, як я мукаю у світ?

Вона байдуже дивилась на худобу: її зосереджені очі були там, коло шлюзу, у вербах.

— Він мене ще раз називав так само... Ще раз... Я робила, як він. Не лише на городі. Куди пошлють. Жнива, і мене зривали з городу. Я була й на комбайні, й коло паровика. Зерно в мішки, просто в борти і — на станцію: перша заповідь. Я зачерпувала зерно такою лопатою, як ківш екскаватора. Я двигала на собі мішки, як гори. Мчала додому — з пекла в пекло, а в кишенях сачечка — жито. Признаюсь: покрадьки. Признаюсь: я інколи насипала його за хляпаві халявки своїх гумовців. У мене труднодів — воляча книга списана, але коли-то видадуть, коли віддять по тих сто грамів? Несу, бо в хаті нема ніякого приварку, бо ми сидимо на квасці-буряках, бо кури голодні, а діти за яйцями плачуть... Одного разу перепиняють: витрушуй! Витрусили добрі дві пригорщі. Сідай у машину! Відпасувач поглядає на мене з віконця, сидячи поряд із шофером. Я спочатку його і не примітила. Він уже відфінагував, відінспектував — бери вище. Сідаю на заднє сидіння, запитує: ласа до пародного добра? Ну, здрастуй... Повезли. Судили-рядили і ганьбили. Мовчу, оніміла. А Христофор: злодійка? Вона свята, свята!.. Вдруге він так мене називав, і я заридала. Припаляли примусовочки: чоловік інвалід, та й діти...

І гукала на корову:

— Соломоніє, чому ти все слухавш? Ану пасись!

Корова й не думала скубти траву. Понуркуватю нахилила голову, понуркуватю наблизилася й стала перед нею. І Христофориха почала чухати їй між рогами. Повільно, сироквола. І корова прихилилася до неї ще дужче, ще відданіше.

— Одна, ти одна мене розумієш. Ще Христофор, може, мене так розумів... Недарма ж, сестро, мені й віділили твою бабуню разом з орденом. Я таки заслужила тебе. А за що? Смішно й згадувати. За часник. Ланка домоглася капусти, огірків, моркви, цибулі... А часник попереду. Так чомусь у нас вже ведеться: ніхто не знає, і мудрий не передбачить, яка овощ комусь попадеться на зуб і деь там комусь сподобається. Дівчат і молодниць відзначають, викликаючи до червоного столу. Кому годинника, кому матерії, кому гроші. Грають туш. Мені найбільша шана: орден — ланкова. Я розчервонілася, розхоробрилася й

кажу: хай той орден буде нашої ланці, яка з нас захоче, хай тоді й носить, а мені б, як-от дівчаткам чи молодицям, бо я зовсім не горда. А робити я буду... Переглянулися, щось шепочуть і посміхаються, а я думаю: десь-то в них вже нічого нема. Коли присуджують: теличку... І Відпасувач там був, сидів край червоного стола. Аякже! І голосував. Ну, йди собі — ото пестуха. Мені й без тебе спечно. Руки не хочеться підняти — пражить і розморює.

Корова дмухнула їй в обличчя своїм теплим духом і віддалилася до череди.

Христофориха прихилилася до щогли. Залізо, розжарившись на сонці, гріло її й через камізельку.

— Бетон теплий, залізо тепле — я ніби у відчиненій духовці. Грійтеся, партися, старі кості, й не болить мене.

Пускала очі вниз — за течією, поверталася, косяючи через плече — проти течії.

— Я люблю тебе, річко! виросла на твоїх берегах. Але й на страшному суді я не побоюся й запитаю: річко — життя моє, де Христофор?.. — і замовчала.

А перемовчавши:

— Розсілася копицею... Які копиці я клала! Копиці стояли по всій долині, як церкви. Де те сіно? Де ті чисті кринички?

Її очі блискали над долиною.

— Машини переповнюють землю, дроти засновують небо, чому ж мені не легшає? Світе, нащо гриміш? Чого ти хочеш?

На розпечене чоло їй упала крапля дощу.

Сонце ще розпускало свої паруси, а з-за лісу наступала, перекочуючись і поморгуючи, темна хмара. Важка, обложна.

Жінка не встигла одягти куфайку — зацебеніло, закуріло, хлинуло й полилось. Дощ не дощ, а гроза — злива.

Тріщала кукурудза. Вилягав па тому березі ячмінь.

Щогли високовольтної затуманилися. Дроти зашкварчали.

Хмара гула, як сто бугаїв. Ліс шумів. Долина почорніла: земля і небо вирували.

Христофориха збрала докупи худобу. Корови, збившись, заревіли-затрубили. Підганяла їх, розмахуючи голірuch. Вони нікуди не хотіли йти.

Ірпінь роздався, ламаючи береги і штучні гатки. Почалася повінь.

Вона вхопилася Соломонії за хвоста, і корова, вперше опинившись позаду, допомагала їй підганяти череду.

— Ото світ перекидом, але я відбухикаю... — казала Христофориха затинаючись. Держалася за коров'ячого хвоста з усієї сили й брела по кісточки у воді.

І блискало, й гриміло, і розгойдані дроти високовольтної тріщали тріском, а жінка й худоба, чавкаючи, хляпаючи ногами, брели й брели долиною, яка ставала річкою.

VI

На горішній сходинці стояв без кружка гладущик могола, а вона лежала долілиць, сягнувши головою внутрішніх дверей погребя. Коло гладущика сидів кіт і спостерігав за нею, блимаючи у напівп'єтмі зеленими, неуступними вогниками. Кіт здивовано, пильно й сторожко спостерігав, що з нею. Вона лежала тихо, як принишкла мишка. Мовби спала — упокорена й спокійна. Кіт облизався, приліг, начеб упольовуючи її. Його зелені вогники розгорілися, спалахнувши племінцями вдоволеного нетерпіння. Він знов облизнувся й почав спинатися на м'які лапи, готуючись плигнути на гладущики. І тоді почулося її дихання. Воно зі свистом, із хрипом вихопилося з її грудей. Кіт злякано, прожогом шугнув надвір, і Христофориха розплющила очі.

З рук і ніг, з голови мовби висипалися іскри. Їй здалося, що отерпла всім своїм тілом. Чула, як іскри-отерпи висипаються з кожного пальця, з очей; як, висипаючись, входять у землю, на якій вона лежить. Їй було легко, вільно. В свідомості ворухнулося: мабуть, отак і вмирають. Хіба ж я не просила легкої смерті? Хіба ж я її не заслужила? Хіба ж я її не достойна? Й та думка — її моління, знявшись, літали над нею, ширяючи легко і вільно.

Відчуття, що коло неї хтось був, хтось над нею стояв, перепиняло дихання: а якщо це смерть, якщо вона стоїть, але не хоче мені показатися? Про сільського заблуду кота їй і не спало на думку. Жінка, силкуючись, заплющувала очі, але очі не хотіли сплющуватися. Вона задихала частіше, уривчасто, але певно. Прокинулася, підвела голову. Тоді повернулася й сіла, спираючись плечем об стіну.

— Це ж я зімліла...

Перед очима темніли східці. Крізь відхилені горішні двері вдирався білий день.

— Ні, це ще не смерть... Це я тільки зімліла! — вишептала й задихалася. Й шептала задихаючись: — Смерть мене обійшла, — і зайшлася кашлем.

Викашлявшися, витерши пеленою носа, з якого текло, спам'яталася: видноїла, несла молоко й не донесла. Наглянула гладущика й здивувалася, що він стоїть собі цілий, що не упустила й не розбила його.

— Це ж я встигла його поставити, а сама коміть головою... — і лапнулася себе руками: чи ціла? Голова на в'язах, нічого не болить, от у грудях тільки...

І те, що смерть її поминула, що вона ціла й цілий гладущик, підняло, змусило її встати на ноги.

— Не до смерті, коли стоїть робота! Я не можу, я не залишу дітей без картоплі, без цибулі... А що буде із Соломонією? — І, похитуючись, вона ступила на східці. У носі закрутило, нчихнула і, ловлячи стіну, заходилася кашлем. — Чи ж я не казала, що відбухикаю? — А в голові тьма думок, як війська: вигнати корову на день, конюшину перекинути, за сапку — й на город.

Кашляючи й передихаючи, занесла молоко, накрила кружком і вибралася з погребя. Вихилилася — літній день обняв її своєю ясністю, повний сонця, блакиті й буйної зелені. Височіючи, бриніла тополя. Вона вершечкувала й бриніла кожним цупким листком.

Христофорнісі стало радісно. Прижмурилася, співаючи день: накинетесь на роботу — допадеться, ніщо в неї не пропаде.

А з очей — іскри!

— Я ж думала: ви вже повискакували з мого тіла, і я вас зачинила в льоху... Ну й крутить, ну й викручує кожному кісточку, а в грудях — колька.

Заглянула в хлівець — Соломонії нема.

— Е, десь-то немало я пролежала, зімлівши. Сусіди зайняли корову. Нині пасти Пиріям. Хто погнав, Пиріїха — стара чи Пиріїха-молода? Кликали — не докликались, а я лежала...

Вони добрі — Пирії — стара й молода. І добре, що я лежала, а вони не бачили. Кому слабе судне? Потворище!

Вона шукала вила. Піде до конюшини. А їй у голові завертілася думка — не про конюшину, не про корову й не про город: чому добрі сусіди своїх найдобріших сусідів називають принизливо, по-вуличному? Коли був Христофор, нас називали Коліями. Христофора нема, перестали.

— Е, ні, мабуть, не принизливо, а певно, як і коли хто заслужив з діда-прадіда... — І взялася за вила-двійчата. — Голодній кумі хліб на умі, а я про що думаю?

Дійшла до хвіртки на город і зупинилася: душив кашель.

— Хай з тою конюшиною... Я все одно корову відведу й здам у колгосп — я зі своєю коровою про це вже домовилась.

Христофориха стояла похилившись на вила, і вила рогато стирчали над нею.

Вона захворіла, пригнавши у зливу з пасовиська: промокла до рубця й промерзла до дрижаків. Така грозовиця: валило дерева, телеграфні стовпи і котило каміння. Лило день і ніч. Зранку розвиднілося — світ оновився. Йї текло з носа: хвороба вселилася в неї, як черв'ячок у яблуко.

— Ну й чіпляйся, якщо не маєш до кого: я і так червива, — сказала хворобі й — за косу.

Зависши на вилах, вона згадала, як клепала косу, як косила конюшину. В очах ріже, з носа кап — у губу хап, у грудях хрипить, а її коса кладе покоси — брис.

— Грубі покоси, — прохрипіла. Йї стало жаль конюшини, якщо підгниє. — Хто б її не їв, Соломонія чи не Соломонія, а конюшина — лікарство.

Вона вступила на город і ледве плелася, деручись угору, кажучи до городини:

— Я вас проріджу, — глипаючи на буряки, — я під тобою виполю, — блимаючи на моркву. — І тебе... І вас... — звертаючись до картоплі, до огірків, до всього, що кидалось їй у засльозені, набряклі й почервонілі очі. — Бач, як ожило, як погнало...

Взялася перекидати покоси — руки умлівали. Не зважала. Відкинула вила й почала перекидати руками, думаючи, що вила важкі, то руками їй легше буде. Умлівали й ноги. Замлоїло в грудях. Побоюючись, щоб їй не зомліти, сила на покіс і біла себе кулаками по ногах, у груди, вихрипуючи:

— А не болить, не млойте!

Перекинула конюшину й була як розварена.

Спускалася з городу — хустина висіла їй на шиї, як нашійник.

— Чи то земля піді мною хитається, чи то я хитаюся: світ пливе...

І казала городині:

— Почекай... Не губи свою красу й силу і не марикуй на мене. Ось я пересилю свою слабість.

Ледве доповзла до порога. Сіла й сиділа на порозі, як мокра курка.

— Я собі посиджу, — хрипіла, як сойка.

— Я ніколи не лежала, хворіючи. Десь-то треба лягти. Чи мене діти обсіли? Я тебе перележу, пропаснице!

Її трусило. Трусячись, переповзла через поріг. Стягла з вішалки кожуха. Доступилася до ліжка й звалилася. Полежала і, спочивши, залізла під кожух, вкуту-ючись.

Перетрусило й начеб полегшало. Схотілося здрімнути.

— Ото ледащиця: котиться й виблискує божий день, а вона собі вилежується! — і здрімнула.

На подвір'ї, тоді на городі:

— Бабуню Христофорихо! Бабуню...

Не чула і не повела вухом.

Нарешті з-за порога:

— Бабуню Соломоніє! Чи ви десь є?

Почула голос і не впізнала по голосу.

— Е-е... Я-я є... — обізвалася хрипом.

У хату завалився ветеринар, гунав чобітьми й казав, мовби гупаючи, що шукав її на подвір'ї, що заглядав у хлівець і на город.

— Бабуню, чи я часом не у вас відрікся свого шприцька й голок? — допоминався, мовби і не бачачи, що вона лежить.

— Згадала баба, як була дівкою. Ти їх, сину, там відрікся, де вчора загубив голову.

— Врізав!.. — признався ветеринар, скидаючи кашкета: густий скуйовджений чуб зловтішно упав йому на очі.

— Так би й казав, що тобі хочеться похмелитися. Пече?

— Ой і пече: не знаходжу собі місця! Смокче й висо-тує, бабуню Христофорихо, бабусенько Соломоніє...

— Дати рублика?

Ветеринар осміхнувся дивним усміхом, і його очі заблищали синеньким блиском, як спалахує на спирту вогник.

— Де ви бачили, щоб я узяв у вас гроші так, задурно. Хіба в борг, може, до того часу, поки вашій корові знов щось забракне?

— Тіпун тобі на язик! — Христофориха розкрилася, сіла. — Ліпше нехай я відлежу, ніж вона.

— Так ви слабі, бабусю?

— Залляв баньки й не можеш прийти до тямку: повилазило?

Знітившись, він заупадав:

— Грип! У вас, бабусенько, справжній грип, — хотів, щоб вона лягла, хотів її вкрити кожухом і казав: — Давайте, я вам пенька викорчую і порубаю. Навіщо він коло хати? Давайте, що хочете, я вам зроблю, а ви мені за те, що обіцялися!

— Тепер, сину, обіцяного не один рік, цілий вік ждуть і, не дочекавшись, гегають.. Хіба ось що — принеси з магазину хліба, бо я не годна.

Вона дала йому трояка. Він пішов і вернувся на одній нозі. Поклав трое хлібин цеглинками на столі, поклав паперового карбованця, а на нього — стопку мідяків і, ковтаючи слинку:

— Здача: у мене точність, як в аптеці, — а тоді дістав із кишені пляшку. — Я не такий опиус, щоб з горла. Скляночку б — я інтелігент. Сільський, а інтелігент.

— Може б, тобі ще й закуочки на тарілці, виделочку? — дражила його Христофориха, не встаючи з місця.

Ветеринар не зважав на її глуми: зубами відкубтив пляшку, байдуже-весело сприймаючи те, що вона нині нічого не варила й тому в неї нічого нема, й, перш ніж пошукати в миснику склянку, раптом запитав, чи нема оцту.

— Ти що, й оцет питимеш?

Він призро посміхнувся й, не кажучи ні слова, знайшов оцет, розвів його з водою в бляшаній мисчині, намочив рушника.

— Ану, давайте, бабусенціє, свою голівоньку.

Вповивав їй голову, туго зав'язуючи, нахваляючись, що не боїться грипу, а інші бояться, тому чи й вступлять: кожне береже своє здоров'я, трусячись, а йому її здоров'я дорожче, ніж його, бо де ще таку бабуню взяти?

Набурбонив повну склянку вина й випив залпом. Вирячені очі втишувались.

— Отак... — І втерся долонею, мовляв, уже закусив.

Намочений в оцті й воді рушник пощипував чоло й потилицю. Жінці легшало, й вона запитала:

— І за що ти її, отруту, любиш?

— Якби-то я її, — чмихнув ветеринар. — А то вона, падлючна, любить мене, — п'ючи другу склянку начеб з острахом, ніби брідячись, і не міг подякуватись, як його виручено. — Я ніколи не забуду вашу добрість... — І запитав, як її голова.

— Світліє.

— Вам добре, і мені добре, — сказав він. Не хотів більше пити. Рука тремтіла, злив вино назад у пляшку. — Знаєте що? Ви не знаєте. Я ввечері навідаюся. Я вам видною корову, а потім натру вам спину нашатирним спиртом. Як рукою зніме. А поки прощайте, лежіть, не дуйте в ус, і нехай вас мухи не кусають...

Погунав, а вона не знала, що про нього й думати: п'є, але хороший, п'є, але славний. Думала, щоб він не впивався, щоб перестав пити зовсім, і заговорювала, зашіптувала вино-горілку, молячи, щоб вони перестали його любити.

У неї почався жар: намочувала рушника, а рушник висихав.

Йдучи з паші, корова мукнула, і Христофориha понипала з хати.

Пасла стара Пирііха. Глянувши на Христофориha, сплеснула в долоні:

— Падоньку — лица на тобі нема! Я зараз прибіжу. Я всю нашу ланку підійму на ноги. Ми всі прилетимо. Ми тобі всю роботу поробимо. Гляди ж, сестрице, ні до чого й не торкайся!

Стара Пирііха погнала, розлучаючи товар: її голос стелився вулицею й тривожно розходився по кутку.

Цей голос вщасливлено стояв у вухах Христофориha, і вона, обнявши Соломонію за шию, казала їй:

— Мене люблять...

Корова прихилилася до неї, і вона шептала:

— Ти теж мене любиш, правда?

Їй як розпогодилося: не так крутило й не так текло з носа, не виламувало кості й не хрипіло в грудях.

Але коли доїла, то не дуже розбалакувалась:

— Я засмоктала тобі дійку, я тебе вилікувала. Ти даси молока, я його спряжу й нап'юся — тепер ти вилікуеш мене. Ми разом живемо, ми лікуємо одна одну, а потім прийде Пирііха, з нею ще прийдуть і запорають тебе... Не дивися на мене болісно. Чого ти мучишся? Я ще не вмираю.

Волочачи ноги, несла дійницю й думала: попросить Пирііху й хто там ще з нею прийде, щоб наламали гички, бо корова напасена, аж лоб у неї твердий; вони дадуть курям — хліб є — і позачиняють їх.

Ніхто не йшов. Вона нікого не ганила, бо вони мусять управитися й запорати себе.

Зпідила молоко. Поставила пряжити собі на електроплитці — гладушки хтось винесе у погріб. Стояла й дихала над каструлькою з молоком, яке закипало. Потім унесла каструльку до хати. Їй дуже захотілося їсти: так би й відламала хліба, так би й запихалася, запиваючи молоком.

— Хіба я жадна? Ще обпечусь!

Пляшка на столі нагадала їй ветеринара.

— Хіба б він уже не приходив.

Вона зібралася прийняти пляшку й склянку, змести в шухляду здачу — постукало в двері.

Сутеніло.

Христофориха не встигла обізватися, двері скригнули — ввійшов Відпасувач. Строгий і самовпевнений.

— Ми заходимо до кімнати не інакше як постукавши...
Добрий вечір!

Вона стояла, схилившись над столом, так і не встигну нічого прибрати. Зиркнула й не привіталась — відтяла:

— Стукати стукаєш, а «увійдіть» — не чекаєш. Зайшов, а тоді просишся. Ти здавен такий! — І відвернула очі, щоб не бачити його, і дивилася на хліб, і хліб утишував її: святий.

Відпасувач пітрохи не розсамовпевнився, скинув зі свого обличчя суворість і, наповнюючись добрістю, легенько підсунув табурет до мисничка, присів і легенько так:

— Дозволь сісти у тебе, Соломоніє... Нехай у твоїй хаті завжди сідають мир, добро і здоров'ячко... — Він мовби старанно відкушував оті побажання миру, добра і здоров'я своїми міцними вставними щелепами, розмірковуючи, чого б йому іще побажати?

Він спочатку сів, а потім просив дозволу, а вона й не стрималася:

— Вгніздився й просиш дозволу. Ти всідаєшся на карку без нічиєї згоди, потім тепле слово, а тоді ще й вимагаєш подяки.

Він втягнув голову в плечі й самовдоволювався, мовби це й не до нього пита.

Повільно витягував голову з плечей і повільно вів:

— Коли ми зачули, що тобі негаразд зі здоров'ям, — тут як тут. Усе покинуто, бо здоров'я — наше найбільше багатство. Ми не зважили, що ти не захотіла, аби віднадали твою корову. Ні на що не треба зважати, коли йдеться про наше здоров'я! — і втягнув голову.

Запало мовчання.

Він говорив про себе «ми», ховаючи у ньому своє «я», його «я» завжди звучало як «ми».

Христофориха дивилася на хліб, думаючи, де та Пиріха, хоча б хто-небудь.

— Ми уже немолоді, але нам ще жити і жити. Дарма що не зійшлися у молодості...

Мовчання.

— У твоїй хаті — душа раює. Повертається молодість.

Згадуються музики й танці, а все зле забувається. Кинемо лихом об землю...

Забалакуючи, витягував голову, а замовкав — утягував її в плечі.

— Зійдемося. Можна у загс, а можна й без нього... Можна і в район: я маю квартиру. Можна й у тебе. Аби твоя згода, Соломонієчко, а за нами не постоїть... Чи ти пам'ятаєш ту ніч — нашу ніч?

Христофориха зціпила зуби: люди, чому ви не йдете? Де ви?

— У нас медок... — він витяг з нижньої кишені френча двістіграмову баночку меду, а з бокової дістав таблетки. — Є і таблеточки... Усе для тебе, Соломонієчко...

Запали сутінки. Відпасувач піднявся й шукав умикача.

— Чорний... Ти чорний чоловік... — сказала Христофориха й просила: — Не світи. При світлі ти будеш ще чорніший.

В цей час на ганку спалахнула електролампа. Загунав, викукуючи, ветеринар:

— Бабупю, що там у вас за зальотник, що ви й не світите? У вас на подвір'ї зібралася гурма — ціла ланка. Запорали корову, загнали курей на сідало, мене не пускають, кажуть: у вас хтось сидить. А я вам нашатирний спирт приніс! Загаявся, запізнився, але приніс, — і клацнув вмикачем. — Моє слово — закон.

— Сину, голубчику... — зверталася до нього Христофориха. — Моя ти дитино, спровадь його... — і замахала руками.

— Відпасувач? — вихопилося у ветеринара. — А я думав, хто й зна тут!

— Ми з медом... — сказав Відпасувач. — З таблеточками!

— Я ліпше отруту вип'ю, як його мед... Моя ти дитино, заступися за мене, заступись...

Ветеринар поклав свою руку на плече Відпасувача.

Той огризнувся:

— Но-но! З графіком поїздів впорались, до колгоспно-го ячменю добираємося... — ховаючи мед і таблетки.

Дужа рука не відпускала його плеча, повертаючи до порога.

— Та ви тут розпиваєте, пиятику організовуєте! Ми відразу примітили. Так і запишемо! — кричав Відпасувач, впираючись на порозі, тицяючи рукою на пляшку. — Вона тільки прикидається, що хвора. Я її добре знаю!

— Може, ми виметемося?! — спроваджував його ветеринар. — Помаленьку, повільненьку, щоб ми часом не спіткнулися й не розквасили свого довгого носика.

«Чи ти пам'ятаєш ту ніч?..»

Ще й не викашлявши як слід грип, Христофориха зривалася досвітком і в куфайці, у валянцях, нема їх чого жаліти, ловила кожен літній день, як сірого коня, поганяючи його, а він поганяв нею, роблячись білогривим, тоді, помалу сіріючи, змінював свою масть і, вороний, віз її в темний вечір, у ніч. Не мала часу постояти, подивитися на тополю, в якій сходило й заходило сонце. Досвіткуючи, інколи примічала: яблуневий пеньок вишураний, а по споришу — сліди, наче хтось був, посидів та й забрався, покинувши свій слід, збивши до воріт росу. Її день ще не так товкся своїми копитами. Їй і байдуже, хто був, хто наслідив?

Пенсіонерам-ветеранам возили вугілля. Привезено і їй — вона вигляділа за ним очі. Самоскид підкотив задком до повітки коло хлівця, шурнув вугілля насипом, заваливши прохід, і поїхав, а вона мала роботи... Позаторішнього літа привіз вугілля, поносив і дров нарубав їй на цілу зиму Якубець. Тоді вона не знала горя: Якубець не дав їй кинути й грудки — сам та сам, без майки, по пояс голий і чорний, лише зуби білі. Торік допомогли Ася з Полею. Тепер відписали: мамо, не можемо — управляйтеся самі! Якубець десь так далеко, що їй і не здумати: варить труби; Асі нема відпустки — сидить, керує краном і будує, а Поля з диткомбінатом у літньому таборі. Десь-то не дочекаються, скиснуть і марно пропадуть її квашені яблука?

Пробравши будь-як прохід, Христофориха тягне шуфлею і совгає з казаном. Шуфлею нагортає, в казані несе й висипає у застінок. Зовсім замучилася, поки зробила той застінок. Ні дошки, ні дрючка — усе повиходило з ужитку. Нема Христофора. Скільки було різних підготовлених матеріалів, а де вони? Вона берегла інструменти, як пам'ять про нього. Позаторішнього літа Якубець позвідбивав від верстата ніжки, а ляду припасував у простінок, щоб вугілля не падало й не розсипалося. Інструменти плакали, бо хто просив — не жаліла. Залишилися молоток та обценьки. Обценьками витягує заіржавілі цвяхи, молотком вирівнює і забиває: ото й уся пам'ять по майстрові. Так і зробила, моняючись із застінком.

Вугілля — трохи грудок, а більше дріб'язку з попелом: курне. Його мусово прибирати, бо крапля дощу — й попливе мулом. Береться руками за грудомашу, сподіваю-

чись: ото антрацитик, а витягне — порода. Й відкине, спльовуючи. До всього ще й держак не тримається у шуфлі. Підтесувала і заплішувала його, а він злітає. Дала спокій і увихається.

Вигулькне з повітки — на острішку ганку дерев'яний півник. Якби й не хотіла на нього дивитися, а все одно побачить, бо підіймає голову. Тепер це вже й не півник: тільки й того, що розкритий дзьоб, тепер він лише знак. А Христофор так хитромудро, так вдало його змайстрував — півень був з гребенем, з крильми, а у хвості вітрячок. Вітер дмухне, півень залопотить крильми і співає на все село.

Христофориха блимне на незугарні рештки, їй уявиться давній, гарний мальований півень, і вона звертається до дощаного, протрухлого від часу і негод дзьоба:

— Докукурікався? Занімів?.. — та й опустить голову.

Вугілля намальовало їй піввуса, позначило бороду, підвело півмісяцями брови, домальовуючи вуси й бороду дали, повністю. Якби побачила себе в дзеркалі, то сказала б:

— Як негр!

Їй нема коли вмитися й перед обідом. Тернула руки об запаску, притьма до хати. За ложку, за каструльку й обідала, не насипаючи в тарілку й стоячи. Крупник розварився, загус.

— Мамалига, а не крупник. Та й то добре — хліба не треба, коли я побіжу до магазину?

Гонила ложкою, ковтаючи квапом.

— Слава тобі, Соломоніє, що ти є. Якби не ти, то Соломонія — я — давно здохла б.

Не виїдала з каструльки, не вишкрібала, залишаючи курям. Брязкала ложкою, не облизавши її, в каструлю, доливала в рештки крупника холодної води.

— Нехай відкисає, буде чим замішати вуркаганам збитошникам, — і бігла до повітки.

А перед тим, як дойти, старанно мила руки, спершу витерши їх травою, вишурувавши мокрим піском і змилком, який залишився від прання. Показувала корові свої помиті руки. Корова дивилася на них і нюхала.

— Ти тільки не лижи їх: витру об запаску і замащу. Ти собі стій і не торкайся до мене, бо я як сажотрус. От попошу вугілля, скину із себе одяг, повітріую, а тоді хоч і поцілуємося.

Корова дивакувато зорила на неї — на її вуса-бороду, на задзьобаного носа, підмальовані брови — й фуркнула.

— Що, не впізнаєш, очишся з фуком — така я гарна? Та й пахне, песе від мене чадом. Стій і не ворущися, поховаю вугілля, візьмуся за конюшину, тоді не фукатимеш.

«Чи ти пам'ятаєш ту ніч?..»

Впоравшись з вугіллям, підмівши драпачем, вона відразу взялася до конюшини, бо була суха, як прут, і зелена, пахуча. Забулася повитріпувати закурений одяг, от тільки скинула із себе куфайку, граблі на плече, рядно під пахву, та й подалася. Нагортала конюшину в рядно, підповзала під нього, завдаючи собі на плечі, й несла — перевалюючись з ноги на ногу, ступаючи городньою стежкою, як рухлива копиця. Не скидала рядна з плечей, підійшовши до хлівця, боячись розтрусити: не конюшина, а зілля! В причілку драбина і вхід на горіще. Дерлася драбиною, видершись, поверталася боком і запахалася, бокуючи, на горіще з рядном. Інколи здавалося, що зривається й падає додолю; тоді вгризалася зубами у гудзь, щоб не розв'язався і, вхопившись рукою за одвірок, перевалювалася плечима в рядном досередини, не випускаючи гудзя із зубів. Підбирала найменшу стеблину й, зібравши віхтем, викидала на горіще. А коли йшла з порожнім рядном, то збирала в жменю стеблинки конюшини, які позачіплювалися на хмелинні, на буряках, щоб ніщо не пропало.

Так і поносила.

Вечері її голос довго не втихав на подвір'ї. Приносила нарешті відрс води й казала:

— Злізай з коня: твій вороний заморився...

Вечеряла куснем хліба, старим салом, таким старим, що на ньому й шкіра м'яка, ласуючи пір'ям цибулі. Мала ще всі передні зуби. Кутпих не було. Тому довго котуляла хліб, відламуючи шматочками, сало нарізуючи ножем, а цибулю відщипуючи пучками.

— Нап'юся молока і нагодую себе.

Навмисне не засвічувала світла: у сутінках легше очам і затишніше. Їй уявлялася зима — в грубці палало, гуло. Вона начеб бачила ті майбутні спалахи, які м'яко й весело освітлюють хату.

— Буду в теплі: маю вугілля.

Вечеряла, а їй пахла конюшина. Пахла бентежно й солодко, й вона не знала, як бути з коровою.

— Така конюшиночка...

Смокнула молока й замріялася:

— Шкода Соломонії...

Тоді вступила Пиріїха й підбавила:

— Соломи в цьому році не жди — кажуть: травостій малий, а за нашими городами конюшина. Принесемо по ряденцю.

Христофориha вагалася; не хотілося їй зрушуватися з місця: ухайдакалася, та й все одно корови таки не держатиме.

— Коли-то те буде? Місяць зайде — покличу. Хіба ми одні?..

Місяць зайшов — вона спала. Піриїха покликкала. Вони пішли, набрали. Верталися й розмигнулися перед городами.

— А ти боялася! — розпрощалася Піриїха.

Шелесть-шелесть Христофориha у двір, а на розі хати, з-за тополі, із пенька встає та зводиться Відпасувач. Мовби вродився і виріс з отого пенька.

Нишком, лагідно:

— Добрий вечір...

Вона упізнала б і його засушену статуру, і його сухий голос навіть у пеклі, якби там зустрілися і яким би хорошим та ласкавим бісом не прикинувся.

— Попалася, пташечко, у наші руки... Аж тепер ти складеш перед нами свої крилечка.

Христофориha кинула об землю рядно, і воно роз'їхалося.

— Знаєш, я тиждень совпалася з вугіллям, півдня монялася з конюшиною: всяке лізло в голову, про що тільки не передумувала за тим совпанням і за тим монянням, а мені як хомут на шиї: «Чи ти пам'ятаєш ту ніч?..» От і справдилося, — вона сказала це мирно, розважливо й, обминувши Відпасувача, пішла до хати.

— Не складеш?.. І твою заберуть, і...

Тільки грюкнула дверима.

І сталося, як він сказав, — як по писаному. І вона набралася сорому. І сором виїдав їй очі. І вона товкла й товкла корові:

— Щоб тебе зимувати, нема й мови: клямка.

І кожен день з ранку до вечора їй уявлялася та ніч. Що не день, то яскравіше, повніше. Її покинув сон.

Сходив місяць. Вона виходила на поріг і сідала навпроти місяця. Було ясно, видно. І вона говорила до місяця й до зір.

— Чи пам'ятаю ту ніч? Вона облягла душу. Моя душа і по смерті літатиме, обкладена тією ніччю, як зірка в темному небі.

Знаходила в далекій небесній безмежності, у самій глибокій глибокоості зіроньку, яка ледве мріла десь там збоку — недоглядна, й дивилася на ту зіроньку, як на свою

душу. Зоря-нічниця посилала свої мерехтливі сигнали землі й жінці.

— Якщо ти, місяцю, якщо ви, зірки — живі людські душі, — думаєте собі, що між мною і Христофором стояло його каліцтво, то помиляєтеся. Це він, Христофор, забивав мені баки: я каліка, удовець, мені за сорок, а ти, дівчино, молода... Я мучилася, але його мука була ще більша. Я хотіла, щоб він мене поцілував, але він не поцілував ні разу. Він цілував тільки мої руки. Їх більше ніхто мені не цілував. І якщо в моїх руках була сила і ніжність, то від його поцілунків. Я передавала свою силу і свою ніжність його дітям, бо вони й мої сироти. Чи передала?

В її долоні світили зірки й місяць.

— Не довго я прожила з Христофором. Можна полічити на пальцях... — прикинула й сказала: — Замало й пальців... Це було давно. Долина закипіла. Зрубані верби, висічені верболози й куширі понесла вода — береги Ірпеня оголювалися. Вчені понаписували дисертації: нема боліт і трясовищ — смажена картопля попливе на два боки, вниз і вгору. Я зі своєю ланкою ту картоплю садимо, а нас знімають для кіно й показують, як смажена картопля вже пливе. Посадили, бульби вирости вже нівроку — завбільшки як горнятка, а легкі — як мильні бульки: всередині порожні й чорні. Вчені кинулися досліджувати, де подівся крохмаль... А Христофор кипить і цвіркає: хазяї, доперетворювалися!.. Кипів і кричав: якби мені ноги! Не міг перекипіти і їдко підсміювався: ну й зародила ваша долинонька — кому слава й грубі гроші, а кому безтрав'я і безголов'я. Робить двері й вікна, люди приходять, слухають і мовчать. А він не мовчить: де ті сіна? Косили сіно й дві отави. Ну й що, як по пояс у воді. Ну й що, як човнами? Ну й що, як дочікувалися морозів і возили льодком. Не сій, а коси, збирай. Клади не копиці — стоги. Де та риба? Де сила птаства? Береги голі, в річці не замочиш колін — стекла краса...

— Я сама, не раз чуючи, кажу: чоловіче мій, прикуси язичка — не тільки люди, стіни мають вуха. А він: дівчино, я нічого на світі так не люблю, як справедливість. Я віддав на війні за правду свої ноги. Хіба мене на те підкошено, щоб дивився, мовчав і чухав чуба?.. Донеслось.

Місячне й зоряне світло переливалося їй з долонь. Його було повно в її пелені. Біляве місячне й вишневе зоряне, воно стікало з її грудей. Вимісячена й визорена, вона сиділа на білому порозі, як сива возуля.

— Я ноги на плечі, іду. Стукаюся — зачинено. Мені б

побачитися з ним. Шукаю Відпасувача. Кланяюся, так і так, — шишка. Він устав, обсмикнув гімнастерку, обвівши руками навколо пояса, і строго: що ж твій Христофор — «стікає краса життя, стікає краса життя...»? Він що, маленький? А ще фронтвичок мені називається. А може, він такий фронтвик — сам собі ноги пошкодив. Були самостріли, які спасали свою шкуру. Ми знаємо. Ми все знаємо... Що я чую? Як можна? Христофорові ноги вросли у Волгу. Залишився без ніг, а не вступивсь... Затуляла собі кулаками рота, щоб не розкритися. Сказала: мій Христофор ніколи не захищався своїм каліцтвом — не обмовляйте і не наговорюйте, й забираюся. А він: зажди... Руки за поясом. Погладжує великими пальцями жовту пряжку й каже притишено: приходь увечері на квартиру, обмізкуємо, дивись, можливо, й побачитесь... Я дивлюсь на нього, на жовту пряжку на животі й не вірю: м'яко стелиш. Він збагнув, що я йому не вірю, й постелився ще нижче, ще м'якше: ми односельці — треба вірити одне одному...

На вулиці, скрізь по селі стояла тиша. При розі хати, на тополі, вродившись, скапували з її листя й блищали росинки.

— Я вешталась на автобусній, сиділа на проламаних лавах, швендяла по містечку й чекала вечора. Піду: він мене не з'їсть. Що захоче, віддам — мені побачитися б з Христофором. Упав вечір. Стукаюся. Він відчиняє. Електролампа в газеті замість абажура, на столику, застеленому газетами, пляшка й закуска. Каже: чим маю, тим і приймаю — холостяк. Я чула, що він розвівся вдруге, покинувши дітей, та яке мені до того діло?

— Він наливав мені горілку, і я пила її, як свої сльози. А коли показав перепустку й налив мені знову, я пила горілку, як свою кров.

Христофориха, прийнявши з колін руки, сиділа, вхопившись своїми пальцями за поріг.

— Заходь, місяцю. Погасніть зірки. Не світить, не дивиться і не тіште мене. Ви знаєте, чого не знають люди.

Вона сиділа мовчазна, тримаючись за поріг.

Місяць заходив, купаючись. Гасли зірки. Коли місяць зайшов, її не стало видно на порозі. Вона з'єдналася з порогом. Він став вищий і темний. І був її голос:

— Я згрішила — віддала йому саму себе, а він галяче шепотів мені на вухо: я і не знав, що ти невинниця, не можу повірити...

Звелась і запитувала в темряву:

— Кому я віддала себе?.. Я не побачила Христофора...

Потім, пізніше, по багатьох роках, як я добилася, знайшла у списках і показали номерний цвинтар. Я взяла з його могилки собі землі. Вона лежить у хустинці в прискринку. На мені Христофорове святе ім'я, бо моє перейшло на корову.

Ввійшовши до хати, вона казала те, що завжди бажала собі перед сном:

— Отче, якщо ти єси, пошли мені легку смерть.

Вкрилася, сховавшись у ковдру. Але смерть до неї не приходила. Вона й не уявлялася їй в усталеному, звичному образі — костюмаха в білому і з косою на плечі. Замість цього вона чула, як гуркотять поїзди, як шумлять електрички, як ревуть літаки; їй ввижались щогли високовольтної лінії, які йшли і йшли, тягнучи за собою вдалеч обвислі й чорні дроти, а на обрії, в самому небі будувалися білі висотні будівлі.

VIII

Невтишима, палка до слова Христофориха, скоцюрбившись під коровою, вперше затамовано мовчала. Перед коровою лежала купою паша — сама зелена молочайка, найсмачніші ласощі, але корова не їла. Опустила голову. Їй передалося затамоване мовчання: збираючись у збирочки, на хребті тремтіла шкіра. Тремтіння виходило з-поміж її рогів, із закосиченої ямки, якою вона назавжди запам'ятала пестливі пальці господині. Збирочки бігли шиєю, хребтом аж до хвоста і поверталися назад у ямку, щоб бігти знову, як електричний струм. Христофориха цього не бачила. Вона відчувала це кожною своєю пучкою, усім своїм еством і заціпилася. По підборіддю їй начеб хтось поколював гострими голками. Вона покусувала губи.

— Будемо збиратися...

Двоє похмурих, сумних слів зависли в хлівці над коровою, як пекучі гедзі.

Христофориха мовчакувато винесла й поставила у воротах слоїк молока. Слоїк був неповний, але не долила його водою. Осінь, тому й молока менше. Вона ніколи не доливала водою свого молока.

Їй було наче мерзлякувато. Стенула плечима і, вернувшись до хати, почала збиратися.

Вона приготувала собі все звечора. Розвішаний на спинках крісел, її чекав одяг, стояли туфлі, а в них — панчохи. Їй не треба було вмиватися, бо виходила до корови чистою, ніж на люди.

Нахопила темно-синю сукенку, яку їй подарувала Поля. Натягла чорні панчохи, вступила у чорні, на низькому ході туфельки — подарунок Асі та її чоловіка. Взятася за темно-синє синтетичне у кліточки пальто, що його привезли Якубець із жінкою, задумалась, лишила його на спинці крісла й ступила до скрині. Вийняла з прискринка хустинку, зав'язану вузликом, у якому сиділа шпилька. Тримала в руках — вбрала очима в себе той вузлик, поцілувала, тоді розстебнула пазуху, пришпилила його із середини, щоб був коло серця, й, швидко перебираючи пальцями, застебнулася. І швидко вдягнулася в пальто, і квапом схопила з вазона у вікні якийсь списаний і складений удвоє папірець, ткнула в кишеньку. Потім упихала туди ж, у кишеньку, цілушку. Захопила хустину, зав'язуючись на ходу. Миттю стала на порозі й підправила, підбиваючи під хустку, коси.

Вивела корову, не сказавши їй: повертайся. Підвела до відра з водою і не сказала: пий. Вода була тепла та чиста, як сльоза: встояна, але корова й не понюхала її.

Ранкував прозорий, тихий і блакитний ранок. Дихав свіжо і просторо. За селом скрикнула електричка. На вершечку тополі, вкриваючись блискучою позолотою, вдаряючись один об другий, дзвонили два листочки.

— Яка я — на мені Христофорова тернова хустина!.. — почала Христофориха, але затнулася. Їй хотілося сказати, що все, що на ній, у що вона вбрана, одягнена і взута, як не Христофорове, то його дочки, дочки й зятя, сина й невістки що вона собі нічого не надбала, що він і його діти постаралися для неї — її діти. І дивилася то на корову, то на розчинений хлівець, то на незамкнену хату, то на тополя, кажучи їм це вологими очима. І прозорому, тихому, блакитному ранкові.

Корова підійшла до неї й тернулася шиєю об її рукав.

Вони ще трошки постояли й пішли з подвір'я.

На ганковому остріжку стояла оципана подоба дерев'яного півника. І, золотіючи, дзвонили тополині листочки.

Вулиця була порожня. Пил поприпадав ямочками, начеб покроплений рідким дощем.

Христофориха й корова ступали поряд. Налигач непотрібно обвис. Вони ступали собі обочиною поряд — повільно й зосереджено.

У своїх воротах стояла стара Пирііха. Сховала руки під запаску й чекала.

Коли порівнялися:

— Сестро, серце-сестро, а може, не веди? Я тобі свою конюшину віддам. Чувш, ми із дочкою пристараємося тобі соломи, витребуємо...

— Відрізано! — відповіла Христофориха, не зупиняючись, смікаючи за повідець, щоб корова не відставала, а йшла поруч.

З чийгось подвір'я вимахнув на велосипеді хлопчик. Зупинився, блиснув оком, буцнувся лобом об повітря й гукнув:

— Соломонія Соломонію веде!

Він шпарко розкручував велосипеда, шниці мелькотіли, і, буцаючись своїм лобом об повітря, сповіщав цю новину селу.

На порогах, у хвіртках і, вийшовши до тинів, люди давали Христофорисі на добрий день. Вона відказувала їм, припиняючись, інколи корова її випереджувала — й тоді не було знати, хто кого веде на налігачі.

Соломонія звернула у вуличку, яка вела на ірпінську долину за залізничним мостом. Христофориха не потягла її за повідець, не стримала. А коли вуличка скінчилася й перед ними відкрилася долина, річка і ліс, вони зупинилися.

— Дивися... — вимовила жінка.

Почувши її слово, корова нашорошила вуха й стояла.

— Що тобі, дитино, сказати? Що я тобі, дитино, скажу? — звернулася до неї Христофориха. Подумала й вела: — Надивляйся... А я, здається, з усім впоралася. Картопля викопана. Цибуля у вінках, Я насипала картоплю в мішки, наготувала. Приїдуть, хай собі беруть, хай діляться. Нікому дуже й трудитися не треба. Я навіть підмела хату, щоб їх хата зустріла чиста й привітна, а коли буде холодно, затоплять.

Може, вже ходім? Ветеринар казав, щоб раніше. Ні, ще постоїмо. Постоїмо й подивимося з тобою. Де який насип, де який бережок, де який корчак і переярок, — скрізь ми були. Ой і нагрішили ми з тобою! Де бачили, там і скубли траву. Носили мішечками й робили сіно. А як я була молодша, чого тільки не дбалосся на зиму. Йдучи з ланки, тербищу таке рядно, що очі рогом: гичка, а в ній якийсь бурячок. Було. Нагрішили... А, було, вийдемо в поле, трішки й підпасем. Не жито, не пшеницю, не ярові, бо то хліб, а так: люцерку, конюшину. Нагрішили. Та найгірше було із жомом, із соломою. Випрошуєш, канючиш — поки привезе, сама себе переїси. Я брала і беру на себе свої гріхи, я покутувала і всіх їх спокутую, а хто візьме і спокутує ті, що впали на мене?

Гридала очима — долипа розкошувала серед осені. Баби-не літо летіло й зачіплювалося їй на хустині й корові на роги.

— Надивилася й ходім. Запам'ятай, бо будеш на прив'язі.

Корова норовисто мотнула головою, здивувавшись, що її потягнуто назад, але впокорилася й пішла.

Христофориха казала їй у темній вуличці:

— Не тільки чужі, а й свої не раз весело випоминали: ото нерозлучні Соломонії! Син і дочка хотіли купити мені телевізора — нащо? Якубець жаргував: вам, мамо, найкращий телевізор — дивитися на корову. А я підсміювалася з Асі й Полі, коли вони нашманьковувалися: найдорожчими духами пахне від тебе, Соломоніє. Сусіди, Пирііха перша, заводили: аби Соломонія — тобі й церкви не треба. Що телевізор, що церква, що духи — ти була втіхою і порадицею. Я молилась тобі.

Коло продмагу збилися купкою жінки, чоловіки поскидали шапки, хлопчик-велосипедист стояв, прихилившись спиною до свого велосипеда.

Христофориха з коровою поминула їх.

Ферма й контора були за селом — проти полів. Поля чорні, поорані, а на них довгі високі скирти. Зупинившись, вони зітхнули — жінка й корова.

Срібне павутиння бабиного літа, снуючись, тремтіло в повітрі.

Жінка мовби видихнула з себе:

— Та й даровано ж нам з тобою, дитино, було немало — і рясні дощі, і густії роси...

Її голос завис на павутинні бабиного літа й бринів.

Христофориха вийняла з кишені цілушку, відципнула собі, дала пестунці — прощалися.

Завфермою і зоотехнік поставили корову на ваги. Ветеринар гримав, щоб не брали велику скидку. Христофориха, обернувшись до них плечима, чула й не чула цю суперечку: про що вони?.. Вона стояла, опустивши руки й не маючи де їх подіти, все відчуючи пальцями своєї правиці, цілою долонею повідець, за який уже їй ніколи не братися й не тримати, і ніяк не могла позбутися цього відчуття: той повідець зв'язував її не просто з коровою — з життям.

Ветеринар ухнув їй у праву руку накладну, хвалячись, що настояв і що скидка мала.

— До голови і в касу! — кинув завфермою.

Христофориха, не повертаючись, глянула собі через пле-

че: повели її Соломонію... Її Соломонія іде — поважна, проста і мудра.

Відвернула голову й, відриваючи ноги від землі, подалася до контори.

Голова прийняв її без затримки. По обидва боки, за ним, у кутках, стояли сніп кукурудзи і сніп пшениці, а на підвіконні, на етажерці, у заскленій шафі лежали буряки, морква, огірки, яблука... В галстусі, на лацкані піджака ромбик. Молодий, але з лисинкою, сидів серед злаків, корепевищ і овочів.

Вона подала йому накладну, він запросив її, зробивши гостинний жест, сісти, та вона відступила від його широкого стола, зупинилася край маленького, який приставлений до широкого, й стояла.

Розліктившись, голова поклав перед собою накладну й, не двялячись на неї, ні на жінку, а у вікно, запитав:

— А ви не поквапились? А?.. — зам'явся.

Задзеленчав телефон. Голова скривився. Зняв і поклав трубку. Тоді встав і, схилившись над столом:

— У нас з вами вийшло якось з бухти-барахти... Може, ви передумаєте? Накладна що — папірець! Я обіцяю вам і соломи, і жому. Словом, підкинемо, залагодимо. Ви ж у нас ветеран праці, орденосиця. Кому ж, як не вам, як не таким, як ви... ми зобов'язані! — й підняв на неї свої молоді очі.

Вона ледве чутно вимовила:

— Відрізано... Бо я з нею домовилася, — й посміхнулася — прикро й вибачливо.

Він ухопився за її останні слова:

— З ким це домовлено?

— Та з нею, із Соломонією.

Голова нічого не міг збагнути, кліпнув очима, і Христофориха пояснила:

— Я — Соломонія, і моя корова теж Соломонія. Я й кажу вам: ми з нею домовились.

Він крутнув рукою, начеб заводячи машину, й сказав:

— Якщо так, хай буде по-вашому! — Підписав накладну й простяг. — Нам треба збільшувати поголів'я. В бухгалтерію, а тоді — до каси.

Жінка перепросила його, кажучи, що їй до каси не треба, й дістала з кишені складений удвоє листочок з учнівського зошита:

— Тут адреси моїх дітей, які живуть по містах. Поділіть гроші на троє і вишліть їм, щоб усім було порівну, щоб ні одне на мене не образилося.

Голова натиснув на кнопку й викликав до себе по селектору бухгалтера. Вусатий, з черевцем бухгалтер влетів як на крилах. Дзвонив телефон. Голова говорив по телефону й одночасно втовкмачував бухгалтерові, чого хоче і що треба Христофорисі.

— Зробимо! Все буде зроблено! — пообіцяв бухгалтер.

Голова махнув йому рукою, і він, узявши накладну й адреси, забрався.

Жінка стояла.

Не відриваючись від телефону, голова запитав:

— У вас ще щось до мене?.. — Й іншим, спокійнішим голосом відповідав: — Так-так... — У трубку: — Я слухаю... — і, простягнувши руку, перебирав пальцями, загинаючи їх до себе, жестикулюючи Христофорисі, мовляв, кажіть, що там у вас.

Вона дочекалася, поки телефон замовк.

— Я вас дуже прошу, товаришу голово, не називайте Соломонію по-іншому: до іншого імені вона не привикне. Так і напишіть на табличці і причепіть: Соломонія.

— Напишемо, почепимо...

Вона виступила з кабінету й пішла. Тиха, просвітлена — в терновій хустині.

Асфальтова доріжка, бруківка. За нею залишилася контора, широке дворище, довгі корівники, водогонка й майстерні. Її туфлі перестали цокати об камінь: звернула на стежку, якою доярки ходять на роботу. Стежка протоптана по свіжій ріллі. Ногам легко.

Їй за плечима — поле, а перед нею село, долина, ліс. Ліс убрався червінцем, долина німувала, й блищала річка. Як її не виправляли, а її береги все одно нерівні. І там, на поворотах, жовтіють піщані коси, зрідка, але хитаються очерети, виграючи чорнявими із сизинками султанами, чубці осоки, де-не-де верба, а коло шлюзу — громадою.

Христофориха спускалася польовою стежкою, а перед нею колихалося, вигойдувалося — червінькове, сине, зелене...

**Подорож
до зубра**

Дорожні враження

СПРОБА ПОЧАТКУ

Мене прикував до себе вічний мус. Та чи ж він і не в самому мені? Хіба не тому я прислужовую йому так доброті? Напружуюся, тягнуся з усіх жил: повинен, мушу платити данину — і я годую цю дивовижку кров'ю свого серця.

Всі старання намарне: вічний мус ненаситний. Мені нема спочину: наші зв'язки нерозривні.

Я сам не свій. Весь у полоні недовідомих доль і обставин безвиході чи й відчуваю, як мене безжально й нещадно косить всеможний час. Зупинитись, стати й оглянутись?

А вже знову ворухиться буденне, невідкладне: «Треба! Я в його владі».

Голова узурпувала серце: де моя душа?

Хо́да вимірена, рухи непомильні: умудрений. В мені макс-раціо, в мені міні-емоціо.

Та якось серед білого дня, і то не будь-де, а в метро, коли я наздоганяв ще одне своє нагальне, солодке невідкладне, узурповане серце сколихнулося в грудях. Воно забилося, як той нерозумний горобець, що здуру влетів у сільце і тріпоче, і цівкає: «Жив-живі!...»

Летіли станції, а я забув, на якій виходити. Серце тріпотіло, терзалось: «А що, як твій отой мус — це не що інше, як твоя втеча, сказати б, від персональної відповідальності за життя дрібненької комашки, за листочок зілля, за рух хмаринки, без яких, здавалося, не можеш дихати? А може, вся твоя колотнеча — організована марнота, спланована на довгу перспективу?»

Люду у вагоні ставало менше й менше: вистрибом вихоплювались, бігли, стукотіли каблуками. Остання зупинка. Вийшло небагато, не треба й проштовхуватись.

Вільно вихопившись з глибокої штольні метро, я пішов навмання. Обіч була автобусна станція. Я її обминув — місто залишилося за плечима.

Траса текла і гриміла двома рукавами однобічного руху. Вибравшись на стежку вздовж узбіччя, я спрямувався за течією машин. Вони обганяли. А я собі манджав, пі про що не думаючи. Наді мною синіло небо й пливли білі хмари. Я так жадібно дивився на них, мовби бачив їх уперше й радів, що вони є. Я радів, що є сонце і що воно причина дня і ночі. Кругом мене — широкошляха земля, і мені добре, що я впиваюся її духом. Машини рвали повітря. Вітер обпікав дерева придорожньої смуги: на них завчасно жовтіло, коцюрблячись, листя. І небо, і земля, і он тополька,

що знялася над лісосмугою і тремтить, і гнеться від шмального вітровію, але вирівнюється і стримить, летячи у вись: все-все, що бачать очі, що чують вуха,— близьке, рідне, своє.

Так я опинився на середохресті — перед галявиною. Виділа криниця. На її дашку чипів бляшаний мальований бусел. А біля криниці, на припоні — корова. Вона, напевно, вже напаслася, бо зайшла в холодок і жувала жуйку.

Я дивився то на корову, то на траву. Круторога, з великим вим'ям — ця корова була саме втілення степової червоної породи. А трава була пожухла, запилюжена. На галявині там і сям окніли подерті целофанові пакети, шматки газет і заржавілі консервні банки. Дивлячись на корову, я думав: «Як їй на тому сміттєвищі, з тієї пожухлої трави, прибитої пилюгою, просякнутої димом, чадом і свинцем, вдається творити молоко?»

Вона, мабуть, відчула мою журну ласку, бо, коли підступив до неї, то не зрушила з місця.

Я дивився на неї. Її очі були такі глибокі, що в них проглядала та далека стежка, на якій людина розминулася зі звіром; потім вони довго шукали одне одного, поки знайшли, і корові було сумно, що вона олюдшилася, а чому ж людина іноді оскотинюється?

І в ту мить мовби хтось зашепотів на вухо: «Поганяй до зубра — пора!» А в мені збурилось: «Та на що він здався?» Серце стиснулося, зацеміло: «Не переч, не переч...»

Та що я про нього чув, знаю? Могутній? Непохитний? Серце заболіло: я почав пригадувати.

1409 рік. Трубили мисливські роги. Його милість польський король Ягайло і великий литовський князь Вітовт разом зі своїми вельможними почтами, з сотнями ловчих — двопогих і чотириногих гончаків — почали полювання. Полювали вісім днів. Річка Нарва стала червоною від крові. Зубрів набито без ліку й числа.

1752 рік. Його милість король польський Август III прочесав пушу — загатив зубрами Нарву. На честь цього полювання з місцевого піщаника піднято на 16 футів обеліск, де і висічено на польській і німецькій мовах про ці лови і хто на них був.

1860 рік. Государ-імператор Олександр II, цар Великої, Малої, Білої і т. д., а з ним такі-то й такі, за його височайшим ізволінням, полювали цілий жовтень, набили чимало зубрів, кілька найчудовіших екземплярів убив сам

його величність, про що й свідчить п'єдестал, що стоїть і досі.

Винищували забавляючись. Нещадно.

Де ті королі, князі й государі?

А він живе — зубр!

Хто ж справжній государ, король і князь?

Я напився з криниці: треба ж гибіти в смердючій баюрі літ і запитувати, де степове джерело?

І рушив до Біловежжя — до вічності.

НЕ ЄВШАН

— Пристегнуть привязные ремни! — подав команду мікрофон. У цій завченій, вишколеній фразі, переданій через бездушний підсилювач, прозвучало водночас зі службовою обов'язковістю стільки радості й бентежності, вихлюпнутої з дівочим, захопленим, хай і устандартизованим захлинанням, що годі було не послухатися.

Я заходився припасовувати ремінь.

Це ж саме робила й моя попутниця, що було, взявши під ноги свій рюкзачок, демонстративно відвернулася, втінилася в ілюмінатор, і їй в обличчі затамувалась зосереджена відчуженість.

Побрякуючи пряжкою і зтягуючи ремінь, вона ні сіло ні впало повторила: «Пристегнуть привязные ремни!..» — наслідуючи мікрофон. Її імітація була такою собі копією з прицмокуванням, веселим безтурботтям, яким, зрештою, є будь-яке наслідування. Попутниця, мабуть, це розуміла й тому казала:

— Ви мені вже вибачте за недоладну імітацію. Така проста фраза — всього три слова, а стільки почуття. Мені здавалося, я певна: цю фразу не можна перекласти ні на одну мову світу. Відразу втратиться мелодія, інтонації, наголос. Повторити і то важко, а перекласти? Чи я не права? — вона глянула на мене й солодко прижмурилась.

Я відповів:

— Команди — справді щось неперекладне, — й додав: — Хіба команди повторюють? Їх належить виконувати.

Вона розжмурилась — в очах зблиснула цікавість.

— Ми — діти послуху. Вуха ловлять команду, і все єство відгукується на кожен її звук.

Літак набирив висоту. Гук і ревіння моторів оглушували. Відчувалася тремкість вібрації.

— Даценко... — відрекомендувалася супутниця. — Ада Юхимівна — провізорка... — Вога назвала своє аптеко-

управління і, як личить дамі, першою простягла свою руку.

Я її потис, відчувши, яка вона маленька, кістлява і суха.

— Щасливого польоту,— побажала Даценко й відкинулася на сидіння.

Їй було за сорок, а може й більше. Кіпиця густих каштанових кіс спадала на високу шию. Обличчя, оголені руки і шия (вона у футболці) так і промовляли, що кожного вечора й кожного ранку в них втираються спеціальні розчини й мастила, а через те вони не бояться постарівня. Ада Юхимівна скидалася на доглянуту й плекану на клумбі, але все одно хирляву дику мальву. Її випнуті в бежевих вельветках коліна ще дужче підкреслювали це враження: здавалося, що плаский, втягнений живіт, що пласкі, висохлі груди, що вона вся-вся начеб щодня підрізується й підривнюється нещадно ножицями.

Літак набирив висоту. Зникло відчуття льоту, відчуття руху взагалі: сидиш собі, зависши над землею, слухаєш, як монотонно і заспокійливо гудуть мотори. Я розстебнув свій ремінь і, усміхаючись, заходився думати про зубра. Який він? Я згадував, що читав, що чув. Не раз же бачив його на ілюстраціях, навіть на картинах. У якомусь музеї виставлявся зубр-чучело. Але щоб живого?.. Мені хотілося, щоб літак летів швидше й швидше. Я ще не знав і не усвідомлював собі, навіщо той живий зубр мені потрібен. Просто хотілось його бачити, та й кінець. Якщо я його побачу, то нащо й було жити на світі. Я уявляв: «Його ріженьки зорями куті, а його піженьки землею обуті»,— як у пісні.

— А що ж тільки з нами коїться, коли команда послається з нас самих? — обірвала мої думки Даценко.

Я пропустив її запитання мимо вух.

— Коли це повеління душі? — запитала вона, сівши прямо і звернувши голову, дивилася впрост на мене.

— Ви знов про свої «привязные ремни»? — відбуркнувся я і ніяково посміхнувся, розуміючи, що вона весь цей час думала про щось затаєне, яке не давало їй спокою.

— Хай і так! — погодилася швидко, але не без виклику.

— Ні, ні,— заперечив я і, згадавши про свого зубра, сказав з насолодою: — Ви запитували про повеління душі?

— Почули? Ви запам'ятали? — похапливо промовила Ада Юхимівна, впиваючись у мене чіпкими очима, які зіркували у нашманькованих віях.

Я гойднув головою, і цього було досить, щоб їй почати

висповідуватись: вона, мабуть, давно шукала співрозмовника, а ймовірно, їй просто хотілося в такий спосіб пришвидшити нудоту й одноманітність польоту. Хто знає. Вона заметушилася, видобула свій рюкзачок, поставила його на коліна і, повторюючи:

— Зараз щось покажу... Ось побачите! Зараз... — силкувалася його розв'язати.

Рюкзачок був невеликий, але пузатенький. Я прикинув: Даценко ним неабияк дорожила, якщо не здала в багаж.

— Дивіться! Ось! — погукала мене, так начеб я не сидів поруч, а встав і відійшов.

Я поглянув і немало здивувався: рюкзачок був напхот паханий сушеним зіллям.

Ада Юхимівна якось аж'насторожливо, трепетно втримувала його своїми пестливими руками, мовби захищаючи. Я помітив, що її гладенькі, наманікюрені пальці легесенько тремтіли. Вона начеб забула, що мала мені казати: сиділа й зачаровано дивилася на віхтики зілля.

— Пахне,— констатував я.

Зілля справді щемко, терпко запахло в салоні. Хтось підвівся, перегнувся нам через плечі з заднього сидіння, хтось знічев'я вихилився з переднього — ні той, ні другий не побачили нічого цікавого й посідали. Аду Юхимівну вони не обходили. Чи їй помітила їх? Вона, напевно, забула і про мене, і про те, що їй хотілося висповідатися, і лише згодом меланхолійно перепитала:

— Ви щось сказали?

— Пахне,— констатував я ще раз.

Даценко, глибоко вдихнувши щем і терпкість зілля, ніби набралась відваги й почала:

— Я вам казала, ви знаєте: я провізорка...

— Зілля, вважайте,— ваше професійне,— підтакнув я їй.

— Люблю збирати! Це моя пристрасть, ні — ще більше: це для мене понад усе!.. — вона роззалилась, оповідаючи: діждеться відпустки — і в дорогу. І похвалялася, що знайшла, що в неї є: — череда, а по-латині — *bidens tripartita*, гусячка і відповідно — *potentilla anserina*, материнка, — й називала три різновиди цього зілля — *vulgaris*. Раптом взяла зав'язала свій рюкзачок, прихилилась до нього грудьми й замовкла, наче набалакала щось зайве, й задумалась.

Я не квапив: хочеться думати, нехай думає — навіть лізти в душу?

На її без єдиної зморшки обличчі, на чолі з'явилися тіні осмути і болю.

— Шукаю, кожен рік, давно я шукаю... — почала вона, ніби не звіряючись мені, а самій собі, — один корінь. Не цвіт — корінь, а він ніяк не дається. Так шукаю, полюю, нишпорю...

Я переніс трансморальний інфаркт і думав, що мені теж не завадило б знайти корінь якоїсь цілющої мандрагори, й сказав:

— Ви його знайдете.

— Ви впевнені? Ви переконані? — запитала Даценко, не дивлячись на мене, й повела тихо і розмірковано: — А я непевна. Бачите, я не знаю, як його звати. Знала і забулась: чисто вилетіло з голови. А це мій, мій корінь! І чисто вилетіло...

Всяке і різне стукнуло мені в голову: їй, напевно, хочеться молодильного дива? Одначе вона мовби і не звичена, і не з тих, що шукають, чого нема.

— Може, це євшан? — запитав я з прихованою іронією.

— Ні, не євшан, не євшан... — обізвалася сумно Ада Юхимівна і, начеб запізнило збагнувши мою насмійку, сердито, образливо кинула мені в лице: — Хіба я недотепа? Чому ви вважаєте мене недотепою?

Спалахнувши, вона відразу ж і зів'яла: вміла тримати себе в руках. Мені стало соромно.

— А втім, дякую за євшан, — казала вона, покусуючи зсередини нижню губу, і налягла: — Так знайте ж: якщо полин-трава цілюща для половців, якщо повертає відбиту пам'ять, це ще не значить, що помічна й мені. В кожної людини, в кожного люду є свій цілющий корінь. Втратити його — втратити себе і пам'ять... Я свій знала з дитинства. Він так пахне, так... Я копала, мама варила — ми його пили. Виросла, пішла з дому — і як відбило пам'ять. Я забула, як він називається. Чисто вилетіло з голови. А я все шукаю... Може, я знайду його на Поліссі. Ви не знаєте, там ще є пущі?

Я не встиг їй відповісти. Обізвався мікрофон:

— Пристегнуть привязные ремни!..

Літак ішов на посадку.

ГЕГЕЛЬСЬКИЙ

Автобус обламався: я застряг у Вікниках — серед недорубаних лісів і недовисушених боліт. Вільних місць у готельчику не знайшлося. Адміністраторка в чорному, з чортової шкіри й розпанаханому халаті, бо поли не стачають, стоячи в коридорчику, у вузькому проході між ліжками,

тицьнула своєю розмашистою рукою в темний закапелок, де поблискувало ще одне нікельоване бильце, виклямкнула: — Йй-бо, нічого нема! — скорботно і великодушно. Делікатно мацнувши оком мій саквоаяж, пояснила: — Колись ми були райцентром. Він розпавсь — ми зупинилися в силі і зрості цивілізації.

Вона спрямувала мене до Джурів: у них нова хата, «времянка», і їх тільки двох. А щоб я недовго блукав, сказала про прикмету: на подвір'ї стоїть вилита й позолочена скульптура шевченківської Катерини.

Я потягся вздовж повищерблюваної, розруйнованої бруківки — кожен вцілілий камінь хитавсь і казав: «Не хочу стояти на місці». Тротуарні плити потріскались, западали, провалювалися або звелись сторчма. Нагицавшись і обійшовши глибоку ковбаню, яка потроху висихала, ступив у піщаний провулок. Ноги в'язли у піску. Такий він грузький і сипучий. А удвобіч — паркани, дротяні сітки, глухі сторожі. І за ними, пофарбованими в голубе, зелене, червоне, кому який колір до смаку, причаївсь зовсім інший світ. У молодих садках, у диві й розкоші хмелю і винограду, у квітниках стоять муровані котеджі. Один перехитрює іншого венеціанськими вікнами, знадлихими верандами і керамікою. Деякі інкрустовані дзеркалами, кольоровим склом. Вони сяють і осліплюють. А деякі, хоч і висотні, двоповерхові, ледве проглядають цинковими дахами з-за недосяжних глухих частоколів, поверх яких бринять густі колочі дроти.

На мій щастя, будинок Джур стояв за звичайним парканом. Я крізь штахети побачив прикметну скульптуру. Вилита з цементу й гранітних окрушин, як це звичайно виливаються надгробки, і вкрита прегустою позолотою, вона, аляпувата, незугарна, стояла під плакучою вербою між котеджем і хаткою-попкою, критою толем.

Я рішуче завернув до прутастих залізних зварених воріт і до такої ж хвіртки. Голубі ворота були з двох половин: на одній півсонця і на другій, а від них, жовтих, стріляли червоні промені. На хвіртці в голубому палала червона зірка і стріляла жовтим промінням.

Я, звичайно, взявся рукою за клямку — хвіртка не відчинялася. Спробував її плечем — марно. Гукати якимось не впадало. Та й на подвір'ї нікого: хто, крім скульптурної Катерини, зміг би мене почути? Як не приглядався, але кнопки електродзвінка не бачив.

Безпорадний і неприкаяний, топчучись перед неприступною хвірткою, я нарешті збагнув, що дивився не туди,

куди треба: кнопку електродзвінка було вмонтовано не десь поблизу клямки, як це належить — не перед очима, а навпаки, зовсім в іншому, протилежному боці. Біла пипочка виглядала із завіси, де мав би сидіти шуруп. Спробуй здогадатись. Я втішено патиснув на неї — ляскливий дзвінок пролунав аж сюди, на вулицю.

Майже одночасно у вікні хитнулася тюлева занавіска, а на садовій доріжці з'явився сухорлявий чубань. Живіт і груди запалі — він скидався на сухотника.

Хляпнула засувка. Хвіртка роз'їхалася.

— З ким, власне, маю честь? — розпочав ввічливо хазяїн і, не дочекавшись відповіді, запитав: — Кого треба?

— Мабуть, вас.

Мовби і не дивлячись на мене, і не удостоюючи мене своєю увагою, він кипув мені свою руку, рекомендуючись:

— Гегельський!.. Митрофан Митрофанович.

Я тис йому руку, відчуючи, що її пальці холодні й що вони чомусь тремтять. До нас вгойшливо наближалася повновида і заклопотана молодиця.

— Вибачте, — почав я, — але мені до Джурів. Чи я помиливсь?

Він різко мотнув густим чубом — креснули чорні очі.

— Джурів нема: є Гегельські!

Молодиця нас почула. Надійшла, сплеснула в долоні, а потім вдарила кулаком себе в груди.

— Ми Джури, Джури! — поклялась і запевнювала: — Хіба ж ти не був Джурою, коли я за тебе виходила заміж? І діти наші Джури! Ми Джури з діда-прадіда... — І зверталась до мене: — Це він на старості взяв і присвоїв собі Гегельського. Якби ж тільки себе, він і мене перелицював у паспорті на Гегельську.

— Прагматичка, — сказав Митрофан Митрофанович.

Вона не стишувалася, розмахувала руками, і він попередив:

— Лізо Демидівно, не йдіть у штопор!

Признатися, мені важко було збагнути, що тут і до чого. Я став не лише свідком, а мовби і причиною, і учасником родинної сцени. Ліза Демидівна образилася, що Митрофан Митрофанович назвав її по імені й по батькові. Вона допоминалася: «Чи я вже тобі не Ліза?» А він присаджував її коротко, однослівно: «Не віражуйте!», «Не робіть петлю!».

Вони від мене, як від подорожнього, дещо приховували, і тому їх перепалка не була відвертою. День не стояв на

місці — наші тіні й тіні яблунь видовжувалися, і я скрушно думав: де прихилю свою голову?

Ліза Демидівна, або просто тітка Ліза, раптом гукнула:

— Ти собі, Митрофанчику, гадаєш: втік і сховався? За тобою приїдуть, непременно приїдуть. Бігме, я тебе ще й підсаджу, Митрофанчику! — й наче накрила його мокрим рядном.

Він опустил голову — тільки чуприна в'юнилась і непокорилась.

— Подзвонили, я так і кинулася до вікна: сподівалася — машина, а то ви... — Йй, усміхаючись драглистим обличчям, запитала: — Ви, певно, від когось з наших дітей? Від сина? Від доньки?

Спантеличений, я сказав, чого прийшов. Вона відразу почужіла. А Митрофан Митрофанович підвів голову і сказав, що гостя проганяти не личить. Здається, це і вирішило мою долю. Вони радились, куди мене пустити на ніч: у «времянку» чи до хати? Тітка Ліза наполягала на своєму:

— Та ти їх заморочиш,— відтяла вона чоловіка й повела мене до хати.

Митрофан Митрофанович не суперечив і, покинувши нас, погордливо, охоче подався у «времянку» — в своє володіння.

Тітка Ліза виявилася дуже гостинною й господарною. Вона відвела мені цілу кімнату. В хаті було чисто, охайно. На стінах килими й вишивки. На долівці — палас, доріжки.

Я почав діставати з саквояжа консерви, але вона не хотіла й слухати, щоб їх відкривати. Ставила на стіл своє, домашнє — підігрійтий борщ, гречану кашу, яку тримала в подушках, вмовляючи мене тим, що, може, її сина і доньку, які десь у світах, теж хтось колись отак прийме і похачує.

Коли я заодно обідав, підвечіркував і вечеряв, вона сиділа за столом навпроти мене, взявши в пухкі долоні своє пухке обличчя. Воно світилося добрістю. В її очах проглядало лагідне, материнське. Це була начеб інша, зовсім не та жінка, яка так допікала сухорлявому чубаню — своєму судженому. Одвічна турбота про своїх дітей, які далеко від неї, її до них любов несподівано оросила мене, як чиста ранкова роса. Мені не було гнітючо-незручно, дивно, а втихомирено, вільно і тепло.

Вибачившись, що гиркалися з чоловіком, вона заїкнулася про їхнє життя. Він був випробувачем винищувачів, пілстом, а як уже не зміг літати, його комісовано — пішов на пенсію. Спочатку накинувся на книжки. Носив стосами і припадав до них. А тоді — до шкалика. Побудувалися,

виховали дітей. Чого б іще?.. Вона сплакнула. Її обличчя стало пісне й негарне.

— Обібрався філософом — Гегельський! — провадила, витираючи сльози. — Що вже я не робила, як не мучилася, а він до шкалика і до шкалика. І не просихає, і шкалює мене перед білим світом. — Зітхнула: — Оце втік з примусового лікування. Він, розумака, проситиме у вас синю чи зелену, але ви змилуйтеся — не дайте.

Зібравши у фартушок сльози, тітка Ліза підвелась. Ноги мляво носили її по хаті. В обличчя впилися скорбота, сум — воно постаріло.

Ми посиділи з нею недовго. Я вийшов надвір. Червоно у півнеба заходило літнє сонце. Під його довгим лагідним промінням вивищувався, вершечкуючи у саме небо, ліс, розпросторювалася долина, а селищна околиця і цей невеличкий дворик спочивали в тіні й тиші садків.

— Молодий чоловіче!

Я оглянувся: хто і звідки мене кличе?

— Вас можна? Це я — Гегельський! — твердий, вимогливий голос ішов низом.

— Митрофан Митрофанович? Де ви?

— Я — Митрофан Митрофанович, але товариш Гегельський ліпше, — обізвався він, встаючи з-за скульптури під вербою.

Я підійшов, і він, скосивши оком на скульптуру, сказав:

— Як умру, так подарую рідним Вікникам. Вам подобається? За моїм проектом! — і, не чекаючи, що я відповім, вайлувато, втрачаючи певність рухів, всідався, де й сидів, — у підніжжі, на постамент, гостинним жестом запрошуюючи сідати мене, хоч поряд і не було місця. Чуб йому скуйовдився і помервився. Цупкі очі то пригасали, то спалахували: вже запричтався. Обличчя мінилося — він мучився.

— Госте і людино! — розпочав високомовно. — Збагніть мою душу!.. — і начеб захлинувся.

Скуйовжене, помервлене волосся зводилося йому на голові. Очі наставились. Правиця рубанула повітря. Гегельський простяг до мене руки й мовби виклав на своїх долонях:

— Я, добродію, щоб ви знали, відкрив закон другорядності, або другосортиці, — закон вторинності у філософії! — сказав і просвітлів, але непадовго. Його брови похмуро звелись. Він взявся руками за постамент і пояснював: — Що таке другорядне, вторинне? Це покидьки, гній. Якби не так. Другосортиця умертвляє первинне і панує над сві-

том. Первинне — це Шевченко, Толстой, а вторинне — царі. Первинне — Кант, Гегель, а вторинне — імператори, кайзери! — Він сипав іменами, перекидаючи народи й епохи. — Хіба не так? Хіба не закон?

Скульптурна Катерина виливала з коновки воду. Він відкинувся, прихилився до її ніг і, здавалося, що вона виливає кам'яну воду йому на ошалілу голову.

— Молодий чоловіче, невже моє відкриття не варте того, щоб ви розщедрилися на синю пташку? Зеленого трояка зараз обмаль.

Довелось дати йому п'ять карбованців, порушивши прохання й настанову Лізи Демидівни. Він не був здирником. Одначе на цьому не скінчилося. Мені судилося знову побачити вікнинського філософа серед ночі.

Розлігшись на канапі, застеленій турботною й дбайливою господинею, я досипав перший сон, як застукано в двері, у вікно. Ліза Демидівна встала, припшкувала до моїх дверей, сказала, щоб не звертав уваги, і відійшла. Стук і гуркотання розхитували котедж. Гегельський волав: не відчинимось — дверей він не візьме, а у вікно таки спікірує.

Тітка Ліза відчинила. Він увійшов без крику, без роздратування й оголосив:

— Спите, а того не знаєте, що я розмовляв з богом. Мені явився бог.

Веранда була залита світлом. Гегельський стояв у трусах, без майки і, одухотворений, звеличений, промовляв, як одкровення:

— Я сидів на високій горі, в долині забовванів бог. Весь у білому. Він підіймався на гору, покликаючи: «Товаришу Гегельський! Товаришу Гегельський!» — так і стає переді мною. Я його і запитаю: «Чого вам, товаришу боже?» — «Сидіть і не підіймайтеся, товаришу Гегельський: ви звершили подвиг. Сидіть і проповідуйте з гори — наставляйте всі народи і всі мови. Благословляю вас».

У нього не вистачило більше сил стояти, і він почав хилитися до стіни. Тітка Ліза його підхопила. Він прошепотів:

— Ви добра, Лізо Демидівно. Але ви — анальфает.

Ми над силу довели й поклали його у «времянці».

Вранці приїхала «швидка допомога». Митрофан Митрофанович спав і не хотів просинатися. Один санітар взяв його за ноги, ми з другим — за руки й за голову, а тітка Ліза метушилася й наставляла нас напівшепотом, щоб несли якнайобережніше.

Донесли і вкладали на підвісне ліжко — я підмощував надувну подушку, присипляючи Гегельського, що йому так буде м'яко і вигідно. Він розплющився, блимнув посоловілими очима, прерік:

— А добродійнички завжди знайдуться... — і завалився на бік.

Його повезли. Ліза Демидівна стояла й стояла у залізній брамі, мовби роздумуючи: зачиняти її чи ні?

МЕТР

Поїзд зупинився: прибув. Я висів з вагона. Ранній ранок. У голубій імлі притих і досипає обласний центр. Мало хто зустрічає. На пероні торохкотить візком один-єдиний носильник з бляхою на грудях, але і його ніхто не кличе. Лише біля спального вагона, який офіційно іменують СВ, — людно і квіти. Когось зустрічають з помпою.

Двері вагона розчинені, провідниця вже протерла поручні й стоїть наструнко. Він ще не встигає з'явитися, мелькає у вікні, як йому плещуть у долоні. Це плескання посилюється, виливаючись у ляск, коли його висока, схильці постане бовваніє на порозі. Він поважно, спроквола стає однією ногою на приступку, береться рукою за поручень і, вирівнявшись, підіймає другу руку, звично роблячи кілька млявих помахів і удостоюючи завченою, стриманою усмішкою. Він хоче зійти, але його не пускають. Клацає фотоапарат — спалахує магній: як же без фото на спогад?

Люди беруть його в полон, у кільце. Кому вдається потиснути йому руку, а хто тягнеться, звівшись на носки, щоб приглянутися, запам'ятати. Над людьми і над квітами вивищується його голова. Сива, сріблястими хвилями грива — морський лев і патріарх. Я його знаю, але мені нічого не залишається, як підняти свій саквояз і пхатися на автобусну станцію. Вирушив у дорогу — в свідомості тьмяно, ледве окреслено мерехтить мета мандрів: її передчуваєш і не передчуваєш і ніколи не здогадаєшся, не передбачиш, які чекають зустрічі, щасливі й нещасливі пригоди.

Я не встиг зробити й кілька кроків, як мене перепинило:

— Мандрівче! Відлюдьку-мандрівче!

Це його голос: твердий, беззаперечний.

Мені було нічого не варт його послухатися, просто відмахнутися. Він це знав, тому йшов до мене. Нікого не послав, хоч і міг: йому махни пальцем — і не одив, хто зустрічав, вволюючи його волю, догідливо помчав би мені

павперейми. Я чув сягнутому, пружинистому ходу — так ходять самовпевнені, без найменших докорів сумління переможці, які вміють обертати собі в заслуги навіть ганебні поразки й brutальні вчинки.

Я зупинився. Він підходив з оберемком квітів, а за ним пасторожливо, не розуміючи, що ж сталося, підступав людський почет. Як і нащо я попався на очі?

Він наближався, розпливаючись у приятній, приятельській усмішці. В лічені секунди я збагнув, що його лобаста голова на кремезній шиї, глибокі очі, клинцем ніс, хтиві губи, великі очі і весь він статуристий, чепурний, вишуканий — це радар, а його шевелюра — як причесані телеантени.

— Я тебе запеленгував, виходячи з вагона, — сказав він у такт моїм думкам. — Що ж, ти, як завжди, даєш драла? Ну, здоров! Ти мені потрібний. Я і не знав, що ми в одному поїзді. Признатися, заздрю твоєму інкогніто. — Він напівобернувся до свого почту, який наближався, підступав, і безпорадно граціозно розвів своїми пещеними руками.

— Ми, Анатолію Степановичу Іванько, завжди їздимо з тобою одним поїздом, але в різних вагонах.

— Чуєте, як брис! — сказав він ораторським, добре поставленим голосом і рекомендував мене: — Ми давні друзі, а це місто — місто нашої юності, — й дивився навколо, імпазантний, вилізаний. На чолі набігла зморшка. Заклопотано, швидко й приглушено запитав: — А люди зберуться?

Нас оточував, безперечно, вицвіт міської інтелігенції й самі ревнителі міста. Професори й професорки, вчителі й вчительки, студенти й студентки навперебій заповнювали, щоб не переймався, що все буде якнайкраще.

Анатолій Степанович взяв мене під руку, начеб я міг утекти. Ми рушили купою.

Він мені нічого не пояснював. Хіба й так важко здогадатися — йому, теоретику, історику літератури, влаштовано творчий вечір і запрошено персонально?

Нас довели до готелю машиною. Анатолій Степанович уточнив у розпорядників деякі дрібниці, відмовився від колективного обіду, перенісши все на вечір, поважно розклався, і ми ступили в заброньований номер. Він віддав покоївці квіти й, коли вона вийшла, запитав:

— Як тобі зустріч?

— Як і належить літературному метру.

Анатолій Степанович не заперечив, вставивши:

— Хіба тебе не досяг хоч промінчик цієї сонячної зустрічі? — І в його завжди насторожливих, холодних очах зблиснула втішена іронія.

— Затінок у промінні чужої слави — темний і морозяний.

— І коли ти вже нагрієшся? — грайливо-байдуже провадив він, розв'язуючи сірий, у темно-червоних крапінках галстук. — Скільки тебе пам'ятаю, ти як той агроном. То йому дощить, то його пече. А я, брате, змалку полюблю визначеність і певність.

В його тоні, в манері триматися — парозхрист без галстука пробивалося награне, залихвацько-простяцьке, і я не стримався:

— Ти передбачливий.

Він не терпів, якщо хтось проглядав його до дна. Вже сам натяк на таке проглядання терзав честолюбність. Іванько звівсь, заходив по номеру, вигукуючи: мовляв, сто літ, як розійшлись, а були ж друзями. Зустрілись у місті юності, обнятися, як друзякам, випити і схмеліти — так ні.

— Ти завжди в людині бачиш чорта! — напустився на мене. — А я хіба тобі не людина?

Він аж скипів. Член-кор, майже академік, а я лаборант Інституту фольклору й етнографії. Між нами — дистанція. Зустрічалися вряди-годи. Іванько не раз схилив до дисертації, обіцяв протекцію, але я залишився лаборантом. Мене непокоїло, навіщо я йому потрібен? Чому він зупинив мене на пероні, привів сюди?

— Ми колись спали на одному ліжку, — сказав я.

— Я тебе не тягну за язик — ти сам зізнаєшся! — вигукнув Анатолій Степанович і втомлено сів у фотель.

Одягнений у сірий, з голочки костюм, у сірих шкарпетках, у сірих черевиках — він весь з голови і до ніг мовби попелів. Але хіба такі можуть здиміти? — Я посміхнувся.

Він вдав, що не помітив моєї посмішки, пропустив її, як абзац свого опонента, котрий йому не подобався, і, вклавши своє гладеньке обличчя в гладенькі долоні, знесило вимовив:

— Спали на одному ліжку... Був же час! — І почав: — Чому ж зараз, чому вже довгі роки ти і посміюєшся, і дивишся так, наче роздягаєш мене? Чому ти як Мефістофель?

— Якщо певен, що ти — Фауст, то Мефістофель — це твоє ж друге «я», — зірвалося мені з язика.

Я не встиг сказати: «Хіба ж мені бути твоїм темним «я»? Сам подумай!» — як Анатолій Степанович звівсь на ноги:

— Саме це й хотілося з'ясувати! — Натиснув на стіні кнопку, а сам рушив у ванну.

Привезли на візку сніданок. Ми ковтнули для годиться сухого. Сніданок подано розкішний: шинку, яйця, масло... Анатолій Степанович вмовляв і запрошував, виявляючи гостинність і широту натурн. Сам же не їв ні яйця, ні масла — ложку сиру й філіжанку кави: дієта.

Опісля рушили в місто. Згадавши про наш гуртожиток, який містився у вцілілому від війни готелі, спрямувалися туди. Від гуртожитку-готелю й сліду — розбито сквер. Всілися на лаві, й Анатолій Степанович зажурливо, просто, але й обережно почав мову, що нані пляхи розійшлися тут.

— Хто ж винен? — запитав. — Чому так сталося?

— Хіба ж ти не знаєш?

Над нами зеленіли молоді дерева, перед очима цебенів фонтан, на клумбі цвілі квіти, магістраллю шурхотіли тролейбуси — місто буяло, рухалось, жило, а ми згадували, які були жадібні на кусень хліба й ходили в парусяниках.

— Ти розумієш, — казав Анатолій Степанович, дивлячись поперх дерев, — коли б і де б я тебе не побачив, згадую свою матір... — Раптом перегнувся і пильно заглянув мені в очі: — Чи це не вона наговорила тобі про мене зле і недобре?

Я заперечливо похитав головою: серце стиснулося — мені важко було згадувати той час і його матір. Ми перейшли на останній курс. Анатолій Степанович пописував і вже тоді виступав у пресі. Йому світила аспірантура.

Миттю мене збагнувши, він став рішуче захищати свою матір.

— Якщо в мені є хоч крапля справжнього, то це від матері. Вона — трудівниця і страдниця. Хіба ні? Невже ти гадаєш, що я цього не розумію? — він поклав на моє плече руку, і я не міг, не мав сили її скинути, хоч вона пригнічувала і пекла. — Чому ж ти мовчиш? Чому онімів?

— Сам знаєш...

— Ні, ти розкажи! Я прошу. Гадаєш, не цвіркають поза очі? А ти в очі, як було!

Я поворухнувся. Його рука сповзла з мого плеча. І я зваживсь:

— Твоя мати часто приносила нам «сидора»: відро картоплі, буханець хліба, трохи яблук, а то й горіхи. На цей раз вона прийшла впорожні. Куфайка розпанахана, хустина збита. Сказала, що батька взяли, буде суд: не догодили бригадирові, не поставили пляшку, а той ціпляється, вся-

кі капості робить, спасу нема. Тебе в гуртожитку не було. Ти скнів у бібліотеці. Мати сподівалася, що ти — фронтовик — обстанеш за свого батька. До кого ж їй було піткнутися? Я кинувся бігти в бібліотеку. Вона перепинила. Вийняла з-за пазухи кусень хліба, щоб передати тобі. Коли я оповів про батька, ти сказав, що «пахне смаленим». Упхнув хліб до кишені, а в гуртожиток не пішов. Мати чекала. Залишалася на ніч. Ти не прийшов вранці. Я сказав твоїй матері, що ти втік, сховався. Вона сплакнула й просила: «Ви нікому, пікому про це не заїкайтеся. Молю вас... А побачите — передайте, щоб тільки йому було добре...»

— Тільки й всього? — перепитав, не вірячи, Анатолій Степанович.

— Тільки й всього... — ствердив я. Навіщо було згадувати, що з'їхав з гуртожитку, що мені з ним в одному ліжку було б затісно.

Він згадав про батька, який не повернувся додому, й не на жарт розпалився.

— А мій батько працював як віл. Я згадую його — вчусь любити працю!

Я рідко коли чув, щоб хтось вголос проголошував таку похвалбу своїм батькам, як Анатолій Степанович. Він робив це вправно й еластично, плаваючи, паче риба у воді: відчував свою залізну правоту й неабияку силу. І зараз, сидючи на місці того гуртожитку, що став прахом, йому й не закрадалося про гидотненьке і підленьке.

Я дивився на нього, як він погордливо, вельможно розлігся на лаві, й розмірковував: «Невже його ніколи не пече сором?»

Він розкинув на перила руки — я начеб мимовільно опинився в обіймах його лівиці.

— Тепер, коли ми висповідалися, сподіваюся, ти прийдеш на мій вечір? — оксамитував його баритон. Спочивши, той баритон зазвучав затинаючись: — Розумієш, хтось візьме й бовкне запитаннячко про батька, а ти, як мій друг і товариш...

Я спаленів, хотілося кинути йому в обличчя: «Так ось чому ти мене впізнав і перепинив на пероні?» Але він не дозволив це вчинити. Забрав з перила свої руки, згорбився, обм'як і, зітхнувши, довірливо сказав:

— Я дуже нещасний. В мене єдина донька. Вона заохотіла заміж, але я не дозволив. Її обранець мені вкрай не сподобався. І ось — вона пішла з дому!

Я не набрався хоробрості сказати: історія не повторюється — вона любить спіраль.

Ми потинялися містом і згаяли час.

Було соромно, але я пішов на вечір.

Анатолій Степанович імпозантно став на трибуну й промовляв про красу, справедливість і добродієство.

Переливалося світло. Вибухали оплески. І в тому кришталевому-холодному світлі, і в тих гарячих оплесках, звівшись над трибуною, він здавався не морським левом, не патріархом, а восьминогом, який своїми магнетичними очима ненаситно втягує в себе кожного з нас — увесь зал. І то не для того, щоб проковтнути й умертвити, але щоб вирити живими, як свою подобу.

На моє щастя, ніхто ніяких запитань не подав.

На вечерю він не дуже й силував. Оточений шанувальниками, поклонниками, просто гавами і вивищуючись над ними, подарував мені стерильно-чемпу посмішку — я міг брати свою суму й сунути далі.

ПІДКАМІННЯ

Камінь пригнаний до каменя — щільний, непорушний старорежимний брук брав угору. Я ступав, ковзаючись.

День як під солдатською полою: туманно, сиво. Грабнуть руки — обличчя начеб торкається волога ворса імлі.

Я здіймався і здіймався, але нітрохи не світлішало. Брук колінкував і крутився. Хоч і не дуже пощерблений, зате густо заростав з обох боків бур'яном: знак, що ним тепер користуються мало. Він перетворювався в кам'яну широку стежку. Пустивши у розпадини коріння, обіч аж гули полин, чортополох, а віддалік гуртувалися будяки, що їх пазивають татарником. Переді мною і піді мною мовби горбував вигін, але ніхто не пас ні худоби, ні гусей. Пустощі — воля!

Спочатку я досяг виступу. Тут, посеред кам'яної гори, на цьому виступі буде каплиця. Безрукий, на одній позі Рох — заступник мисливців і охоронець лісу уцілілим, єдиним, та й то підбитим оком, позирець зі свого закутка в пройомі дверей і вікон — у розчинений світ. Йому над головою, під самою стелею чипіли вирізьблені з дерева його атрибути: мисливський ріг, лук і стріла. Були нечепані, почорнілі від часу, — серед битой цегли, тиньку і бруду.

З порога каплиці відкривалося диво з див — поряд здіймався горб, і на ньому висів могутній Камінь. Велетенська брила здавалась чарівним парусом, який закам'янів над рівнинами. Це теж була каплиця. Але нерукотворна. Тому її ніхто не торкався, не поганив, і вона й надалі пе-

ребувала у владі стихій, їх же уособлюючи: вітер, грозу і сонце.

Вони були нарівні — католицька каплиця і твориво стихій.

Я подерся далі звуженою бруківкою, яка і вивела на високу гору до кляштора, або монастиря. Він стояв за грубим фортифікаційним муром. Бані облуплені, замість хрестів — громовідводи. Дубова, густоцвяхована брама зачинена. На таблиці: «Міжрайонний психоневрологічний жіночий диспансер». Як же сюди добуваються? Аж тут я збагнув, що добрався не з того боку. Висока гора положисто снадала на схід. Збоку від кляштора й теж на виступі за дротяною сіткою росли викохані квіти, доглянуті яблуньки й груші, які приховували чепурні лікувальні будиночки. Сюди з низини, з долу вибігала асфальтівка.

Я почав обхід кругойдучої кляшторної стіни. Наткнувся ще на одну браму — північну. Вона була замурована. Над нею зводилася дзвіниця без дзвонів.

Весь час зупиняючись, я прикидав: мур такий грубий, що по ньому легко не лише ходити, а їздити. За ним видніли круглі башти з кругленькими вікнами, які, ясна річ, не мали нічого спільного з святочними відправами. Тут була твердиня не лише духовного гніту, а збройної могутності.

Не лише фронти кляштора, а й некультові башти вражали витонченим, примхливим барокко в суміші з висотністю готики. Уява розпальовалася: так хотілося побачити, а що ж там, усередині?

Петляючи дикою, захаращеною стежкою, спотикаючись об каміння, зачіплюючись за витки якогось дроту, за вросле у землю якесь залізаччя, я зупинився перед майданчиком з насипними земляними валами. В час урочистих відправ у кляшторі, мабуть, бракувало місця — духовенство зі своїм причетом виходило сюди, на західний спад гори. Південна сторона — осоння — заросла терном. Дикий хміль поплівся з чагарів на стіну. Я пробирався, щулячись і опутивши голову.

Не стримавсь. Застукав у прорізану в брамі й теж цвяховану хвіртку.

Чекати не довелося. Сторож виглянув відразу — потертий капелюшок на потилиці, вуси вроздмух, борідка клинчиком. У чоботях з високими халявами, у пожмаканих штанах і захисного кольору сорочці, підперезаний широким ременем, він скидався на середньовічного лицаря, який повернувся в замок після невдалого походу.

— Що тра? — запитав, мовби сподіваючись погоні.

— Впустіть подивитися, — просився я, спостерігаючи крізь прочинену хвіртку, крізь ще одну гратчасту браму двоповерхові, певно, колишні житлові кам'яниці й забетоноване внутрішнє подвір'я.

— А що тут, знай-понімай, дивитися? Нема що дивитися. Мальованих святих — гай-гай! Які поздирали, які позаляпували, а всяких-різних познімали й оприходували. Залишилися живі, та й то самі жінчини!

Щоб я з лиха не вдерся силоміць, він ступив за поріг і причинив хвіртку.

Я намагався втовмачити, що ні мальованих, ні живих святих мені не треба, але він стоїчно стояв на своєму. Щоб спекатися мене зовсім, напучував:

— Коли вам, знай-понімай, так приспичило, — йдіть під Чортів камінь. Там увидите Воляну. Вона у нас не буйна. Сказать, прибилася сама, без привозу. От і вволитесь, як захочете, а в мене, ізвиніть, служба.

— Де ж той Чортів камінь?

— Де-де, знай-понімай? Ви впали з небес, що ні бе ні ме? Зводили кляштор, а чорт розсердився, упірвав каменіще й хотів усе завалить, аж знай-понімай, когут заціяв — чорт і покинув ношу. Не сліпі — увидите! — хвіртка грюкнула — лицар шуснув у свою чергувальню.

Я крунув до стежки, як хвіртка розчинилася, — виглянули у роздух вуса й клинцювата борідка. Він повчально застеріг, щоб я не налякав Воляну, щоб ні про що її не розпитував, бо, знай-понімай, вона балакає сама із собою, як з гарячки: її мовчи і слухай!

Над долиною — одне навпроти другого в туманному повітрі німували Чортів камінь і каплиця Роха. Вони зависали на однаковому рівні — нечиста сила, яка наважується занести каменіще, і пів'язичник-півсвятий Рох, який трубить у ріг.

Чорткам'янський, порослий вигорілою муравою горб, не був пустинний. Навколо видніли надгробні плити й хрестики. Плити зовсім позападалися, а трикутно вирізьблені з піщаників хрестики, поперекособочившись і замоховівши, ледве видніли. Вони облягали диво-камінь, який здавався парусом. Такі хрестики ставлено на козацьких могилах скрізь, де ішов Хмельницький. Я подумав, що легенда про чорта, який замахнувся на католицьку святиню, без цих занедбаних козацьких хрестиків нічого не варта. Навіщо називати чортовим те, що йому не належить? Сили стихії — це дух самої землі. Козацькі хрестики їх оборонці.

Перш ніж побачити Воляну, я почув її голос:

— Кості й кісточки мені в тілі, як у мішку. І коли він уже порветься чи розв'яжеться, щоб моя душенька спочила і заспокоїлась?

Вона була в байковому, сивому і вилиняному, довгополому казенному халаті. Закутана в казенну хустку з наставленим ріжком і підперезана незугарним поворозом, сиділа на вивернутому надгробку і, прихилившись до підніжжя Чортового каменя, дивилась поперед себе.

Повіяв вітер і, як з-під солдатської поли, пробилось, зблиснувши, сонце. Відкрився світ. На сході, в кінці рівнини, перед Кременецькими Товтрами вирізався силует Почаєва.

«На цій рівнині я жила»,— казала Воляна.

Дві обителі, православна й католицька, начеб зупинившись у своєму експансивному поході, стали на горах і знялися примарами в небо.

«Я жила, як під каменем».

Сонце зблиснуло і сховалося. Світ зав'язавсь.

Волянці було багато літ.

«Зсохлася на перець, а моя пам'ять не висихає, — балакала сама з собою, не обертаючись, зовсім не турбуючись, що за нею хтось стоїть і слухає. — Моя пам'ять — як невичерпна криниця. І коли вже нап'юсь?..»

Сиділа і витоворювалась.

«Як мій чоловік зрікся цісаря і пішов проти царя — у перевороти, то я осталася з доньками. Ми його чекали-чекали, а все марно. Де він? Хто скаже?»

«Мої дочки росли. Треба видавати. Я робила весілля. Зяті — поляки й українці. Щоб вони шанували дочок, я ходила на проці й молилася: «Сусе-Христе!..» — в Почаєві. «О Єзу!..» — в Підкамінні».

«А моїй найменшій ніякого бога не треба: стала комсомолкою, ще й підпільницею. Хата мала, живцем лізь у землю, а треба жити!»

Згорблена, скоцюрблена, часто передихала і пила зі своєї пам'яті.

«Світ хитається, падає і оновлюється — такі вітри. Був Пілсудський — настав Сталін, і моя найменша вищебечує: «Мамо-мамцю, а чия взяла?» Радість, та посунув Гітлер. Вона була незаміжня. Зяті справили їй весілля — повісили».

«Якби ж на тому кінчилось...»

«Зяті воюють із зятями, дочки ворогують з дочками, вже і внуки чубляться між собою, а я помирити їх не можу.

Вже не пам'ятаю, хто за що стояв: я стояла за дочок, за внуків. Розчахувалась, як на льоду, але не падала. Вб'ють, тоді покорюсь».

«Зламалось, перегоріло — Гітлер здох. Тоді кого з моїх зятів, щоб не були такі дурні, — на виучку. В кляшторі пересильна. Беру сидора, тербищу, вишихаюся на той горб: «О Бзу!..» — А мені з муру: «Як полезу!..» — «Сусе!..» А згори: «Не сунься». Хто п'є та в долоні б'є, а кому похмілля і тріщать ребра».

«Я перемогла і це. Внуки чіплялися мені за спідницю і росли, а я пишалась. Вони повідпадали — вирости і пішли своїми шляхами. Я їх учила: люди не б'ються — це б'ються боги чи біси в людях, хто в кого вселився».

«На внуків усі мої надії, я так сподіваюся: прийдуть, відідають...»

І сиділа. І балакала сама із собою.

«Кажуть: людський вік короткий. Хіба ж його замало, щоб урозуміти просте-найпростіше: ми всі приходимо бути сіллю землі і, перейшовши в неї, десь на краю поля чи міста стаємо її плоттю».

РЕАЛЬНА АЛІСА

Ввійшла голоколінна, великоока — внесла тонкостанну знемогу, матовість схилених пліч і, зупинившись у порозі, мовби казала: «Люди, я струнка!»

І стояла, барилася заходити у вільне купе. Зиркнувши на неї, я знову втупився в газету.

У замшевій, цеглистій і потертій міні, з синіми пальмами на грудях, а через плече — сумка Аерофлоту, вона чемно кинула звичне: «Дозвольте?..», чемно гойднула гарною хлопчачою головою, протукотіла стукалками і погордливо сіла навпроти: елегантна, задириста.

Втупившись у газету, я пильнував кожен її рух: юна, поставна і зухвала — вона вражала своєю незалежністю.

— А я вас знаю... — прозвучав її голос, сповитий найвним простодушшям.

Я скинув окуляри й запитав:

— Мене?..

— Вас, — не знітилась вона. — Тільки ви на карточках у газеті і журналах, як би мені це сказати... Ви там кращій, ніж у житті.

Я ніколи не любив фотографуватися, мені, фольклористу, було нецікаво й зовсім байдуже, яким і де мене вміщали в пресі, а тому й відповів:

— На картинках ми всі кращі: чепуримось, позуємо, але кому і яка від того шкода?

— Правда? — прохопилось здивоване й недовірливе.

— Правда, бо добре, що ви знаєте картинку, а не мене, — обізвався я.

Вона насторожилась і полохливо сказала:

— Я знаю вас насправді!.. — і назвала по імені й по батькові.

Я поклав газету на столик.

— І ви мене знаєте... — настоювала вона і відкрилась. — Я — Аліса.

— Аліса? — перепитав її. Крім Аліси з країни чудес, мені ніхто більше не пригадувався.

Її губи повнилися ще дитячою недоторканістю, яка захищала їх від хтивої снаги. Вони прикро здригнулися в куточках. Їй стало ніяково, що я не можу а чи не хочу її згадати, і вона нишклом вимовила:

— Я — Аліса. Горпина Аліса...

Від єдиного слова — «Горпина» — цілий світ постав, збурився і заперекладався в моїй голові. Ожили закомірки й закапелки пам'яті. В лічені секунди, за коротку мить у сто крат швидше, ніж на екрані кіно чи телевізора, сила кадрів напливали один на одного, нечутно, безстремітно закрутилася в уяві, сповнюючи душу всім тим, що було, до чого мав найменшу причетність, що мучило і не перетліло, не розвіялося з вітром, як впізнавання світу і пошуків у ньому свого місця.

Горпина — це наша сусідка. Аліса — її дочка. Як же я посмів їх забути? Ні, Горпину я не забув. Я не забуду її до смерті. А її дочку?.. Скільки ж вона мала літ, коли я покинув село, щоб у нього вже ніколи не повернутися?

— Так ви та Аліса? — вишептав я треметно, ніяковіючи від неусвідомленої напруги. Болісно згадуючи минуле, не міг збагнути всього, що сталося.

Напевно, я мав вигляд вкрай розгубленої людини, яка щось загубила, шукає і не може знайти, а тому клопітно бентежиться.

Вона навертала мене до рівноваги:

— Я та Аліска...

Поїзд вже рушив і поїхав, а я й незчувся. «Аліска...» — як же, я знав її дитинчам. Чорняве, як галчечка. І як галчечка, що випало з гнізда, завжди бездомне.

Її мати Горпина дівувала у війну, а я ще підліткував. Я встиг піти на фронт, повернувся, а вона дівувала. Я наїжджав студентом, а вона все дівувала: затужавіла, огру-

біла з важкої праці. А коли, будучи сорокарічною, розродилася, в селі негарно подейкували: «Нагуляла!» — начеб вчинила несусвітнє, начеб не мала права народити дитину. Вона й назвала її не Ксенею чи Галею: Алісою — ім'ям з мало кому тоді відомої казки, з книжки.

І ось Аліса сидить тепер переді мною — ніяке не безпорадне галчєня, а молоде створіння, вродливе, рішуче, самостійне. І коли тільки встигла? Я дивлюся на неї, хочу впізнати у ній материнське, Горпинине, але не можу: там обличчя, плечі, руки ставали з кожним роком незахищенішими, незугарніщими й потворились, а тут кожна рисочка приваблює і проміниться.

— Аліска... — промимрив, опускаючи винні очі. Я зумисне промимрив це невиразно, затинаючись: даючи їй на розум: «І не подумай, що зараз згадаю і ляпну, що ти нагуляна. Хіба я брутальний? Та й нащо?» — і помітив: вона це розуміє й погоджується зі мною.

Ми перемовляємося німими поглядами: я обіцяю не розвереджувати її гірким і образливим сирітством, але мені так хочеться розпитати про матір. Мене не було кому проводити на фронт: мої батько й мати загинули в партизанах, я жив у тітки і, коли ми, новобранці, виходили із села, Горпина кожному дала щось на пам'ять. Я курих з її кисета, аж поки він не порвавсь. Як він порвавсь, я перестав курити, покинув, занехаяв. Оповідати про це Алісі чи ні?

Вона рантом, начеб обриваючи мої спогади й бажання, каже:

— Як ви назавжди відходили із села, я вас проводжала...

Я мерзлякувато мовчав і не знав, що їй відповісти: чорняве галчєня — вона проводжала?

— Ви забулися?.. Я стояла на перелазі й колупалася в носі. Мати в полі, а я собі на перелазі. Ще не ходила до школи. Дивлюся: тітка вивела вас на вулицю, ви з чемоданом. Я пам'ятаю той чемодан — збитий з фанери, помальований суриком. Ви закінчили інститут. Я колупалася в носі, як шмаролиз. Ви пішли, вас не стало видно, і я подумала: виросту й теж піду в села. Тільки мене й бачитимуть!

Я чистосердно признався: забув, не тямлю, як мене проводжала тітка, і зовсім не пригадую, хто стояв на перелазі.

— Я ж сказала: ще не ходила до школи, мені виповнилося три роки, а ви закінчили інститут, — стверджувала

вона, дивлячись зірчастими очима. На довгих віях вершечкувала втішена радість. Вона вся стала якоюсь наською і приємною. Виклала на коліна руки й подразливо запербирала по них пальцями.

— А сам перелаз пам'ятаю, — вів я. — Ваша мати стояла вечорами на перелазі й співала... — Мені згадалося ясно, чітко, як її мати не втихала за північ, а моя тітка, позіхаючи й хрестячи рота, бубоніла: «І чого та дурна Горпина витріщується до місяця й дере горло? Кого вона викликає?.. Аякже, він прийде!» — цього я не оповів. Навіщо бодай на-тяком нагадувати дівчині, що її мати так і не вийшла заміж, що нікого не викликала піснею, а їй довелося зазна-ти короткої любові з якимсь випадковим шофером військової колони на вивезенні буряків?

Все ж я нагадав їй про матір, і мені хотілося знати, що з нею, як вона.

— Співала, — мовила Аліса, не мигнувши оком.

В цьому єдиному слові, в самому тоні годі було влови-ти — приємно чи гірко згадувати їй про матір? На довгих віях вершечкувала та ж радість. Наманікюрені пальчики вигравали на колінах.

Я звик ні про що не розпитувати силоміць, одначе, зі-грітий спогадами (сколихнулося ніжне, незахмарене, як тихе сяйво повного місяця), і мені начеб само зірвалося з язика:

— Всі, хто відрізався від села, не зважаючи на «ідіо-тизм сільського життя», напевно, й перед смертю згадува-тимуть ясні ранки, холодні роси і свої на них сліди.

Аліса стонула схиленими плечима — плечі розрівнялися, карі очі спалахнули, і гнівно струснулися вії.

— Ясні ранки, холодні роси й босі сліди... — продекла-мувала, мовби іронічно кинула: «Що ви про це знаєте?» — й чіпко взялася руками за свої коліна.

Аж тільки тепер я почипав її розуміти: стояла галченням на перелазі — вже тоді, трирічною, поривалася із села. А хіба я був інший? Хіба не поривавсь? Поховав тітку і багато літ туди й ногою.

Голова мені опустилась: стало важко, незахисно.

— Я оце від подруги — з глибинки, з глуші, — сказала Аліса, легко стаючи на ноги. — Але про це потім, а зараз зробимо каву. Ви не проти? — І, порпаючись у сумці, шу-каючи пакетики з розчинною кавою, оповідала: — Знаєте, дівчам, а підлітком особливо, я дуже цікавилася, хто ви-їхав із села і що з ним. — Її голос дзвенів. У ньому ніякої прихованої іронії — очі широкі й глибокі. — Правда ж,

цікаво? Влаштувалися так собі: будови, заводи, а ви інша річ: наука, столиця, — начеб потішалася з мене.

— Чи не хочете сказати, що я був для вас якимось прикладом?

— Умгу! — поклала вона на столик пакетики розчинної кави. — Чому б і ні? Але ви не будьте про себе такої високої думки. Мені всі були прикладом! — і побігла за окропом.

Поїзд набрав швидкості. Йшов легко і вільно. Я думав, як у житті непросто: всі ми зв'язані між собою тисячами невидимих, але нерозривних ниток і навіть тоді, коли не маємо про це найменшої гадки, відповідаємо одне за одного. Людина без людини не може.

Кава запахла смачно, збудливо.

В купе нікого не підсаджувано.

За вікном — за зеленою лісосмугою пролітали поля.

Смокнувши з ложечки кави, Аліса відхилилась од столика, сказавши:

— Ху... — задоволено приплющила очі й попросила дозволу закурити.

Дістала пачку «Столичних». Газова запальничка вибухла довгим полум'ям. Дівчина пакнула — пішов димок.

— Ми з подругою працюємо стюардесами на внутрішніх лініях, живемо в одному гуртожитку, — почала вона. В моєї подруги — самотня мати. Як і в мене.

Я смакував каву маленькими ковтками. Аліса, смокнувши раз, вдруге, потягувала сигарету.

— У нас з подругою — однакове дитинство. Однаково було потім і тепер — ми як близнята. Ви згадали — ясні ранки, а моя подруга, коли пам не спить, не раз оповідає: ще не навчилася ходити, щойно переступила поріг, стала, щоб побачити, як сходить сонце, а тобі з-за перелазу: «Байстриючєня!»

В її голосі не відчувалося ні роздратування, ні гніву. Вона оповідала так, як і посмоктувала каву, як і курила, не порушуючи на своїх губах помади.

— Мати хапала мою подругу на плечі — і на буряки, на косовицю. Роси в'їдалися не лише в ноги — виїдали очі, а тіло дубіло. А як змогла тримати в руках хворостину — за чередою. Колгоспна череда велика й пахрапила. Дома ще город. А коли пішла до школи, тільки й щастя, що до дзвінка з останнього уроку.

Слухаючи, я не міг їй перечити.

— Ви кажете: сліди на росі... Ми з подругою їх добре пам'ятаємо. Холодну хату й одне на двох з мамою куфай-

чення, аж поки мами не повипихали нас у місто. Ми часто їздили за провізією. Інколи мами привозили, що могли.

В її оповіді не було чогось незвичного — буденне, сіре. І мені все уявлялася Горпина: тербищить з поля рядно гички, кляне світ і саму себе, переламується, заточується, але несе.

Манірно струснувши з сигарети попільць у газетний кульочок на краю столика, вона відпила кави, вдихнула в себе димок, випакнула й казала:

— Подруга попросила — я і поїхала. До її старої матері. У гуртожиток її не візьмеш. А потім ми з подругою на курсах англійської. Може, нам усміхнеться на міжнародні рейси?.. Спакнули й відвезли матір у будинок пристарілих. Шкода... Подруга залишилася: треба полагодити з хатою. А я помчала. Мене відпустили всього на два дні в рахунок відпустки.

Аліса оповідала врівноважено й спокійно — між посмокуванням кави і посмокуванням сигарети, час від часу розганяючи димок, який ліз їй в очі.

— Така деталь... — сказала. — Проваджу вам про свою подругу і про її маму й думаю, як воно так: все розуміти, все знати, а інакше не могли?

— А може, якраз навпаки, — обмірковував я вголос її «деталь», — все розуміти, все знати — це сміти проти неможливого?

Вона девилася у вікно. Їй в обличчі, в погляді прорізувалось зухвале з лукавинкою.

Що в неї вдаване, а що справжнє? Я так і не знав: справді їздила до подруги чи сама зробила це зі своєю матір'ю?

Поїзд ішов.

ДІБРОВСЬКІ ТЕРНОСЛАВКИ

На ловця і звір біжить — мені, як фольклористу, теж повезло: я опинився у селі Діброві, де живе коломийкар Клим Журавчук.

Він виявився товариською, задушевною людиною. Розповідав, що нюхав смаленого вовка, і усміхався тією затаєною, іронічною усмішкою, яка свідчила, що багато бачив, а ще про більше передумав.

Життя з ним не пацькалося: встиг і напартизанитися, і навоюватися на фронті. Під Кенігсбергом, під пруською

фортецю, позбувся лівої, аж по самісіньке коліно ноги, Сам сконструював собі протеза і пропрацював до пенсії трактористом, бо хліб тепер інакше не родить, якщо його спершу не розчинити на солярці й мазуті.

На запитання про його віршування він гмикнув, махнув недбало рукою й запросив до свого «Запорожця».

Климові Журавчуку було під сімдесят. Він легко ступав своїм протезом, не дуже спираючись на палицю. Високий, підтягнутий, срібноголовий — накульгував, й, здавалося, йому вклонявся рідний садок, кожна вишня, кожна яблунька, які підсаджував і досі коло хати.

Діброва — мальовниче село між двома горами.

— Одна гора Деренівка, а друга Соколівка, — похвалявся він. — Деренівка зелена, а Соколівка скеляста. Щоб вона не була така гола, Деренівка весь час про неї мусить дбати. Вона засіває і засіває її своїм насінням — тополиним пухом, кленовими носиками... Пригляньтесь, бачите, як там, на виступнях, мов на припічках, почіплялися берізки, а он там — топольки. Трудна робота, а подивився — і собі охота жити.

Ми виїхали за село. Він показував мені бурякові плантації, силосну кукурудзу, квітчастий луг — поля й угіддя. Траплялося свиріпи, маків, волошок. І Клим Журавчук жартома сповідався:

— Свиріпі я ще можу дати бобу: слова самі десь беруться. А про маки, про волошки — як заклинило. Краса...

Я вбирив очима простір і думав про те, що він сказав раніше так просто й так невимушено: «Трудна робота, а подивився — і собі охота жити».

Завернувши назад у село, ми спостерегли, що вулицею — «центральною асфальтівкою» купками тяглися люди. Більше дівчата. В голубих, червоних, зелених, жовтих синтетичних сукнях. Коси підстрижені або завиті. Трапився на очі, мабуть, щойно демобілізований, при повному параді, з безліччю значків на грудях солдатик. У кедах і білій футболці з оранжевими сонцями — чи не якийсь студент.

— Тут тобі, брат, все триацетат, — римував на ходу коломийкар. — Рюпі, сборки, волани — моди. Солдат — і той не пасе задніх. А ота підстаркувата, що молодиться в сафарі, то культмасовичка.

Біля продмагу на широкій дошці оголошень так і стріляло навскоси блискавицею, мовби це були не літери, а рунічні знаки: «Дискотека».

— Заглянемо? — запитав, підморгнувши мені, Клим Журавчук. — Перед дискотекою виступить наше народне тріо. Почуєте коломийки чи частівки. Правда, в нас вони називаються по-нашому — дібровські тернославки.

— Чому б і ні? — погодився я.

Ми в'їхали «Запорожцем» під двоповерховий Будинок культури. Під ним був літній кінотеатр з танцмайданчиком на помості. Линули імпортні темпераментні мелодії. Люду прибувало: йшли не лише молодь — давно минули часи, коли старі дідусі й бабусі висли на плотах, на перелазях, сиділи на дубах, а хлопці й дівчата у своїй стихійній неорганізованості ходили юрмами і перекликалися співами, змагаючись вулиця з вулицею. У розчиненому вікні другого поверху Будинку культури стояв молодий дебелий чоловік у шовковій безрукавці.

— Наш голова, — пояснив Клим Журавчук.

На танцювальний поміст браво зійшла культмасовичка й повела своїми бровами-півмісяцями — музика і гам втихли: вона, ця костиста дамочка, була тут організуючою силою.

З'явився під козака в сап'янах байніст, а за ним в українських національних строях дівоче тріо.

Ми сиділи з Климом Журавчиком у тісному гурті.

Деревівка й Соколівка —
наші рідні сестри:
Деревівка Соколівку
любила заплести.

— Це не моє, не моє, — пошепки признався коломийкар. — Цю тернославку співали до мене, будуть співати і після мене.

А дівоче тріо витинало: колгоспна череда випроводила депутацію з трьох корів, бо їх возили на виставку, до завферми домагатися про корми. Завфермою розкричався, яке ваше теляче діло до кормів: ваша справа така — давай більше молока!

— Це вже моє, — сказав Клим Журавчук. — Зараз ще буде. Зиркніть на нашого голову у розчипеному вікні. Я склав тернославку йому до дня народження. Торік віп до Нового року й опісля довго не давав людям цукру за буряки.

Нова радість стала:
голова родився.
Не дав цукру ані грама,
бодай ти збісився.

Вікно на другому поверсі хряпнуло й зачинилося, а тріо не вгавало:

А бодай тебе забрали
турки і татари,
як ми тобі підіймали
широкі гектари.

— Нашому голові чомусь найбільше не подобаються ті турки-татари, — пояснивав мені коломийкар. — Як тільки мене побачить, так і кишить. Я йому кажу: тих турок-татар давно ніхто не боїться, чому ж ви їх боїтеся? А він все одно має на мене зуб.

Я вже знав: Клим Журавчук ніколи не посилав своїх тернославок до друку, не мав з них ні копійки гонорару: заплатаю була неприязнь одиниць і похвала загалу. Які з його тернославок на злобу дня вже забулися, які співають й забуваються, але йому приємно, що і він причетний до дібровських пісень, які живуть вічно, як ось та, в якій Деренівка любить заплітати Соколівку. Коли дівоче тріо певтомно, надто крикливо витинало тернославки, він із задоволенням підстукував палицею.

Я оповів йому, що їду в Біловезьку пущу до зубра, і він відразу ж так відреагував на це:

Добре тому зубратому,
як махне рогами!
А якби йому колоти
нелюда словами?

Народне тріо зійшло з помосту — починався зухвалий шал дискотеки.

НАД ТУРІЄЮ

Є, ще збереглися такі куточки — побачиш і знетямляшся з подиву. Хоч не хоч, а зупинишся: очі не можуть надивитися, вуха не можуть наслухатися — замреш і стоїш як зачарований. Таку місцинку-закуток я наглянув з автобусного вікна, коли попереду забілів міст і таблиця сповіщала, що переїжджатимемо річку Турію. Не дочікуючись зупинки, попросив водія випустити. Водій рейсовика далекого слідування призро глянув через масивні окуляри з дзеркальними скельцями — на виніженому, виголеному обличчі з'явилось кисле, зневажливе, і він показав широкою спиною на правило, яке оголошувало, що розмовляти з ним під час руху суворо заборонено, і його спина сказала: «Грамотний!» — та, второпавши, що очікувати мене не треба, змилосердивсь. Передні двері роз'їхались, пасажири посхоплювалися з місць, хтось сердито обурю-

вався, але я вже зіскочив на узбіччя і радісно відсалютував. Постояв, роздивляючись навколо, і побрів назад, до мосту.

Ніде ні душі — поля, поля і долиною Турія.

Я не зійшов, а начеб з'їхав з крутого насипу, порослого високою неторканою травою. Під насипом росли старі верби. Доторкаючись і гладячи їх рукою, вибрався на моріжок, густо всіяний ромашками. Здається, тут ще не ступала людська нога. Йдучи крок за кроком і вбираючи очима світ, зупинивсь на березі Турії — на галявині між верболозами. І дививсь, дививсь, аж мені очі заболіли від надмірного світла і від проясненої зелені, а вуха — від відвиклої тиші.

На чому стояв, на тому й сів, підкуливши ноги. Переді мною білів міст і чорніли його ферми. У срібнокорих, струнких тополях удвобіч гнала траса. Праворуч на крайнебі бовваніли димарі цукроварні. А тут росли дерева, трави, квіти, текла чиста річка. І я думав: потрібний цей міст, і ця траса, і ці димарі на обрії, але чи був би потрібен цей міст, якби він не відбивався у воді, чи потрібна була б ця траса, якби вона не вилітала з лісів і не гнала полями, чи потрібні б ці димарі, якби над ними не синіло небо? І чи були б вони — міст, траса, димарі такі доладні, не будь Турії, тополь і всього-всього, що бачу і чую? Природа довершує нас і наші творіння, а перевершувати її згубно й хіба по-людськи?

Я сидів на березі: ромашки, чебрець, кінський щавель, а у воді осока, біла кашка, ллії на лататті — пахли квіти землі й води. Старі, дупласті, кудлаті верби і кучеряві верболози, ввібравши в себе красу і силу дерев усього світу, давали гостинний затінок. Десь узялася сива чапля — пад головою почувся вишум її довгих крил. З води нечутно випірнув бобер, показав свою хитру морду і сховавсь. На побіччі мосту сіла чайка.

Не знаю чому, але захотілося лягти і качатися по траві, як качався колись хлопчиком, пасучи худобу. Та чи вже на таке здатний? Швиденько роззувся і, не скидаючи штанів, посунувся з берега, дістав ногами води і, побачивши, як у ній відбивається небо, край берега, кущі, трави, а серед усього цього й моя парсуна, захлюпав, заляскав ногами і заалалакав, загейкав, наче дикун. Може, я заалалакав і загейкав, щоб перетворитися в траву й рости на березі, щоб стати вербами, щоб розчинитися у воді й пливати річкою?

— Хто там? — крикнуто суворо, люто і войовниче.

Мене застукано зненацька: душа скаламутилась, наче виробляв щось гидке, шибайголівське. Вихопивши з води поги, в мокрих захляпанних штанах, у мокрій захляпаній сорочці, причаївсь і засоромився.

Тоді з куги, над верболозами підвелась у башлику голова — глянули гострі й сердиті, як ножі, очі.

— Швендіють різні і всякі: ледарі, гультаї!

Він спочатку проткнув мене своїми очима, а тоді начеб прохромлював своїм різким голосом — стояв у вітрівці, в довгих, вище колін гумових чоботях: ось-ось візьме за шкірку й викине геть під чотири вітри.

Суворість, гнів і сердитість були зовсім не так собі: злигувавшись, вони кипіли йому в палахких зіницях. Натура, видно, тверда, рішуча й неуступна.

Щоб якось його вкоськати, я смиренно запитав:

— Рибалите? — й, здається, сипонув на хвіст ще більше солі.

— А вам що до того? — закричав. — Хто ви будете? — Йому під ногами зачавкало, очерет затріщав, верболіз зашумів: він вибрався на берег.

Я барився відповідати й спостерігав за ним: низькорослий, начеб врубаний із зав'яленого, давно зрізаного оцвельчочка, миршавий, у довгих чоботях, він рячився з-під башлика великої вітрівки, як із замоховілого дупла. Недолугий, немічний, а такий погрозливий голос і такі злючі очі?

— А хто ви? — запитав я, сидячи і не зводячись з місця.

Він не підступив до мене і зупинивсь. Мабуть, те, що я сидів і розмовляв з ним через плече, зовсім його не боячись, справило враження.

— Хто ми? — репитав він зично й ще твердіше сказав: — Ми — поліщуцькі — й для більшої певності владно махнув рукою, і повів туди і сюди очима, і підкинув угору своїм тупеньким підборіддячком, мовляв, тут і запитувати нічого: ми коріняки всього цього піднебесного простору. — А ви турист чи до нас на роботу?

Я назвавсь мандрівником.

— Воно відразу ж видно. Розполохали рибу. Може, хоч куриво знайдеться?

Я дістав сигарети.

Він наморщився, зробив кислу міну, сказавши:

— З фільтриком, з ватою... Ми такі не вживаємо. Нам би «Приму», «Верховину», — але взяв своїми цупкими пальцями і закадив хвацько, жадібно — на всю силу своїх

запалих грудей.— Мені щупак отак потрібен,— різонув ребром руки собі по горлі.— Сиджу з досвітку — не кліює...

— Іменини чи так родинне свято? — запитав я.

Він не м'явся й ніби відрапортував:

— Начальству. Конкретно, служу в охороні на залізничних складах. А родини в мене нема. Сам,— і назвався: — Марат Приструнюк.

Йому десь під тридцять. Моложаве, з дрібними рисами обличчя — білясті брівки, сіруваті очі, kwasолиною ніс — запам'ятовувалося хіба що великим ротом і незвичайною худобою. Губастий рот, здавалося, йшов від вуха і до вуха. А втім, у цьому обличчі, дарма що воно під башликом вітрівки, годі було добачити щось приховане. Марат Приструнюк упевнено стояв на березі, і вся його непоказна постава мовби промовляла: «Який я єсть, такий і є!»

На цю прямоту й відвертість теж хотілося відповісти не меншою щирістю, хоч він до цього і не спонукував.

Я сказав: подорожую, хочу потрапити в Біловезьку пуцу й побачити зубра.

— Туди багато хто їде. Автобусами, залізницею, навіть летять літаками... А я під боком, але там не був. Усе ніколи. Відслужив в армії, став на роботу. Робота добра. Добу просторожував — дві вільний. Взявся будувати хату. Побудував. Хата як хата. Маєте час, вступіть. Борщу з грибами не буде — жінка покинула, і я перебиваюся на хіп-хач...— вів про своє життя, запрошував у гості і все це без усмішки і без гіркоти.

Прикинувши, чому б і не поглянути на пову, теперішню поліщучьку хату, я подякував за запитання й заходився частувати його хлібом з ковбасою. Він не відмагався, сказав, що весь хліб дурно покритий на приманку, й частувався стоячи. Відкусивши побільше хліба, глитав, а ковбасу нарізав маленькими кружальцями й мовби злизував її зі свого ножика-фінки, яку вийняв з піховок при поясі.

— За такою ковбасою у нас псовици. Сервілат називається,— поплямкував і прицмокував.— Воно і можна, але я не з тих: знаю, що мені належить, і задоволений. З чорного ходу мені не треба.

— А хіба в кооперативних нема?

— Я туди не ходак. Не по зубах.

Підкріпившись, він витер ножика-фінку собі об долоню, кинув його в піховку і не попросив закурити, поки я сам не наставив йому пачку.

— І як його цей непотріб курять? Ні смаку, ні задово-

лення, — сказав і плюнув. — А все закордон. І куди начальство дивиться?

Я не став його ні в чому переконувати, бо все одно не переконав би. Що людина зарубала собі на носі, в тому й упевнена.

Досмаливши цигарку, він затоптав її чоботом, зітхнув і начеб вибачивсь:

— Піду. Я без щупака ніяк не можу, — й знову черкнув ребром руки собі по горлу. — Начальство треба уважати. Як без нього? Я про таке не смію й помислити! Начальство для того й начальство, щоб його поважати і любити.

— А цигарки з фільтром? — уципнув я.

Марат Приструнюк покосився: в очах закипіла недовіра.

— Мене, браток, цим не візьмеш. У мене військова виучка.

Все ж він дозволив мені подивитися, як буде ловити рибу.

Рибалка з нього — як із соломи сіно, хоч і замаскувався, обережно ввійшовши по коліна в тванюку. Він і вітрівку з башликом одяг для маскування. На його двох вудках з начепленими живцями поплавки й не ворухилися.

Марат Приструнюк скоріше засів на рибу, як засідають на злодія чи на зловмисника, ніж збирався її ловити на вудки. Якби він раптом побачив у воді рибу, то так і шубовснув би у чому стоїть — усім пожертвував би, а зі своїх рук не випустив.

Перемовлятися з ним — не помислиш і півшепотом, курити він не захотів, а на мос прокашлювання оглядався з такою озвірілістю, що кашляни ще раз — візьме й утопить. Він як загруз над затоном. І здавалося, тому, що він тут, чиста Турія скаламутилася, зупинилася в своїй течії, латаття чорніє, лілеї блякнуть, верболози німують, берег западається — краса-місцинка гасне, в'яне і затьмарюється. Ромашки злякано й біло повитріщувались.

Мені ставало жорстоко нестерпно, коли почувся тріск мотоцикла. Через хвилину-дві мотоцикліст у червоній касці на «їжаку» з коляскою, з'явившись на тому березі, швидко гнав сюди, до нас. Марат Приструнюк і не поворухнувся, мабуть, він упізнав мотоцикл по звуку.

Протилежний берег був вищий і сухіший. Мотоцикліст зупинився навпроти нас, вимкнув мотор і, не встаючи з сидіння, заволав:

— Приструнюк! Гад ти солоний і... — приперчуючи і заохочуючи себе хмільною лайкою, він вибухав: — Па-скуда і... Впізнаєш? Ти мене впізнаєш?

Мені мигнуло: «Інспекція, рибнагляд?.. Та хіба тут заборонено з вудками?»

— Коросто завошіла й зачухана! Протри свої баньки і глянь, щоб вони тобі повискакували! Це я — грузчик Аркадій. Ну й що з того, що ти мене впік? Дали примусовочки — вернувсь. Бачиш: цілий і здоровий. А ти був вохрою, вохрою і залишився, тьху!..

Приструнюк мовчав, набравши у рот води.

Аркадій сидів на мотоциклі й не вгавав:

— Чесний?!. Аякже... Я... тебе і твою чесність! Хіба я заліз у твоє вікно, тобі в кишеню? Законник виськався! В мене закон: до людини у вікно не заглядай, в людську кишеню не лізь. Якщо тобі трапиться з вагона чи з поля — я тобі ще й завдам. А ти — коротун, гнида! Та не довго тобі вже царствувати. Ввірветься. Спам'ятаєш моє слово: ввірветься. Не доведи бог зустрітися нам на вузькій стежці. Завтра я знов виходжу на роботу. Щоб ти у мій бік і не дививсь. Втямив?

Марат не обзивавсь, і Аркадій, розпалившись, кидав останні свої козири:

— Та тебе, чесного нечестивця, рідна жінка не могла втриматися. Ти стільком залив сала за шкуру, ти стількох упік, що їй соромно було на вулицю виглянути. А їй ти остогид найбільше, хрін ти печений: видавав і лічив кожну копійчку на сірники, на сіль. Ти рідній дитині молоко розводив водою. Шкурник, суціга, скупердя, коротун...

Приструнюк не витримав і гукнув щодуху:

— Трапишся — уб'ю!

— Ти — вишкребок?! Брешеш: будеш смалити в повітря. Поки пальнеш тричі по горобцях, а я покажу тобі дулю. З маком!

— Пристрілю!

Вони кидалися словами — розхитували річку. Лайки і погрози вдарялись у супротивні береги, виляскуючи луною, а річка все це гасила і текла.

— Пристрілю, як собаку!

— Мене? Ти — холуй і вишкребок?

— Чий я холуй? Чий вишкребок? Ану-ану! Мовчиш? Заціпило? — І Марат наступав: — Заткнувся, подавивсь? Ще не таким я роги скручував! Ще не таким вправляв кільця! — Поплавець шугнув під воду. Вудку сіпнуло.

Він не чекав: випустив вудку, вона швидко пливла і він, як стояв, так і шубовснув у річку.

Аркадій розреготався, забухтів:

— Лови, лови... Ти тільки це і вмєш... А ти чого стоїш і витріщився — спостерігач і нейтрал? Хапай за хвіст холоуя і вишкребка, а то він і на тебе управу знайде... — Завів мотор і погнав з тріском.

Приструнюк виловив вудку й обережно повів її до берега. Я хотів допомогти, але він відігнав мене своїм ривким підлобистим поглядом і, поклавши спочатку в лозах вудку, втримуючи й підтягуючи жилку, присів, підстрибнув і викинувся на берег, обіруч притискуючи до грудей щупака.

Вивалений у грязюці, обліплений тванюкою й водоростями, як анциболотник, він шкірився, тихцем усміхаючись і облизуючись, як кіт: забувся і за Аркадія, і за перепалку — йому в руках тріпотіла така до зарізу потрібна здобич. Щупак скидався, ляскав хвостом по колінах. З рота стриміла японська жилка, яку він заїв разом із живцем. Марат намагався взяти його за жабра, але це йому не вдавалося. Перекусивши жилку й намотавши її на руку, кинув рибу на землю й почав немилосердно садити каблуком по голові, зриваючи злість чи не за Аркадія. А коли притовк, приглушив, підняв угору й процідив:

— Попався...

Він не довірив мені доторкнутися до своєї здобичі й пальцем. Вийняв заковтнутого гачка, проткнув через жабра ремінний ретязь і, припнувши щупака на березі, роззався й роздягнувся. Споліскуючи штани й миючи чоботи, позиркував, чи щупак не зірвався з припону. В ньому веселилося метушливе, запопадливе — всі його думки були далеко від річки. Поплямкував губами, сам собі осміхавсь, і той великоротий, від вуха і до вуха осміх, засвідчував, що сповнив чиясь повеління, а це для нього і насолода, і щастя.

Він швидко, нагально зібрався й незалежно муркнув: «Якщо хочеш, то ходімо».

Ми потяглись вздовж Турії зеленим, квітчастим лугом. Що було ближче до селища, то луг ставав не таким зеленим і не таким квітчастим. Зачорніли ямища торфорозробок, і, замість стоголосся цвіркунів, бджіл і джмелів, покумкували і ригали жаби.

Рюкзачок за плечима, в мокрих штанях, сухих сандалетах і самій майці, в одній руці вудки, а в другій — на

ретьязі щупак, Приструнюк ступав попереду. Непоказний, щуплий, а йшов рубаючи крок за кроком.

— Думаєте, чого він на мене так накинувся? — запитав, згадавши мотоцикліста, і сам відповів: — Я таким, як він, спуску не даю.

В його тоні бриніли упевненість і задоволення.

Він обережно, скорше натякав, ніж оповідав, на які хитрощі вдаються розкрадачі, злодії й нечисті на руку: просвердлюють під вагоном дірки, підважують люки, замінюють повні ящики порожніми... Та як би вони не старалися, йому це давно відомо: кого завгодно може притиснути до нігтя. Він насолоджувався своєю обізнаністю, своїм правом і своєю владою.

— Коли я на посту, в мене і миш не прошмигне на склад, а він мені витикає. Ще не таких бачили. Хай тільки спробує! — І казав, як вичитував з газети, ще більше утверджуючись у своїй правоті: — Римляни, видать, були не дураками. Що дозволено Юпітеру, до того бику зась. Я на тому стою, так і живу. Вірно?

— А що ж дозволено Юпітеру? — запитав я, коли ми ввійшли у селище.

— Бог є бог, — відказав, замовк і не оглянувся. Всю дорогу він пі разу не оглянувся, мовби йому стало байдуже, йду за ним чи ні.

Порівнявшись з особнячком за залізною фігурною огорожею, влітою в бетон, Марат передав мені вудки, прошмигнув на подвір'я й бігцем пустився асфальтовою доріжкою, понісши сріблястого, з зеленим виливом і темним хребтом щупака. Бігцем і повернувся — збадьорений, веселий, і ми потяглися через селище, на околицю.

Його хата стояла в ряду новобудов. З верандою. Крита шифером. Молоді деревця, квітник і город доглянуті. В хаті — доріжки, вишивані рушники. Дзеркало й те в рушнику. У найбільшій кімнаті диван, навпроти телевізор, а посередині, на зеленому з чорниркою паласі, стояло порожнє з ґратчастими побічними ліжечко. Кругом лад, тиша й ідеальна чистота.

— Ну як?.. — запитав Приструнюк. — Люблю порядок.

Я дивився на голе дитяче ліжечко й думав: чому жінка покинула цю хату? Що їй бракувало?

— Ну як?.. — вдруге запитав він мене своїм дужим голосом і ніби офіційно. Стояв босяка — короткий і невороткий.

Порядок був. Жінки не було.

КРАЙНЯ ХАТА

День — у зеніті. Повітря начеб розплавилось, вислохло, і замість нього зависло неколивке гаряче марево: спека. Губи стягувала смага. А навколо достигали, жовтіючи, поля, і між ними тягся неїжджений піщистий путівець. Ні жайвора у висоті, ні перепілки у гушчині, ні куріпки, яка любить попорпатися зі своїм виводком у пилюзі й не боїться підпустити до себе, — безвітряна пряжінь, ніде ні звуку, лише скреготить під ногами пісок, набиваючись у кеди. Я тягся цією меліораційною рівниною, що постала на місці боліт, води, вільшаників — очі шукали затінку. І коли попереду за ризою озимини, щедро підсіяною яринною, однак все одно обріділою, затуманіли дерева, відразу стало веселіше.

Засивіли верби, засивіли ясени. З густих садів проглянули білі хати. Самотнє село, присілок чи хутір?

Піщистий путівець усе ширшав, а досягши села, присілка чи хутора, став зовсім просторий. Переді мною з'яяла широка, звична поліщуцька вулиця не на одну колію й обсаджена старими деревами. Колишні колії позаростали травою. Вулиця перетворилася у вигін. Вориння, яке тут ставлять замість тинів, де повідвисало, а де поламалося. По боках вулиці, під купками диких мальв, які нагадували різнокольорові чудернацькі ліхтарі, звивались у вигорілій траві стежки.

Зупинившись під ясенем, сховавшись у його прохолодну тінь, я відчув себе ніби в оазі. Зітхав тихий вітерець, завіуючись мені у відкритий комір. Дихнулося вільпо, глибше — пошерхлі губи зволожились.

Тут теж було тихо, як і в полях. Не брехали собаки. На вулиці не купались кури. Все завмерло, паче на свято. Я пошукав очима криницю, але не знайшов. Зважившись, рушив до крайньої хати.

Стежка вела під сосновим воринням, поприв'язуваним дротом, а подекуди мотузочками. Мотузочки не прості, не прядив'яні — білі, шовковисті. А в одному місці воно було прив'язане капроною биндою. За тим воринням, за старими яблунями й грушами, під якими не хотіла рости трава, хіба що молочай, за високими півоніями, які позаступали вікна, й ще за вищими баранцями, які лізли на дах і густо пуп'якували, щоб розквітнути восени жовтим прощальним цвітом, стояла під замоховілою черепицею біла хата.

Стежка до неї теж заросла. Пригнувшись під розбуялим, кущастим бузком, який порозкидав увсебіч свої зелені мітли, я ступив до хати. Щойно став на її розі, як мені казано:

— Добрий день...

Я аж відхитнувся — це привітання було таке радісне, вимовлене таким зворушливим голосом, сповненим туги, чекання й доброти, що аж не вірилося.

— Добрий день вам! — низько вклонився у відповідь.

На порозі чіпіла бабуся.

Коли підвів голову, побачив: маленька, стара й висушена, дивилася своїми вицвілими, запаленими очима — хлюпала на мене ласкою, радістю й ніби частувала дрібкою свого збереженого здоров'я.

Я попросив напитися.

— Може ж, ви голодний, але соромитесь? — запитала вона навпростець і, втримуючись руками за одвірок, сповзла з порога, і подріботіла до мене, і казала: — Ви здоровий, змучений. Мені байдуже, звідки ви прибилися. Не ніяковійте, не соромтеся, та й не дивуйте бабі: баба, чим має, тим і прийме. Подорожні зараз така рідкість. А щоб хтось заїхав, зайшов, уступив?.. — Вона тішилася, як рідній дитині. Їй мовби не вірилося, що хтось провідав, що він ще стоїть, не пішов, і, щоб у цьому пересвідчитись, доторкнулася до мого рукава, погладила, і я відчув, як її малорухливі, шерсткі, затужавілі в пучках пальці сказали: «Людина!» — стали м'які й заворушилися.

— Спочатку води, бабусю.

Їй цього було досить: збагнула, що не втіаю, що побуду. Начеб молода, хутенько шуснула в хату, хутенько й вишуснула, несучи кухлика й витираючи його на ходу фартушком. Задихалась, як пташеня, і, не зупиняючись, кивнувши головою, повела в садок.

Я пішов за нею. За хатою, край садка під вільхою билось джерельце — криничка, обкладена камінцями. Звільна, спроквола то підіймалось, то опускалося джерело — криничка мовби дихала. Хотілося розлягтись і припасти губами.

Я пив з бабусиною кухлика. Міцна, здорова вода крутила в зубах, а я пив і не міг напитися, така вона була добра — смачна, зцілюща.

Старенька стояла і тішилась.

— Кожну весну я свою криничку обгороджую камінчиками, бо мороз її розмуровує. Мороз розмуровує, а я обгороджую, — промовляла вона щиро і зворушливо. Запалі

очі блищали, як кринички, побабчене обличчя усміхалося — глибокі, рівні, тугі складки і безліч зморщечок випромінювали тепло.

Я пив воду. Крекнувши з насолоди і задоволення, похвалив джерело. Бабуся втішилася ще дужче. Я радів разом з нею: криничка відроджувала сили. А може, я пив хмільну снагу самої землі? Ця криничка край саду під вільхою вчинила диво. Мені здалось, що знаю і люблю бабусю здавна, від свого народження, і що вона мене теж добре знає і любить, тільки ми чомусь були в довгій розлуці і ніяк не могли зустрітись.

Хіба ж я міг піти не пообідавши? Вона захапалась, засновигала — в неї все є: борщ і вареники. В неї є газсва плитка, то що там той борщ підігріти? Мине якась криничка часу. А вареники й підігрівати не треба: вони з квасолею і грибами.

Я обідав під яблуною проти порога. Сидів на дощатій лаві, прибитій до стовпчиків за дощатим, на таких же стовпчиках столиком, якого для мене застелено церадкою.

Бабуся стояла збоку, спостерігаючи, як завзято увихаююсь з ложкою, смакуючи борщем. Вона нізачо не хотіла обідати разом зі мною, навіть присісти, а все стояла й дивилася, готова кожної миті щось подати, піти і принести — вволити мою найменшу забаганку.

Вареники були ще смачніші, ніж затовчений салом борщ. Вмокнеш у сметану — язик висмикується з рота. Не треба й підпрошувати. А бабуся просила й заохочувала:

— Яке то щастя, що я не марно старалася... Нема краще, як гуртом сісти і хліба з'їсти! Як добре, що ви вступили, зайшли, — а приймаючи зі столика, вибачилася, що в неї все простяцьке, по-старому, по-селянському, бо поновому — борщ без сала, а вареники манюпусенькі: вона робити таких не вміє та вже й не навчиться.

Я сидів під яблуною, а вона — на порозі. І, щоб посидів, спочив, бабуся оповідала, що і як у селі: був колгосп, а коли об'єднали, стала бригада. Тепер ферма, та й та, певно, не втримається. Скінчать комплекс, корів заберуть. Йй що? Вона на пенсії. Має корову, годує пацю і товчється на городі — живе. Що їй треба?.. Школа занехаялась, і клуб занехаюється. До школи їй уже пізно, навчена, до клубу не кортить, бо і так весела. А хліб у магазин привозять.

— Що ви, бабусю, самі?

Її, певно, не раз це запитувано, і вона, певно, не одному вже оповідала. Пильно глянувши на мене, не тому, що

затаювалась чи щось приховувала, а тому, щоб збагнути і пересвідчитись, що її слухають, сказала:

— Я сама — зі всім світом!

Мене це вразило: сама і зі всім світом? Чи старенька не заговорюється? А вона вела, як нитку на веретено:

— Я вже давно сама зі всім світом. Бо як воно сталося?.. Ішов мій Явтушок на війну, а ми з дітьми його проводжали. Посадив Явтушок дівчинку, притис її собі до грудей, взяв за руку хлопця, я завдала на плечі торбу, а мені під серцем тьохкала ще одна дівчинка, та й пішли, вибрались за село. Стали. Я торбу — йому, дітей — собі й кажу: «Явтуше, запам'ятай: в тебе в торбі не лише сухарі, рушник і бритва — в тебе за плечима я і наші діти. Гляди ж, чоловіче, не загуби тієї торби, не розтруси нас і швидше повертайся». — «Лукіє, діти...» — давко тільки й відказав. Пішов і не послухався: не повернувся.

Сиділа на запалому порозі — згорблена і стара під тягарем літ.

— Ми як витрусились з фронтової торби — вдова і сироти. Що і кому казати?.. Одне голе, друге босе, третє розривається в колісці, бо мої груди присохли. Всі блимають очима, а в чотирьох кутках хати стоять наші брати і сестри — голод, холод, біда і кривда. Хто це не пересилив і не здолав, той мало знає. А хто бачив, та забув, того десь не пекло... Ми встали на ноги з землі і своїх рук.

Йї в обличчі не з'явилось ні злоби, ні осуди. Коси сиві, дужче не посивіють. А зморщок так багато, що новим нема місця ні на чолі, ні під очима, ні на підборідді.

— Я і незчулася, як діти вирости: працювала, і вони не мали спуску. Я їх усіх вивчила. Хлопцеві було найлегше. Відслужив армію, демобілізувавсь і став на завод. З дівчатами намучилась. Зі старшою. Скінчила вона сільську, а у вищі школи нема моці: в мене ще менша школярем. Походила моя старша зі мною до буряків, бачу: біда — нічого не доб'ється, зістаріється дівкою. А тоді не те, що тепер: паспорт у кишеню й подавсь. Піди вироби того паспорта... Викликали сина, брат забрав сестру. З найменшою вже без клопоту: закінчила інститут. Отак і роз'їхалися. Як могла, так кожному допомогла. Пишуть, що добре. Може, й добре, бо рідко навідуються. А може, не мають часу...

Заслухавшись, я думав: поки вона живе — стоїть ця стара хата, ростуть яблуні й груші, буяє город, б'ється джерельце...

— Вже і сонце не так пече. Город гуде, корову пора вивести й припнути, а я розсілася, як на гулях. А ви ще йдїть посидьте або полежте в садку. Я б корову видоїла, молока випили б...

Коли я підвівсь, вона забігала і засповигала круг мене. Проводжала до вулиці і, якби могла, дала б у дорогу обгороджену камінням криничку, поналивала б мені в кишені свіжого молока. І, забувши про город, про корову, стояла при воринні й дивилася мені вслід. Маленька і журна, сама — зі всім світом.

ЧОЛОВІК І ЖІНКА

У повому гастрономі, в просторому відділі бакалії — ні душі. Дві дівчини — продавщиці й спостерігачки за самообслуговуванням — поприхилилися на рундук з порожніми дротяними сітками й шпарко цокотіли з касиркою, яка підмальовувала брови й голосно сміялася, то до подруг, то в люстерко, притулене над клавішами каси. Коли я, ставши у порозі, спробував хитнутися у їхній бік, котрась випалила: «Хліба не привезли!» — і перепинила мене. Вони цокотіли, поблискуючи білими зубами. Мені нічого не лишалось, як повернути у відділ «Соки-води» за ґратчастою перегородкою.

Черга з довгим хвостом рухалась жваво і спритно, наплиг ока. Щойно я зайняв місце і не встиг оговтатися, як за мною вже хтось стояв, він торкнув мене за лікоть. Я оглянувся. Він змовницьки підморгнув і показав на відстовбурчену кишеню. Я паморщився. Він змовницьки показав на мигах: «Пішли», — для певності виставивши вказівного пальця, й побіг, виштовхнувшись з черги.

Я не встиг як слід його запам'ятати. Хіба що замашну долоню з міцними, гачкастими пальцями. Я не переймався, де мій співтрапезник, з яким зміркували «на двох», і як його впізнати.

А він уже чекав за дверима гастроному. Держав у руках постулювані докупи й загорнуті в рудакуваті купенькі серветки по два пиріжки. Упізнавши мене швидше, ніж я його, ткнув пиріжками мені під ніс, щоб і понюхав, і оцінив: поки гаявся в черзі, він не дармував і не монявся. Зухвало підморгнув, і я покїрно пішов за ним. Ми знайшли собі місце в провулочку між гастрономом і аптекою, де шеревували один при одному автомати з водою і пивом. Не кажучи й півслова, тільки лизнувши язиком губи, він бровами, очима, носом, плечима і грудьми —

кожною клітинкою свого тіла квапив і захочував якскорише відкоркувати, відітнути. Металевий капелюшок був без вушка. Ножика я не мав. Даремно й безпорадно крутив пальцями навколо шийки пляшки. Мій співтрапезник покосував, опік мене таким чорним поглядом, що я аж зблід. Ще мить — і пляшка вислизнула б з рук. Йому стало жаль пляшки чи мене — він склав до купи пиріжки, круто відвернувся, ще крутіше махнув головою і, переможно держачи відкорковане вино, переможно заусміхався. Я не встиг отямитися, як це сталося: йому не жаль було своїх зубів.

Він позичив в автоматів склянки — і мовчки випив.

Аж тепер, придивившись, я почав запам'ятовувати його. Не знав на ім'я, як і не сказав йому свого. Навіщо? Хіба не годі того, що здибались, змовились і без балачок, без зволікань збагнули один одного? Хто знає, чи зустрінемося колись? Він не пхавсь у мою душу. Я не ліз у його. Нам було добре: йому пити, а мені спостерігати, виявляти повагу і делікатність.

Темпо-русий чуб зависав на чорну брову — статечний і поважний. Бліде і гладеньке обличчя викликало приязнь. У зеленавих очах не гасла зосередженість. У них не жевріла безоглядна капосна цікавість, щоб узпати й відразу ж забути. В його очах зблискували тверезий глузд і природна здогадливність. Озутий і одягнений скромно — в ширпотребівських сандалетах, у вітчизняних джинсах і безрукавці-вітродушці, він не розмахував руками і не вертівсь. Затисни пляшку погами, зрідка потягував вино, а потім повільно заїдав пиріжком з картоплею, засмаженим у комбіжирі.

За трасою височили залізобетонні корпуси «Сільгоспмашу». Закіпчилася робоча зміна. Всі вийшли звідти, з тих корпусів, з цехів. Мій співтрапезник теж. Я дякував йому в душі, що признав мене за свого.

Підходили чоловіки, ставали у чергу до автоматів і пили рідкувате пиво. Ні штовханини, ні тиску. Люди втамовували втому, чувся солоний жарт, ще солоніший анекдот.

Пиріжки були як дуб. Я ледве упорав одного. Мій співтрапезник знову змовницьки підморгнув і витягнув ще одну пляшку — на цей раз «Каберне».

— Я вам так зобов'язаний. Розділили компанію. Ходіте, вип'ємо в мене дома, якщо не гребуєте і хочете.

Я погодився, але, як рушили, завагався: чи ж зручно? Він відчув моє вагання: узяв мене під руку, кажучи, що я й так витратився, пояснюючи мовби жартома, що бере

на обід карбованця, що з цього бюджету йому повинно вистачити і на тарілку супу, і на склянку вина, якщо вже дуже заманеться, і на пачку сигарет.

— Ви нічого такого не думайте, — не відпускав моєї руки. — Я живу близько, на Індустріальній. Ви мене не образите. Жінка, може, трохи й побурчить, але на те вопа жінка. Чим же я вам віддячу?

— Так то воно так, — м'явся, затинався і нітився я, упираючись.

— Дурниця! — рубанув він, гарячкуючи.

Йому в очах спалахнули зеленаві, осяйні вогники. Він схмелів. Але зеленаві, хмільні вогники не скаламутили його розум: навпаки, він хотів бути добрішим, сердечнішим, кращим. Я ще раз глянув у його осяйні очі, й мені теж схотілося бути добрішим, сердечнішим і кращим.

Він не відпускав моєї руки. Я віддавсь його волі.

Вулиця з голосною назвою Індустріальна була поряд. Колись повітове місто і залізничний вузол, а, зі спорудженням «Сільгоспмашу», тепер перспективний райцентр розростався і в ширину, і у висоту. П'ятиповерхові червоноцегляні будинки з синіми рамами вікон і маленькими балконами являли устандартизований новий житловий масив.

На подвір'ях у клумбах розкошували кручені панчі, рожеві зозулині черевички, чорнобривці. Пахли м'ята, материнка, а з надвечір'я — і матіола: городні квіти, а не викохані в розаріях. Росли вербички і висока, гінка горобина, поприв'язувана до стовпчиків.

Він сказав, що власноручно викопував у лісі горобину і насаджував, аби вона тішила очі дітям, і, відпустивши мою руку, спрямувавсь у парадне.

Сходи і майданчики не дуже чисті. Повітря застоєне. Здіймаючись вгору, я помітив на дверях табличку: «Наша квартира чергує». Він мене обігнав. Вийняв ключа і, відімкнувши двері, з цією табличкою, пропустив через поріг.

— Маню, а я з гостем! — гукнув.

Опинившись у коридорчику, я став, як на п'ятачку, й не знав, що робити далі.

Скляні, матові двері в кімнаті зачинені, а за прихиленими кухонними — щось шкварчало, смажилось, там хтось сновигав.

— Мапо, — покликав він знову неголосно, але певно.

Не знаючи, куди діти, де поставити, я віддав «Каберне» йому до рук.

З кухні вибігло не більш як трирічне дівча: білокосе, з червоним бантиком і замурзане.

— А я з садика! — пролунав веселий і втішений голосок.

Оповідивши, звідки воно, дівча биструвало хитрими очицями, витирало долоньками кругленьку усміхнену пичку й начеб показувало, які в неї ростуть білі й міцні зубки.

Кухонні двері розхилилися зовсім. У порозі стала висока, білоголова, з накинутим на плаття хвартушком — господиня. Я привітався, уклонивсь, але вона як не почувала, як не побачила.

Її великі блакитні очі під тонкими стрілками брів дивилися вперто, неослабно, так і промовляючи: «Я господиня!» Чепурна голова з начосом, округлі плечі, невеликий живіт, костисті стегна і міцні ноги теж казали: «Я господиня!» Вся її постава, доладна і зваблива, стверджувала: так, вона — господиня!

Мовчала, а очі, обличчя, руки — все-все було в ній промовисте і голосно кричало: «Я щойно з роботи, забігла в садок, забрала дитину, не встигла переодягнутися, стою боса, бо туфлі мені остогидли, ледве спромоглася нагодувати дитину, а мені ж і про вечерю думай, і парадне підмети, вимий, бо ж ми чергуємо... А ще ж випери, підший, підлатай. Я не знаю, коли встигну викупати дитину, коли сама стану під душ і нарешті, накрутивши будильник, прихилю до подушки голову, щоб раннім ранком — у садок, на роботу...»

Вона і не глянула на чоловіка, начеб він тут і не стояв. А я, прочитавши в її очах те, що кричало в ній, але що вона здавила, причавивши його й не випускаючи назовні, бережучи при чужому статечність і гідність.

— Маню, що ж ти не приймаш? — запитав знічено й полохливо чоловік. У його голосі вчулися винуватість, болісне прохання й упокорена запопадливість. Він прислужливо поставив на паркет «Каберне». І тоді жінка підвела на нього свої очі. Вона поглянула різко, гнівно, немилосердно. Її великі блакитні очі сказали: «Навіщо ти мене мучиш? Запричащався і мучиш, а мені нема коли глянути вгору».

— Так ти так приймаш? Не хочеш? Ти завжди так... — прогучав він зимно і як відкусив: — Ну, я пішов... — махнув сердито рукою, крутнув і не зачинив за собою дверей.

— Татку! — загуло дівча і хлипало: — У Валерки тато пішов, Ірку покинув... Куди ж ти?

Дівча голосило, тужачи, й тулилось до маминих колін.

Він спускався сходами — поляпували сандалети.

— Ой, таточку... — Голосок вихоплювався з квартири й хлипав по парадному.

Жінка попестила рукою малу по голівці, начеб зізнаючись: «У мене є з ким панькатися, є коло чого ходити. З мене годі...» — і, врівноважена, впевнена, ступила на кухню — робити роботу.

Я метнувся, щоб його повернути. Невже вина і причина у зайшлому мені?

НАДСТРОКОВИК

Комфортабельний «Ікарус» підкотив — з нього ніхто не вийшов, і я подумав: підчепити він підчепить, але погами доведеться довго й нудно вистовбичувати. Знявшись на східці, байдуже глянув досередини, готовий прилаштуватися підпираючи плечем кабінку водія або у проході. Тут мене і покликано:

— Тааріщ!

Спочатку не повірив, що хтось звертається саме до мене, і не звертав уваги.

— Тааріщ, новачок!.. — покликано весело, але й вимогливо з глибини салону.

Ставши бочком, я побачив: мене кличе і запрошує до себе лисий, круглоголовий чоловік. Він напівпіднявся, а дама, яка сиділа позад нього, поклавши йому на плече руку, втишувала і присаджувала його, щоб вгамувався. Вона чіпіла скраєчку, загороджуючи хлопчика й дівчинку. Не важко було здогадатися, що переді мною — сім'я: батько, мати і двійко дітей.

Лисий і круглоголовий, сівши, розпрямив плечі. Він посунувся, даючи мені місце і держачи «дипломат» на високих, міцних колінах, начеб жартуючи, відрекомендувався:

— Прапорщик надстрокової служби Серафінов!

Дама знов поклала йому на плече руку, вговтуючи його, але він цього не помітив, мовби це була не рука, а порошинка. Його червоне, як повний місяць, обличчя тішилося своєю вгодованістю, а маленькі безброві очі, запливши під повіки, — своєю милістю. Їх зв'язок і поєднання засвідчували нерозривне, вічне.

Я подякував за притулок і, перш ніж сісти, дістав з портфеля яблук, частуючи дітей і даму. Опецькувати хлопчик і дівчинка попростягали свої пухленькі рученята, але їх мати перехопила яблука. Вона сказала, що воли немиті,

що автобус — це не поїзд, де є кран і туалет, що так легко підхопити дизентерію і, держачи яблука в своїй дебелий, мовби набряклій руці — ткни і слід залишиться, другою рукою висмикнула з кишеньки сафарі хустинку, щоб їх протерти.

Прапорщик і батько не повернув навіть голови. А втім, зробити це йому було нелегко: шия — коротка, карк входив у плечі й зростався з головою — він міг дивитися лише вперед. Я простяг і йому яблуко. Він сказав:

— Фрукти — це харашо.

Автобус вирулив: поїхали, на гачку загойдався в емблемах, з безліччю поначіплюваних знаків і значків кітель, заслоняючи у вікні поля, ліси і небо.

— Солдат сидить — служба жде, — переінакшив Серафимов відоме прислів'я.

Яблуко хруснуло в його руках, розколовшись надвоє. Кладнув «дипломат». З'явилася пляшка коньяку.

— Світ — шахівниця. Що виграєм, усе собі — ні з ким не поділимося. Такий закон гри, дорогий тааріщ... Рванем! — проказав він як кредо, прискаливши око.

Я наморщився, відмовляючись.

Прапорщик спочатку не повірив. Відкорковував коньяк, переконаний, що я ламаюсь, вдаю красну дівицю, й задоволено подмухував носом. Коли ж знов подав команду: «Рванем!» — а бойової готовності й не помічалось, він отетерів. Обличчя того ж червоного кольору, що і петлиці в його кітелі, з тією різницею, що петлиці — смужечки, раптом посутеніло, стало сіре. Очі набичились. Чого в них було більше — гніву чи зневаги? Одне й друге шумувало через край, мовби я посягнув на його честь. Хапнувши ротом і носом повітря, набравши його повні легені, він не так прорік, як видихнув із висвистом на всю широчінь своїх могутніх грудей:

— Брезгуєш? — тобто гребуєш, гидуєш, бридишся.

Я спробував виправдовуватися, що непитуций, але він не хотів і слухати. Склеїв кислу міну: «Навіщо тільки запрошував підсісти? Попався б ти мені в шеренгу!» — і зневажив мене зовсім:

— Ех, тааріщ...

Дама, його дружина, вступилася за мене:

— Не силуй, раз не хочуть.

Прапорщик ікнув. Його «і-кк-ші» прозвучало як киш і не пишать. Він калатнув пляшкою, приклався.

За його спиною принишкли діти, гризучи, наче мишки, яблука. Вони сиділи, затиснуті матір'ю, як на гауптвахті.

Бездоганні копії своїх батьків: хлопчик нагадував Серафимова, дівчинка Серафимову — були їхніми двійниками, але дошкільного віку.

Прапорщик відкусив яблуко, яке тріснуло йому на здорових зубах. Одначе полінувався пережовувати і проковтнув. Маленькі очі звузились, кругле обличчя вилискувало блаженством: він здрімнув, держачи в одній руці коцьяк, у другій — половинки яблука, не розлучаючись з цим і у сні.

Експрес набрав швидкості й заколисував. Троє дорослих і двійко дітей, ми сиділи на своїх сидіннях, як в окремому купе. На нас, здавалось, ніхто не звертав уваги. Лише тоді, коли Серафимов захропів, хтось злякано оглянувся з переднього сидіння, і Серафимова мапірно попросила пробачення.

— Хх-р-рі-ть! — схрапонував він удруге, мовби кажучи: «Говоріть-говоріть!..» — Але вже ніхто не оглядався.

Його дружина, нахилившись мені до вуха, вибачилась за нього і зашепотіла:

— В нас біда...

Я насторожився.

— Ми на похорон. Хоча б устигнути...

За позавішуваними кофтинами, плащами, піджаками й авоськами з провізією вікнами миготів білий світ. Шипіли, черкаючись об асфальт, колеса. Повідкидавшись на м'які сидіння, хто дрімав, хто посмоктував цукерку. По-клавшись на водія, всі віддалися у владу швидкості: вкотьять на автостанцію — мікрофон розбудить.

Хлопчик і дівчинка доїли яблука. Мати відразу ж дістала їм пачку печива, щоб не дармували. Вони попросили пепсі, але вона не дозволила: невідомо, коли буде зупинка, і знову нахилилася мені до вуха.

Померла мати. Не її, а його. Свекруха, але краща матері.

— Це ж гріх не поїхати. Правда ж? — І я почув, як було важко вирватися, хоч телеграма і засвідчена печатками, як нелегко з квитками, хоч у чоловіка — літер.

Прапорщик як здрімнув, так миттю й прокинувся. На цей раз він і не зиркнув на мене, мовби я й не сидів поруч. Сказав:

— Уперед! Світ — шахівниця, — і т. д. — Щоб не забувати пауку перемагати! — калатнув пляшку, приклався. Знов калатнув, знов приклався і відкинувся на сидіння.

— Ви йому не дивуйте, — натуркувала мені його дружина. — Мати є мати. Він у нас строгий. Військовий —

це не цивільний. Я мушу йому попускати. В мене двоє діток.

Хлопчик і дівчинка порались з печивом.

Від надстроковика йшла теплінь — я ніби сидів під грубою, в якій палахкотіло дужче й дужче.

— Йдемо, дещо везем,— не вгавала дама, проводячи це напівсонно і зморено.— Тепер на похорон, як і на весілля, з порожніми руками і не потикайся. А мені боязко. Я потерпаю, щоб нам не вилізло боком, щоб не змололось... Ви мене чуєте?

— Чую.

— Слушайте, бо я хочу дещо сказати, порадитись. Може, ви і порадите... Бачите, його батько і мати — віруючі. Це ще не все. Батько ходить до церкви, а мати була баптисткою. Сектантка. Вони якби в різних вірах. Через це навіть посварилися. Фактично розривати шлюб не розірвали, жили в одній хаті, але на дві половини. Я не знаю, як там ховають сектантів. Ану ж батько візьме й приведе пона?

— Чому ж вам боятися, потерпати й перейматися?

— Ви так думаете?..— запитала вона, втішено помовчавши, а тоді сказала: — І навіщо людям здалися ті боги? Батько, чи свекор, вірить в свого, мати, чи свекруха, знов у свого. Найкраще так, як я, як мій чоловік і як мої діти: ми не віримо ні в якого!

Експрес притишив хід. Прапорщик скинувся до оголошення зупинки.

Діти навперебій потяглися до пляшечок пепсі й не випускали їх з рук, поки не повипивали.

Хто позіхнув і не вставав, а четверо Серафимових вийшли розім'ятися. Вона повернулася відразу, накупивши бутербродів і лимонаду. Він увійшов зі своїм «дипломатом», коли автобус уже рушав.

Для порядку викинув у вікно половинки яблука, які валялися на сидінні, тоді всівся, зняв галстука й дивився кудись над людські голови. Начеб згадав про своє кредо, знову сказав про шахівницю й добув нову пляшку коньяку на знак того, що своїм виграшем ділитися ні з ким не стане: питиме сам. І знову повторилося те, що вже було. Ікав він голосніше. І хропів дужче.

А його дружина все мене натуркувала:

— Так ви кажете: не перейматися, не потерпати, не боятися?..— й укотре заїкалася: — Військовий — не цивільний!

Хлопчик і дівчинка пакували бутерброди. Їм дозволялося пити, коли під'їжджали до чергової автостанції.

Прапорщик так мене зігрів, що довелося сидіти, висячи скраєчку. Міцний дух коньяку й коньячного перегару завис у салоні. Пасажири почали ремствувати наполегливіше й наполегливіше. Тоді Серафінова піднялась, витерла пухкі губи і вимовила:

— Ми — на похорон! — витерлася хустинкою. Їй в підведених синім очах начеб показалася кольорова сльоза, але вона її не змахувала. Сіла і, діставши дзеркальце, заходилася підфарбовувати губи.

І хоч у кого не знайдеться сил, щоб перенести чуже горе, проте її слова подіяли. Кожен подумав: добре, що мені не на похорон. Прапорщик дістав прощення і мав волю.

Він, мабуть, і не подумав би зрушити з місця, якби дружина його не розколошкала. Хлопчик і дівчинка заплескали в долоні: «Приїхали! Приїхали!» — вони раділи, мовби їх справді звільнили з гауптвахти, але мати лише глянула на них, і вони замовкли. Почалося доставання чемоданів і сумок, які Серафінова старанно перелічувала. Серафінов цим не переймався. Застебнутий на всі гудзики і в картузі, він похитувався зі своїм «дипломатом».

Хоч-не-хоч, а мені довелося допомогти: віддячити за місце в експресі.

Прапорщик рушив попереду. Прапорщикова з сумками в руках, за які почіплялися хлопчик і дівчинка, — за ним. А я з чемоданами наостанку. Їти довелося недовго: батьківська садиба — відразу ж за автобусною.

Що правлять похорон, було чути звіддалік. Його відправляли на подвір'ї.

Прапорщик скинув кашкета. Круглоголовий, кругложивотий, він колесом вкотився у двір.

Відправа притихла. Посадивши кашкет на долоню — кокардою наперед, не випускаючи «дипломата», він начеб під'їхав до домовини. Став. Постояв. Простогнав:

— Ех, та-ариці...

У ЧОРНІМ ДУНАЙЦІ

Ніщо так легко не зводить, зближаючи і єднаючи нас, як дорога. Вона й розлучає, правда, нерідко даруючи нам назавжди щось істотне, дороге, чого ніхто не в силі відібрати. Найчастіше, мабуть, це запах, смак повітря, що ним спільно дихалося, і напоєний тим повітрям блиск співчутливих очей, усмішка згоди, пам'ятне слово. А може

бути, й погойдкування гілки якогось дерева... І все це знаки спілкування, знаки подоланої відчуженості, які просто, без набридливих, нудних нотацій промовляють нам про те, що ми люди і щоб ми цього ніколи не забували.

Тому-то не було нічого дивного й незвичайного, коли, зустрівшись в електричці, я відразу заприятелював зі скульптором Іваном Будним. Мені імпонувало його відкрите, розумне обличчя. Чорночубий, підсорокалітній, поклавши свої великі руки собі на коліна, він час від часу зосереджено дивився у вікно: багато думав і мало говорив. Різкий злам брів, стулені губи і, як вмерзлі обіч невеликого рота, складки свідчили не лише про вольовитість, а й про те, що цей чоловік уміє стримувати задумованість, не виставляючи її напоказ, як сентиментальну нікчемність.

Я спостерігав за його руками. Вони приваблювали силою й енергією всеможності. Якби й не відреконувався, що він скульптор, легко було здогадатися, що такі жилаві, з цупкими пальцями і водночас чутливі руки здатні будь-яким нечутливим речам, як камінь, дерево, надати змісту, втілюючи в досконалу форму.

Він був одягнений в джинсовий костюм, що не боїться роботи й дороги.

Я признався, що їду в Біловежжя до зубра, і він, збагнувши справу, підохотливо кинув:

— До неторканої, до незамуленої природи? — Весь начеб прояснів і казав: — Художник те й робить, що вивольє в людині чистоту, бо в чому ж, зрештою, його поклонання й обов'язок?

Міжміська електричка шуміла через поля. По обидва боки колії — від обрію і до обрію хвилювали лани пшениці під високим небом. Нам було добре усвідомлювати себе колосками безмежжя.

Чи не саме це нас і поріднило?

Менш ніж через чверть години я довідався, що він їде на день народження до своєї матері в рідне село Чорний Дунаєць. Одначе я ще всього не знав, може, й найсуворішого в його житті. Та хіба не годі, що ми колоски безмежжя з єдиного поля?

Коли електричка зупинилася і коли Іван Будний подав на прощання свою міцну руку, я мимохіть затримав її у своїй. Хотілося втримати і запам'ятати її тепло?

Теж барячись приймати і свою руку, хоч електричка й не могла чекати, він ніяково, аж якось знічено запропонував:

— А то ходімо... Побачите мою роботу,— і щиро

підморгнув з тією чарівною лукавишкою, яка змаює і не відпускає. — Одну з моїх робіт...

Його приплющені очі, які немало бачили й знали, за-прошували; я скорився, і вони повели мене з собою.

Ми вийшли з електрички. Зелена колія собі похиталась — перед нами, кілометрів півтора від полустанка відкривалося село, островуючи серед хлібів. До нього сягала тра-са, його обмивала річка.

Скульптор поставив на землю тугий портфель. Розми-наючи занімілі плечі й оглядаючись, замріяно казав:

— Перспектива — все як на долоні. І все в русі: ніщо не знає спокою. Знаєте, мені найважче дається ввіймати, зловити цей рух, це діяння, ну, шерех листа, гомін шляху... Я вже не кажу про людину. Як зуміти, як втілити не згрішивши, не сфальшививши, подих руху в її обличчі, в її руках? Вона ж споконвіку те й знає, що олюднює світ, а світ олюднює її. Цей зв'язок нерозривний. Але чи його нитка не стає все тоншою й тоншою? Я боюся зако-стенілої. От вам ще одна креска з мого автокоментаря до вашого зубра.

Мені було зрозуміле кожне його слово. Я замислююсь.

— Я верзу щось не те? — перепитав він раптом.

— Чому ж? — схопився я. — Людина в світі, і світ у людині. Який світ без людини? Хто буде його мірою?

Ми подивились один одному в очі й рушили. Нам над головами звисали потужні електропроводи й гуділи теле-графні дроти, на обіччі кущилася припала пилом трава, а поля пахли наливним зерном.

Дійшовши до моста й схилившись на бетонні поручні, ми дивилися на змеженілу річку, всіяну ряскою й зарос-лу лататтям.

— Чорний Дунайцю, Чорний Дунайцю... — повторив дві-чі, начеб вітаючись з річкою, Іван Будний, і ми спряму-вали в село.

Він нічого не розповідав, не вдавався в пояснення. Я і сам бачив: село старе, велике. Воно побудувалося правильним колом. Посередині — майдан. Колись неймо-вірно просторий, бо служив вигоном, місцем весняних хороходів, запальних сходок, тепер помітно звузився. Нав-коло нього височіли двоповерхова школа, адмінцентр, пош-та, кам'яниці торгівлі, побутокмбінат, а в самій серцевині, за штахетиком білів пам'ятник.

Я анітрохи не жалкував, що зійшов з електрички. Подо-рожуючи, відкриваєш нове, що стає реальністю. Я пере-конувався: у село прийшло місто, син виріс і став госпо-

дарем на материнському подвір'ї. Мати його довго плекала й годувала, а тепер він, залізний, має плекати й годувати її, якщо хоче бути людиною. Його мати вічна: вона — земля.

За цими роздумами й нестямився, як заасфальтованою доріжкою підійшли до пам'ятника.

— От! — тільки й мовив скульптор, і я здогадався: одна з його робіт.

Пам'ятник жінці — Мотрі Будній, як свідчив напис, стояв на низькому постаменті. Він був виконаний з білясто-сивого, димчастого мармуру.

— Кілька слів про себе. Дозвольте? — почувся стриманий голос Івана Будного.

Я кивнув і пильно дивився на пам'ятник — на жіноче обличчя.

— Бачите, я народився в евакуаційному обозі — на пляху, на початку війни. Обоз зупинився в цьому селі. Налетіли літаки, посипалися бомби. Я так і не знаю, хто була моя мати. Вона, — він ворухнувся підборіддям до пам'ятника, — Мотря Будна, знайшла мене, немовля, серед місива людських тіл і крові. Знайшла, принесла і прийняла до своїх шести. Її чоловік не повернувся з війни. Ми росли чередою.

Мотря Будна, думав я, охрестила його Іваном, дала йому своє прізвище, і невідривно дивився на неї: під мармурову хустину ховалися пасемки мармурових кіс — відкривалося живе чоло.

Нас оточувало зелене село. Світило сонце. Десять здалеку чувся ритмічний рокіт машин. Ідеальний, погожий день повівав ув обличчя працею літа і миру, а я дивився на живе жіноче чоло і прагнув збагнути те, що на ньому зобразив різець майстра. Передавалися непідробний, сильний настрій, висока напруга, і спалахувало в уяві: нинішня траса була ґрунтовим трактом — його безладно забили евакуйовані, тягнучись до близької залізниці. На підводи, на машини, на пішаниць з клунками налетіла шквальна смерть!.. Нинішнє відхилило браму минулого. А чи в майбутнє така вже й зачинена?

Хто наказав Мотрі Будній кинутися під бомби, шукати, знайти і винявчувати чужу дитину? Хто їй це наказав і для чого? Хіба їй мало було своїх шести ротів?

Навколо пам'ятника зеленіла рута, росли дрібні, як голубий дощик, люби-мене. Скульптор наглянув і бур'янець. Схилювався і виривав його. Я став йому на допомогу.

— Ми росли шибайголовами, — оповідав він. — Така

галайстра! Я завжди хотів їсти. Найбільше — деруни. Гарячі, зі сковороди. Перші були мої. Сусідки дорікали й шпетили маму: «Та він тобі голову об'їсть. І чого ти з ним панькаєшся? Хіба тобі мало, що ти вдова-солдатка? Хіба ти його народила?» А мама відповідала: «А таки так, щоб ви знали, я, їй же богу, народила його з народної біди...» Я вмюю полоти. Ми допомагали матері змалечку. Все в полі, а воно — колгоспне, широке.

Він не розгинався.

— «Бурум-бас, бурум-бас, а хто буде свині пас?» — підохчували нас мати, як ми лінувалися.— «На ледачій землі й трава не росте»,— теж її слова.

Затиснувши в жмені бур'ян, він другою рукою гладив, ледве торкаючись долонею, небесні люби-мене, як ці материнські слова.

— Мати тяжко робили. Буряки, буряки — лавище, а на ньому мати і ми, діти, з ними. Перепочивши, мати підіймали свої руки й казали: «Пальці, діти-пальці — сини, дочки мої...» — і запускали пальці, як коріння, в землю. Пололи лободу, а саджали думки.

Обличчя Мотрі Будної було повне великої муки і великого болю, але не виражало приреченості. Різець скульптора вловив безперервний, безкінечний рух мислі на її задуманому чолі — робити діло, бо воно діло спільне. Хіба ми всі не коріння одного дерева? Цей різець вловив і сам висвіт материнської душі, який не згасає у зморшках під очима. Вона робила поле і жито. А зерно засвічує в людині світло. Я дивився й бачив, як їй на лиці, в його великому болевій виграве світло ніжного колосся.

Прополовши, ми мовчки стояли перед пам'ятником.

Здавалось: Мотря Будна виступає, виходить із своєї давнини — з каменю. Її правиця опущена, ледве стулена жменя робить помах і не зупиняється в цьому жесті. Жінка виступила з каменю, йде і висіває вічність. Живі її поступ і жести. Мармурова блузочка з відкритим коміром — груди прагнуть вітру. Людина — втілення совісті й порядності. Людина — міра одиниці й колективу, де особистість не підіймається над масою, а маса не пригнічує особистість. Людина творить рівновагу й гармонію.

— Іване! Іване!

До нас, власне до скульптора, хтось гукав. Він трусонув головою, аж чуб йому розсипався, і відгукнувся:

— А я вже тут! — і казав мені: — Мої брати і сестри — наша галайстра. Ми кожного року збираємося на мамині іменини.

До нас наближалися громадкою жінки й чоловіки, ведучи дітей. Ішли, пропахлі потом і сонцем, — народ серця, народ розуму, народ рук — до своєї матері.

НА ПЕРЕПРАВИ

У товаристві з археологом Зіновієм Тарасовичем ми вийшли на Журавлиху, колись півострівець на болотах, який обмивала Пляшівка, а зараз просто горб серед широко-ланя, хоч Пляшівка і не перестає цебеніти. На її бережках і досі зеленіють осока, дрібні очерети. А про колишні бездонні бездонні, — про топкі твані чи й нагадує вгойдливий, м'який моріжок?

Скосився червень, і піднявсь липень — пора сіна, меду і достигання поля.

Дрібний чебрець і рясні грицики, біла горішина і ніжно-по-блакитні, ніжно-воскові братики-сестрички, непогасні волошки і палахкі маки — зілля, квіти степу і лісу — зійшлися сюди і буяють тут, на Журавлисі. Хвилюється, котить лавою, б'є туге колосся. Від землі до неба стоїть запашний чар.

Археолог каже:

— Святе місце: звідси розлягається оте незабутнє, вічне і трагедійне — «Круг містечка Берестечка на чотири милі»...

Він промовив це тихо, скупно, але і впевненим голосом науковця, що знає ціну кожному слову й не кидає його на пси. В його голосі обізвалися і сплелись туга, жаль і бунт крові.

Білоголовий, вже немолодий, але жилистий, спортивно-підтягнутий, — ні зайвого руху, ні зайвого жесту, — він зосереджено дивився вдалеч — інтелігент і шукач. Був родом з цих країв. Із села Острова: в час першої світової гасав тут по полях вітрогоном, водячи за собою ватагу галайстри — знаходили австрійські скаряди, російські кулі й ще давні, козацькі черепи, а в другу світову пройшов ці поля з боями — варивсь у Бродівському котлі. В нього й зараз через плече стара і потерта сержантська сумка. Він завжди бере її з собою, коли вирушає на розкопки.

— Тут воно вчинилось, відбулось і скоїлося... — казав тихо і скупно про Берестецьку битву.

Синіла хвиляста рівнина. По одну руч вздовж асфальтівки стояли, як на марші, тополі, по другу — за жовтими лавами озими вгадувався ліс, який мовби обсадив обрії частоколом списів, а перед нами, за купами дерев, було

Берестечко. Десь там синів білокам'яний католицький костел, вознесений у XVIII ст., через сто з лишком літ після шляхетсько-панської перемоги. За ксьондзівською легендою, в одній з внутрішніх колон, у ніші, за склом було замуровано й виставлено напоказ, кому для звитяти, а кому на пострах, золоту шаблю скаженого Ієремії. Зіновій Тарасович і оповів, і показав мені розташування двох супротивних сторін. Польські позиції були вигідніші: без боліт, без річки. Вигідна позиція була й в тимчасового козацького спільника — хана.

— Ландшафт, географічні вигоди... — почав і не закінчив він. — А втім, — зауважив, — землею і водою битися добре, якщо земля, вода і люди — єдині.

Ми неквапом спускалися вниз, щоб іти до козацької переправи. Покидали Журавлиху — дерев'яну, з різьбленим іконостасом, із зеленими банями Богданову церквицю, в якій начеб він молився перед битвою. Тепер з цієї церквиці підземний хід веде до так і не завершеного собору. В підземеллі, в саркофазі, у нішах — козацькі черепи і кістки. Їх горою. Постріляні і порубані. Сам костел хоч і малий, але незвичайний: у ньому перша церква — підземна, тепла, друга як усі, а третя — церква проти неба. Сам костел з його мозаїчним західним фронтоном — вівтар, ворота, що відчиняють земний простір, над яким сяє безмежність неба. Що може бути довершеніше? Почуття і мисль, серце і розум — їх нездоланність стоять на висотах. Спускаючись, ми покидали старезні, невідомо ким і коли посаджені могутні липи. І такі ж старезні, такі ж могутні — дикі, колючі, мабуть-що самосійні груші. І плакучі доземні верби. І високосні, задивлені в космос тополі. Живий вінок туги, жалю і слави. Час від часу ми зупинялися, щоб постояти. Тут зупинишся і замовчиш: душа вилітає з тіла, витає з душами мертвих і шукає живих. До болю стає ясним шлях українського народу: хан, король, цар — ясир, паля, тюрма. Вступатися з нього не можна, як росіянинові з шляху Росії, як полякові з шляху Польщі, як білорусові з шляху Білорусії, як інакше увійти в людство? А збочив — зійшов на зраду... Тяжкий цей шлях, але іншого нема, та й не треба, падати збитому з ніг, над силу зводитися і заклято іти — єднатися з безсмертям.

Ми йшли моріжком, і все, що бачили наші очі, що чули вуха, що можна осягти дотиком і що не можна, було нам прикладом вірності землі і людям: трава і річка, поля і небо. Навіть непримхлива вівсяниця, що забирає собі

так мало місця, не виявляючи потягів до завоювань. А сіно без неї втратило б смак і запах.

Із Зіновієм Тарасовичем легко: ми перемовлялися не так словами, як поглядами. Найчастіше ж мовчанням. Воно вселяє довіру. Можливо, саме в мовчанні ми найбільш і розуміли один одного.

Відчинилися високі сині небеса. Під ними особливо прекрасними були пшениці. Тужавіло, наливаючись, колосся. Поля дихали хлібом.

Стуваючи колось козацьким табором, вибрались до переправи.

— Тут ми й ведемо розкопки,— обізвався археолог.— Скоро двадцять літ, як розкопуємо. Самопали, гаківниці, шаблюки, коси, ціпи, ядра, чоботи, стремена ви могли бачити в музеї. Я оповім про інше, про те, що виставити в музеї не можна, але воно чи не найвартісніше з моїх знахідок.

Вклавши до мундштука півсигарети,— він курив по половинці,— Зіновій Тарасович скоромовно оповів, як повівся хан, як відбувалася січа, як ополченці рубали лозу, гатячи переправу, встеляючи її своїм трупом, як козаки виносили артилерію, як у табір увірвалася ворожа кіннота.

— Хан є хан,— констатував він. І запитав: — Хіба собаці вірять? Але найлютіший — це свій, якщо він стає собакою.

Половинка сигарети швидко пригасла в мундштуку. Археолог не став витягати сірника. Забувся, що курить. Йому на чолі, на бровах, на осмутнілому обличчі й у втомлених очах сивіли мислі.

— Не знаю, чи та золота шабля Ієремії виставлялася в соборі. Ймовірно, що підсудчики її переховали. Правда — це те, що він її дістав. Наш, кривняк — син нещасної країни, яка зводила православні монастирі. А ніхто так, як він, не лютував на полі битви. Кривняк — полководець чужої сили, плеканець короля і лютий ненависник черні, її святого діла. Перший увірвався в козацький табір і рубав до ноги. Зрадник страшніший за ворога: скрізь і завжди його їсть, що йому не вірять, тому і скаженіє. Мерзотний, жалюгідний раб. Йому було невтямки, що ця перемога — це його погибель, бо ніколи не перемагає зрада, і завжди перемагає вірність.

І археолог казав:

— Тоді тут в кінці весни й на початку літа воювали два хлопчики. Ніхто не скаже, як вони називалися. Одному

років дванадцять-тринадцять, другому — сім-вісім. Старший і молодший, а я охрестив їх Більший і Менший: так дітей-братів називають у народі й досі. Вони ж були більше ніж брати — побратими. Звичай засвідчує, що побратимство починалося не лише з клятви на вірність. Було обов'язково обмінятися будь-яким подарунком. Вони обмінялися хрестиками, яких я і знайшов: у Меншого — хрестик на довгому мідному ланцюжку, а в Більшого, — навпаки, на зовсім короткому. Скоріше за все побратими залишилися сиротами. Мабуть, шляхтичі розправилися з їхніми батьками. Хлопцям губити було нічого. Вони подались у поспільне рушення, тобто в народне ополчення. Стали ополченцями. Що ж робили? Як діяли? Про це е підстави говорити з впевненістю. Підносили козакам кулі. Не лише підносили, але й виливали їх. У шкіряних капшучках, що носили на своїх шиях, як і хрестики, я знайшов кулі. Знайшов я й кулевиливайку. А ще я знайшов олив'яну раму. Хлопці виважили її не інакше як з церковного вікна, а може, й з вітража якоесь замку. Рамка з двох половинок. Якщо стулити, сходяться. Та вони вже не встигли наробити й навилівати куль. Оточенці пробивалися з боліт. Виходили й побратими. Вбереглись від ворожих шабел, від кінських копит і вийшли до Пляшівки. Вона була намулиста й широка. Більший узяв собі на плечі Меншого, щоб той не втопивсь. Так і ввійшли в річку. Ввійшли, загрузли, провалились у намулу, й намула їх затягнула... Потім річка, відступивши, зробила собі нове русло. Ми почали копати і викопали їх. Менший так і сидів на плечах, обнявши за шию Більшого, — побратими. Хрестики, мішечки з кулями, кулевиливайка і розламана віконна рама — це все, що вони берегли дужче за самих себе. Ще не все. Докопатися до них було не так просто. Спочатку довелося підкопати й забрати башту «тигра», яка розсілася, як на зло, їм на головах...

Зіновій Тарасович похилився і замовк. Я дивився на давнє русло. Розкопувана переправа зеленіла травою.

— Поразка, розгром... А Менший і Більший триста літ увіковічують суще, олюднують нелюдське і здійснюють незбуле... — вів археолог і завершував: — От вам і притча про химерний блиск золотої шаблі за зраду і про велику вірність. Хто ж переміг?

ВЕЧІРНЄ

Як воно мене мучить: тисне і кровоточить — серце. На волю — скакнути в слово! Нема.

Вечоріє мій день. Тихо і ясно палає велике небо. Мовкнуть ліси і ріки, німіють гори і долини: земля впивається вишневим і малиновим. Іду у вечірній світ.

Я не сам: зі мною моя любов.

Вже осінь. Невтішна трепета — осика. Хтось начеб хапається своїми брудними пальцями кожного її цупкого зубчастого листочка і, залишивши на ньому плямисті, потворно-іржаві сліди, зриває, шпурляючи собі під ноги. Засвітилась, тремтить і палахкотить біла береза. Кленове листя — ці пречисті долоні розлуки і печалі лягають і лягають на земні груди, здається, ще не згубив жодного свого листка дуб. Стоїть, як у мідних латах, сишле жолуді.

...А тоді була весна. Цвіт, як потік, залив простір: буяла і текла безбережна біла повінь.

Старою, занехаяною дорогою, викладеною надмірно головастим камінням, але все одно зачовганим і потрісканим, я підіймався до руїн замку. Манили вцілілі замоховілі мури — око ледве вихоплювалось до їх верховин.

Зупинився в брамі, перед якою колись опускався зведений міст, а тепер розчищеною вже назавжди, й затамувавсь. Вражала з бійницями забута церква: фортеця — меч і хрест, мужність і молитва. Вражали підняті в небо кругломурні башти. В одній під полатаним дашком прилаштувався музей, а друга — аварійна, віддана вітру. Відразу майнуло, що запізно народивсь. Хто з нас не заздрить минулому, його величі? Хіба ж неправда, що це легше, ніж самому продовжитись у цій величі й нести її зараз, нині? Подвижницьки, без скарги і нарікань — з учора в нині, бо як наступить завтра?

Росли старі, грубокорі, високі й широкі липи. Вони за-слоняли округле подвір'я своїм непроникливим затінком. Вузкою стежкою в густій мураві й розкішних бур'янах я обійшов Богоявленську церкву-бійницю. Зупинивсь. Задираючи голову й кидаючи очима, хотів спити, увібрати в себе усе, що вражало, діткнуло і взяло за душу, щоб воно не зачахло, жило в мені — бродило і хвилювало, коли стане трудно. Бентежний і спохмурнілий, бо не так-то легко дивитись у вічі вікам, я вже збирався відходити, як побачив її.

Вона сиділа під липою і читала. Я, напевно, їй заважав

і драгував: стулила книжку, підвелась і глянула в мій бік — різко, але без ворожнечі.

Стояла знічена і цютлива — гарна і молода. Білокоса і в синьому. А коли глянула, її очі перетворювали синє в голубе, в світло-блакитне, осяйне.

Я подумав: це щось нереальне. Вона взяла під пахву книжку. Гойднулась — знизала плечима. Я наче вмерз на округлому подвір'ї. Тоді вона повела своїм гострим, їжакуватим поглядом, начеб окреслила навколо себе чарівне коло, захопивши в нього подвір'я, і мовби допитувала: чому я тут? Що це значить? Як посмів ступити в її коло — в її цвіт і весну?

Губи торкнула ніжна зваба. Тонкий і співучий стан вістив огненні сні.

Вона явилась на зеленій горі. Земна — над просторами світу. Я збагнув: стою в її магічному, непорушному колі — з нього ніколи й нізащо не вирватись.

Забув про себе.

Дике дитя поля, я виріс з чорної ріллі. Тіпаній війною, а все ж не осквернений ні ошуканством, ні злиднями: волошка в маминій сорочці, хіба жив — ішов до неї?

З того дня і понині мені нема спокою. Я не міг забути її в людській безлічі й на самоті. Скрізь і завжди пахнуть, переливаючись, її білі коси, начеб носить на своїй голові непорочний вишневий цвіт. Я боявся погладити їх рукою. Доторкнувся — порушу, нашкоджу й обтрушу. А її очі — блакитні води. Скільки б не пив, все одно бездонні.

Її не можна було не любити. Була ідеалом. А вона не любила. Я належу їй, а вона не моя і нічия: не могла знайти ідеалу.

Інколи були разом.

Займався ранок. Під босими ногами пересипався чистий пісок. Ліс уже прокинувся. Пташки пили росу і співали під явором. Озеро ще спило. В очеретах принишкли рибалки. Пастухи гнали до водопою. Ми звернули й подались серед житів. Нас запросила одинока сосна, і ми пішли під кошлаті, колючі мітли.

Я взяв її за руку. Вона глянула на мене — впустила у свою душу.

Життя нива і темний ліс, близьке озеро і далеке небо — все належало нам, як і ми йому: багачі.

Я любив. Вона ж лише хотіла любити правдиво і пристрасно. Сама — втілення краси і правди, мучилась, гнівила, ненавиділа найменшу, наймізернішу фальш. Відчувши, що грішить, каралась і боролася сама з собою. По-

кусувала з розпуки пальці. На них бризкали лекучі сльози. Її нервові руки і плечі, її ляклива чутливість нянчили смерть.

Хіба ці муки, ці боріння не були й мої?

Та що їй з того? Що з того, якщо краса без правди — мертва, а правда без краси — гола і беззахисна.

Мені пахли її коси — українські весни, наді мною схилилися її очі — українське небо: я належив вічності.

Січуться її коси — втрачається білий цвіт. Линяють виплакані очі. Вже сиві здалека, а підступись — сині, глибокі, осяйні. У них живе міра краси і правди нині, прісно і навіки-віків. Я любив її, але не досягав. Її очі горять презирством до викидків істин, до калічних дум і душ. Вона страждає за людський рід на землі.

Я люблю і боюся нищості, як корости. Плеканий болем і смутком, пориваюсь у патхненні висі, падаю з безсилля і трощу ребра. Плачу любові ціною свого життя — серце скапує в слово.

МАЙЖЕ ФІНАЛ

Вони спочивали на розлогому капищі: зубр, зубриха і зубрення. Батько по-княжому розлігся під сосною. Мати і синак лежали обіч, на осонні. Вона лежма полизувала малого, і він умлівав з її ласки.

Червоноствурна, гігантнокронна сосна не підпускала до себе ні сонця, ні трави. Зубр спочивав на рудій, густо встеленій глиці. Відкинув свого з кутасом хвоста й задні, майже оголені, порослі низькою вовною ноги, вишнув, виставивши теж майже оголений бік; його голова покоїлась над передніми підкуленими ногами.

Був спокійний, умиротворений, величний.

Найгарнішою в нього була голова. Підніс її, рогату і закосичену, з борідкою, і втримував на короткій, тугій і кошлатій шиї. А найпривабливішими в нього були очі: в них і не зблискували дикість, хижацтво і людожерство — світилися відвага, розум і мудрість.

Весь темно-червоний, весь у вогнистому виливі й тому, що в тіні, — цей благородний колір володарної масті передався його очам. В них стояло причахле й пригасле, але зовсім непокорене полум'я.

Я дивився на нього, і він мовби казав:

— Так, я найближчий родич і нащадок тура.

В його очах жили воля, незалежність, і він казав, що для того й прийшов у світ. Здавна і здалеку — після оле-

деніння Європи. Своїми виставленими наперед і круто зверненими досередини рогами розбивав криги, трощив ногами, розтоплював їх гарячим, пашистим подихом, і там, де ступив, де повернувся, виростили трави і ліси, синіли річки й озера.

Високо, в захмар'я навколо нас здіймалися гостроверхі ялини, срібнокорі осики, похмурі дуби, і стиха, тужно шуміла Біловезька пуща. Заповідник.

Зубр возлежав під розкидистою сосною — очі співали героїчний епос. Я слухав і боявся пропустити бодай слово. З думи про пущу, повну звіра і птаства, і про людину, яка обожнювала дерева, звіра і птаство: всім було місця під сонцем... І от його — зубра почали називати, хто і як хотів: князем, королем, царем, а він був собі одним з по-жилеців пущі, правда, не дикобраз. Він її не поганив і підіймав на роги усіх, хто жив розбоем.

Кому міг не сподобатися красивий і сильний? Його бралися вкоськати, приручити — не дався і не став мулом, мурином. За те на нього кинулися з камінням, з сокирами, з луками. А йому хоч би що: все одно не коривсь.

Зникали і народжувалися народи, а він залишався живий, бо не колінкував, бо не мул, не мурин, не свійське тягло, а зубр. Волелюб. Ним можна заволодіти хіба мертвим.

Він був бажаний мертвим.

Лови задумувались і ретельно планувались. Єгері висліджували. У загонах чатували заслони. Випас і водоній блокувались. А вже тоді приїжджали високі мисливці. З досвітку і до ночі гримів шквал. Тоді хто пив, обмиваючи трофеї, а єгері ліхтарями і фарами пронизували пущу, щоб з новим досвітком відновився грім і шквал. Їх набивали горами. І вони, стікаючи кров'ю, лежали, як гори, — рогаті туші.

Цей зубр був немолодий. Він пам'ятав, як умирав його батько — вояк великого табуна. Табун водять найвродливіші й наймогутніші — їх вибирають на своїх весіллях молоді зубрихи. Його батько був молодий. Старі зубри покидають табун і живуть самотою — такий закон. Їх табун завжди був ситий і напоєний, бо його батько знав, де росте соковита трава й де течуть джерельні потоки. Як звичайно, їх висліджили собаки. Задзвякотіли, зняли лемент. Його батько відігнав зубрих з дітьми. Тупнув на самців, щоб табун розметнувся врозтіч. Не один пропорений і відкинутий собака завис на високому дереві. Зубри пересилують ведмедя, вовчу тіщю. Їм ніщо кулі, якщо влучають

у лоб чи в ногу. В них стріляли влучно: цілячись в очі, у вуха — шкури мали йти на попони, на чоботи. Табун взяв урозтіч. Його батько став чоло у чоло до стрільців. Він стояв понурившись, поки його не поцілили в око. Світ йому затуманювався. Він бачив одним оком і не вступивсь: хай табун утече й розсіється. А коли куля черкнула, зачепивши друге око, почав відступати. Осліп, але не впав. Темний, але знав дорогу. Відступаючи, натикнувся на свою зубриху. Її вклали відразу, поціливши у вуха. Над нею стояло мале зубрення. Куди йому було без матері? Батько погнав його перед собою. Вони йшли чорнотропом. Батько вів малого в пущу. Далі й далі в пущу. Привів у болото, щоб самому вмерти, а його врятувати. Він бачив, як умирав батько. Завів його в очерет, покинув, а сам потяг у болото, задерши круторогу голову — м'яка і довга на грудях, на плечах і на шиї вовна кошлатилась і виблискувала. Брудно-світло-бурий, а його голова по боках чорно-бура, він з чорно-бурою бородою — ступав і ступав у болото. Воно хлюпало й чавкало. Досягло до колін. Вище. Йому стало важко підіймати ноги. Висмикував, ішов. А коли болото підступило до черева, зупинивсь і, борсаючись, борюкаючись, розвернувся, ставши до сонця. Він його не бачив. Сліпий, окривавлений і виснажений, все ж відчув його. В ясному промінні спалахнули роги — сонце зблиснуло, відбившись, на голому кінці морди, який називається дзеркальце, і він став тонути в нього на очах. Мочарняк і драговище затягували й затягували. Блищало дзеркальце — спалахували роги, ще сяяло сонце, а потім усе погасло: так умирав його батько — вожак великого табуна.

Мало хто з них уцілів. Він блудив, блукав, никаючи у кущах: пуща не любить кволіх і самітних — вона визнає хоробрих, згуртованих, одностаєних...

Не повертаючи голови, зубр скосив поглядом: зубриха полизувала зубрення, мовби умиваючи його, і він спочив на них своїми очима. І вони мовби казали: хіба убити — це перемогти? Розплата настане рано чи пізно, на дванадцятому, на сотому коліні, а настане. Знайде. Совість не смертельна. А взагалі-то, речей, подібних їй, на всьому білому і широкому світі не так вже й багато: вірність, честь, слава. У них немає заміників: це первені — основи життя. І коли вони девальвуються бодай на ніготь, тоді сума їх протилежностей, як зрада, безчестя, ганьба, різко зростає в притаманній лише їм прогресії.

Я стояв за вольєром — за залізобетонною огорожею, під табличкою: «Дражнити і годувати звірів суворо заборонено». Обіч догнивала дерев'яна городьба. Ламаючи й перескакуючи через неї, зубри не раз утікали в пущу. Навпроти, в інших загонах, виваляні в бруді, по вуха в грязюці порохкували дикі кабанці, або просто дики; вилізши з басейну й учепившись за залізне пруття, вигойдувався капючка-ведмідь. Я все дивився на зубра, і хотілося запитати, як йому, аборигену пущі, в нашому столітті.

Його спокійні, пригаслополум'яні очі начеб відповідали: нас троє — мінімальна сім'я. Давно вже не ходимо табунами. Ми у вольєрі, але нікому не підвладні, хіба що смерті. Може, хтось думає, що ми для екзотики, але ми не знаємо, що це таке. Ми живем у героїці свого епосу і повертаємо людині віки, щоб вона любила, вірила і сподівалась.

Вгорі, у небі пророкотав реактивник — зубр наставив вуха, але й не ворухнувся: возлежав на капищі під сосною. Зубриха полизувала зубрення.

Коляда

Повість

I

Мар'яна стояла на розі хати: зібралася на пошту. Сльозило з ринви, і скапувало з вишень. Невидний, затуманений день не хотів розвиднюватися під нерадісним небом.

Її брав нетерпець — не могла встояти на місці.

Встала досвітком, як завжди, і, як завжди, не мала часу глянути вгору. Хіба що як ішла в хату чи з хати — з порога чи на поріг, то очі самі мимохіть заверталися обіч, на стіну, а там, у заскленій рамі, у вишиванім рушнику висіли фотографії її синів і невісток, доньки і внуків. Бралася за клямку — світ розчинявся і зачинався на дітях. Невсипуща, діяльна: калатала відром, приносила дрова — кожен день починала з води і вогню. А нинішній її день особливий, здається, очікувала його цілий рік? Скоренько запорювала худобу — кабанця і кролів. Несла курям і сипонула з пригорщі горобцям: нехай літають і цвірінькають. Усіх вдовольнила і випалювала в грубі — задобрювала живого духа, щоб він не вивітрювався з її хати. А сама й не закропилася: старому багато їсти і довго спати тільки на шкоду. Вийняла з шафки у целофановій торбинці хліб, вкраяла скибку й бережно вклала в кишеню. Якщо заманеться, якщо вже засмокче під ложечкою, то хліб у неї напоготові. Кругнулась по хаті: чи чого не забула? Очі спочили на посилках. Три фанерні ящички, які купила задалегідь, ще восени, стели на столі. Їй було втішно, що посилки захопили увесь стіл, — у всі її очі стала радість: мати. Вкинула в кишеню хімічного олівця — це щоб не просити на пошті — і вивернулась на двір, за ріг хати.

— Тепер стій і чекай його... — сердито буркнула під ніс.

Її худе, зморшкувате обличчя стало пісним і непривітним.

Побіля вертівся рудий кіт Сонько. Коли вона зупинялася, він сідав побіля її ніг, підклавши під себе хвоста, задирав мордочку і дивився на неї так мило, так ласкаво, начеб втішав і розраював. Мар'яна зрушувалась, ступала до другого рогу хати, Сонько покірно йшов за нею назирці, і йому було невтямки, що вона його недобачає.

За нею мав заїхати фермерський їздовий Богданець. Мар'яна домовлялася з ним про це ще тиждень тому, а потім день у день. Богданець взагалі покладистий, коли не п'є. Він часто скидав їй перегін: банька — карбовапець,

І вчора скинув, хоч не треба: старий ще не вийшов, кабанюру зарізала, а кабанчик не дуже його хлебче, та вона вже дала йому карбованця. Він зіжмакав, усукавши гроші собі в кулак, і пустився бігцем, але вона перепинила і так молила, так наказувала: «Змилуйся, непременно завтра заїдь!» — що Богданець огнівів, кресонув білками чорних очей і аж скинів: «Бабуню, та за кого ви мене маєте? Я ще нікого зроду не обманював, бабуню! Будьте спокійні!»

І от не видно й не видно. І Мар'яна — маленька, щупленька, у сивій волохатій хустині, у синтетичній бахматистій, на кнопках курточці тупцяла в новеньких, на гумовій підозшві валянцях, безнастанно дивлячись і дивлячись на вулицю, повторюючи одне й те ж подумки, що нема тяжче і марудніше, як чекати і наздоганяти. Від довгого видивляння набігали сльози. Мар'яна не могла пропустити Богданця. З нетерпіння народжувався розпач: а що, коли той пняк візьме й не поїде зовсім? Переступаючи з ноги на ногу і змахнувши шорсткою визимнілою рукою сльозу, втупившись, зорила крізь туман на дорогу — на захляпаний асфальт у заболочених, розгрозлих обочинах. Туман завис між голими, мокрими, порозчепірюваними вишнями, почіплявся на присадибний бузок з мітлами, бо його весною ніхто не обламавав, і волохато сидів па низькому живоплоті, — кущах агрусу, малини й порічок. Вона сама була як ті беззахисні, невтішні дерева, як той шкаредний живопліт, обшмуляний вітрами край дороги.

Стояла і туманіла.

Важко сунули забрьохані молоковози, неповороткі тупоносі «Колхиди» з вихлястими причепами — світили вгойдливими фарами і розбризкували квашу. Зрідка проскакували з брезентовими верхами легківки, так звані «козлики». Вони справді скакали, як козлики, і мчали не за-свічуючи фар, наосліп. Мар'яна з невтишимою заздрістю спостерігала за машинами: її поривало плюнути на Богданця, який, певно, запричащався ні світ ні зоря, вийти на вулицю і проголосувати. «Козлик», звичайно, не зупиниться, й «голосувати» нічого. А молоковоз чи якась інша вантажна біда може і зупиниться, якщо у кабіні буде вільне місце. Вона давно зважилася б, якби у неї не по-силки, і якби хоч одна, а то три! Одну втримала б на колінах, сидячи в кабіні, а як уместитися з трьома?

Відкинула гадку про машину і про голосування: не мала іншого виходу, як чекати їздового. Стояла як на голках.

І все у неї стало колюче — очі, піс, вилиці. Кожен дратівливий її порух передавався котові, і він, опутивши хвоста і не присідаючи, кособоко ступав за нею, блимаючи зеленими злими очима.

— Не щастить нам,— сказала йому.

Сонько почув, нахребтивсь і почав тертися об валянець, розважаючи її.

А вона, завжди така несварлива і врівноважена, нетямлячись, садила їздовому кольки у бік:

— А щоб ти скапав...— і сплюнула на свою найтяжчу лайку.

Гуркотів, світив і вискливо порохкотів якийсь важковоз, везучи на бойню худобу, а за ним, за його надсадним гуркотом нарешті появився Богданець. Коні сунули ледве плентаючись обочиною: сам їздовий пеначеб куняв на передку.

Мар'яна мовби аж підплигнула з радості. Пригнічене і колюче забралось з її тіла, витрусилось з душі, ввійшло під ноги, в землю. Вона смішно, з підскоком метнулася на вулицю. Відразу ж задихалася і, зупинившись, показала Богданцеві свого кулачка. Він ще не під'їхав і тому не бачив цієї погрози. Кіт не міг збагнути, що ж сталося з господинею; пустився за нею і сів посередині дороги — між хатою і вулицею.

Богданець їхав і посміхався здалеку. Йому на голові сиділа посмішкувата кроляча шапка — одне вухо опущене, друге догори. Його куфайка теж посмішкувато застебнута — одна пола вища, друга нижча. І сидів він на одній позі, а другу звів через полудрабок на колесо, начеб зібрався зіскакувати. В кутку його великого рота стирчала цигарка і не диміла, а, здавалося, посміювалась в прокурених зубах.

«Як на такого розсердишся?» — подумала Мар'яна й заусміхалась Богданцю.

— Я всі очі видивила,— тільки й вимовила.

Він тиркнув на коней, перекинув другу ногу через полудрабок, не зіскочив, а сповз з воза і статечно сказав:

— То вам, бабуню, не в себе вдома, що запріг і вїо! Тут поки подоять, поки процідять, поки знесуть, поки напишуть накладну...

— Богданчику, за твоїм «поки» молоко раніше скисне, ніж ти його довезеш,— обірвала вона, кваплячись.

— Ось не поріть мені гарячки. Що має скиснути, нехай собі кисне. А я своє діло знаю. Де посилки?

В неї знову вселився неспокій. Вона не мала часу розп'ятякувати, що не могла вносити посилки на вулицю — під сиру погоду, прудко подріботила до хати. Богданець у високих і хляпавих гумовиках подався за нею.

Мар'яна думала, що він візьме дві посилки собі попід пахви, третю вона сама, але він поскладав їх на купу, вхопив на оберемок, притис підборіддям, щоб не роз'їхались, і поніс. Вона злякалася, що оступиться, що зачепиться, впаде і посилки попадають: квапом ухопила припасене простираadlo, квапом зачинила хату і, забувши сказати котові, щоб сидів і чекав її на порозі, миттю обігнала Богданця. Він не зачепився і не оступився. Вони закутали посилки в простираadlo, вклавши їх біля банок з молоком. Богданець подав руку, допомагаючи їй забратися й сісти на сидіння — звичайну дошку, прилаштовану на передку, сам вигицнув на сидіння, перекинувши потім ноги, і вони поїхали.

Дорога неблизька — кілометрів одинадцять. Коні її добре знали, і їздовий їх не поганяв.

Вибралися із свого села Нападівки, яке перетворилося на бригаду колгоспу, тому не було ні сільради, ні пошти, і потяглись горбастими полями. Їх обганяли автомобілі й трактори, а вони їхали скрипливим возом, як колись у давнину. Богданець возив не колгоспне, а сільське — людське молоко, правда, колгоспними кіньми. Їх залишилося всього кілька пар, і про них не дуже дбали. Мар'яна заікнулася, що ті коні, мабуть, ніколи вісва і не бачать. Їздовий буркнув, що коли б не носив комбікорми шапкою з корівників, то давно відкинули б копита. Мар'яна знала, що це правда, бо Богданець понад усе любив коней і, випивши, не йшов спати додому, а лягав собі перед кіньми у жолобі. Він не носив до них батога, не хляскав віжками і підганяв їх, мовби просячи:

— Н-но, маленькі, н-но...

Діставши із засмалцьованої пачки прим'яту «Приму», їздовий, нагнувшись, прикурив собі із жмені, пакнув і запитав:

— Бабуню, не змерзли?

Мар'яна дивилася на затуманені поля — на зелені масиви озимини, на чорні ріллі, і, як тим полям, які, спрацьовані й голі, увійшли в безсніжну зиму, так і їй було мерзлякувато. Повстромляла руки в рукава і мовчала.

Криво прискаливши око, Богданець час од часу зовсім неделікатно позиркував на неї і хитро посміхався. Невдаха — однаково кумедний і однаково недотумкуватий, за-

вчасно постарілий вічний парубок: кожне село й місто має таку людину, щоб з неї вільно кепкувати, і щоб вона вільно кепкувала над усіма, і нікому не приходять в голову, що ця людина насправді є дивацьким люстерком прихованої правди.

— Що, хильнув, заприचाщався ще спозаранку, і тебе конозить, марудишся? — не витримала вона його позиркування.

— Я і не хильнув, і не запричащався: мене не конозять і не марудять, — відповів він і пояснював: — Це ще вчорашнє... Богданець, щоб ви знали, бабуню, спозаранку не п'є — наперсточок на похмілля — і будьте спокійні! А похмелятися і лікарі не забороняють, і сам бог велить, щоб ніщо не в'ялило нутрощі й гріхи не каламутили душу... Позиркую ж я на вас, та й думаю: і чого б ото вам мерзнути? Ще простудитесь, а ви і так не того: ниточка тоненька. Ліпше сиділи б собі в чистоті й теплі — комарі не тнуть, і мухи не кусають.

Мар'яна на це нічого не відповіла. Його слова попадали під колеса — в глей і болото.

Йому було сумно, що вона мовчить, і він мовби і не звертався до неї, а оповідав самому собі:

— Дуже ті вапі посилки комусь потрібні! Борислав у вас начальник. Влітає жовтою у синіх лампасах «Ладю» — село розлягається. Будьте спокійні, майор міліції. Євменові не так повезло: він на рейсовику. Але, будьте спокійні, він грошей не лічить. Ну, а Ліна, будьте спокійні, вважай, вже професорка. Куди нам, репанам, до них!

Його мова їй не подобалася: Мар'яна не терпіла, якщо хтось говорив про її дітей зверхньо і недобре. Її діти — найкращі. Поривало крикнути: «Що ти тямиш, ти, яловий парубку?» — і заткнути пельку, але не хотіла його сердити й ухильно відповіла:

— Новий же рік, Богданчику.

— Тому вони мали б прислати вам, а не ви їм, бабуню.

— Вони й пришлють, — відказала вона різко, прикусивши губи. Руки висмикнулися з рукавів. Повстромляла їх у кишені куртки: одна рука знайшла хімічного олівця, а друга торкнулася до скибки хліба.

— Ви їм ковбаску, шиночку, сальце, а вони вам — карточки! — випалив він, як стрельнув їй у лоб, і сміявся прокуреними зубами, держачи цигарку в роті — веселий, безтурботний і в'їдлиий.

— А мені нічого не треба,— тихо й сердито видавила Мар'яна. Відвернулася й стискала руками в кишенях хліб і хімічного олівця.

Богданець, як заповзвся насолити й допекти, все торочив, що її посилки комусь потрібні як торішній сніг: чув, знає — хто тягнеться, старається, а хто ковбаскою годує собак, але вона загородилася від нього своїм низьким плечем і мовчала. А йому не було впишу, Розкаджував чадке сигаретище і провадив:

— Ви, бабуню, самим самі, слабуєте... Та я на вашому місці давно перебрався б до когось з дітей. І нащо ви, бабуню, їх родили? — брав за живе.

— Не під'юджууй!..— крикнула вона і подивилася на нього так гостро і так сумно, що він зробив глибоку затяжку, закашлявся від диму і, відкинувши недокурену сигарету, скорчив кислу міну: мовляв, про мене Семене.

— Н-но, маленькі, н-но...— звернувся до коңей.

Булані розумні, Коли не чули машин, самі звертали з обочини на асфальт, брали підтюпцем, і колеса крутилися швидше, поскрипуючи за кінськими копитами.

Під низьким темним небом клубували в коливистому тумані горбасті поля — над звуженим простором ледве гойдався сирій, простудливий, хворобливий вітер.

— Бабуню, не закуліли? — запитав турботливим теплим голосом Богданець. — Не погода, а слабість.

— Влітку не впрієш, а взимку не змерзнеш,— глузливо відповіла вона, виймаючи руки з кишень і стромляючи їх в рукави.

Богданець спочатку довів її до пошти на містечковому середохресті, заніс посилки, сказав, щоб його чекала, і погуркотів на молокозавод.

Начальник посилочного відділу відразу впізнав Мар'яну й поштиво звернувся до неї на прізвище:

— Здрастуйте, Мар'яно Коляда! Якщо ви до нас завітали, — значить, Новий рік на порозі.

Зайшло про Новий рік, і хтось бовкнув, що й не здається: осінь не осінь, весна не весна — сліз' і мокротечка. В кімнаті-закапелку збилося люду, але Мар'яні легко було досягнути начальника: під кінець літа він добився в Нападівку за яблуками, вступив і до неї. Вона давала йому задурно, яких хотів і скільки міг донести. І яблук, і слив-угорок. Намочивши ганчірку, сам начальник заадресував посилки, бо для такого діла її рука вже не слухалася. Хімічний олівець пригодився, бо в начальника таки не знайшлося. Посилки важили більше ніж це нале-

жить, але він не взяв це на карб. Хімічного олівця, правда, уткнув собі за вухо, але вона попросила, щоб віддав: сподівалася дожити до ще одного Нового року.

Богданця довелося очікувати довше ніж дома, але вона нітрохи не сердилася. Здала посилки і раділа. Коли начальник їх заадресовував, вона стояла й дивилася: в кожну кривульку, в кожну літеру клала свої очі й серце, щоб він не помилився. Тепер пригодився й хліб. З'їла його до кришечки й могла чекати.

Він приїхав і був «під газом».

— І де ти встиг, Богданчику? — запитала, співчуваючи йому.

— Нащо вам, бабуню, знати? Ви й так старі. Не бійтеся, я вас доведу.

Тяглись тією ж дорогою. Він підвіз її до двору, допоміг зійти з воза, і вона, даючи йому на розум, чому не перебирається до котрогось із синів, сказала:

— Своя хата, Богданчику, наймиліша.

Та він чи й збагнув її?

II

У старих, битих, а тому й теплих валянках, у глибоких великуватих калошах, щоб з них легко було виступити й не наносити болота в хату, вічно із запацяною мичиною в руках, Мар'яна снувала подвір'ям. Її дорога була одна й та ж: з підвалу-комори в хлівець, з хлівця у повітку, з повітки до кролячих кліток. Калоші човгали і хляпали. Затіпана, намокла спідниця набрякла і, беручись лубом, стовбурчилась. Колись синій, двобортний шерстяний піджак котрогось з синів, а тепер вилянула, непевного кольору піджачина бахматилася на ній. Закасані рукави торочились, підшивка порвалася й висіла клаптями. Вона у тій піджачині — як у довгополому мішку, застебнутому на єдиний вцілілий гудзик. З-під білої, ледь видної хустинки, бо на неї наверхено чорну, витерту, поплямлену вовняну хустину, дивилися клопіткі, неспокійні, закурєні очі — двоє пригнічених дощем і сльотою вікон під сільською стріхою.

Як і її дорога, робота теж була одна і та ж: нагодувати, обійти, запорати. Вона ледве встигала. Зваривши картоплі і натовкши її в цеберці, набирала у відро. Сікла сікачем на стільничці жмутик висушеної, припасеної за літа кропиви, яку ощадно берегла. Обережно, не гублячи й пилюночки, зсипала це зілля-січку. Набирала пригорщами з розв'я-

заного мішка грубого борошна, доливала помиями, розкалатувала рукою, розминаючи негаразд потовчену картоплю пальцями: буде кабанчику! Несла відро — до неї сипали кури. Вони сокотали, плуталися під ногами, дзьобали у відро, а півень, стоячи осторонь, мовби і не звертав на неї уваги, вилискуючи червонясто-чорним хвостом, починав неголосну ноту: «Ко-ко-ко!..» — і насправді заохочував курей, щоб вони не дуже сипали й копошилися навколо неї.

— Ах ти, хитрючий розбійнику! — напускалася вона на півня.

А він стояв і сміливо дивився на неї — червоний гребінь звисав набакир.

У клітках, прироблених під повіткою, товклися кролі. Зачувши її, талапали лапами.

— Аквиш! — проганяла вона курей. — Ви мені й очі повідзьобували б... — Але в її голосі не чулося ні найменшої грубості, ні прихованої погрози, навіть надокучливої образи, що товчуться, не дають спокою.

— Вгомоніться і не талапайте, — зверталася до кролів і, не зупиняючись, тягла відро.

Клопіткі, неспокійні, зажмурені очі займалися ласкавим блиском.

Відчинивши дверцята хлівця, відразу ж їх і зачиняла за собою, не впускаючи курей. Лійнки піднявшись, стрепенувшись, кабанчик рокітливо похрюкував, мовби вітався.

Мар'яна насипала йому в корито. Він не хотів чекати, поровив залізити в корито передніми ногами. Відстороняла його і проливала їжу йому на вухо. Він чавкав, хлебтав, а вона почухувала і підхвалявала:

— Їж, маленький, їж. Я тобі мукиці не жалію, я тобі кропивкою присмачую. Ти в мене чистюха, охайний: спиш собі в одному кутку, де спиш, там не паскудиш, не лінуєшся, встаєш і йдеш паскудити в інший куток. Завжди так роби. Ну, маленький, їж і рости!

Кабанчик хлебтав і чавкав, аж у ньому постогнувало. А вона чухала його по хребті, між вухами.

Кури стріпували крильми, зриваючи вітер, дзьобали в двері, викликаючи її. Вона хапала порожнє відро, порожню мисчину, якою насипала кабанчику і, висмикнувшись через поріг, зачиняла двері, бо ті кури такі нахраписті, що позалітали б і в корито.

— Та не сідайте мені на голову! — відмахнулася від них відром і мисчиною. — Не забула я вас. Ждіте!

Взимку вона запускала одного кроля і дві кролиці. Кріль сидів у своїй клітці, кролиці спільно, а ще дві клітки

пустували. Вони були напхані сухим полином і березовим віниччям із засушеним зеленим листям. Ці ласощі — гілочка полину, гілочка березового віниччя — діставались їм рідко, раз на тиждень. Мар'яна дріботіла у льох, брала в пелену буряки. Ріжучи їх ножем навпіл, клала перед кролями. Сиві, клаповухі звірі, шкіра аж вилискувала на них, не забивалися в клітки, а хрумкали з її рук. Принесла, знівши з гори, з вишок, а туди добиратися драбиною з тильного боку хлівця, жмут садового сіна й давала їм по вітку.

Кролева клітка простора, а де крільчиха, — з горішніми нарами: це на той випадок, як народяться маленькі. Щоб не засмоктували доценту, нагодувавши дітей, мати забереться собі на нари і спочине.

Годований, розпасений кріль з мішечками сала по обидва боки морди погриз буряка й покинув. Давала йому сіна, але й не повів вусами.

— Що, кролику — запитала його. — Знаю, ти не доторкнешся ні до полину, ні до березини — тобі гулі в голові. Самець! Зажди, запахне березнем.

Так само вона наставляла й кролиць, які похудлі, линяли й нишкло поводили закислими очима.

— Ну-ну, не запаршивлюйтесь, хіба ви в мене жebraчки? Якби знала, що морозу не буде, не тримала б вас дівками. Моїм невісткам і внукам свинина — не м'ясо: люблять кролів. Ще відгуляєте, ще покотитесь, — і зачиняла клітку.

Її скрізь супроводжував кіт — вірний охоронець. Він і спав їй у ногах, намурликуючи всю ніч казку, яку все не міг скінчити. Вона запарювалась, а він сидів, умивався і начеб спостерігав за порядком. З курми діялося неймовірне: забиралися на кролячі клітки, злітали на вишні — сердилися, що обійдені хазяйкою. Півписько вмахнув на тин, вчепився на перекладні й без угаву дер горло:

ку-ку-ррі-ку!

Він таки підохотив курей. Вони знову завели своє:
кудку-дах! Кудку-дах!

Підвір'я виповнилося нестерпним: «Дай, та дай!» — Сонько плігнув за курми. Зганяв їх з кролятників, з вишень. Він відважився зігнати півня з тину, з перекладні. Півень злякався, зіскочив. Кури позбиралися навколо нього. А кіт походжав собі, як пастух коло втихомиреної череди.

Зашпортовуючись і гублячи калосі, Мар'яна винесла на решті й курям пом'ятий магазинний хліб, перемішаний

з вареною картоплею. Кури так і накинулись, так і задзьобали, а півень стояв і гонорував.

— Ну йди, йди і ти, горлодере та верховодо! — кишнула на нього. — Без тебе білі й чорняві не нанесуть крашанок з великими і червоними жовтками.

Задерши голову і поводячи нею по боках, півень ще трохи похизувався і неквапливо, повагом підступив до дощастого низького корита, але із самого краєчка.

Мар'яна стояла серед розкислого подвір'я з опущеною мисчиною в руці: могла спочити. Чорна хустина розв'язалася їй на голові, розпустилася й та, що під нею, біла — на лоб, коло вух повисмикувалися ріденькі, тонкі, як павутиння, і такі ж, як і павутиння, сріблясті коси.

Їй згадалося: якимсь влітку приїхали Борислав, невістка Людмила, внук Валерка. Вони спали. А вона сновигала під вікнами, як оце нині. Вікна відчинені. Сонце робило з ранку день. І Людмила, дратуючись, запитувала спросону Борислава: «Чого вона все лазить і лазить?» — про неї. Вона не почула, що відповів Борислав, усміхнулася, але не перестала сновигати. Під вікнами ставала на пальці.

І зараз, стоячи серед подвір'я, Мар'яна усміхнулася такою ж, як і тоді, усмішкою. Як і тоді, в її усмішці не було ні сердитості, ні образи до невістки, яка бовкнула зверху, нехороше «лазить і лазить», так і зараз, і завжди вона просто не могла збагнути, що можна проспати ранок, встати після сходу сонця й не бачити, як воно приходить у світ і як світ народжується наново. Сокотіли кури, вітер розчухнув вишню — все, що чуло вухо, все, що бачило око, кликало й потребувало її. Що без неї ця хата? Це обійстя? Цей садок і город? Кабанець не рохкав, кролі не товклися, кури наситились, підбігали до калюжки й пили воду, задираючи дзьобаті голови, а вона стояла і втішалася.

Її тепла, зворушлива усмішка начеб хотіла розпогодити розкислу і сльотяну зиму — зав'язаний у мішку світ.

Всі зморшки, всі рівці — ті стежки й дороги літ промінилися їй на обличчі.

Раптом усмішка почала гаснути: в грудях, коло самої ямки зворухнулося холодне, слизьке, мовби жаба торкалася своїми гидкими лапками, повзучи по шії. Мар'яна знала, що це таке. Знала, що його по-вченому називають стенокардією. А по-її — грудна жаба. Відлежувала.

Обличчя в чорній, розпанаханій хустині бабчилося, як спечене яблуко. Пальці терпли. Ось-ось випустить мисчину. Приплющила очі й сказала собі подумки: «Тихо... Тихо...» Стояла й не ворухилася.

Сонько сидів перед нею, обклавшись хвостом. Усгав, напорошив вуха і витріщився: дике створіння, а відчув недобре, засумував.

Кури перестали пити воду. Збились докупи, навколо півня, і лякливо заозерилися.

Зграйки горобців, які додзьобували курячу їжу, знялись і попадали на вишню, полохливо обліпивши її.

Вона не випустила мисчини: пальці розтеплювались, вже могла ними поворухнути. Холодні, слизькі, гудливі жаб'ячі лапки якось самі по собі відпали їй від грудей. Як і не було. Мар'яна кахикнула. Ніщо не спиняло груди, ніщо не силкувалося повзти, хапати й душити за шию.

— Злякався? — запитала ката. — А ви чого стоїте? По-наїдалися, пийте воду, — казала курям і захочувала горобців, щоб злітали з вишні. — Я ж вас не гою, цвірінчики! — і ясними, щасливими очима подивилася на своє обійстя. Хлівець і повітка під одним дахом. Шифер попідновлювано, підмазано. Вчеплено нову цинкову ринву, і так її піднято, щоб вода стікала не на подвір'я, а на город. Від хлівця і повітки заасфальтована стежка до хати. А ще одна заасфальтована стежка — від хати до криниці. Криниця під високою дощатою будкою, помальованою в синє. Кнопку натисни — і тече вода: крутити не треба, хіба що моторчик поламається. Але й на цей випадок прироблено корбу, вал, і є відро з відкидним дном. Хата стара, та цегляна. А веранду прироблено років десять тому — цинковий дашок, і ринва теж цинкова. Все це робота її синів — Євмена і Борислава, а Богданець під'юджує її проти них. Що той Богданець тямить?

Помахуючи мисчиною, вона пустилася в підвал — до комори.

Хату ставлено після війни. Ліна ще не народилася, але було двоє хлопців: гадалося, щоб нікому не було тісно. Тому її будували на високих суторинах — у підвалі льох, кухня, а при біді можна ще одну кімнату виторгувати. Нічого доробляти, виторговуючи, не довелось. Вона і так з тією хатою намучилася: хто розпочав, а довершувати довелося їй самій. Як і жити.

В коморі двоє низьких, по чотири шибочки вікна, густо заснованих павутиною. Під ними двоє міщат. В одному розв'язане зерно, а в другому — осипка. Посередині високий і трухлявий, побитий шашелем стіл. На жердях сохне кукурудза. Висить обвисла мотузка, на ній чіпляється випрана білизна. Тут стоїть бак, валяється зужитий одяг і взуття — бедлам, захаращеність. У тому неладі, в тому

запустінні, проте, в якийсь свій сенс і навіть порядок: Мар'яна ввійшла в комору, простягла руку й дістала кукурудзяного качана. Навіть не схилиючись, ногою підсунула собі стільчика, застеленого дрантям, щоб не тягло сирістю з долівки. Сіла, вместилася — мисчина на колінах: можна теревити кукурудзу.

В неї тут все папохвату: вона знає, що і де лежить, а просити когось свого чи чужого: те подай, інше знайди — їй не доводиться. Сама.

Кукурудзяні зубці не піддавалися її пальцям. Монялася і с'як і так, аж поки не сказала:

— Брешеш, я все одно тебе витереблю, — один зубець і відколунавсь.

Коли відколунавсь і, дзенькнувши, упав у мисчину, пальці вправно почали виколювати інші: кукурудза затріщала, заприскала. Шелестке пелюстя, м'який витереблений качан дихнули їй шелестом городу, м'якістю грядок. А жовтогаряче, зубчасте, тверде зерно, яке не розчавиш, не розтовчеш і не розкусиш, поки не замочиш, сновило її стверділі пучки лагідністю. І перш ніж взятися за нового качана, перебирала кукурудзяне зерно, гладячи його так, як голови своїх синів, доньки і внуків, коли вони були маленькими. Це давало полегкість і ясність думкам.

Згорблена і втішена, сидючи на стільчику, не перестаючи теревити кукурудзу в підливому, пригніченому світлі, вона думала про посилки: дійшли чи дійдуть завтра? Хоч би там не барилися й відразу позабирали з пошти, бо ж можуть попсуватися, і тоді її праця піде на пропале. Ні, не повинні попсуватися й пропасти: вона все заливала, не шкодуючи, смальцем, а смалець збереже й без морозу.

Її внуки — Бориславів Валерик і Євменова Римма любляють домашню ковбасу, домашню шинку, або по-її — полінгвіцу. І Мар'яна уявляла собі, як кучерявий внук і височенька внучка ласують ковбасою, яку вона начиняла грубонасиченим, таки сікачем, а не перемеленим на машинці, пісним, без ніякої пліви, без єдиної жилочки м'ясом і яку, помазавши кров'ю й поклавши на солому в бляшаних пательнях, пекла у справжній печі. Знала: ковбаса їм смакуватиме. Хіба даремно пересипала її зерням гірчиці? Підіймала голову, дивилася у вікно і, забувши про свою роботу, мовби бачила там, за вікном, у сивій безвісті дня, як внук і онука ласують гостинцями, що їм прислала бабуся на Новий рік. Їм подобається домашня ковбаса, але ще більше подобається шинка — добре промаринована, добре закіпчена, пов'язана мотузочками. Розрижеш —

м'яке рожеве м'ясо пахне вишневим димком. Вони кладуть шинку-полінгвіцу в рот, вона тоне на язичці, і вони хвалять свою бабусю, яка вона в них добра й здогадлива.

У посилках ще і яблука, і горіхи, але цим, мабуть, ні дітей, ні внуків не здивуєш. Яблука поморщені: в коморі душно. Горіхи з мокляками: ціле літо лило не перестаючи. В містах і яблука, і горіхи, може, й ліпші.

Їй так хотілося, щоб її посилки припали синам, невісткам, внукам і дочці до смаку, що аж плямкнула й згадала, що сама ще не сідала.

Сонько теж пильно втупився у вікно, і Мар'яна запитала його:

— А ти куди й чого дивишся? — І сказала, як зітхнула: — Де вони, ті діти? — з болем і тугою.

Не встала, не розігнулась, а ще дужче нахилилася і ще запопадливіше дотереблювала кукурудзу, поки зерно в мисчині не піднялося золотим горбочком.

В колінах захрускало, в плечах застряг кілок — приплющилася і, скривившись, підводилася зі стільчика, а її начебтось пригинав і присаджував.

— Ну-ну... — посварилася на того, що пригинав і присаджував, — ти мене не неволь і пускай. Я встану, бо мушу встати.

Погойдуючись, очікуючи, коли кістки переболять і постануть на місце, кваном, щоб не розсипати, примостила на краю стола мисчину з кукурудзою і сама хапнулася за край стола, щоб не впасти. Постояла, вирівнялася і, взявши порожнього казана з витлілим дном, який чекав на неї, подибала з комори в льох. Кіт передбачав, куди вона спрямовується, і виступив поперед неї — погордливий, самовпевнений, як ефрейтор перед шеренгою.

Забувши, що ще так недавно грудна жаба торкалася своїми холодними, слизькими лапками, поровлячи підступити до горла, налягти й душити, забувши, як хрускало в колінах і стояло кілком у плечах, вона нагортала в казан картоплю. Брала її голіруч. Накладала поверх картоплі буряки. Тішилась, що картопля не гниє, не порохнявіє, не сорніє, тішилась, що її буряки великі, як гарні поросятка. В цій запопадливості не мала часу ні про що думати. Руки самі знали, що їм робити, а ноги — куди іти. Піднявши повне, горою відро, перекобочуючись, ледве тяглася з льоху, хляпаючи калошами.

Зірвався вітер. Нагнало мжичку. Сікло в лице. Задувало за пазуху. Вкрай відсиріле, мовби пересипане сіллю, повітря в'їдалося в самі кості.

Кури позбивалися й стояли на порозі. Не проганяла: такий день, що й курці схватися ніде. Вони неохоче порозступалися, даючи їй дорогу. Вона перевалила зі своєю пошею через поріг, і кіт спритно шусьнув за нею. Виступивши на веранді з калош, відразу ж викинула їх за поріг: нехай мокнуть чи як собі хочуть, бо тим калошам вже однаково. В голих валянках стала справніша. Заходилась полоскати картоплю. Підсипала в чавунець. Линула води.

На веранді хоч чортів ганяй. Руки коцюрбли. Жили понадималися, поставали як довгі вужі й вуженнята, і смикалися, посплітавшись, як вужі й вуженнята у гнізді. Брудні патьокки стікали з пальців — руки посиніли й подубіли. Відчинивши ногою двері й виливши каламутну воду через поріг надвір, хутенько залила картоплю в чавунці чистою: приготувала кабанчикові на обід. Ще б тільки зварити. А як же інакше: худібка поснідала — дбай їй на обід і про вечерю не забувай.

Хустина сповзла з голови. Один кінець втримувався на плечі, а другий сповзав додолу, та вона не зважала. Взяла свої руки у жменю і захукала, зігріваючи їх. Її хукання з висвистом продиралось із запалих грудей, з беззубого рота: дихала, як пташка на морозі. Губи звело. Не могла стулити рота. І не могла роззяти рук. Хукала й хукала. Все тепло, весь дух, який був у грудях, вдихувала собі в долоні, в пальці. І вони, шорсткі, шкарубкі, вузлуваті, відчували тепло, заворушилися. Тоді вклала руки в кінець хустки, який втримувався на плечі. Витирала їх, водночас і закутуючи, щоб тепло не виходило. І, знесилена, зморена, відчула голод.

На веранді стояв холодильник «Днепр», якого Борислав прислав контейнером, бо розживсь собі на «Минск». Вона добула з морозилки брус сала. На холодильнику в хлібниці був хліб і головка часнику. Нарізала сала, як на шкварки. Так само нарізала хліб і обібрала зубець часнику. Брала до рота хліб, кидала шкварку і, розполовинивши ножем зубець часнику, посилала його навздогін за хлібом, за шкваркою. Не встигала підкраювати хліба й нарізати сала. Не тому, що напихалася, ковтаючи, як гуска, а тому, що їла ощадно, побожно, не роняючи й крихти хліба, який очерствів і сипався, наче січка, і смакувала рожевим сальцем, яке перемерзло, пахло і так йшло під часник, що аж наморочилося в голові. Очі під обріділими й попідмаслюваними бровами бралися карим блиском, як умиті росю сливи. Обличчя лагідніло — кожна заглибинка по краях

носа, на підборідді посвічувала добрістю, кожна зморшка на чолі думала і журилася.

Їй в уяві з'являлися то Євмен, то Ліна: син у вічній дорозі — шофер на «Колхиде» з критим причепом, донька вічно в науці — аспірантка. В мене хліб і до хліба, поганяла свої думки, а вони, може, голодні? Зупинялася на цьому здогаді. Їй не хотілося в таке вірити: нині хліб мовби й доступний, тільки не лінууйсь. Думка пошибувала думку, і вона міркувала, що треба робити, і то негайно, безвідкладно.

Стоячи і присідаючи, снідаючи і обідаючи разом, Мар'яна подумки верталася до Євмена, до Ліни: в них нема своєї хати — вони по гуртожитках... І відразу ж думала: треба викидати гній і повиносити на город — не буду й роздягатися. І знову поверталася до сина, до дочки: в тих гуртожитках не ступи, не сядь і не ляж, бо тільки й твого — твоє ліжко... І бралася за своє: впорасться з гноем, подає їсти і рушить по хліб — може, привезуть. А думки заверталися назад: Євмен нещасливий, та й у Ліни того щастя як кіт наплакав, — він розвівсь і не розвівсь, а вона старіє у дівках... Спохоплювалася: привезли б хліб, бо люди вчора даром вистояли! І вже годі було дібрати, де в її думках кінчалася своє й починалося синове, доччине. В уяві поставала унучка Римма: хіба їй добре без батька? Вона й посилку послала не йому, не на гуртожиток, а таки внучці...

Дожовувала хліб, сало й часник, стоячи на тісній веранді, й думала — журилася за всіх у великому світі.

— На і тобі, лежню, дрібочку, — сказала котів і кинула йому шкварочку з ножа. Він і не глянув на сало. — Щось ти дуже розпанів у мене! Та вже як знаєш, кури видзьобують. Ставаймо, коте, до праці, — і підняла шкварочку.

Несла чавунця зі сполісканою картоплею, щоб поставити в духовку, і впустила до хати Сонька. Він ускочив, улігся на її ліжку, а вона підкинула в грубу совок вугілля і пішла, глянувши на стіну — на карточки.

Завозькалася і засовалась з гноем, викидаючи його з хлівця через віконце. Аж упріла, перемагаючи себе — своє безсилля і слабкість.

— Ви, мої ноги, не підгинайтеся, а тримайте мене. Ви, мої руки, не віднадайте, як пезживі. Ночі тепер довгі, — наказувала своїм ногам і рукам, захожуючи їх. Перемогла себе і ледве встигла: кури квоктали, півень бив крильми, покувікував кабанчик, кролі талапали в клітках — кликали й вимагали обіду.

Мар'яна шпарко дріботала з комори до хати, з хати до хлівця. Здавалося, що в один і той же час вона з'являлася і в хаті, і в коморі, і в хлівці, і серед двору: так її було багато.

Імжичний, вітряний день не міг її остудити. Вона не скорялася його безпросвітній нудзі.

Шаркаючи і кваплячись, помітила, як вулицею прошмгнула сива крита машина: повезли хліб.

Все покинула, сполоснула для початку руки в баюрці, з якої кури п'ють воду, й, витираючи їх об поли, пошкробала на веранду. Скидала з себе намоклу чорну хустину, роздягалася з забрьоханої піджачини, стягувала буденну камізелку — одяг як лушпиння на цибуліні. Вилуцувалася із своїх лахів. Розперезалася. Дзвонаста спідниця, що була підв'язана поворозком, сама впала їй до ніг. Вмилася над казаном, набираючи води в рот і зливаючи собі в долоні, переодягнулась і гайнула до хати.

Вийшла в новій хустині, в святковому пальті й чобітках на низькому ходу: па селі, в продмазі негоже з'являтися злиднем. Зняла з вішака сумку з блискучими застібками, підібгала губи і, не зачинаючи хату на ключ, рушила по хліб.

III

Погода мінялася сім раз на день. Негадано посипав сніжок. Мокрий і дрібний, мовби просіяний на сито, танув, не долітаючи до землі. Розкисало ще дужче. Під вечір виглянуло сонце. Прорвалося-таки із-за косматих змервлених хмар. Затуманене, вигасле, блимнуло на прив'язану до заасфальтованого шляху Нападівку, що неповоротко і непевно шнуркувала обіч нього своїми різностріхими хатами, старими криницями і деревами, які стояли мовби всихаючи, і, сумне, миттю сховалося. Відразу ж запав вечір, пустився дощ.

Мар'яна повмикала електрику в підвальній коморі і на веранді. Вешталось тут-сют, вкрившись мішком. Її хата світилася край темної дороги, як зірка у жмені.

Погасло в коморі. Мар'яна внесла на веранду казан вугілля й трішки полінець.

— Пере й пере! — вичавила з себе, повертаючись у мішку, з якого текло патьоками. І, ставлячи казана, сказала: — Десь-то потоп уже недалеко.— Казан брякнув.

Вона викинула мішка на піддашся, витерлася мокрим рукавом, вигасила на веранді світло й, підхопивши вугілля і поління, ступила в хату. Якусь мить стояла як із зав'я-

заними очима, шукаючи на стіні вмикача. Електролампочка в матовому пластмасовому абажурі засвітилася м'яко й заспокійливо.

Тепло. Тихо.

Мар'яна увійшла в це тепло і, зупинившись, стояла серед хати, слухала тишу.

Їй не хотілося ні про що думати — сісти, а ще й ліпше лягти, вкритися з головою й заснути. Але вона знала, якщо не вишалить на ніч, хата до ранку визимніє: стіни стануть промерзлим муром, підлога віддаватиме льодком.

Сутужно повертаючись, ще сутужніше, ще важче відриваючи ноги: варто їй стати, зупинитися хоч на мить, вони приростали до долівки, мовби закликаючи, і вона відривала їх силоміць, як дерев'яні. Руки теж не хотіли рухатися й не слухалися. Щоб дати їм полегшу, опускала праву, даючи їй спочити, працювала лівою. І навпаки. Вправляючись отак навпереміну, затопила. Сіла в куточку перед грубою та й задрімнула.

Руки лежали на колінах, як вузлувате, вирване із землі коріння.

Її розбудив дощ. Барабанив об дашок веранди. Під це безкінечне, безугавне і монотонне дріботіння налягав хвиля за хвилею знову сон. Очі не розклеювалися. Але падала якась одна велика, важка крапля й вдарялася з такою силою, що її холодні бризки, здавалося, досягають і обпікають обличчя. В свідомості прорізувалося лякливе: хоча б не потекла веранда!

Мар'яні було затишно, тепло в напівтемному закутку. Веранда, може, й не протече, мляво снувались думки, — Борислав прислав листового заліза, а Євмен вкривав. Він не міг глемзати на хіп-хап, старався!

І тому крізь дрімоту перебирала, згадувала: на що не подивився — скрізь турбота і праця синів. Борислав виписував матеріали, моторчика до криниці, вугілля, дрова: йому легше досягнути. А Євмен привозив. Літував тут дві останні відпустки підряд. Вона вже й сердилася на нього: не можуть чомусь жити — він і Нінель, але ж є дочка. Не привіз її до бабуні, сам їдь до неї, а не скній сірим одинаком-вовкулакою. Нащо ж відпустка?..

Борислав у неї інший. Той ухопив долю за карк. Міцно держить і мовчки поганяє. Якби вона тільки його не скинула. Доля — норовиста, дика лошиця: любить волю, а не сваволю.

Пригрілася, як квока в гнізді, наслухоючи дощ; не хотілось висмикуватись з кутка. Згадувала Ліну, яка цілий

рік стратила, виходжуючи й доглядаючи її; кликала тихенько: прийди, доню, погріймося вдвох. А потім стало ніяково, що бодай подумки, а накликала Ліну; вона докоряла собі: от вередуля, не може дочекатися зимових канікул?.. І виправдовувалась: це я спросоння. А думки мляво тяглися в голові — згадувалися внук і онука. Якби могла, якби те її право, усіх забрала б, усіх посадила б у своєму закуточку під своє крило!

Від цієї думки Мар'яна скинулася на стільчику — сон як зняло рукою.

Вона перепитала саму себе упівголоса:

— Зібрати усіх у закуточку? — І, начеб запитуючи не себе, а когось іншого, вела голосніше: — Ти думаєш, що кажеш?.. Всіх у закуточок? А що б вони там робили?

І слабкосило, вимушено звелася на ноги. Ступаючи до порога, дивилася на фотографії. На веранді знову засвітила світло: барабанив, лупив дощ — а таки сухо, ніде не затекло. Вернулася до хати. З порога знову глянула на фотографії й дорікнула собі:

— То ти така мати?.. — За те, що лише подумала. В неї своя доля: довікувати б тут, у закутку. А в її дітей свої долі. Хіба хтось, хіба не вона тягнулася, вибивалася з усіх сил, щоб вивести їх з цього закутка? І вона примовляла: — Сидиш у добрі і теплі. Чого тобі ще треба? Хіба тебе хтось забуває? — Випоминала: — Сини про тебе дбають. Невістки присилають суєнки і спідниці. Хай і поношені трохи, а присилають. Прийшлося — донька день і ніч сиділа коло твого ліжка. А ти їх у закуточок?

Доплентавшись у закуточок, сіла, притулившись плечима до стіни. Вже не дрімалось. Сон покинув зовсім. Було важко. Не хотілося думати. Коли пиття в лівому передпліччі притлумилося, вона підкинула у грубу лопатку вугілля. Не зачинила дверцята. Сиділа — дивилася на вогонь. Розгадувала його душу?

Через те, що дверцята відчинені, тяга підсилилась. Вугілля пахало і шкварчало.

Яскраві, весело-неспокійні зблиски освітлювали обличчя, руки. Білі обличчя й чорні руки взялись брунатною нагнагою — вогняна душа клала на неї свої багряні тіні.

— Жере і сам гине. Як і я. Отак! — вишептала, дивлячись на вогонь.

Споліскуючи перед вечерею руки й обличчя, казала:

— Вогонь — мій брат, вода — сестра. Ми браття й сестри.

Була в самій сукенчині з доччиного плеча — на чорному полі виблякав жовтий горошок. Чорне поле бахматилося, горошок розкочувався й розсипавсь. Ліна тонка, худа як тріска, а вона ще тонша, ще худіша. Зібравши свої вилізлі, посічені коси в куценький хвостик, прикрила їх хустиною й понипала до духовки.

Кіт тільки потягнувся, почухмарився. Ліньки сплигнув з ліжка.

Дістала п'ять-шість картоплин з того чавунця, що варила для кабанчика. Поклала їх насипом на стіл, застелений цераткою. Взяла одну, розламала й дала котові в його мисчинці під столом. Сонько тільки понюхав.

Мар'яна сіла на ліжко, примощуючись край столу. Не хотілося йти на веранду до холодильника: посипала картоплю сіллю й так вечеряла. Обличчя зосереджене, очі зажмурені. В неї м'яса і сала: не все ж відіслала посилками. Багато роздала сусідам.

Колотимуть — віддадуть. Наробила консерви, позакручувала в банки сало, а що й прикіптила. Та ніщо не смакувало. Як і пісна картопля. Ніщо не лізе до горла. А колись картопля не встигала зваритися: хлопці вчилися, вона ще була молода — все горіло доценту. Замість хліба затірка, або ще голодніша кава з буряком. Якби їй тоді хтось сказав, що діжде, дочекається, що матиме хліб і до хліба, але ніщо не полізе до горла, плюнула б йому в очі і розреготалася б. А от діждала. Рука з пучкою солі зупинилася, зависши в повітрі. Мар'яна висипала сіль назад у сільничку, відклала недоїдену картоплю.

А Сонько сидів-сидів, лупав-лупав очима, та й почав вечеряти.

Вона палила чаю з липового цвіту і звіробою. Наклала в чашку малинового варення. Розколотила. Їй згадалася стара липа в кінці городу — бриніли бджоли, а вона рвала цвіт. А як збирала на межі звіробій, заросилася до пояса. Малина запахла минулим літом. Поволеньки пила чай, сьорбаючи його з великої червоної фаянсової чашки. Очі втішливо прижмурювалися. Чай і спогад — однаково солодкі.

Тишу й самотність підсвічувало нерізка світло.

Ковтнувши чаю, Мар'яна примруженими очима дивилася перед себе — на заклепу шафку. Там чипіли три новорічні листівки. Богданець як дивився у воду: вона прилаштувала їх у пази до скла. Всі їй бажали одного й того ж і тими самими словами — здоров'я і щастя, а підписи були різні. Одна закінчувалася: «Пана, мама, Валерка». Друга: «Твоя

Ліна». А третя: «Ваша внука Римма»,— й приписка: «Батька давно не бачила». Прийшли ці листівки з різних кінців світу: Риги, Гуляйполя й столиці. Вони чіпляли обернені лицем на хату: три стандартні Діди-Морози з білими бородами, в кожухах везли на тройках Новий рік — блищали зорі й півмісяць, іскрився сніг.

Від тих зір і півмісяця її примруженим очам стало якось сліщувато, а від снігу — морозяно, начеб він іскрився насправді. Вона зворухнулася: мама! Розколотила ложечкою чай і пила, зігриваючись.

Так і не допила. Зібрала, прибрала на столі, витерши його рушником. Тільки тепер помітила, що сиділа в голому вікні, й поквапом затягла його фіраночкою.

На підвіконні лежала газета, а під нею — окуляри. Мар'яна начепила собі на ніс окуляри й довго прилаштовувала одну дужку за вухо, бо вона відламалася, й замість неї було вчеплено мідного дротика. Добре пригнувши його дротика за вухо, розгорнула газету. Хоч і впряглась в окуляри, але газетні літери для неї були все одно задрібні. Вона цим особливо не печалилася й не переймалася: читала самі заголовки, та й то не до кінця. Мар'яна призро посміхалася або скрушно похитувала головою. І лише тоді, коли в газеті траплявся заголовок у чорній рамці, вона напружувалася: газета сповіщала, що хтось умер.

Кіт не любив, коли господиня німувала за газетою. Він забирався на ліжко. Спочатку зачіпав її лапкою і, якщо вона його довго не зауважувала, починав тертися головою під її ліктем. Мабуть, був певен, що лише гладити й нестити його, ніж читати. Вона відчіплювала дротяну дужку від вуха. Скидала окуляри. Клала їх на підвіконня. Кидала туди й газету. Сонько миттю видирався їй в поділ і влягався бубликом.

Мар'яна заговорювала з ним:

— Ах ти ж... — гладячи його по голові, по спині.

Кіт був теплий. Рукам ставало тепло. Вони гріли одне одного.

Дощ барабанив не перестаючи: шалкий вітер час від часу поривисто задував у вікно, а в хаті розпросторилася тепла і висвітлена тиша. Двері в спальню, у якій Мар'яна ніколи не спала, й у світлицю, чи, як тепер називають, у залу, були поприхилювані. Їй вистачало місця тут, на кухні. Спальня і світлиця чекали котрогось із синів, дочку. Вона заходила туди, щоб підлити квіти. Лупу-лупу,— безустановно вистукували краплі. Вв'ююю! — бивсь і влягався за вікном вітряний шум. Це так настійно, вимогливо

говорив до неї світ, а вона раділа, що дошкульний дощ з вітриськом її не досягають і що може не виходити з хати. На груди не давило. Очам спокійливо. На колінах вуркотів кіт. Вона дивилась перед себе — на фотографії на стіні.

На першій — Борислав зі своєю Людмилою. Він у гарному костюмі, вона в білій сукні: вийшли із загсу і сфотографувалися. Стоять на сходах, а біля дверей таблиця, і на ній добре видно великі літери, легко прочитати й без окулярів: «ЗАГС», — начеб для того, щоб усім, хто гляне на карточку, було ясно і зрозуміло без слів: повінчані.

Така ж сама завбільшки і на такому ж глянцевому папері, мовби їх робив один і той же фотограф, друга карточка, що поряд з першою. Обидві займають горішній ряд. На ній Євмен і Нінель. Він теж у чорному костюмі. Вона теж у білій сукні. Але стоять вони не на сходах, а перед гранітною брилою. Гранітна брила масивна, і фотограф поставив їх так недоладно, що вони ледве досягають своїми головами вибитих на ній у лавровому вінку штика й каски, а які написи і який вершечок брили — невідомо. Фотографа це не обходило. Він дбав про перший план. Хіба не видно, що Євмен і Нінель молодята?

Під цими двома фотографіями примістилися три — в один ряд. На першій Ліна. Стоїть у парку перед страховищем — кам'яним левом. Йому з пащеки, з очей рикає вода, а вона, в модному півпальтечку, в сивенькій спідниці, простягла до нього руку й сміється. Поступила в університет, знялася і прислала.

На іншій карточці, поруч з Ліною, — молодесенький курсант Валерка. Це фото зовсім нове. Воно виблискує. Курсант знявся до половини. Він у шинелі й шапці-вушанці, мовби йому холодно.

Завершується ж нижній ряд карточкою школярки. В учнівській формі з білим комірцем і білими манжетами, з портфелем у руці, вона мовби вбігла в фотографію, мішиться, кліпає очима, хоче щось сказати, але так і мовчить, папіврозтуливши губенята, начеб не вивчила урок, — Римма.

Мар'яні відомі на цих карточках найменші рисочки, найнепомітніші дрібнички. Вона знає те, чого на них не побачиш. Наприклад, родимку в Борислава близько носа на лівій половині лица. А в Євмена ж родимка — чорненька цяточка на ледве помітній пухлинці, але на правій половині лица. Родимки однакові, начеб під ниточку, але з різних боків. Така прикмета є і у Ліни. Коли ще носила її під своїми грудьми, несла з поля бурячиння, спіткнулася на межі, впала на камінь і розсікла брову. Довго сама була

значна. До дочки як не придивляйся, нічого не видно, а розгорни ліву брову, там — плямка. Вона про це знає. І Ліна про це знає. Не раз над цим сміялися: що значить?

Та що там родимки? Хіба вона не знає синів і дочки з пігтиків на ногах і до останньої волосиночки в кожного на тім'ячку? Хіба вони — не її? Коли бодай хоч одне ще тільки кривилося, ще тільки збиралося пустити сльозу, а їй вже боліло.

Старі, сухі очі зволожувались під важкими повіками — блищали. З-під позагинюваних і поламаних брів пробивалися промінчиками тривоги і ласки, неспокій і надія, жура і радість.

Мар'яна дивилася на стіну — на свій рід: у синів вже свої діти — її внуки, якби ще дочекатися від Ліни... Її бажання були прості, нехитрі їй, здавалося, такі досяжні. Невже хотіла неможливого, неприродного? Якщо простого, нехитрого не дочекатися, якщо його не мати, то хто скаже, що таке мудрість?

Чипіла край столу — дочка, сини, їх убогий виводок не живуть тут, у цій хаті, хіба що на час відпусток, у канікули, та ще на фотографіях, а правнуки десь-то не потчнуться сюди й ногою і, наслуховаючи лупотіння дощу в поривах вітру, думала про пацадків від дочки. Невже їй від них була б якась поміч, якась полегша? Щасливий, хто дочекається внуків, а ще щасливіший, хто дочекається правнуків: йому легко помирати — його насіння безсмертне.

Дивилася на карточки, і вони начеб оживали: ніхто на них не застиг у ту мить, коли фотограф наставляв, щоб веселіше дивилися в об'єктив апарата. І що вона довше дивилася на стіну, то дужче впевнювалася: там усі рухаються, виходять з-за скла, з рамки, щось промовляють — їх можна про що завгодно розпитувати, просити й наказувати... Тільки з однією притичиною. І сини, і донька їй в свідомості начеб рухаються не вперед, а назад, туди і в той час, як ще жили з нею, як ще не розійшлися своїми дорогами. Ввижаються їй дзвінкі голоси. Вона чує і бачить їх кожного ясно, виразно з маленького малечку, чого не могла б сказати про невісток. Борислав і Євмен прислали їй шлюбні фотографії з душохватними написами. Познайомилася з невістками спочатку на карточках, а згодом — з живими.

Коли уявляла дітей малими, їй ставало легко і вільно на серці: тоді знала їх до самісінького дна, які вони в сорочках і зовсім голі, тоді могла і навчити, і наказувати...

А тепер? Що вони роблять? Як їдять? В що одягаються? Як сплять?..

На фотографіях усе зупинилося — сила-силенна запитань облягали голову. Важка задача. В кожного своя: кожен розв'язує її своїм життям.

Вишугував вітрисько. Як найнявся дощ: лив і барабанив не перестаючи.

Попереду чекала довга ніч: вона тільки-но починалась. Про спання нічого й загадувати. Знала: вляжеться — крутитиметься і перекидатиметься в ліжку, борсаючись, як у Чорному морі. Ця ніч — буденниця. А прийде святкова — новорічна: тоді ще не такі думи обсядуть голову, не такі чуття обляжуть душу. Внесе сінця, застелить обрусом стола. На столі стоятиме кутя, лежатиме багато ложок — всіх її мертвих і живих, а вона буде розкочувати по столу думи — вечеряй, наїдайся і напивайся. І буде голодна. Та вже дочекати б її, святкову, опровадити й діждатися на другий рік.

Нині спочиває. І як учора, і як завтра — робить вечорниці: колядує.

Обличчя, обрамлене білою хустиною — ріжечок над чолом, нетугий гудзь під підборіддям, сповнюється невимовною лагідністю. Терпіння й досвід на поораному чолі, на загостреному носі, на запалих губах. Великомучениця.

І, спочиваючи, вгніздившись край столу, все думала — поборювала свої мислі, а вони її. Так зело не може обійтися без землі, а земля, щоб його не родити.

Бог знає колишнє лізе, забрідаючи їй у голову: вечорниці й досвітки. Воно як струпішіле зерно: ні плоду, ні поживи. Приверзлось — колеться, як занігтиця, але без найменшого болю, навпаки, така солодка занігтиця.

Мар'яна перестала гладити Сонька. Глянула на фотографії. Обперлася ліктем на стіл. Похилила на кулак голову й, начеб засоромившись, опустила очі.

— Твої коси, твої очі — чорні перевесла над чорною безоднею. Циганко, наворожи!

Вона почула цей голос, ці слова: дужий голос, а слова перемиті ласкою.

— Не чіпай моїх кіс, бо ще повісишся, і не задивляйся мені в очі, бо ще втопишся, Ананьку, — відповіла, зухвала і невтримна.

Близьке, недавнє — вчорашнє, пинілине губилося, забувалося, як непотріб, і відступало в далеку непам'ять, мовби і не було. А далеке, поросле мохом, ні сіло ні впало, згадувалося, терзало і дошкульно мучило.

Кліннула вицвілими, сухими очима — кожна вціліла вія забриніла. Мар'яна напружилась як струна: була дівкою, Анань парубком. Вона прала в березі шмаття. Він привів напувати коня. Тут і перейняв її.

Вечоріло. Сонце якраз заходило. Вона вибивала прачем на кладці шмаття. Вибивши, споліскувала його. Голуба й прозора тепла дзюркотлива річечка Скалка торкала своїми хвилями очерети, які одне з одним перемовлялись. Мабуть, про щось чисте, нічим не замулене, вели свою мову. Скалка дзюркотіла, що їй треба пливати, а густі очерети стиха шелестіли, що їм треба стояти, берегти береги та її — річечку. Біла прачем — верталася луна й накривала перемовляння річечки з очеретами. А як сонце стало заходити, річечка зарум'яніла, очерети зачервонились. Глянула на свої руки. Вони теж зарожевіли. Зарожевіли коліна, босі ноги. З її мокрих рук, з мокрих ніг скочувалися краплі, як бубочки калини. Вона розхитнулася, відкинула за плечі важкі коси й дивилася, як заходить сонце. Велике, червоне, воно западало за Загоринські горби. Обсипало довгим, ласкавим прощальним промінням. Річечка хлюпотіла в ногах — зносила й зносила сонячне золото за водою.

Тоді й з'явився Анань верхи. Не почула і не спам'яталася коли. Оглянулася через плече: багряний вершник зіскочив з багряного коня.

Він пустив коня пити воду. А вона так і застигла у підіткнутий спідниці, дивлячись через плече.

Він підступив, повернув її лице до себе. Торкнувся руками її кіс і, задивляючись в очі, сказав слова, які запам'яталися назавжди.

Вона відповіла так, що він теж запам'ятав, зухвало вихопилася йому з рук і, невтримна, стоячи нахильці, косувала, міряючи його палахкими очима.

— Отака ворожба! — гукнув Анань і зареготав.

Кінь напивсь. Він змахнув на коня.

Сонце зайшло. Річка й береги потемніли — все стало звичним, яким і було. Звичний, у полотняній сорочці, в кашкеті набакир сидів Анань на буланому, недавно випряженому зі шлеї.

— Ще побачимо! — крикнув він.

Кінь узяв навскач — вдарили копита.

Чому Ананеві слова стоять їй у вухах? Чому й досі їй у вухах не втихає дудоніння кінських копит?

Схиливши голову на кулак, Мар'яна згадувала: склала на коромисло шмаття, несла в руках прача — заходила вечірня година. Дивна, тиха і радісна. А вона йшла і все

чула Ананів голос, кожне слово. Його голос напливав на неї з річки, стелився під ноги. Слова шелестіли, як гомінкі очерети. А відлуння копит лоскотало груди.

Їй сталося щось таке, що захотіла озватися, спробувати свій голос. Ідучи з берега, заспівала:

Козаче, козаче, я тобі не вірю...

Йшла і вела пісню, дорікаючи козакові за те, що зламав калину на батьківському подвір'ї.

Мар'яна зараз спробувала почати цю пісню, але її голос тепер хрипів і ламався. Може, не вона тоді співала? Може, тоді співала сама вечірня година — дивна, тиха і радісна?

Та вона вже не могла зупинитися. Зовсім неголосно, увішпепотом тягла мелодію під шурхоти дощу і вітру. А коли скінчила, взяла голову в долоні, широко й пронизливо дивилася поперед себе. Дивилася й нічого не бачила: пам'ять як узяло на замки — сама порожнеча. Було воно чи не було? І чи ще єсть на світі, чи вже нема її — Мар'яни? Цебенить і цебенить дощ.

Взявши голову в долоні, зібгалася до купи — вся увійшла в себе. І тоді з порожнечі, як з небуття, вибігло дівча в куденькій сукенчині. Метке й цікаве вимайнуло з подвір'я, а ступило на вулицю й пригасло. В чорних кісках червона бинда, в руді великий рогозяний кошіль — це вона йшла до школи. Тяглась полохливою ходою через село — школа край вигону — і залишала на курній вулиці невпевнені, то довші, то коротші, полохливі сліди.

Їде-е Марек на ярмарек...—

почула ляскливе, українське з польським змішане. Не встигла зійти, збочити — її смикнуло за кісники й лупулу босоніж:

Їде-е...

Йому за спиною віддулася наповнена вітром сорочка, за ним тільки курява — Ананько. Теж до школи.

Їй скапнула сльоза і впала на губи.

— Вурда! — кинула йому вслід, назвавши його по-вличному. Вони знали ще з школи, в яку ходили дві зими: ходити довше ні йому, ані їй не випадало: не давала робота.

А школа все одно запам'яталася. І хоч на її місці давно збудовано пову, яка стоїть за штахетами, в тополях, а їй згадувалася стара, кривобока, облуплена і на вітрах. Єди-

не новеньке в тій школі: над дверима ганку — на червоному білий орел.

Не піднімаючи голови з долонь, Мар'яна наkostenчилась і збурено вишептала:

— А то нащо мені це приверзлося? Кому воно судне?

Їй на лобі заворушилися глибокі складки. Вона думала. І, впевнюючи себе, казала напівшепотом:

— Я буду думати про своїх дітей, про своїх внуків, які вони милі та добрі. Це моє щастя. Якби вони знали, як я їх люблю! Нічого не хочу, тільки б вони були щасливі... Хіба не старалася про їх долю? — Їй дивилася на фотографії, милуючись ними усіма: багата і горда. — Я згадувати му, як їх купала, як розчісувала...

А в пам'яті, як на зло, поставало зовсім інше — несуттєве, незначне. Пам'ять примхлива: вона відчиняє не те, чого бажаєш, а що їй хочеться. Мар'яна дивилася на фотографії свого роду, а їй привиджувався орел на червоному. Вона бачила його міцні, кігтисті лапи і його рішуче звернену на схід дзьобату голову. Протерла кулачком очі й уже не взяла голову в долоні. Заворушилася, бо отерпла, довго сидячи. Але вставати не хотілося. Чітко взялася рукою за постіль, зосередилася, губи їй розтулилися — задумалася про щось важке, безкінечне.

Під дощ насолодливо вуркотів кіт...

IV

Знявши з цвяха під низькою стелею повним-повну торбину, Мар'яна горнула її до грудей, як дитятко. Турботлива, споважніла, підступала до столу. В підвальній коморі було видно: взявся морозець, блищало сонце, а вона ще й не відчиняла двері в сіни і сінешні. Сосячка стяга лягла через пороги, погожий день вливався у малі вікна.

Торбинка на очкурі. Обтрусивши на ній павутиння і пил, перекидала її з долоні в долоню, обдмухувала зі всіх боків, навколо гичечки найстаранніше й поставила на стіл. Тернула, витерла руки об поли піджака — можна розв'язувати. Очкур на петельці: потягни за довший кінець, гудзь розійдеться, роздасться у збирочках, гармонійкою гичечка, і туга торбинка розв'яжеться. Рука вже потяглася до очкура, але її відсігнуло: Мар'яна задумалася. Опісля того, як відлежала хворобу, з нею це траплялося нерідко. Поки ноги ходять, а руки щось роблять, вона начеб ні про що й не думає, і легко в голові, та варто їй про щось замислитися, як руки відпадають. Мусить стати й постояти, бо

інакше думки розбредуться і не позбираєш. Тепер для неї думати — найважча робота. Напевно, важча, ніж котити на гору камінь: підпихає, а він навалюється на груди, скочується назад, кінця гори не видно, а сил нема. Котить думки, вибиваючись із сил.

Відсіпнута рука зависла в повітрі, губи стулені: згадалось, як святкували з котом Новий рік — вона йому колядувала, він їй вуркотів, а потім вона здрімнула сидючи. Її розбудив сон. Снилось: гулькає, вигулюється, пливучи річкою, глибока й чиста вода, широкі береги. Вона ніколи так не плавала в Скалці й замолоду: вихлюпувалась і не соромилась. Очі вбирали небо над головою і те, що відбивалося. Була мовби між двома небесами. Чула на губах смак молодильної води, чар прибережних трав і високого сонця. Річка побрала все зле і недобре: стала легка і вільна — мокрі коси лоскотали шию. Вона плавала як риба. Раптом хвиля спокійно, лагідно, якимось аж грайливо, але непереможно прибиває її до берега, і вона не може побороти цю хвилю. Простягає руки, б'є ногами, а грайлива хвиля горне її лагідно до берега. Вона вже на міліні, вже на піску, вже на березі. Хвиля її викинула — річка попливла. Тільки шум, тільки блиск! Тут і прокинулась. Хотіла забути сон, а він не виходив з голови.

Що цей сон значив?

Минав день за днем. Їй більше нічого не спалося, і вона не могла збагнути сну в новорічну ніч.

Скінчились учнівські зимові канікули, а там приїде Ліна: чекала її з дня на день. Ні листа, ні телеграми — і не сподівайсь: може заявиться досвітком, може й серед дня, а то й опівночі, як сніг на голову.

Мар'яна в сонячній стязі — її профіль виразно, чітко окреслювався.

В захаращеній коморі знялися міріади пилиночок. Дрібний, ледь видимий пилок, іскріючи, обсипав обличчя, груди, ноги, а вона, забувши, навіть з цвяха зняла торбинку, думала про свій сон.

Що ж він значить?

Таке рідкісне в січні сонячне проміння власкавило її.

— Ет! — казала. — Поки баба з печі злізе, то сім дум передумає... — насміхаючись із себе. Розв'язала торбинку й вимовила, ніби з кимось сварячись: — Я ще дочекаюся весни.

В торбинці був мак, дрібне насіння переливалося в голубому виливі.

— Та нехай ті думки маком сядуть! — казала собі й дивилася в торбинку, не зважаючи зачерпнути з неї.

Ще раз терпулася рукою об полу, бо брудними пальцями до насіння і не доторкайся, взяла із середини пучку маку й висипала на долоню. Приглядалася, принохувалася: очі засвітилися, а думки закружляли, як ті міріади пилинок у сонячній стязі.

Вона виробить грядочку і посіє мак край городу. Їй ввижалося, як копає заступом масну землю, таку масну, що скиба аж вилискує. Як розпушує, щоб була м'яка, наче свіжий хліб. Недаремно ж мати змалечку наставляла: як шитимеш маком, то їстимеш з таким... Подумки з'явилася мати — в хустині, туго пов'язаній навколо голови, в підіткнутих спідниці й боса, бо сніги вже зійшли. Вони вдвох з нею на городі. Мати начеб ніколи й не вмирала. Докопує грядку, а їй наказує братися за граблі. Матері ніколи розігнутися, але вона бачить кожну нерозпушену грудку і ганить: «Чого в тебе ті граблі скачуть? Твої руки дерев'яні, чи що?» — І вона налягає на держално, старається. А батько обкопує яблуні. Перепочиває, покурюючи. Картуз козирком догори, сорочка розпапахана: він теж начеб ніколи не помирав від того осколка, що застряг йому в грудях і що його носив. «Сім літ мак не родив, проте голоду не було», — обзивається з-під яблуні: сміється над нами з матір'ю. А їй ще нема й десяти. І мати, не розгинаючись, відповідає батькові: «Дурниця — з маком паляниця, зате наш город процвітатиме і білим, і сивим, і червоним цвітом!» Батько не здається, кидає: «Цей світ як маків цвіт!» — А очі грають. «Ось не клей дурня», — ніби напускається на нього мати. Він вдає, що її злякався, й відказує: «О, ти як затрусиш зеленим маком, так держись берега!» — притьма викидає цигарище й ховається за яблуню, обкопуючи її з іншого боку.

Мар'яна взяла собі з долоні макове зерня на язик. Його нелегко розтерти в макітрі макогоном. Мак розмокав їй у губах і пахтів. Вона барилася брати його на зуб. Згодом розкусила і відчула смак макового молочка: солодке, знадливе, заспокійливе.

— Добре, — сказала, облизнувшись.

І, не вірячи ні своїм очам, ні своєму язику, витримуючи торбинку, обережно встромляла в неї руку до самісінького дна. Пірнаючи в насіння, пальці відчували його бештежний лоскіт. Взяла пучку маку зі споду й ще обережніше виймала руку з торбинки, аби нічого не просипати. Вона не вийняла її раптово, нагально, а стягнувши очкура і втримуючи руку в торбинці, ворушила нею, обмітаючи мак, що поприлипав до долоні, до пальців. Коли вневнилася,

що до руки таки ніщо не приклеїлось, вийняла її, висипала з пучки на долоню і впилася в неї очима при сонячному світлі. Насіння було як перемите, чисте і сухе — зі споду й до вершечка.

— Стоян... Стоян... — повторила раз за разом: так називався звичайний мак. Голос звучав весело — раділа, що насіння не трупішило, що не завелась кузька й не точила його, а найбільше, що таки господиня: один раз відібрала, один раз приготувала, то вдруге перебирати і провіювати не треба.

Вже не слизувала з долоні язиком: висипала з неї назад, як з човника. І запитувала себе:

— Та чого я радію, ніби справді маку наїлася? — Брови її спохмурніли, стрішкуючи. Вона казала: так то воно так — насіння добре збережене, а буває, посієш, а воно замість стояну — видюх або самосій. Перероджується. Як та чому? Хіба не буває: батько — чоловік, мати — людина, а син чи дочка ні в тин ні в ворота?

І мовби побоюючись, щоб від її радості мак не переродився завчасно, поки висіє в землю, насторожливо й клопітко зав'язувала торбинку, щоб на насіння не впало і пилиночки. Зав'язавши, оглянулася на двері: чи хтось не прийшов, чи не стоїть — може бути й таке, що зерно перероджується від чужого ока. Хто знає? Нікого не було. Крім Богданця з банькою перегону, кого ще могло б і занести. Будь-хто зараз їй недоречний: заходилася переглядати інше насіння.

Зняті з двяків, з гачків і жердки торбини, вузлики, ворчихами старі панчохи посіли стола, залитого сонячною смугою. І коли Мар'яна схилилася над своїм надбанком, здавалося: над насінням чаклюють вона і сонце — вдвох піккуються, вдвох накликають весну.

Її пальці із саднистими пучками, з потріскапими нігтями, за які назавжди понабивалася земля, стали податливі, м'які та проворні — ніщо з них не пересиплеться. Навіть слизький, як живий, льон. Його в неї сама дрібка у вузлику. Тим він ще й дорожчий. Вона задивилася на жовтогарячі, чердені зернини і не могла відірвати від них очей. І хоч цей льон ні на сорочку, ні на питво маленькому теляткові, а на один-два віники підмітати хату, він ворохобить і хмелить... Її Анань так любив виспівувати про вдову, яка брала-вибирала льон за темним гасм! Мар'яні вижається — і зараз бачить, як він підпер кулаком голову. Вона чує: він співає, а сам наслуховує, ловить тонкий удовиний голос. А коли Анань заводив, витягуючи високим голосом, що

кинув косу додолоньку, вся терпла, вся завмирала: є у нього, є, напевне, якась удова! А в них же двійко синів. Що ж це буде? Що ж воно буде?

Вона торкалася пучками льону — бачила Ананя, чула його голос. І по багатьох-багатьох роках мліла душею, заговорюючи до ворухких зернин, які не могли втримати.

— Кинув косу, дурниця! Ніякої удови: я в нього — одна, єдина, — їй знову хотілося бути молодою.

Брови зворухнулись, зламались. Сказала:

— Сам згинув, як від коси...

Не хотіла зав'язувати вузлика. Мовчала. Довго думала.

А коли взялася за насіння цибулі, сховане в порваній панчосі, сизі голівки на збляклих стрілах обізвалися начеб на її думки бабушиним голосом:

— Дали під ніс цибульки!

Вона аж стрепенулася: бабуня померла задовго до їхнього з Ананем весілля. Як здогадувалася, звідки могла знати, що коїтиметься, що робитиметься, що стане з Ананем? Чому її слово було кинуте вперед? Навздогад буряків, щоб капусту дали?

Мар'яні стало страшно від цих думок: вони були як наслання.

Держала в руках розтягнену панчошу, а в пій невитреблене насіння сіянки, й ледве дихала.

— Батеньку, що воно діється: розп'якую з мертви-ми! — прошепотіла. Слова шелестіли, як сухе листя.

Знову згадався сон: вигулювала, купалась, плавала, а річка викинула її на берег.

Про що він — сон?

Очі звузилися, ніс загострився, губи стиснулися, а руки затремтіли. Сухі збляклі стрілки зашурхотіли в розтягненій панчосі, мовби обзиваючись людським голосом: «Таких, як ти, по сім за цибулю!»

Хто це казав, запитала себе, напружуючи пам'ять. Згадала: не хтось, це казала я сама своїй Ліні, як вона комизилася й не хотіла йти зі мною в городню ланку. Їй що? Вбігла зі школи в хату, кинула портфеля і на велосипед, і велосипедом по селу. От я їй і сказала: А вона: «Мамцю, я тільки селом і назад!» Як ти її зупиниш? Та й навіщо? Ще наробиться; на її вік ще хватить...

Вона робила — жаліла своїх дітей, а Ліну, мабуть, найбільше: мізинчик.

Очі їй розширювалися, губи заусміхалися, смішно зашипкував ніс — пригадала Ліну і навколо мовби постави-

ла Борислава, Євмена. Вони старалися, тягли й допомагали дома, в колгоспі більше, ніж Ліна, дарма що хлопці. Вона й змушувала їх більше, ніж Ліну: такий був час.

І ввижається їй: легка блакитна імла здіймається хвилями під чистим високим небом — парує земля. Ще все чорне — дерева і село. На городі догниває мичасте бадилля. А плакуча верба край села вже викинула котики.

Вона першою вибралась на город. Стала і стоїть під вербою, яка найраніше з усіх дерев чує весну, даруючи пергу зі своїх котиків бджолам, і яка найдовше не боїться холодів: її листя, замерзле, узявшись льодком, відзвонює на морозі. Вона стоїть під голою вербою — межею прямують Анань, Борислав і Євмен. Ще нема й півроку, як Анань повернувся з фронтів, з війни: дійшов до Берліна, а тоді його перекинули на Далекий Схід.

— Давали нам залізного бобу їсти, ми їх і нагодували, — каже.

Він іде межею в солдатському: вушанка-цигейка набакір, гімнастерка-бавовнянка туго підперезана, шарудить зіжмакане, з наколінниками галіфе, твердо ступають чоботи-кирзяки — веде своїх синів. У кожного на плечі заступ.

Вона дивиться на них — ув очах радість зі сльозою, а серце мало не вискочить із грудей.

У них нема коня, а колгосп щойно зав'язується. Вона не думає ні про коня, ні про колгосп, чекає, поки Анань і хлопці підійдуть до неї. Хлопці в полотняних штанцях, у зачовганих піджачках з пожоушини. На головах — пілочки, які привіз і подарував батько. А повзувані вони ліпше не придумаєш, — у личаки. Та їй зараз чомусь не в голові ні їхня вдяганка, ні їхня взувачка: сама в хустині з парашутного шовку, яку хоч бери на гудзика, щоб трималася, і в спідниці з плац-палатки, яку виміняла за самогонку...

Її чоловік — живий; вона не вдова. А він же не відсиджувався і не викручувався: провоював від дзінка і до дзінка... Перед війною вони були такі молоді, як парубок і дівчина. Панство впало, Анань став комсомольцем, закладався колгосп: аякже, своя влада, своє право — чому ж і не молодіти?!. Вона споряджала його на війну нагально. Ледве встигла з дітьми провести на один кінець Нападівки, з другого — вступили німаки. Що вони пережили, як витерпіли окупацію, не доведи лютому ворогові: її обзивали «совсткою»! Пережили, витерпіли, витримали — Ананько її вернувсь. Груди в рубцях. Боялася його обня-

ти, ледве тулила до грудей долоні, ледве прихилилася головою, а він насмішкувато казав: «Не бійсь...» Як обіймає його — пучки відчують кожну його кісточку. В них сини. Вона ще має силу. В них ще можуть бути діти. Вона паленіюче дивиться на Ананя: їй хочеться йому подобатися і хочеться, щоб він це бачив.

Анань високий, міцний у плечах. Глянув, підморгнув їй з-під набакир шапки-цигейки — захмеліла, відвернулась, щоб діти не помітили. А серце калатало: «Мій, мій... і я його, його...»

Копали город ставши вряд: Анань і вона — по боках, сини — посередині.

Сира земля налипає до заступів. Євмен, хоч і маленький, та начеб не звертає на це уваги, а Борислав копне і витирає заступ рукою.

Батько й каже:

— Либонь, ти так любиш копати, як собака цибулю? — жартує.

Борислав мовчить.

А Євмен тягне за батьком:

— Як не хочеться, то гірше, як не можеться, — і тільки важко дихає.

Борислав не стримується:

— Ніби то я винен, що земля налипає й налипає... Трактора б сюди! — і не підіймає голови.

А батько:

— Може, й правда, сину, та в нашого дядька квасолі грядка, та все біла-біла... — знову жартома й знову весело: — Як ми не скопаємо, то хто скопає за нас? Дядько? Дядько скопає — дідько вродить.

Тоді було не до балачки: робили грудьми.

Оглянувши насіння цибулі, впевнившись, що не завівся ні кліщ і ніяка інша болячка, Мар'яна не могла випірнути зі своїх думок, як з шаленого виру.

Давно зрубано ту плакучу вербу, бо не мали чим палити. Від неї і нагрілися, аж мороз стояв поза шкірою. Та не це дивно. Верба не відродилася ні з коріння, ні з пенька. Вона не прийнялася з пруття, скільки не тикали його край садка навесні і восени. І не відродилася і не прийнялася: десь-то і дерево, напевно, здатне відчувати людську невдячність.

Мар'яна міркувала: «Та верба, певно, тільки тому й пам'ятається мені, що я тоді стояла під нею. А чому ж мені пам'ятається, як парувала земля, як ми копали, і сказані

тоді слова? Вони мовби були кинуті під заступ, а ростуть в душі... Дядько скопає — дідько вродить...» — Їй здалося, що аж тепер збагнула затаєний у цих словах зміст, і буркнула півщепотом:

— Я дочекаюся весни. Дочекаюсь... — і заквапилася, длубаючись у торбинах і вузликах.

Пальці перегортали квасолю — велику тичну і меншу, звичайну. Очі дивувалися, коли серед білих квасолин раптом траплялася рябенька, так мовби хтось узяв і химерно помалював її синьою чи рожевою фарбою. Мар'яна не викидала цих позначених квасолин: хай у неї будуть і рябенькі. Найбільше боялася, щоб ніхто не завівся і не поточив. На суху квасолю, на твердий біб не дуже будь-що й накинеться: квасоля і біб у добрих кожушках. А от горох усього боїться: дуже вже вибагливий. Перебирала його найпильніше. Розкочувала горошини на долоні. Якщо траплялася з плямкою або їй не подобався хирлявий колір, вибирала, відкладаючи вбік. З горохом доведеться помучитися, ще не раз до нього заглядати, поки висіє. А тоді потерпай, чи йому не холодно, чи не жарко, і пильнуй від дощу, бо потріскає, вилущиться, почорніє і пропаде. Як тоді, того першого літа, коли Ананій повернувся з війни.

Їй і зараз чомусь було шкода того гороху, який, вважай, пропав на покосах. Та що горох! Пропало й не таке...

Того самого літа Анань надумав будувати хату: пройшов, промісив своїми ногами півсвіту, всього набачився. Вони жили в старій, кривобокій мазанці під солом'яною стріхою. От і давай йому не будь-яку, а цегляну з підвалом. Хлопці ростуть, вчаться, є для кого тягнутися! З тієї хати, з її будівництва, що розтягнулося на роки, почалися всі біди і всі нещастя.

Мар'яні важко про це згадувати й думати. Ананько почав хату — собі могилу, а їм, усім їм — муку мученицьку. І скиючи в підвальній коморі над насінням, проганяючи важкі думи, вона згадувала, як з горем і бідою почали будувати хату. Кожен камінчик у цих підвальних стінах піднятий, обтесаний і покладений Ананьковими руками, тому німі стіни озиваються його голосом:

— Фундамент як мур. Він стоятиме, Мар'яно, вічно!

Анань не знав ні сну, ні спочину: хата для нього — понад усе! Він переконав, перетяг на свій бік її, синів — вони усі тягли водно: фундамент готовий — через рік зведуть стіни, ще через рік — накриють коробку, а ще через рік...

— Наша хата, Мар'яно, буде не гірша, як по Німеччинах. Наша хата, Мар'яно, буде як дзвін!

Підвальні стіни промовляли до неї Ананійовим голосом: серце стискалося.

І щоб не згадувати минулого, щоб його забути, вона ще старанніше задлубалася в поморщеному насінні буряків і гарбузяному: всьому хотіла дати лад. Її очі до всякого зерня були однаково пильні й уважні. А коли черга дійшла до насіння огірків, спохмурніла. Розв'язавши вузлика, не взяла з нього пучку, не поклала собі на долоню. Дивилася відсторонено, якось аж чужакувато — пласкі, бліді зернята нагадували їй висушені півсерденька.

Мар'яна покусувала нижню губу. В скронях вистукувало: «Гріх... гріх...» — вона народила Ліну без Ананя. Почалося з огірків, коли сіяла їх у ланці. Та хіба огірки винні? Знову та хата...

Заболіло під грудьми. Гостро. Страшно. А тоді начеб зворухнулася і знову поповзла жаба, силкуючись дотягнутися своїми лапками їй до горла. Мар'яна, заточуючись, сіла на перевернутого дном канапа і сиділа, опустивши голову.

Сонячна смуга поволі викрадалася з комори.

Біль вгамувався повільно, й вона думала: «Як так терпіти, ліпше ухопило б, стиснуло, щоб і не кавкнула! — І благала: — Серце, серце, на що ти мене мучиш...?»

Пересиділа біль, пересиділа ту жабу, яка добиралася їй до горла, але чомусь не зважувалася ухопити. Встала — зав'язала насіння огірків, як свій гріх. Залишилося поглянути на квасольку, або пастурцію, та матіолу, які сіяла для краси й запаху.

В коморі хоч і не сутінкувало, але все мовби затінилось: сонячна смуга погасла. Мар'яна нічого цього не помічала. Вдивлялася в насіння квітів, перебирала його пучками, мовби воно було найдорожче з усього її надбанку. І що довше вдивлялася на зернятка в своїй долоні, то дужче й дужче ввижалося: бачить не долоню, а свій город. Коли-то ще завеснить, коли вона той город скопає і повиробляє грядки? А вона вже бачить, як плететься гарбуз, а навколо нього всі його родичі: розцвітається мак, ось-ось моргне чорнобривий біб, між цибулею і часником пахне дрібний кріп... Настурція аж горить. Кругом стоїть дух матіоли. Тільки їй нема часу стати й постояти: обламає гичку. І до неї на город біжать у трусиках, в білих панамках Валерка і Римма. Вони біжать, галасуючи.

Чіпляючи і ставлячи назад на свої місця перевірене, перебране насіння, Мар'яна забалакувала сама до себе: — Коли це було і чи воно знову колись буде?

Зачинила комору, вийшла — сонце мовби і не з'являлося: політував сніжок. Він сідав на дахи, на дерева, на землю — все ставало біле і чисте.

Вулицею промчала машина, повізши хліб.

Мар'яна переодяглась, взяла сумку і рушила по хліб.

Магазин недалеко: посередині села — над асфальтом.

Вона до нього не дійшла: вдарило в груди, стиснуло і здавило з нелюдською силою.

Сумка з блискучими застібками випала їй з руки. Мар'яна спочатку присіла, а тоді прилягла край дороги. Дрібний сніжок танув їй на лиці й на руках.

Вона лежала, поки не над'їхав Богданець...

V

Протяжно, заливисто сигналячи їй у спину, машина гнала, спихаючи її з асфальту на узбіччя. Ліна впізнала гучання мотора, легке черкання об мокрий асфальт, мовби піднесених на крилах, коліс: збунтувалися самоповага, гідність, і вона не оглядалася, входячи в село.

Машина витиснула її на край насипу, різко загальмувала і, здригнувшись, зупинилася. Клацнули, розчинившись, передні дверці.

— Кого бачу! Ліна Карпівна, землячка?... — наганий, водночас і влєсливий голос перекривав утишений рокіт мотора.

Це був Леопід Самійлович Королько. Перехилившись над кермом, він кссував на неї прискаленим оком з-під навислого русявого, ледь-ледь посрібленого гривастого чуба, міряючи її з ніг до голови. І раптом начеб іншим, турботливим голосом запитав:

— Біда знов жене нас у рідні краї? — Та схопився, не сказав, що мав на думці, й гостинно запрошував у машину, — Прощу! — В його голосі чулася влада.

Вловлювала, як кожної миті міняється його голос, інтонації, їй просилося з язика: «Яка там ще біда? Я до матері в гості!» — Та, глянувши, як він, сильний, самовпевнений, перехилившись до неї, напівлежма запрошує її в службю «Волгу», глузливо сказала:

— Ви запізналися. Я вже дома.

Ще раз іронічно зиркнула на нього й подивилася поперед себе — навкоси було материне подвір'я. Перед ним

стояла підвода з баньками. Коло коней порався Богданець.

— Землячко, я ніколи не спізнюсь, — відповів, потішаючись над нею і не приховуючи цього, Леонід Самійлович. — Зараз вам усе стане ясно. Їздовий он розкаже.

Її кинуло в жар і холод від його слів.

— Знову щось з матір'ю? — аж скригнула.

— Я скоро вертатимуся з бригади і вас підхоплю. За вами боржок, Ліно Карпівно... Чекайте, — тяг він розважливо і неквапом.

— Начекалася! — випалила вона, поки Королько хлякнув, потягнувши до себе дверці; а про боржок подумала: «Обійдешся!»

«Волга» рвонула з ходу, а Ліна, притискуючи ліктем сумку, чемоданчика, кинулася з усіх ніг до свого двору. Закокали високі каблучки, зашурхотіли вузькі джинси, залопотіли поли шкіряного пальта — вона вихросто полетіла на Богданця.

— Що з мамою? Що?.. — Її голос дзвенів, як ламке, крихке скло, полохливо й злякано.

Вона була наче гінка тонка очеретина, пригнута вітром і, перекособочуючись, випростуючись, підвівши голову в червоній шапочці, так і застигла, дивлячись насторожливими, гострими очима на їздового.

Він спокійно, мовби нічого такого і не трапилося, докінчував розпрямляти на конях упряж і, вайло вайлом, тяг слово за словом, що мати в лікарні, що йому доводиться вступати сюди, годувати кабанця, кролів і курей двічі на день, бо не здихати ж їм з голоду; добре, що вона нарешті приїхала, і йому це, будьте спокійні, як гора з пліч.

Від його незворушності, лінивої сонливості, від того його всеможного «будьте спокійні» у ній все збурилося, заклекотало.

— Скільки днів, як мати в лікарні? — скипіла вона.

— Скільки?.. — перепитав Богданець. Замислився. Лупаючи червонястими очима собі на руки і подмухуючи носом, почав перебирати на пальцях. — Три чи чотири... А може, й усі п'ять, як я підібрав бабуню край асфальту й відвіз. Я не гаявся, будьте спокійні.

«П'яндига! Дрімучість!» — кричало їй з душі, але хіба могла його ображати?

— Як матері? Їй легше чи ні? — наступала знову.

— Певне, що легше. Має бути легше, Ліно Карпівно... — провадив їздовий, мовби дер лико. — Хочете, поїдемо, побачите... — Тут він хитро прискалив око. Збайдужіння

зслизнуло йому з обличчя: неголена щетина загострювалася, і він сказав: — А ви дали часу нашому Корольку! З нашим Леонідом Самійловичем ніхто так не розмовляє: всі заглядають йому в рот, будьте спокійні! — і запитав її прямо і просто: — Мені вас почекати? Ви поїдете?

Ліна скинулася, зворухнувши плечима; іздовий поводився так, начеб промацував, вивіряючи її на твердість.

— Ідьте... — видушила вона з притиском і рушила до хати.

Він не квапився.

— Моя тачка вам не підходить, Ліно Карпівно? — сказав їй у спину. А потім докинув: — Мені вступати годувати кабанця, кролів і курей чи ні? Га, Ліно Карпівно?

Вона глянула на нього через плече і не стрималася:

— Хай вони виздыхають!

— Нехай... — погодився Богданець, але вона цього не чула.

Ключ лежав, як і завжди, на підвіконні під старою рукавицею. Поставивши чемоданчика на порозі, Ліна відімкнула двері. З дашка веранди до неї озвався Сонько:

— Мяву-мяву... — почула собі над головою. Глянула на забраньоханого, голодного згорбатілого kota — в неї не знайшлося, що йому сказати, ступила на веранду. Їй вийнуло в обличчя холодом. Кинула очима — газова плитка, стіл, холодильник — і, не зупиняючись, ввійшла до хати.

Рипливі двері розчинились і зачинились — вона стала в порозі. Держала в руці чемоданчик, з плеча звисла сумка — хата насувалася пусткою і проковтнула її.

Поплямлена, заходжена, непідметена підлога, спітнілі вікна, будильник, що зупинивсь, фотографії на стіні, голий стіл, вдавлене ліжко, казан з невипаленим вугіллям у куточку перед грубою — ніхто тут її не чекав. Вихололі стіни. Абажур засновували павуки.

«А я квапилася, я так квапилася!..» — виколупнулася думка. Скроні стиснуло. В них застукало. В голові зашуміло. Вона не думала про те, що марно квапилася, що не могла дістати плацкарту і їхала в загальному, що насилу втиснулася в ранковий автобус з Луцька до Лісової Бучі, що з Лісової Бучі до Нападівки йшла пішки, — хто не квапиться до матері, додому? Їй забувся Королько, який наздогнав її в чортів голос і драгував своїми теревенями. Забувся і Богданець, який чув ці теревені, а потім наче поштрикував тушим ножем. Що їм до неї? Що їй до них? Всі її думки, всі її поривання — до матері! Сюди — до неї. Канікул у неї нема, але вона випросила їх собі. Ледве

дочекалася студентських зимових. Закреслювала в календаріку кожен день, лічила, перебираючи кожен день на пальцях, як той недотепа-їздовий, і так сподівалася, так... За студентські зимові канікули — за два неповні тижні їй треба було стільки зробити, стільки встигнути. В неї в чемоданчику — книжки: вона марила про ліжко під теплою грубою... І ось: три а чи всі п'ять днів, як мати в лікарні.

Вона стояла посеред холодних стін у морозяній тиші.

В хаті було зимніше ніж надворі.

Хата задихнулася прокислим повітрям — кутки в'ялили пересняділим, застоїним: тут все знелюдилось.

Їй стало зимно й порожньо в грудях. На голову начеб хтось набивав обруча, а з-під нього пробивалася думка: «Чому, ні, чому мати не дала телеграму?» Це «чому» вдавило й заболіло у грудях: вона збагнула, що вони не порожні, що вони такі ж зимні, як та материнська хата.

Їй треба було щось робити, але вона стояла стовпом. І запитання: «Чому, ну чому, мати не дала телеграми?» — вистукувало не лише в скронях, пульсувало в жилах, у крові. Вона не думала про те, що від тієї телеграми могло змінитися, а думала про те, що її ніхто не любить, навіть мати. Ця думка, що її ніхто не любить, що з нею ніхто не рахується, піднялася з самісінького дна її збаламученої душі. Ліні стало жарко в холодній хаті. Вона задихала частіше і глибше. Мовби ненароком скинула оком на фотографії — їй усередині запашило полум'я: «Всі мають своє життя, всі мають на це право, а я?» Їй стало кривдно за себе. Її обняв великий жаль. В очах спалахнули іскри. Підборіддячко сіпнулося, затремтіло, але не розплакалась.

Сльози не давалися їй змалечку: мати недаремно казала, що вона тверда, як камінь, — бий, рубай, січи на шматки, не заплаче і не скривиться.

Голову стискав обруч. У голові не переставало шуміти. Скроні ламало. А жаль душив за горло. Ліна мовби відчула на своїй шиї тугий зашморг: так начеб хтось сильний і дужий закинув петлю й немилосердно її затягував, а вона не могла оборонитися. А може, їй і не хотілося оборонятися? Перед ким? Хіба вона не наодинці? Хіба не сама із собою? Перед ким їй захищатися на самоті — тут, серед стін матеріної хати? Ймовірно, самій перед собою? Але навіщо їй гамуватися? Навіщо?

Вона мучилася все життя. Стільки ще мучитися, терпіти і мовчати?

Жаль душив за горло, але їй не було боляче, навпаки, їй легшало. Цей жаль був як винагорода за її муки і терпіння. Вона відчувала солодкість жалю, його звабу, сло- кусу, знаду.

Хто б іще так міг її пожаліти, як сама себе?

І, стоячи в порозі і не випускаючи з руки чемоданчика, вона ставала гостра й разюча, як меч. Що було на ній і що мала в собі — це все її багатство. Вона не поступить- ся ні перед ким і на йоту. Ніколи. Нізащо.

Хто і коли був до неї милосердний? Коли і хто?

Ліна стояла якусь хвилину, може, менше хвилини. З жалю за себе, за свою долю, як з правоти, зродилася обра- за: хіба того нагально квапилося, щоб їй сигналив у спину, а потім допоминався про боржок місцевий божок Леонід Самійлович Королько? Що вона йому винна? Чи щоб її промацував, хитруючи, дрімучий Богданець?

Обида й образа перетоплювалися на гнів і ненависть: не могла встояти в порозі.

Чорнобрива, кароока, смагляве обличчя зрум'янювалося від внутрішнього вогню. Над опуклим, без єдиної змор- щечки чолом, вибившись з-під червоної плетеної шапочки, зухвало кутасилося кільце непокірних волосинок. Тонкі брови вигнуті півмісяцями й подовжені. Очі ледь-ледь підсинені, так мовби під ними пролягла молода невтомпа млість. Вони великі, в довгих зірчастих віях. Примружи- лась, зіркнула на стіну — на фотографії, і від того погля- ду прямий гарний ніс, тонкі стиснуті губи, рішуче підбо- ріддячко — кожна рисочка її обличчя загострювалася. Вся його краса і приваба спалахнули блиском бритви.

Ліна подразливо гойднула плечем і, тугогруда, довго- нога, примруженими очима зло і колюче вихоплювала з фотографій Борислава, Євмена, думаючи: «Ви — Ананійо- вичі, а я Карпівна, Карпівна». Вперше думала так про бра- тів? Ні. Вона й раніше, коли її докинувало, думала, що Борислав і Євмен рідні їй по матері, але, напевно, вперше думала про це з такою погордою. Чому справді тільки їй треба жертвувати й перейматися матір'ю? А навіщо, для чого вони? Щоб висіти і хизуватися на цій стіні?

Вона опустила на землю чемоданчика. Зняла з плеча й кинула на ліжко сумку. Їй хотілося рухатися, щось роби- ти. Заглянула в спальню — вікно затягнуте шторою. Як виїжджала в кінці літа, як зашторила, то мати, мабуть, і не розшторювала. Зачинила темну спальню і ввійшла в світлицю — мерзли і сохли непідлиті квіти. Зачинила світлицю: не до квітів — сама замерзла, сама зів'яла.

Холод хапав за ноги, пробираючись в імпортні чобітки. Він брав її за плечі, не зважаючи ні на шкіряне пальто, ні на грубошерстяну кофту. Залазив під м'який вовняний шарф до шиї. Та їй не спало на думку, щоб розпалити: вона ж зараз піде.

Кожен її крок гучно, лунко відгукувався в порожній хаті — лякав промерзлу тишу. Згадалося, сидючи в поїзді, постановила собі — хоч раз піде і провідає Скалку, пошукає слідів дитинства й пхикнула: «Сліди дитинства!..»

Ліні не хотілося їсти, хоч з досвітку нічого не мала в роті: поїзд прибув дуже рано, про чай у вагоні не варто було й заїкатися, а потім автобус, а тоді пішки — не до снідання.

Вона вибігла па веранду, заглянула в холодильник. У ньому — повним-повно: набитий м'ясом і салом, у банках смалець, у банках саморобна тушонка. Все жирне, але замерзле, все стало лосем. Їй згадався гуртожиток і завжди порожній у коридорі холодильник. Вона тільки тоді й поласувала ковбасою, кров'яною, ковбиком та всілякими іншими лакоминками, як одержала посилку. І, може, тому, що їй згадався завжди порожній гуртожитківський холодильник, а тут був набитий, не хотіла ні до чого торкатися: хай у ньому стоїть і мерзне. Те сало, той смалець ні за що не полізли б у горло. Вона хляпнула дверцятами холодильника й мимохідь, начеб непароком, подумала: «А я, аспірантка, бідніша ніж моя мати, колгоспна пенсіонерка!» Від цього стало якось аж кривдно, але вона прогнала цю думку: «І кому я заздрю? Я здуріла чи дурію? Що з того повного холодильника, якщо нема кому їсти? Хіба я живу для холодильника? Якби-то так: годуй кабанця, кролів, курей... Мати старається для нас... А хіба я не хочу старатися? В мене нема мети? Може, я теж хочу стати матір'ю! Я не проти кабанця, кролів і курей, але я проти, щоб самій освинитися, стваринитись і стати мокрою куркою!»

Ліна вбігла з веранди до хати. Підняла й відчинила чемоданчика. В ньому на книжках лежав буханець «Українського» хліба, який мати дуже любила. Вона і привезла його, столичного, їй. Тут такого не випікають. Тут хліб цеглинками.

Взяла з ліжка сумку. Вийняла з неї пакетик карамелі. Кинула собі одну карамельку до рота — на густі, гострі, білі зубки. Посмоктуючи карамельку, запахнула буханець «Українського» в сумку, засмикнула туди ж і цукерки —

подарунок матері. Взяла сумку на плече і була готова в дорогу.

З карамелькою в роті ступила в світлицю й, відчинивши шафу, крутнулася перед дзеркалом: підправила шапочку з балабончиком, звела комірець пальта — в дзеркалі мигнуло, виглядаючи з сумки, руків'я японської парасольки.

Відступивши від дзеркала, зупинилася, дивлячись на себе мовби звіддалік, повагом рушила назад і думала: «Могла ж мати послати телеграму, а тепер бий ноги». Втупившись у дзеркало, підвела брови, підпудрилася, наклала на губи фарбу з позолотою, легенько лизнувши їх язичком, тоді підправила комірець пальта і так хвацько, так відчайдушно підморгнула, що аж усміхнулася: подобалася сама собі.

А як виходила з хати, струнконога, елегантна, відчула свою зайвість і непотрібність серед цих патріархальних стіп, що втримують старожитність і самі вже наледве стоять у мороці, дихаючи на ладан. Знала, як важко, як безутішно, безнадійно, безвихідно у них жити, але ж повинна, мусіла сюди приїхати, і от її зимові канікули вилетять у трубу, пропадуть намарне. Гнівню, жорстоко блимнула на фотографії братів і виміталася геть, мовби й не думала потикатися в цю хату більше ногою.

Її менш за все обходив Королько, який обіцявся підхопити. Щоб з ним не здібатися, щоб він не нагнав, піде собі садом, городом, а там зверне в поля і подається полями до Лісової Бучі. Та тільки-но ступила подвір'ям, високі каблучки-шпильки загрузли, провалюючись у землю: морозу анітрохи — вталоване подвір'я й то розкисле, а поля?

З силою відриваючи ногу за ногою від розм'яклої землі й дивлячись на глибокі ямки, що їх позалишали каблучки-шпильки, вона з розпачем подумала про свої чобітки: пропадуть, а вона ж дістала їх з таким трудом, удвічі переплативши! Сердячись, вернулася назад, під хату — на вузьку, викладену з битої цегли, стежку. Була ошадна, берегла і взуття, і одяг: ті чорні на «блискавках» чобітки, джинси і шкіряне пальто в неї і про свято, і на будень. Могла знайти якісь шкарбуни і перевзутися, могла знайти якісь лахи і перевдягнутись, але як же їй заявитися в шкарбунах і лахах на люди?

Покусуючи губи, Ліна пустилася стежкою на вулицю — на асфальт.

Гула, мчала на шаленій швидкості машина — жовтий молоковоз. Вона помітила, що в кабіні є вільне місце, й

проголосувала. Молоковоз поминув її гальмуючи, протяг колісьми, зупинивсь. Пустившись бігцем, усміхаючись, просила підвезти. Шофер у куфайці, у ватяних штанах, гукнув:

— Вскакуйте! — підморгнув і усміхнувся. Його веселі очі й заохотлива усмішка казали, що таку попутницю гріх не взяти й не підкинути.

Вони миттю вимчали із села. Почались поля. Асфальтівка була порожня, але молоковоз збавив швидкість.

— Де ви така гарна тут узялись? — запитав шофер, приглядаючись до неї пильніше й уважніше, ніж спостерігаючи за кермом і за дорогою.

Вона сиділа зігнувшись, втримуючи на колінах обіруч сумку, й дивилась поперед себе у замурзане вітрове скло: сирій, сирій день заслоняв простір. Тільки й того, що не мрячило. В неї на душі теж було сіро, сиро й безмовно. Її знову обхопив жаль: щойно приплелася з Лісової Бучі, а тепер гнала назад. Вона вдала, що мовби не розчула шоферового запитання, думаючи своє: «Чому мати не дала телеграми?» Втупливо дивилася в каламутну безвість. І каламутна безвість начеб відповіла їй: «Може, нічого страшного, тому мати й не біла телеграми». Ліна здивувалась, що не могла здогадатися про це раніше. Важке, кривдне і дошкульноприлипливе ніби ізсунулось їй із серця.

Шофер, почекавши, грайливо запитував:

— Чому я вас не знаю? Звідки ж ви?

Тому, що важке, кривдне, дошкульноприлипливе ніби ізсунулося їй із серця: «Може, нічого страшного...» — вона хотіла відповісти йому грайливо, хвацько: «Я з каламутної безвісті», — глянути, опекти його чорними очима й, відвернувшись, дивитися у запотіле вітрове скло — в сирій, сирій день. Вона спробувала повернути до нього голову, глянула, побачила, як він почервонів, і сказала:

— Я тутешня, — просто й скромно.

— А я місяць, як демобілізувався, — признався шофер. — Певно, я тому вас і не знаю. А взагалі я шурую по всьому району, всіх мав би знати....

Він допитувався, хто вона — вчителька, лікарка? Але Ліна не повертала до нього голови, розмірковуючи: «Якщо нічого страшного, то, може, все обійдеться. Страшно вже було: інфаркт!» Вона дивилася в безпросвітні поля: хіба через материн інфаркт їй не довелося брати на рік академвідпустку? Не доведи боже, щоб це повторилося: вона не витримає!

Ліна вмерзла своїми очима у брудне вітрове скло.

А шофер не міг вгомонитися:

— І чому ви раніше ніде мені не траплялися?

Вона відповіла йому на його запитання одним махом:

— Я не тільки тому вам ніде не попадалася, що я не вчителька, не лікарка, що тут не працюю, вчуса в аспірантурі, а ще й тому, що ви молодший, набагато молодший, — і не повертала до нього голови.

— Що ви таке кажете? Ви така молода! — не стримався він. — Це я старий. Мені скоро двадцять один.

Ліна не обізвалася на його браваду. Щоб він замовк, не лип і надав газу, сказала правду:

— Я приїхала, а мати в лікарні.

— Чи не та стара нападівська жінка, що йшла по хліб, упала, а потім її підібрав їзовий?

Ліна мовчала.

— Той їзовий возить сільське молоко. Молокозавод — великий ярмарок. У нас всі все знають. Чому ж ви не сказали раніше?

Вона дивилася в поля — очі протинали й не могли протнути безпросвітність лютневого дня.

Шофер справді натиснув на газ і зосередився над кермом. Молоковоз гримів асфальтом. І в тому гromі дороги їй стало безмежно жаль матері: півтора року, як видряпалася з інфаркту — з могили, йшла по хліб, впала, її підняли чужі люди... В неї двое синів, дочка, а вона однаоднісінька! Мати!.. — І Ліна не знала, де їй дітися.

Молоковоз гнав уперед, а її думки поверталися назад. В очах миготіло, як півтора року тому прийшла телеграма, як потім вона сама викликала телеграмами Борислава і Євмена. Борислав не приїхав, прислав сто карбованців. Дочекався літа, мати виздоровіла, й він приїхав на власній машині у відпустку з Людмилою і Валериком. А Євмен хоч і приїхав, толку з нього було, як з козла молока.

У переднє, в бокове вікно вдарявся вітер — Ліна відчувала посилену швидкість, а думки не могли виборсатися з минулого: Королько не раз давав їй «Волгу», виписував продукти, сам привіз матір з лікарні — ось чому за нею боржок... У неї боржок і перед Богданцем — за сироватку, за те, що постарався придбати вугілля, колов дрова. Смішно чи ні, а й цей п'яндига, ця дрімучість теж розпускав слинку, тому тепер має право хитрувати і промацувати її. Невже ж знову все піде по другому колу?

Молоковоз гримів, прорізаючи сиру сірість, яка налягла над землею: не розвиднялося.

Шофер підкотив її до самої лікарні. Вона подякувала, вийшла. Він гойднув їй головою і не усміхнувся. Його очі були по-дитячому сумні й насторожливі.

VI

Все було, як півтора року тому: шлагбаум, перед яким зупиняються машини й підводи, а за ним, на пагорбі,— однопверхові лікарняні корпуси. Лікарня на околиці селища. По один бік смужка соснини, по другий — радгоспівський сад. Від корпусу до корпусу неширокі хідники, викладені з цементових плит. Ліна впізнала ці врослі в землю плиги, впізнала будиночок під шифером, що іменувався терапевтичним відділенням,— тепер їй не треба в реєстратуру, і так знала, де шукати матір.

Звично підступила до хвіртки-вертілки, втиснулася в неї — розгойданий, перехняблений коловорот зарипів, повернувся, і вона попрямувала хідником.

Розкидані між деревами корпуси нагадували звичайні білі мазанки. З коминів курився дим: пахло чадким вугіллям, і в роті відчувався металевий присмак.

Поминувши пологовий будиночок, вона звернула до терапевтичного. На доріжках ні душі: тиша, спокій — скапне з дерев, вилягла нескошена, пожухла мокра трава. Їй передалися ця тиша, цей спокій. Насторожлива капіж і покірна беззахисність трави. Лінине серце завмерло з безпритупленості. Її серце стиснулося од відчуття вини. Вона притишила хід і, обережно, полохливо, похиливши голову, підступила до білої мазанки. Зупинилась, передихнула на розі й боязко рушила до ганку.

Неширокі, вузькі двері були зачинені. Нітячись, як нерозумне дівча, простягла руку, ледве торкнулася до клямки, двері поїхали на неї. Втримуючи їх, щоб не розчинилися зовсім навстіж, вона заглянула до середини: її зустрінуто зненацька і фамільярно:

— Русіям науки і прогресу від народної медицини уклін і палкі побажання!

Перед нею на ганочку, що скоріше нагадував сіни, стояв терапевт-кардіолог Ілля Мартинович — навушники на грудях, слуховий апарат у кишені халата. Молодий, підтягнутий, свіжовиголений, він простяг свою міцну руку, енергійно потис її, запитавши, чи вона щойно з дороги, а тоді кинув до рота пригаслу сигарету.

Вони познайомилися ще півтора року тому: Ілля Мартинович подобався їй своєю простотою і як фахівець. Ліна підняла на нього благальні очі.

— Нічого страшного, — казав він, похекуючи вбік, пускаючи сигаретний димок у кватирку, — ішемія, таке діло, самі розумієте, Ліно Карпівно. До повторного інфаркту не дійшло. Просто серцева недостатність. Сильний приступ. А вона ж у вас старенька. Скільки їй треба?

У Ліни вгамувалося в грудях — твердіше стояла на ногах.

— Я можу її побадити? Ви мене впустите, Ілля Мартинович?

— На жаль, ні. Щойно поставили капельницю. Після капельниці їй добре задрімати б. Давайте після обіду, Ліно Карпівно.

Він докурював сигарету, йому треба було йти, і вона запитала не церемонячись, скільки мати пролежить. Терапевт-кардіолог відповів ухильно: більш як три тяжкі у них не держать. Сказав, що матері в теперішньому стані потрібні цитрини, ізюм і, само собою, мед...

Ілля Мартинович докурив, викинув недопалок у кватирку, підбивши його циглем, щоб упав подалі, але не квапився йти. Запитав, як у неї посувається кандидатський мінімум, дисертація. Він збирався в ординатуру. Вона сказала, що з кандмінімумом впоралася. Останній екзамен склала відразу після Нового року. Сподівається на публікації й помалу потіє над дисертацією. Але як і що вийде?..

Вони стояли, приязно перемовляючись, кожне думаючи про свою майбутню долю, — коридорчик був просякнутий хлороформом і мікстурами.

Іллю Мартиновича хтось тихо покликав. Він наморщився, перепитав, чи не надто в'їдаються при складанні мінімумів, особливо з тієї клятої філософії, й, не чекаючи на відповідь, висловився в тому плані, що, мовляв, гуманітарникам легше, плавають собі в абстракціях, а медицина любить конкретність!.. Ще раз нагадавши про цитрини, ізюм і, само собою, мед, переддень весни — авітаміноз, розпрощався до післяобіду, якщо його не покличуть у поліклініку.

Ліна спроквола виступила з коридорчика. На потріскачому, запалому порозі їй закапало з дашка на голову. Одна крапля впала на карк, скотилася за шарф, на шию. Вона труснула головою. Не лише матеріна хвороба, погода — й та була проти неї.

Відкинувши сумку набік, вклавши руки в кишені, вона потяглася вихлястою ходюю промоклими плитами, не знаючи, куди йти, що робити.

Стала, глянула на наручний годинник — ще часу й часу, години три, а потім ще післяобідній сон... Знову вклала руки в кишені, й знову зачовгала вихлястою ходюю.

Цитрини, ізюм і, само собою, мед — ці слова засіли їй у голові.

Де, яким способом їх дістати тут, у цій дірі?

В неї у сумці буханець українського і пакетик карамелі — все, що могла привезти матері в подарунок. Звичайно, в столиці можна роздобути і цитрини, й ізюм... Певно, там на ринках є того добра, хоч на ринку, на Бес-сарабці, вона була всього один раз, коли скинулися по десятці, щоб купити на день народження квіти деканові й науковому керівникові. Якби вона навіть знала, що треба привезти ці ласощі півдня, все одно не привезла б: у неї грошей на зворотний квиток. Недоїдала, відкладала за стипендії, а таки купила туфлі, бо що там авітаміноз, не ходити ж навесні босою... Мабуть, у Луцьку теж можна роздобути і цитрини, й ізюм... За що? Бігти, мчати в Нападівку, знайти ті сто карбованців, що їх прислав Борислав минулого року, і їхати до Луцька. Ні мати, ні вона до тих грошей не торкалися. Як поштарка принесла, як поклали їх у паспорт, так вони й лежать у шафі. Коли Борислав приїхав улітку, мати заїкнулася, щоб забрав свої сто карбованців, він розгнівався і відмахнувся. А може, мати їх витратила? Десь-то ні. Недобрі ці гроші. Вони з матір'ю про них ніколи не говорили, але обоє мовби змовилися і знали: недобрі.

Так дотяглася до хвіртки-вертілки. Виступила з коловорота, натиснувши на нього рукою, й опинилася за шлагбаумом. Тільки тут їй стукнуло в голову: могла хоча б заглянути у вікно і подивитися на матір! Ілля Мартинович сказав би, у якій вона палаті. Вікна низькі. Не треба спинатися на пальці. Хай би мати її не побачила, але вона побачила б матір, та чомусь того не зробила. Не здогадалась?

Від шлагбаума з пагорбка спускалася вибоїста, бокаювата бруківка, виводячи на заболочену вулицю. Блищали чорні, прогнилі калюжі й калюжки. Ні, тоді, півтора року тому було по-іншому: стояла суха осінь. Вона забарилася, поїхала на тиждень пізніше на навчання, допомігши викопати й поносити картоплю. Не встигла заходитися з лабораторними, не встигла вжитися в гуртожитку, як

прийшла телеграма. Коли з'явилася тут, у лікарні, опадало жовте листя, снувалося павутиння бабиного літа і пахли яблука. Ілля Мартинович теж не пускав її в палату. Вона настоювала, і він буркнув, що ліпше принесли б бульйону!..

Ліна спускалася на вулицю. Оминала вибоїни, обходила бокаї, а їй ввижалося, як пустилася бігцем за бульйоном. Тоді голова в неї працювала ясно, чітко. В Лісовій Бучі рестораном не пахне. Вона кинулася в чайну. Лікарня на околиці по один бік селища, а чайна — по другий, над трасою. Тоді вона знала, що їй робити. А тепер?

Їй вже не було шкода своїх чобіток. Ковзалась по бруківці: витримають каблучки-шпильки чи ні, чорт із ними! Все ковзалось. Під чобітками чавкало. А з голови не витрювалося: цитрини, ізюм і, само собою, мед — у такт ковзанню й почавкуванню.

Узвивиста вулиця, тягнучись виярком, вела її в селище. Тут їй був відомий кожен закуток, кожна стежка: ходила до Лісової Бучі в десятирічку. Школа стояла на сусідньому пагорбі. Ліна туди й не глянула. В цій школі, починаючи з п'ятого класу, вчився Борислав, Євмен, згодом і вона. Дитячі, отроцькі, юначі літа як розвіялись з вітром.

Ступаючи з камінця на камінець, шукаючи сухе й більше дивлячись собі під ноги, ніж обіч, плечима, усім тілом вловлювала мерзлякувату ревматичність узвозу: розмерзаючись, його стіни осипалися й слизли; гнило оголене коріння, а випхнуті на узвишся дерева похилялись, мовби задивляючись на вулицю, в її багністі калюжкі. Не зима, не весна — кваша, безвихідь.

Виплентавшись цією темною вулицею до середини селища, вона зупинилась, кинула очима по боках. Їй начеб розвиднілося: кругом паркани, сітчасті огорожі, а за ними — чепурні, охайні будинки. Котеджі й котеджі — ряд за рядом. Широкі вікна. Балкони і балкончики. Вулиця розбита, розгрузла, а за парканами, за сітчастими огорожами — залиті асфальтом подвір'я, чистота, порядок, і на деяких походжають відв'язані годовані вівчарки.

Ліна йшла собі, аби йти: так і опинилася коло пошти. Глянула, що пошта, й запитала себе подумки: «Та хіба на мені світ клином зійшовся? Хіба я одна на світі залишилась?» Знала, що їй робити.

Млявість, оспалість, отупіле збайдужіння — все це раптом підхопило, підняло й вимело шаленим протягом їй із душі. Смикнувши сумку до себе, метнулася шукати в ній записника. Рука наткнулася на хліб. Пальці відщип-

нули від буханця шмат шкірки. Вона любила шкірку. Кинула її собі до рота. Їла смачно, швидко, не дуже пережовуючи. А руки водночас шукали записника.

У цей час, коли Ліна впевнено здіймалася сходами на пошту, щоб дзвонити Бориславу, мати лежала на продавленому сітчастому лікарняному ліжку.

Вона в лікарні вже четвертий день. Коли Богданець її привіз на шарабанистому возі, жодного вільного місця не було. Мар'яна переночувала в коридорі, на дивані. Їй було так погано, в голові паморочилося, й так нудило, що не пам'ятала, куди її поклали, що з нею робили.

Ілля Мартинович не обмовився Ліні й словом, що матері довелося трохи перебути в коридорі: подібні речі звичні, усталені.

В палаті стояло шість ліжок — по троє з обох боків. Проходи між ними вузькі, якраз для тумбочок.

Мар'яна лежала на крайньому, ліворуч від дверей, оддалік від вікна. Якби Ліна і заглянула у вікно, то навряд чи побачила б матір у глухому, темному закутку.

Капельницю примостили поряд з тумбочкою. У вену лівої руки встромлено голку, приклеєно пластирем — глюкоза в суміші з іншими препаратами, що стимулюють роботу серцевого м'язу, капала крапля за краплею. Повільно, ритмічно.

Мар'яна не підіймала очей на капельницю: не хотіла дивитися, як по гумових і скляних трубочках скапує рідина, вливаючись їй у руку, — її це ніби й не обходило.

Вона була задоволена, бо мовби нічого не боліло, от тільки медсестра дуже довго не могла знайти вени, розтирала руку, промащувала, відтискала шкіру, кілька разів даремно штрикала голкою, і тоді дуже пекло.

Їй хотілося лягти на бік, згорнутися калачиком, але мусіла лежати навзаки й не ворухити лівою рукою. Та ліва рука поколена, живого місця на ній нема, але до правої капельницю не прилаштуеш: стіна.

Вона лежала — змаліла і пожовкла, як прив'ялий і витереблений стручок квасолі.

Перед нею тільки й світу, що низька зеленаво-синя стеля. Полизуючи час від часу спечені, сухі, потріскані губи й не приймаючи очей з стелі, дивлячись на неї, ввись, Мар'яна хотіла думати про Ліну: пора їй приїхати, пора заявитися, але думки про дочку тікали й губилися. Ніщо не хотіло лізти в голову — голова здавалася важкою і, як чавунний бавяк, порожньою.

Ритмічно, повільно капала капельниця, а життя, здавалося, покидало тіло: сила википіла і здиміла.

Дихання було повільне, уривчасте. Вона відчувала, як немовби зупиняється серце: зупиниться, на мить передихне, а потім починає битися, щоб знову на мить передихнути й почати далі свою безкінечну роботу. Лікар називав це аритмією, але Мар'яна не запам'ятала цього нового для неї слова. Навіщо воно їй судне? Чи їй не однаково, як називається оте, коли то завмирає, то знову воскресає серце? Та нехай воно називається собі як хоче!

Вона дивилася на стелю — стеля ставала зеленішою і синішою: таким буває вечірнє весняне небо, коли під ним забуває молоде непорочне зело. Їй немов здрімнулося, хоч очі й розплющені. Звідти, з висоти, зі стелі наче почувся голос свекрухи:

— Мар'яно! Мар'яно!

Химера? Наслання?

Свекруха гукає — її голос щасливий і радісний. Вона гукає, щоб кинула роботу, щоб ішла з городу й подивилася, як її первісток Борислав зіп'явся на ноги, ступив, пішов!

— Мар'яню! Мар'яню, іди і не гайся: він пішов! — Голос свекрухи дзвенить і переливається. Свекруха схилилася на пліт, сміється від щастя, а Бориславка з-за плоту не видно.

Вона поводила очима по стіні, а їй ввижалося: кинула, заглибивши в землю заступа, біжить межею і ніяк не може добігти до плоту, щоб побачити, як первісток — її кровиночка! — сп'ялося на ніжки, ступило і пішло на своїх...

Не завмирало і не воскресало серце: лежала під капельницею і не чула його. Їй стало так добре, так світло, радісно і тепло, як тоді, давно, тієї весни. Невже ж знову була молода і здорова?..

А Ліна, замовивши і чекаючи Ригу, сиділа у вестибюльчику пошти на кріслі без спинки за канцелярським столиком. Столик був так мистецьки розмальований чорним і розписаний різнобарвними олівцями, що, збережись він ще тисячу літ, ото далекі нащадки пополамали б голови, розшифровуючи плями, ляшки, цифри, літери, імена, назви населених пунктів і вічну алгебру почуттів «Вася + Кася»... Ліна спочатку боялася сідати на крісло: сяде, а воно розсиплеться. Іншого тут не було. Чекати ж доводилося довго, не менше як годину. Перепросивши крісло, сіла, і воно не розсипалося.

Вона вмостилася зручніше, поставила сумку собі на коліна, відламувала хліб, наминаючи з карамеллю: хліб з липкими подушечками, начиненими повидлом, у студентські роки не раз правив і за обід, і за вечерю. Ліна про це ніколи не забувала. Правда, тоді, до скупих, а все-таки ласощів, бо і їх бракувало під зав'язку, додавався окріп — пий, хоч залийся! Тепер хліб з карамеллю смакував і насухо, і цукерки похрумкували на зубах, які звикли до пломб. Передні — білі, гострі й непошкоджені, а кутні — дуплюві, жовті.

Час мовби вмер, перестав існувати: безперервно ворущачи жовнами, вона косувала то на загразоване, затягнуте занавісочкою віконечко — чи воно не розшториться, то на кабінку — чи в ній не засвітиться. Занавісочка не відслонювалась і драгувала — брудна, засолошена. Її як повісили, то й не думали, щоб випрати і випрасувати.

На пошту ніхто не потикався: робочий день у розпалі — Лісова Буча та її околиці ставили свої клопоти і турботи над зв'язками з усім світом. Поводячи очима на загразоване, заслонене віконечко, на сліпу кабінку, Ліна сердилася. Жовна рухалися не перестаючи, зло, отупіло, погрозово зблискували білки очей. Аж тепер збагнула, що голодна й не виспана. Не могла вгамувати голоду хлібом з карамеллю. Намипала, напихала в себе, не відчуваючи ні смаку, ні ситості. Від втоми починало паморочитися. А вона ж поривалася додому, марячи теплом і затишком: спочити, оговтатися... Невже ж їй на роду написано ні на що не сподіватися, нічого не бажати — навіть найневибагливішого, найелементарнішого, як, скажімо, ліжко під грубкою?

Свідомість не хотіла, не могла з цим змиритися. Що зазнала за своє життя? Що бачила? З дитинства і дотепер?

Найменша кривда і несправедливість, заподіяні їй будь-коли і будь-ким, повстали, збунтувавши душу. В душі зайнялось пекло.

Думка переганяла думку: мати, рідня і вона сама. Найперше — вона сама, хоч і не вважала себе егоїсткою.

Мовби і не хотіла це згадувати, але чомусь згадувалося, прориваючись з болем, як несла з чайної бульйон. Не мала в що його налити. Тоді, як і нині, не встигла отямитись і зопалу, з місця в кар'єр! Випросила, благаючи, півлітрову баночку й несла, кваплячись з кінця в кінець селища. Гарячий бульйон опікав пальці. Підмостила хустиночку-носочка. Обережно, щоб не розхлюпалось, щоб не пролилось, передавала баночку з руки в руку, ледве

втримуючи її за краї. Все одно хлюпало, все одно переливалось. Не пам'ятала: той бульйон з чайної на трасі перед автобусною сподобався матері чи ні, їла мати його чи лише спробувала, а що вона його несла, що зіпсувала хустиночку-носовичка і як сердилася на братів, чортихаючись, — не забула, не могла забути, начеб учинила хто й зна яку самопожертву!

«А чому б і не так, чому б і не самопожертва: з нічого — бульйону і зіпсованої хустинки носовичка почалось, а закінчилося річною академвідпусткою! — волато їй усередині, і мучило, і катувало: — А чим поступився один і другий з братів?»

Хіба одному чи другому це зашкодило? Та їм обом як з гусаків вода! Один відбувся ста карбованцями, а другий і того не витратив...»

Сидячи між загратованим, заслоненим віконечком і сліпою кабіною, була мовби загнана в глухий кут і гарячково шукала з нього виходу: чому вона мусить потерпати і поступатися? Чому тільки вона? Хіба мати не однаково їх народила — Борислава, Євмена, її? Може, тому, що батьки у них не рідні? Вони Ананійовичі, а вона Карпівна? Ні, мати всім повинна бути дорога, найдорожча.

Хліб і карамель давили в горлі — Ліна починала думати жорстоко й немилосердно. Наледве проковтнула, недожувавши, хліб і карамель, а позбутися своєї муки не могла. Вона не осуджувала матір за те, що народила її не від законного батька, позашлюбно: тут її сумління було чисте й бездоганне. Але хіба мати не народила заради старших синів, а Євмена особливо? Може, саме тому, що мати її народила, це й дало можливість братам випхатись. Інша річ, як і куди випхатися, але ж таки так. Заради щастя братів її обзивали змалечку байстряма, байстрячкою. Не лише сторонні. Ніщо й ніколи не давалося їй легко й просто — мати нелегко, не просто привела її на світ. Хіба ж вона не вдячна матері? Хіба не відчуває свого перед нею святого обов'язку?

Чому ж його не відчувають Борислав і Євмен? Невже мати їх не так купала й сповивала недосипаючи? Чи її серце за ними менше розривається, ніж за нею? Ні, сам бог бачив, що мати не мала коли особливо з нею панькатися, та вже й не було старенької доброї бабуні, яка пестила маленьких Бориславка і Євменчика.

Чому ж брати переконані, що, поставивши до криниці моторчика, прибудувавши веранду, сяк-так підправивши дах, почіплявши ринви і запасши палива, вони вже з го-

рою виконали свої обов'язок? А піди-но і вточи тієї води. А піди-но принеси дров, вугілля і розпали. Нема кому. Зайшов би один з другим у ту холодну, нетоплену пустку з приробленою верандою, вчепленими ще й розцяцькованими ринвами!

«Мати постаріла, стала хворою і немічною, де ж їй доживати, як не при дітях?» — запитувала сама себе Ліна.

Забрати її до себе в аспірантський гуртожиток вона не могла. А хто знову дасть їй академвідпустку?

Ліна чекала, коли дадуть Ригу. Мала що сказати Бориславу і то не лише про цитрини, ізюм і, само собою, мед...

Мати терпляче лежала під капельницею, втішно задивлялася на стелю й згадувала, як Бориславко вчився ходити. Коли прибігла з городу, глянула за тин,— він, опецьок, справді стоїть на ніжках і дигає перевальцем-перевальцем. Вона злякалася: ось-ось упаде і розіб'є лоба — розставила руки, а він узяв і відкручнувся від неї. Ввечері приїхав з поля Ананько. Вона з свекрухою закликали його до хати: Бориславко ходить! Ананько вбіг у хату, став у порозі — малий дигає до нього та все перевальцем-перевальцем. Ананько наставив руки, злякався, що його опецьок не встоїть на ніжках, а він, сміючись, відіпхнувся від батькових рук і незалежно дигає собі далі...

VII

У кабінеті за подвійними, оббитими дерматином дверима, глухо: майор міліції перечитував свою майбутню доповідь, вносячи останні корективи. Прийшовши на службу, він наказав черговому пікого до нього не впускати, ні з ким не з'єднувати, хай би і сам світ вскочив у катастрофу, і заглибився над надрукованим на машинці текстом. Хоч виступати з доповіддю напередодні весняно-літнього сезону йому й не первина, Борислав Ананійович надавав своїй появі на трибуні особливого значення: весь особовий склад райвідділу, інспекторів гарнізону, міського управління насамперед, повинні не лише відчутти пафос слова, а й застосувати його на практиці.

Прочитавши сторінку, він барився її перегортати: замислювався, пробігав очима згори донизу, хапав червоного олівця, ставив над якимось словом наголос, щоб вимовити його саме так і не помилитися, підкреслював жирною червоною лінією важливий абзац і, облизнувшись, відкладав сторінку ліворуч, на готовий стосик. Опісля

цього, впершись ліктями і взявши голову в долоні, затято втуплювався у стосик в розгорнутій папці. Зрідка посміхавсь, частіше морщився і грізно наставляв брови. Що довше сидів, коректуючи текст, то дужче впевнювався: безпека руху на трасах, на автостадах, на шляхах і путівцях Прибалтійського узбережжя залежатиме від його слова. Безпека і навіть бездоганність, на що він і натискатиме!

Кабінет просторий. Паркет і м'які доріжки. Довга шафа, в якій глухе відділення для одягу, а за склом книги. На стіні карта комунікацій з постами. Він сидів углибині за масивним полірованим столом. По його одноруч — високий сейф, а обіч нього на столику пляшка мінеральної і зельтерська в сифоні; по другоруч — мовчазний пульт з системою телефонних зв'язків: клавіш засвітиться, натисни і говори. Можна в трубку, а можна й у мікрофон. В широкоплечому, повногрудому майорові міліції, який був до пари просторому кабінетові, годі було впізнати того опецька, що колись давно вчився дибуляти на кривеньких босих ніжках. Одягнений у форму, на якій не видно не те що плямочки, на яку не могла впасти чи причепитися зайва волосинка, він уособлював сам порядок. Петлиці сяяли. Погони теж. Здавалося: він вродився з петлицями, з погонами і що погони вчеплено йому на плечі для того, аби на них з'являлися нові й нові зірки.

Йому було зручно в глибокому кріслі, яке само поверталось при найменшому його порусі. Це оббите зеленим сукном крісло з високою спинкою, з еластичними побічними для ще більшої вигоди і на заздрість підлеглим застелялося, за наполяганням дружини Людмили, білою шкурою ведмеда. Одначе яке не м'яке, яке не впокійливе було крісло, але Борислав Ананійович втомлювався: не звик сидіти довго, горблячи спину. Йому хотілося дії. Рух — життя. А спокій — застій.

Відклавши ще одну готову сторінку, він позіхнув, широко розкривши рота з бізліччю золотих зубів. Червоний олівець випав з руки, коли підняв її, щоб затулити рота долонею.

— Не дери рота: ковтнеш муху! — обізвався сам до себе, згадавши материне прислів'я. Відкинувся на високу спинку і зробив собі долонею по губах — бу-бу-бу!..

Не м'якотілий, твердий і певний у собі, завжди знав, чого хотів, чого домагався, він давно забув село і мову матері. Йому здавалося дивним, як могло статися і що це взагалі значило, що, позіхнувши, згадав материне при-

слів'я, раптом повторивши його слово в слово. Він не був забобонний. Посміхаючись, подумав: забув перехрестити собі рота, а мати в подібних випадках перехрещувала і йому, і Євменкові. Ймовірно, справді для того, щоб муха не влетіла і котрийсь не ковтнув її зопалу?

Спогад минув і зник, як блимливий вогник машини за рогом. Від нього залишився на верхній губі ледве помітний слід іронічної посмішечки.

Борислав Ананійович, розлігшись у кріслі, протирав очі — на підмізинному пальці правиці блищав масивний золотий перстень. Протерши втомлені очі, він погладжував своє випечене, гладеньке обличчя.

Йому добиралося до п'ятдесяти, а фактично вже перебралося за півста, за полудень, та цього ніхто не знав, і стільки літ йому ніхто не давав, незважаючи на лису, голим блюдцем маківку, яку старанно приховував. Крім чуприни, що не схотіла чомусь триматися і то саме посередині голови, м'язиста статура, певність у руках, енергійність, галантність і колір шкіри — ніщо не бажало кращого й здоровішого. Чуприна, як казала Людмила, дурниця. Завдяки її старанням — шампуням, фарбам і перекисам чуб нагадував вороняче крило, а щоб голе блюдце, бува, не відкривалося, Людмила особисто кожного ранку скроплювала лаком з пульверизатора зачесане назад волосся. На трибуні йому стояти очима до народу, і хто здогадається, що там у нього на маківці?

Минуле, пережите майора міліції ніколи дуже не обходило: він виріс з нього, як з куцої сорочки. Куди вона, вічно латана і все одно обтьопана, ділася, яке це зараз мало значення? Хіба цим варто перейматися? Про таке нема чого й напружувати пам'ять. Регулювальник дивиться наперед і по боках — його тили завжди прикриті. Пам'ять йому дана на те, щоб передбачати і вгадувати.

Засидівшись над доповіддю, позіхнувши й зробивши долонею по губах оте невиразне, нечленороздільне — бу-бу-бу, в якому водночас було щось атавістичне, захисне, Борислав Ананійович у цю мить і тоді, коли протирав собі очі, й тоді, коли погладжував обличчя, і зараз, коли возлежав у кріслі, відкинувши голову, забувши, що маківка густо скроплена лаком, чимось так нагадував того шибеніка, паливоду Бориславка, якому вже тоді не бракувало зухвалості, завзяття і волі.

Виховуючись у незаможницькій родині з трьома моргами поля й одним конем, виростав на крутому мужицькому хлібові, ходив босяка від весняних відлиг і до пізніх

осінніх морозів, а тому зарубав собі на носі з малого-малечку, що значить бути гнаним, голодним і голим. Він осягнув цю науку не так головою, розумом, як кишками, кожною клітиною свого чуткого тіла. І ця наука перейшла йому в гени, в темне позасвідоме: завжди і скрізь остерігатися!

Йому було нічого не варто обтрусити грушу чи сливу: головне — не попастися. На те зіркі очі, прудкі ноги, спритні руки — ніякого шахрайства, шукай вітра в полі. За ним завжди ходила ватага шибайголів, але коли хтось ловив гави і попадався, то ніхто не виказував, брав вину на себе, бо інакше Бориславко його так би умив, що той довго не міг би втертися. Одначе не щоразу таланило виходити сухим із води.

Євменко народився всього через рік після нього. Майже однолітки, вони були цілковитими протилежностями. Бориславко чорнявий, палахкий, завжди як щойно вихоплений з вогню. Євменко білявий, зеленоокий, неповороткий, завжди як щойно скупаний у холодній воді. Бориславко одне бачить, про інше думає, за третє хапається, а Євменко тугодум, вайло. Вони гонили пасти корову, вівцю і ягня. Їх стеріг і завертав, звичайно, Євменко, а Бориславко водив ватагу в поле на горох, у садки на ягоди або гасав, де йому хотілося. Євменкові дістався стручок гороху, жменька ягід, і він не перечив.

У них на кутку сиділа стара Явдошка. Її чоловік — коваль помер. Вони не мали поля. Ковалиха держала корову, робила масло, носила щонеділі знайомим євреям у Лісову Бучу: з того і жила. Бориславкові запахло Явдошине масло. Хоч у них і є своя корова, але масла не робили, в них ніколи не було й маслобійки: на сніданок картопля з кисляком, на вечерю галушки з молоком, а сметани, щоб забілити борщ на обід, — от і по молоці. А Явдошка кожної суботи збиває масло, обгортає велику жовту грудку капустияним листям, ховає у льошку. Ніздрі в Бориславка розширюються, він пхинькає: «Маслярка!» — обзиваючи ковалиху, а масло в капустияному листі манить, спокушає. Вітрогон не втримався. Прокрався у льошок раз, удруге. Собаки нема, маслярка погнала пасти корову, хто його підстереже? Він зметикував, що нікому хвалитися не можна: прокрадається в льошок з ложкою, надбирає трішки масла, не чіпаючи капустияних листків. А хліб у нього в пазусі. Кладає масло на хліб і старанно загладжує надбрану грудку, ребрує її ложкою, аби було так, як було, мовби до тієї грудки ніхто не торкався. Вимітається і ла-

сує хлібом з маслом у лопухах — запихається, ковтає, а потім довго облизує пальці, ложку і губи, щоб ніякого знаку. Інколи його смажило, але боявся при пастухах та й дома пити воду. І мовчав, як могила.

Явдошка довго нічого не помічала. Він розохотився, почав надбирати з грудки більше. Що та грудка поменшала, Явдошці першими сказали знайомі євреї, поставивши масло на вагу. Грудка завжди тягнула не менше фунта. Вони платили їй за фунт, проказуючи: «Сюди грам, туди грам, а ми якийсь гріш вам накинем», — так і годилися, аж до того фунта, що добряче забракло. Ковалиха сполошилася: «Завівся злодій чи корові щось пороблено і молоко збавилось?» — взяла і засіла в льошку. А Бориславко прогавив і навідався зі своєю ложкою. Явдошка стерпла, стоячи за дверима, які наїхали на неї, але й не подавала виду. В льошку темно. Стара із страху погано бачила. Коли хлопець почав колупатися в грудці, вона не стрималася, вичалапала з-за дверей і крикнула: «Боженьку!» Хлопець теж злякався. Масло з ложки впало йому в руку. Він тріпонував руками й кинувся навтікача — буцнувся лобом Явдошці в живіт. Вона не втрималася на ногах. Він вихором вишугнув нагору, витираючи об пазуху руки. Масляні плями на сорочці і видали його.

Явдошка прийшла до них, бідкаючись, поскаржилася такий же, як і сама, старій бабуні Генці, потім Мар'янці, хрестячись і заприсягаючись, що котрийсь із її шибеників приходив до неї в льошок по масло. А котрий, хто — Бориславко чи Євмен, — потвердити не може, бо в льошку пітьма, і вона перестрашилася насмерть, думаючи, що застукала якогось відьмака, а не малого злодюжку.

Новина сколотила куток, село. Бабуня Генця, заливаючись слізьми, біла поклони і проклинала вників перед богом, а Мар'яна плачучи побігла в поле до Анацька. Випрягши коня з плуга, він сів на нього й погнав на паєтовень. Бориславко з Євменком грають з пастухами в цурки. Євменко зовсім не злякався, побачивши батька. А Бориславко заціплює зуби і вдає, що йому байдуже. Батько, не зійшовши з коня, забирає їх і жене поперед собою. Він їде, а вони йдуть. Кожен боїться озирнутися й глянути на батька. Євменко поблимує на Бориславка, допитуючись, що ж сталося, але той низько нагнув голову й суне, як бичок.

Батько не дав їм завернути додому: спрямовує обох на подвір'я до ковалихи, ставить їй перед очі й запитує: «Котрий?»

Явдошка довго дивиться то на одного, то на другого — один у полотняній сорочці й полотняних штанцях і другий у такому ж самому, скрушно похитує головою й каже: «Котрийсь із них. Хай вони самі вам, Ананьку, признаються».

Бориславкові це ніби на руку. Вовкуючи, мимрить: «Я нічого не знаю. Може, он він, Євменко знає...» Євменко ж стоїть як укопаний. Батько скипає. Ступив, хапнув Бориславка за карк: «Ти крадеш, ти їси масло, а Євменко витирає руки об твою пазуху? Я душу з тебе витрясу, сину!» Він бив його пужалном, аж сама Явдошка кинулася захищати хлопця. Тоді прибігли, лементуючи, бабуня з матір'ю, відняли пужално, понесли Борислава на руках, а батько рвонув собі на грудях сорочку, загатив кулаком у груди, застогнав і скреготнув зубами.

Борислав Ананійович вважав за ліпше ніколи про цей випадок не згадувати, хоч його і не забував. Ще тоді, як батько молотив його пужалном, йому вистукувало в голові: їси чуже масло — не залишай слідів на пазусі!... Літа й досвід це підтвердили.

А тим часом, трохи спочивши, він спроквола, без різких рухів устав з крісла і, заклавши руки за спину, ступив доріжкою, розминаючи ноги, — до дверей і назад. Добротні офіцерські черевики, з наведеним глянцем, тонули у м'якому ворсі. Кроків не було чути. Борислав Ананійович прогулювався вкрадливо і тихо, як кіт.

Розім'явшись, зупинився перед маленьким столиком, налив «боржомі». Пив маленькими ковтками підгазовану лікувальну корисну воду і думав: хто сидітиме в президії? Здогад і розмірковування про президію змусили його напружитися. Він навіть виструнчився, стоячи перед сейфом. Оспалість зникла з очей. Обличчя посуворішало. Майор Державтоінспекції з таким заповзяттям рушив до столу, щоб сісти за доповідь, як колись заступив пост на жвавому, шаленому міському перехресті.

Він навіть вдався до окулярів, вийнявши їх з шухляди.

Після батькового пужалка не став лагідним, покірним, став потайним. Євменко промурмосив йому у вічі: «Ти маєш муху в носі!»

Життя з ним не панькалося: світ ділився на своє і чуже. Він особливо гостро збагнув і засвоїв цю жорстокість, коли записався до школи. Не мав ні черевичків, ні костюмчика, ні ранця: в чому гонив пасти, в тому й до школи. Замість ранця — торба через плече. Не мав ні букваря, ні

каламаря, ні ручки: вони коштували немалі гроші — зошит і обгризений олівець.

Посаджено його на останню — осячу парту. Вчитися хотілося. Кмітливий, заводний, ловив на льоту вчителів слова, але пан навчитель у пенсне його не помічав: Бориславко мовби і не сидів у класі.

Першим учнем вважався Франек — син осадника. Він сидів на першій парті. В синьому костюмчику. В білій сорочці — білий комірець викладено на синій комірець піджачка. Штанці на підтяжках. Підняті клешні, держачись на гумнах, рогатують над коліними. Він у панчішках. У жовтих, якраз йому на погу черевичках: за плечима — жовтий ремінний ранець. А в ньому чого тільки нема: крім букваря, зошитів, рахівнички, каламаря в торбинці — ще й пенал. А в тому пеналі — ручка, пера, які хочеш олівці й гумка. Та не костюмчик і черевики, не ранець і пенал, — навіть не хліб з маслом і ковбасою, загорнутий в лискучий папір, — ніщо не викликало в Бориславка такої заздрості, як картуз в осадницького сінка. Високий, з околицем, з блискучим козирком і сріблястою кокардочкою! Цей картуз поривав Бориславкові очі, зачаровуючи його, як найбільше диво світу. За такого картуза можна віддати що завгодно.

Франек заходив у клас, мовби до себе додому. Спочатку розпрігає ранець, а вже тоді скидає картуза, ніби навмисне, щоб подратувати Бориславка. Всі чинять навпаки. Дзвінок продзеленчить, школярі не встигли ступити на шкільний поріг — картуза геть. Спробував би хтось не скинути, пан навчитель відкрутить тому вуха. А Франекові нічого. Сам пан навчитель неначе побоюється його картузика зі сріблястою кокардочкою. Він запопадає перед Франеком. Безперервно хвалить його на уроці. Заохочує. Ставить усім в приклад. Власноручно з великою старанністю виводить йому в зошиті нову літеру, показуючи, як вона пишеться, а потім показує зошита цілому класу. Від дзвінка й до дзвінка тільки й чути: «Франек відмінник!», «Франек найстаранніший! Хочете вчитися, хочете щось знати, будьте як Франек! Я щасливий, що дочекався такого учня!» — Пан навчитель клав свою руку Франекові на плече, стояв спершись на веретенисту указку — пенсне блимало на сільську дітвору, як на мізерію.

Франек найгарніше писав, найвиразніше читав, найкмітливіше рахував. У нього руки для малювання. Його голос найспівучіший. Ніхто з школярів не міг доскочити таких успіхів. Вони мусили в нього вчитися і наслідувати

кожен його крок. І то не тільки в науці, а переймати, як він рівно і вправно ходить, як гарно сміється, як витирає хустиною носа: він — приклад.

Бориславко почав піддобрюватися до Франека. Він вирішив: Франек тому щасливець, що має картуза зі сріблястою кокардочкою. Якби йому такого картуза, то і пан навчитель його відразу ж зауважив би і вирізнив би. Що там казати, багато перемінилося б: він був би на видноті.

Куди Франек не ступить, а Бориславко коло нього хвостиком. Треба йому витерти ручку — наставляє поділок своєї сорочки. Якось Франек запилюжив черевички, Бориславко впав навколішки і витер їх своєю шапкою. І все те з потаємним умислом, що синок осадника колись та дозволить йому бодай на одну-єдину мить кинути й потримати картузика на голові: Франек про подібне й не здогадувався, а в Бориславка уривався терпець. На перерві підходить він до Франека й каже:

— Що хоч я тобі дам, але ти дай мені спробувати на голову свого картузика.

Франек тільки усміхнувся.

— Дам тобі беру. Соковита!..

— В мене ще соковитіша.

— Принесу голуба!

Франек усміхається ще дужче.

Тоді Бориславко кидає свого останнього козиря:

— Хочеш, я на руках і на голові обійду навколо школи!

— То й обходь! — кинув той і чваньковито, як гусачок, відступив геть. Картузик погордливо сидить йому на голові.

А школярі стовбичать купою і регочуть, що Бориславко упіймав облизня. Побачив він, що не тримати йому на своїй голові бажаного картузика, взяв і підкинув під першу парту здохлу мишу. Франек і виказав його. Пан навчитель викинув указкою мишу на середину класу і викликав Бориславка.

— Піднімай!

Хлопець нахилився, хотів узяти її рукою, а указка як опече, — вривався лобом об підлогу.

— Вставай і підіймай!

Школяр знову силкується, простягає руку, а указка знову б'є його зі всією силою. Штанці не витримали. Засвітилося голе тіло.

А як школярі висипали додому, Бориславко зірвав Франекові з голови картуза, відкрив з м'ясом сріблясту

кокардочку, пожбуривши її хтозна-куди, картуза кинув об землю, попоходив, витер об нього ноги. Тут і зав'язалося. Мало того, що витурили зі школи. Мало того, що синові осадника довелося купити як відшкодування нового картуза. Солтис на сходці і піп на казанні в церкві затаврували Бориславків негідний, грішний вчинок: як смів глумитися над сріблястою кокардочкою?

Хоч батько і пальцем не зачепив його, але він навіки запам'ятав про недоторканність кокардочки — державницького значка. Якби світ не перемінився і панська влада утрималася, залишатися б йому неуком, крутити волам хвости. З упослідженого став перший. Відразу пішов у другий клас, закінчив третій. І не лише тоді, а й тепер за родинним святковим столом чи при чарці з друзями Борислав Анапійович не проти згадати, як він задав хльори Франекові — «субчику-пілсудчику». Син Валерка не один раз чув про цей інцидент з усіма яскравими подробицями, похвалявся перед учнями і похваляється перед курсантами, який у нього батя!.. Він сидів зосереджений, самозаглиблений; очі в окулярах уважно проколювали останню сторінку доповіді — його не турбував ні телефон, ні черговий з приймальні. Скінчивши, Борислав Анапійович глянув на годинника: наближалось до дванадцятої дня. Кляцнув золотий браслетик — майор Державтоінспекції зняв з руки золотого годинника «Полёт», подарованого йому за сумлінну службу, поклав на столі й, звівшись, вирішив настояка, вголос прочитати доповідь, потренувавшись востаннє.

Для початку налив у склянку води: все мало бути так, як насправді, як за трибуною.

Кашлянув. Витер хусточкою губи і почав:

— Товариші!.. — глухуватий, притишено-урочистий голос зазвучав у порожньому кабінеті.

Борислав Анапійович, відірвавшись від тексту, підняв очі, обвів поглядом ряд порожніх крісел під стіною, зупинився на зачинених дверях, витримав паузу, тоді схилив голову й почав читати. Йому важило вкласти в регламент, не запнутися, не заікнутися, одне слово, щоб і комар носа не підточив.

Окуляри держав у руках. Про те, щоб у них виголошувати доповідь, не міг і помислити: не сліпак. Ніколи не користувався окулярами при підлеглих. Наодинці, на самоті, та й то в особливих випадках. Тільки появивсь перед начальством в окулярах, воно й почне готувати тобі відставку, а ти ще сподіваєшся на просування.

Він пам'ятав про свої власні літа, розумів, що з цього скористав, що скористається й надалі, бо пенсійний вік відстрочено. Зробилося ж це власня дуже просто: до війни не доріс, підліткував, а війна тяглася не один рік. Акти громадського стану, простіше, метричні книги попропадали. Щоб Бориславка не запроторили в Німеччину, мати й умалила йому років п'ять. Тоді всі так чинили: підлітків записували якомога малолітнішими, а літнім, навпаки, додавали більше років. Євменкові теж умалено літа, але йому що з ними, що без них: не пішов по братових слідах...

Розпрямивши плечі, поставивши груди, Борислав Апанійович виразно промовляв, вичитуючи кожне слово, мовби стояв за трибуною, а не в кабінеті, і звертався до численного залу. Просидівши не один день над доповіддю, заганявши до сьомого поту, до отупіння своїх помічників і друкарку, знав, як пункти статуту, де треба зробити наголос, а де ввернути для розрядочки прислів'я. Розпалився. Чоло то хмарилось, то прояснювалося. Інтонації змінювались. Він вкоськував себе тим, що забавлявся окулярами, держачи й перебираючи їх собі перед животиком.

Він був імпозантний, показний. Про власні літа ніхто не знав, не здогадувалась і сподвижниця його долі Людмила, яка знала навіть, чим він дихає. То була його тасмниця і тасмниця матері, котра бажала йому добра. Через війну, через довгу окупацію Бориславкова шкільна наука перервалася. Зате, не довго думаючи, він відразу пішов до п'ятого класу, не нюхаючи четвертого. Був добрячим лобурякою і тому вчитися в Нападівській школі якось аж не личило: подався в середню, в Лісовобучанську. Формально за літами він наче як усі в класі, а насправді — переросток, та й пальця йому до рота не клади. Правда, доводилося нелегко, але не дуже журився, більше покладаючись на здоровий глузд, ніж зубріння. Його відразу вибрали старостою. Він заверховодив. Догоджав учителям. І хоч не вчився на «відмінно», не пас і задніх. Батько повернувся з війни — Борислав пішов у сьомий клас. А як почали класти фундамент хати, він перейшов у восьмий: возили з цегельні ще гарячу цеглу й мурували. Бориславові остогидло: марив школою. Поки добомбає до Лісової Бучі, поки назад — день і мине. Батько заповзявся накрити хату до осінніх дощів. Заходилися з толокою. Зійдеться людей, хату накриють, але треба випити й закусити. Запарено самогонки. Та якраз під Указ із сувою забороною її гнати. Запарку витрусили. Виїзний

суд — батько заgrimів. Про це розписала райгазета «Промінь». Бориславові хоч утікай зі школи: батько злісний самогонщик. Вже гомоніли, що його треба перебрати зі старости, викинути з учкому. Він відмовився від батька. «Промінь» надрукував його осудливу замітку. Її прочитав матері Євменко, який теж почав ходити в школу до Лісової Бучі. Мати не сварила Борислава. Сказала: «Роби, як знаєш: ти великий — я над тобою волі не маю». А Євменко сказав: «Мамо, більше до школи я не піду, лишче я піду до трактора, буду причіплювачем». Мати погодилась... А Борислав, досягши восьмого класу, виїхав на навчання в технікум.

І ось, ораторствуючи сам перед собою, нічим іншим не відволікаючись, цілком і повністю віддавшись доповіді, яка заволоділа його душею і тілом, він забувся зиркати на годинника, — чи не перебирає в регламенті? Пам'ять, увагу, міміку — всього себе переливав у голос і озвучував кабінет, не уявляючи поза ним свого буття. Аби виділити якийсь висновок, застосував жест. Переставши бавитися з окулярами, підіймав руку, наставивши вгору пальця, як регулювальник підіймає жезл. Він передбачав, які місця викличуть пожвавлення, а які аплодисменти. Мовби відчував шумок у залі, взяв і відпив зі склянки воду, щоб не сідав голос: так зробить і на трибуні.

Завчасне передбачення подій, а не плентання у хвості — його кредо. Ніколи не зазнавав гризот за замітку в «Промені», яка називалася «Совість не мовчить». Навіть тоді, коли довідався, що батько помер на примусових роботах у Донбасі, не вибувши трьох років. Не вважав свою відмову від батька гальбою, чи, простіше, елементарною непристойністю, що її варто замовчувати: про це знала Люмила. Вона схвалила його вчинок, зазначивши: «Правильно зробив. Не ламати ж було тобі свою судьбу?»

А коли народився Валерик, якого бабуня Мар'яна приїжджала няньчити, вона і його переконала в правильності й непорочності батькового вчинку: дід для нього був недорікуватим протизаконником — його жаліти чи йому співчувати не випадало, та й нащо?

VIII

«Дайте майора! Майора!.. Дайте мені майора!.. Та що ж це воно робиться? Я нічого не чую! — кричала Ліна в трубку. Їй піпікало, тріщало й шуміло у вухо. Вона сердилася. — Що? Що ви кажете? Нема?.. Дайте мені майора!

Ви чуєте? Ви мене добре чуєте?.. Слухайте, та послухайте ж. Не кладіть трубки. Я вас прошу. Я благаю... Хто? Я сестра. Сестра майора! Та послухайте ж. У нас мати після інфаркту. Я приїхала, а вона знову в лікарні. Мати! Наша мати. Я гублю голову. Я не знаю, що робити. Мені треба порадитися. Де майор, де брат?.. Що ви кажете? Я зовсім вас не чую. Ви його пошукайте? Знайдіть. Хоч із-під землі, а знайдіть. Дайте, дайте мені майора!»

В трубці не переставало потріскувати: зв'язок не перервався. Вона напосілась на чергового в приймальні, взяла його змором. Не випускаючи трубки, вихитнулася з кабінки, заговорила, щоб розмову продовжили! А черговий, обсмикнувши мундира, покосився на телефонний апарат, знизав плечима, поплівся до дверей і, будь-що-буде, на свій страх і ризик, відчинив одні, розхилив другі, просунав у кабінет свою покірну голову.

— Сестра... — вичавив із себе.

Борислав Ананійович ще не встиг відрепетирувати доповідь.

Догнав її до половини, як ні сіло ні впало заглянув черговий. Майор Державтоінспекції кахикнув. Кров ударила в обличчя — почервонів і огнівів. Змів зо зла в шухляду окуляри. Не почув, що сказав черговий, чого хоче. Руки взялись у кулаки — всією поставою кричав на чергового: «Та як ти посмів! — і вгонив його палахкими очима в землю: — Провались, залиш мене в спокої».

— Товаришу майор, сестра на проводі... — запобігливо, улесливо замимрив черговий.

— Шо за сестра! — гримнув Борислав Ананійович, даючи на розум, що знати не знаю і не хочу знати ніякої сестри.

— Ваша, товаришу майор... Ваша... — піддобрювався черговий.

Борислав Ананійович навис за столом, як хмара.

— Ніякої сестри! — гримнув знову й показав рукою на двері: вимітайся геть!

— Я казав, що вас нема. Я переконував... — м'явся черговий. — Але ж там щось із матір'ю, з вашою матір'ю, товаришу майор. Інфаркт, чи що?

— Тільки того й не вистачало! — ривкнув йому у відповідь.

Борислав Ананійович блимнув на розкриту доповідь, перевів погляд на чергового й понуркувато опустив голову.

Черговий вислизнув з дверей, як риба. Через мить на пульті телефонного апарата замиготіла сигнальна клаві-

ша. Перш ніж її натиснути, майор міліції крутнув підсилувач мікрофону.

— Бориславе, Бориславчику, ти мене чуєш? — прохопився змінений металічний голос Ліни.

Борислав Ананійович, не сідаючи, буркнув у мікрофон:

— Я слухаю.

— Тут з мамою. Знов з нашою мамою. Вона в лікарні. Я щойно приїхала. Їй треба цитрини, ізюм і само-собою мед... Розумієш, ти мене чуєш? — Ліна говорила шпарко. Слово наскакувало на слово. — Чого ж ти мовчиш? Негайно висилай цитрини, ізюм... Посилкою. Негайно. Ти вишлеш?

— Не гарячкуй. Не бери мене за горло.

— Як не гарячкуй? Як не бери? Відповідай: ти вишлеш? Негайно. Посилкою. Ні, що я кажу? Ти все покинь. Покинь, приїжджай і привозь!

— Як це все покинь? Та ти розумієш, що кажеш?

— Тямлю, я все тямлю. Коли мати була потрібна, ти приїжджав і забирав її. Аякже, няньчити Валерку. Коли тобі захотілося мати велику квартиру, ти переписав у селі нашу хату на мене, а матір приписав до себе. Тоді ти все зробив. А тепер не можеш. Ти мусиш, ти повинен забрати до себе матір. Ти її син чи ні? Я тебе запитую? Ти чуєш? Мати в лікарні. Ти мене чуєш?..

— Не гарячкуй, не бери мене за горло. Там що, повторний інфаркт? Ні?.. Чого ж ти панікуєш? Може, й обійдеться. А з твоїми всілякими цитринами й марципанами кому тут воловодитися? Скільки вам прислати? Не цитрин, не марципанів — грошей?

— Що? Ти торгуєшся? Де твоя совість?

— Я запитую: скільки прислати — сто, двісті, триста? В мікрофоні клацнуло: Ліна кинула трубку.

Борислав Ананійович вимкнув мікрофон, тоді взяв годинника, застібнув його собі на руці: починалася обідня перерва. Настрій у нього був зісований, але не втрачав рівноваги. Вклав доповідь у папку, викликав машину: пообідає і прожене доповідь до кінця вдома — ні про що інше не хотів знати, ні про що інше не міг думати. І він підступив до шафи, накинув собі на ший сіренький шарфик, зняв з плечиків шинелю. Швидко одягнувся, ще швидше кинув на голову картуза з кокардою, мовби вирушав на бойове завдання.

А Ліна, випавши з телефонної будки, підстрибнула до загартованого віконечка, щоб розплатитися останніми грішми за розмову. Руки трусилися, губи тремтіли. Мовчки

тремтливою рукою хапонувши квитанцію і здачу мідяками, ткнула, запахнувши їх у сумку, і, підперезуючись на ходу, забралася з пошти. В очах стояли іскри. Обличчя паленіло. Не знала, що робити, куди іти, до кого піткнутися.

Її серце шаліло, обливаючись кров'ю, — горіла душа. А у вухах гучав Бориславів голос-баритон. Йому не заважало ні попікування, ні потріскування, ні шуми — піщо. Твердий, непідступний: «Я слухаю...» — їй у свідомості перекручувалася вся розмова, начеб записана на бабіну магнітофона. З обкипілого кров'ю серця — з палахкої душі вставало грізне, несхитне: «Він слухає... черевом, пузом, а не вухом... Колода, каменюка, бовдур! Та його не про-б'єш атомною бомбою!.. Що йому мати? Що йому я? Мое життя? Чи я чогось доб'юсь, чи так і зачучверію? Чого панікуєш? Може, й обійдеться? Неотеса! Кнур! — Її нерви напружились до краю. — Скільки прислати — сто, двісті, триста? Бовдур, кнуряка — він ще й торгаш. Має гроші. Йому відкинутися б. Горе, нещастя, муки, а він воліє відкупитися папірцями від горя, нещастя і мук!»

Ліні забракло сили вести цей монолог, відстоюючи свою правоту. Тяглася селищем, вертаючись у лікарню. Її поривало кричати несамовитим голосом у світ про свою не-долю.

А все ж і втішалася: хай і по телефону виклала йому, що знала, — упадав перед матір'ю, як прикрутило з нянькою, ще дужче упадав, як заходився розширяти квартиру. Нехай не думає, що недосяжний, що розумний, а інші дурні... Одначе втіха її не зігріла, усвідомлювала: він хитріший лиса. Усіх обвів навколо пальця. Настрополив Євмена відмовитися від своєї частки батьківської хати. Сам відмовився. Настрополив матір відмовитися на її, Лініну користь. Хто ж програв, а хто виграв? Мати, що відразу повернулася в свою хату, як тільки-но Борислав одержав чотирикімнатне квартирище? Євмен? Та йому від тієї батьківської хати ні жарко ні холодно. Чи він її успадкував, чи ні, яка різниця? Що міг узяти з тієї хати собі нажиток — одні двері, одне вікно, ряд черепиці? А що їй з того, що хата записана на неї? Та пропади вона пропадом! Їй тільки б спокою трішки, щоб закінчити аспірантуру.

Від тих думок стало ще болючіше, ще образливіше: успадкувавши батьківську хату, вона мусить доглядати матір. Чи не так міркував собі Борислав? Так може міркувати Євмен. Чому б їм справді так не міркувати?

Голова їй розколювалася: «Навіщо, для чого ці думки? Ой, мамо!..»

Збочивши в узвозисту вулицю і плетучись нею, вона муркнула собі під ніс, зло і неприкаяно:

— От тобі, дурна, й дисертація.

Тут її наздогнала «Волга». Не розбризкуючи болота, плавно зупинилася. Леонід Самійлович відхилив дверці й запитав:

— Чому ж, землячко, ви мене не дочекалися?

Ліна підсмикнула на плечі сумку. Обличчя стало непро-
никливе і відчужене. Відповіла, що дуже квапилася, але не відмовилася сісти в машину.

Королько почав: уже заглядав у лікарню, шукав її на Лісовій Бучі, але не міг знайти. Вона сказала, що дзвонила братові: матері потрібні цитрипи, ізюм, мед.

— Тільки й всього? — хмикнув Королько. — Якщо треба, ми й тут дістанемо... З матір'ю бачились, Ліно Карпівно?

Вона сиділа скулившись на передньому сидінні: боліли руки й ноги — була як побита. Відповіла, що матері поставили капельницю, що з нею дозволять побачитися після обіду і сну.

Машина йшла то провалюючись, то вискакуючи з ковбань. Перехилилася. Вирулювала.

— Яка дурниця! — обізвався Королько. — Стільки їхати і чекати. Ви зараз побачитеся. Я влаштую.

Вони вихопились на узгір'я і зупинилися перед шлагбаумом. На п'ятачку стояв віз з баньками. Ліна впізнала Богданцеві коні.

Під вікном терапевтичного корпусу стовбичив і сам Богданець. Заглядав у вікно і, жестикулюючи, перемовлявся на мигах.

Леонід Самійлович напустився на нього:

— А ти чого тут?

— Я? Я привіз сир бабуні Мар'яні. Мати передали, я привіз, — відповів він, басуючи то на голову колгоспу, то на Ліну. І казав: — Будьте спокійні, не хто, а я доглядаю бабуні Мар'яні кабанця, кролів, курей. Бабуня Мар'яна щойно доручила мені випалити в хаті. Це щоб ви, Ліно Карпівно, не замерзли.

— Молодець, — буркнув Королько. — Ну, чухрай, молодець. Та вступи нагодуй худібку, напали.

Їздовий викотнув своє «будьте спокійні» й, хитренько усміхаючись, потьопав кам'яною доріжкою. А Ліна думала, що матері від нього, чужого й недотепкуватого, більше користі, ніж від неї.

Поява Леоніда Самійловича не залишилась непоміченою: він ще не встиг дійти до ганку, як на порозі вже з'явився Ілля Мартинович, гостинно запрошуючи його в лікарняні палати. Ліна, як прив'язана, тяглася за Корольком. Хтось ніс і подавав халати, а ввічливий, стерильно-чемний терапевт казав: мати вже знає, що дочка приїхала, звертаючись не так до Ліни, як до Леоніда Самійловича, — голова колгоспу тут цар і бог. Він погодився вступити до палати, але на хвилинку: поїде, пошукає цитрини, ізюму, ну, а мед у нього є в коморі.

Ілля Мартинович ввів їх у палату, пропускаючи, звичайно, першим Королька. Той уступивсь на порозі перед Ліною і так звернувся до хворої:

— Що ж це ви, ветеранко колгоспу, уславлена городниця, та здумали нас лякати? Ми за вас ще поборемося!

Ліна побачила матір, побачила її тремкі, простерті до неї руки і нишком, ледве вимовила:

— Мамо...

Горло здавило. Вона, як маленька, кинулася вузьким проходом до матері. Скроні стискали думки: «Чи мати одужає? Чи обійдеться без неї?» Опустилася на коліна, нагнула голову — цілувала материні руки, а мати гладила своїми пальцями її обличчя, коси і думки.

Леонід Самійлович крутнув з порога в коридор і, віддаючи халата Іллі Мартиновичу, шепнув йому, що ще заїде.

— Лади, — гмикнув терапевт, значуще, змовницьки прискаливши око, супроводжуючи його.

На ганку Королько зазначив, кажучи про Мар'яну: тонко пряде. Ілля Мартинович змовчав, — погоджувався.

— У вас немає не тільки цитрин-ізюму. Ви взагалі бідні, як церковні миші.

— Леоніде Самійловичу, нам би молодих ставити на ноги, а вона ж стара, — відповів терапевт, розвівши руками, засвідчуючи своїм жестом безпорадність медицини та її ставлення до хворої.

А Ліна горнулась і горнулась до матері — безтямно, довірливо. Тільки-но вступивши в палату, тільки-но глянувши на неї, побачила, яка вона пожовкла, перетворилася на самі шкіру й кості. Аж світиться. Тоді, півтора року тому, як їй не було тяжко, а очі жевріли, блищали. Тепер вони — як погаслі вуглинки, що вкриваються попільцем.

Ліна відчула холод безвиході: сльози полились з очей. Мати теж сплакнула.

Ліна не хотіла вивільнитись з материнських рук. Об-

ціловуючи їх, обливаючи сухі, немічні, своїми сльозами, боялася підіймати голову й дивитися матері в очі, мовби тяжко перед нею завинила.

— Сядь, доню. Не стій переді мною на колінах: я ж не свята. Сядь і посидь коло мене,— зашепотіла, сама силкуючись звестись і сісти на ліжку.

— Лежіть, ви лежіть, мамо... Вам не можна вставати, вам не треба ворушитися, мамо,— піклувалася Ліна, стоячи на колінах.

Діставши хустинку з рукава, витерла собі очі, губи. Підвелась, сіла скраєчку ліжка й, не випускаючи хустинки з руки, дивилася на матір. В материних очах стояло по сльозі. Вона дотягнулася, вимочила ті сльози хустинкою і сказала:

— Не плачте, мамо. Бачите, я вже не плачу.

— Хіба ж я плачу, доню? Сльози самі чомусь ллються.

У палаті хто спав, хто просто лежав, хто читав, шелестячи газетою, сердячись, що мертва година, а заважають. Ліна сиділа. Мати лежала. Ліна підправила матері зібгану подушку. Сховала її руки під ковдру, натягла ковдру їй під шию. Мати промовляла очима, що їй не зимно, але не розкривалась. І не ворухнулася.

Вони дивилися одна на одну — обоє невтішні, обоє безпорадні: мати й дочка.

А коли в палаті всі поснули, коли жівка, що шелестіла газетою, захропла, Ліна пошепки запитала:

— Мамо, чому ж ви не дали телеграму?

— А нащо? — ще тихіше відповіла мати, не спускаючи з неї очей, промовляючи очима: «Чи від того щось змінилось б? Навіщо той шум і гам? Я знала, що ти і так приїдеш. Я чекала. І хіба винна, що так сталося?»

Ліна прочитала це в материних зморених очах, дивилась і дивилась на неї: все їхнє життя, повне тягот і горя, піднялось, повстало з душі, заповонило свідомість. Вона вирішила: ні за що не оповість і не заїкнеться, що дзвонила Бориславові.

А мати, мовби вгадуючи її думки, вишептала:

— Нікому не треба слати телеграм. Нащо їх підіймати на ноги?

— І то правда,— погодилась Ліна.

Тісна, душна палата захлиналася від запаху солодко-терпких мікстур і спотілих людських тіл. Єдина кватирка — й та була прихилена. В головах матиного ліжка на тумбочці стояла чашка з водою, тарілка з грудочкою сиру, а на клаптику паперу — розсіпом пігулки.

— Ви п'єте ліки, ви щось їсте, мамо? Треба пити і їсти. Материні посинілі губи сіпнулися. А з очей проглядав сумний сум.

— Богданко привозить сир і молоко... Тут дають... Та ніщо не лізе... Ніщо.

Йй було важко промовляти.

— Ви лежіть, лежіть. Я подам ліки. Ви зап'єте, — вмовляла, підводячись, Ліна.

Мати заперечливо повела головою. Ліна сіла й знову дивилася на неї, ні на кого не звертаючи уваги, мовби вони лише двоє були в палаті.

На материному чолі, по материнському обличчі пробігли тіні задуми. Вона озвалася тихим шепотом:

— Доню-доню, я так чекала весни... Я собі задумала: ввійду у весну — зовсім очуняю... — і раптом сполошилася, заклопоталася: — Що я про себе й про себе? А як ти? Як, доню? — і потяглася до неї своїм маленьким тілом.

Ліна наставила руки, щоб мати лежала, щоб не ворушилася.

— Добре... — відповіла, ніяково посміхнувшись. Вона ніколи не оповідала матері ні про свої студентські, ні про свої аспірантські клопоти: книги, художня література, наука — хіба воно близьке їй? Усталилося, що казала: готуюсь до екзаменів, здала. Матері й цього було годі. В селі подейкували: Ліні повезло, вчиться на професорку. Мати вірила: дочка справді вивчиться на професорку, хоч Ліна й силкувалася пояснити, що їй до професорки — як землі до неба. — Добре, мамо... — повторила вона, покушуючи губи, приховуючи свою посмішечку.

Мати все одно її помітила, збагнула, що дочці пелегко, і шепотіла:

— Ти мною не переймайся, не гризись. Ти щось їла? Ти не голодна? На тобі лиця нема, — звично і клопітливо.

І, через те що мати промовляла це своїм звичним і клопітливим голосом, мовби не лежала немічно на лікарняному ліжку, а поралася в хаті коло плити й могла її справді нагодувати, Ліна відчула, як щось неприязне зворухнулося в ній до матері: сама ж бачить, що на мені лиця нема! Вона заціпила зуби, втишуючи, притлумлюючи в собі це неприязне. І, насильно усміхаючись, не виявляючи свого роздратування, безтурботно, весело призналася, що їла хліб із карамеллю. Підняла з долівки сумку. Запхнувши ще глибше ламаний, поколупаний, повідщипуваний хліб, дістала півпакетика цукерок — свій подарунок.

Поряд на ліжку заворушилася якась жінка. Закрутилась і та, що читала газету, буркнувши про порушення режиму.

Ліна повела очима по скаредній палаті, глянула на матір, її погляд спинився на пігулках на тумбочці — неприязне зворухнулося в ній з новою силою, переростаючи у зле, вороже. Вона подумала: «Чому я тут? Навіщо це мені? Чому я?..» Їй хотілося забратися звідси — геть від запаху солодко-терпких мікстур і спітнілих людських тіл.

Півпакетик карамелі затремтів їй у руках. Ні на кого не дивлячись, Ліна запорпалася в пакуночку. Дістала карамельку в обгорточці їй, вкоськуючи в собі зле, вороже, чемно простягла її жінці поряд. Запропонувала буркітливій, яка не відмовилася. Палата зашурхотіла, загомоніла: Ліна обдаровувала карамельками, ходячи від ліжка до ліжка. В одноманітне сіре лікарняне життя ніби пробився промінець світла. Мар'яна спробувала сп'ястись на лікоть і підвести голову — дивіться, яка в мене дочка!

Жінки загомоніли, що цукерки краще, ніж ліки.

— Дай і мені,— попросила мати.— Може, і я посмокчу.

Ліна розгорнула карамельку, вклала їй до рота. Мати лягла — її очі злипалися.

В палату заглянув Ілля Мартинович, виманюючи Ліну пальцем.

Вона підвелася і пішла. Мати розплющила очі.

— Вже йдеш? Коли ж ти до мене прийдеш? Я з тобою не набалакалась... — Напружилась і казала: — Там хата непалепа... — і запнулася.— Я хочу тобі щось сказати, доню.

— Прийду, я прийду,— відповіла Ліна.— В мене часу обмаль, ви забули, мамо,— і махнула з порога рукою.

ІХ

М'ясорубка молола, погуркуючи,— миска повнилася клейким місивом. Ліна мовби завиграшки накручувала ручкою. А ножі запитливо шурхали, джеркотали, черкали: «Що буде? Що?..»

Вона молола, стоячи за столом, на лікарняній кухні. Леонід Самійлович дістав не лише ізюм, цитрини й мед: передав урюк, чорну смородину, горіхи. Вона його не бачила. Роздобує їй передав терапевт, виманивши з палати.

Крутячи ручку м'ясорубки, Ліна не могла позбутися ні запопадливого позиркування, ні м'яких, улесливих рухів Іллі Мартиновича. Він не просто передав — церемон-

но, з радістю вручив їй пакунок: «Від Леоніда Самійловича, Ліно Карпівно... Сам Леонід Самійлович пообіцяв заїхати пізніше...» — Йому в рот набігло солодкої слинки — кожне слово просякало солодом. Це її принижувало, ображало, але взяла пакунок. І коли терапевт повів її на кухню, в інший корпус, пішла за ним. Він розпорядився не лише дати м'ясорубку, миску й чисту літрову банку з пластмасовою кришечкою, а перш за все нагодувати обідом, вибачившись, що обід бідненький. Вона їла картопляний супчик і перлову кашу — шрапнель. Він почекав, поки їй все приготують, і, обсмоктуючи свої слова, розхвалював, як найнявся, Леоніда Самійловича. Вона запитала про матір і почувала: «Самі бачили: потребує опіки — стара», — як безапеляційний діагноз. І терапевт заходився далі розхвалювати Леоніда Самійловича, який пообіцяв заїхати, ніби переконуючи її, щоб обов'язково дочекалася, бо його терміново викликано в район — він на перших ролях. Їй було гидко це слухати: хотілося брякнути ложкою, не дивитися на шрапнель-перловку, встати й піти. Скориласть. Насипавши у ківшик ізюму, крутила ручкою: сама гаразд знає, що Королько — цар і бог. Нехай. Хіба йому підлегла? Не дочекається боргу. Який банкір! Хіба вона Богданець, щоб опускати хвоста? А за ці приносини розплатиться готівкою: знайде Бориславові сто карбованців — мати не могла їх витратити.

Ліна відгортала клейке місиво і підганяла себе. А м'ясорубка погрюкувала — ножі почеркували словами Іллі Мартиновича... «...потребує опіки — стара». Вона крутила ручкою, а ножі почеркували, запитуючи: «Що буде? Що?..»

Відчувала себе, як у пастці.

Що їй Королько, який молодиться — дурна кров не дає спокою? Що їй здібнілий при ньому Ілля Мартинович? Невже не знає життя і ціну легким споживачам? Не маленька. Хто на коні, а вона частіше під копитами.

Вчора, ще вчора, сідаючи у вагон, плекала райдужне, майже щасливе, і колеса колісково вистукували. Приїхала — катастрофа. Про що завгодно думала, але не про те, що мати знову може злягти.

М'ясорубка погуркувала: катастрофа, катастрофа...

Нервово, люто почався день. Ще не минув, ще не смеркало, вона як на голках. Найстрашніше — сидіти на краю ліжка й дивитися на хвору матір. Знати, якою мати була, якою стала, і не сміти нічого вдіяти. Не могла змиритися. І не відчувала за собою найменшої вини. Хіба винна, що не живе з нею і не допильнує? Хіба хтось винен?

Ліна набирала жменькою горіхове зерня. М'ясорубка молола важче: ножі забивались. Натискала на ручку, а її обіймав жаль: університет, аспірантура давалися не так собі. Після десятирічки, хоч і відмінний атестат, пішла в мамину городню ланку, заробила дворічний трудовий стаж, а вже тоді поступила. В аспірантуру теж пробилася не відразу: рік проскніла лаборанткою.

Забившись, ножі скрекотали: «Що буде? Що?..»

З новою силою зворухнулась ненависть і гнів до Борислава: «От кому не пече!» — і в той же час подумала про Євмена, чому йому не переїхати сюди і не жити з матір'ю?

Борислав їй зрозумілий. А хіба і Євмен такий же? Чом йому справді не переїхати і не заопікуватися матір'ю до самої смерті? Ну, не до смерті, то хоча б два роки. Якби два роки, а там вона забере матір і — знати не знала ні одного брата, ні другого, обох їх разом.

Крутила ручку — в м'ясорубці горіло. Скінчивши, перекинула в миску склянку меду, перемішуючи ложкою густу масу. Вона і раніше робила цю вітамінну замазку, так охрестивши місиво, правда, без урюку й цитрин. Мати їла по чайній ложці. Може, поздоровшає? Вичухалась же з інфаркту. Якби-то мати протрималася ще два роки! Всього два роки.

Заохочена цією думкою, цією надією, Ліна напакувала в горою літрову банку замазки. Трохи залишилось. Вигорнула з миски у склянку. Сама спробувала, облизуючи ложку, — смачне. І впевнена, переконана, що матері допоможе, що мати встане з ліжка, що забере її додому до кінця канікул, сполоскавши м'ясорубку, вона поквапилася з кухні, зіткнувшись на порозі з куховарками. Спочивши в червоному кутку на телевізорі, вони йшли готувати на вечерю манку. Кинула їм, біжучи: «Дякую», — а підстаркуваті опасисті куховарки, порозкривавши рота, супроводжували її своїми колючими очицями, захоплюючись, заздрячи красі й молодості. Недурно сам Королько лише до неї, як смола, і терепевт панькається. Ліна ступала наче під обстрілом, розуміючи, що нею не стільки захоплюються, як заздять і докоряють. Котрась з куховарок справді виплямнула: «Вертихвістка!» Ліна йшла, як по струні. Червона шапочка з балабончиком гордо сиділа набакир. Її не зупиняли ні захоплення, ні докори. Приваба таїлася в самій архітектурі дівочого тіла — голова на високій шиї, тонкостанність, довгоногість, пухкість, драглистість і не почували. Розкрилюючись, білий халат відтінював, під-

креслюючи пружистість і легкість її рухів, непереборний чар її заманливості. Забувши про все, Ліна на зло куховаркам — цим розталапаним калошам, мовби летіла на крилах. Каблучки ледве торкалися цементових плит — біла іскра з червоною голівкою. Звертаючи до терапевтичного корпусу, оглянулася через плече на пісні обличчя куховарок, показала їм язичка і нестримно, вітряно вбігла в палату.

Ніхто нікому ніяких процедур не робив: хворі вишивали або плели на спицях, сидячи на ліжках, нишком перемовляючись, — мати лежала, дивлячись на стелю. Ні про що не думала: чекала на неї.

Ліна з'явилася так нечутно, так раптово, що вона недовіриливо закліпала очима.

— Ось! — випалила, показуючи їй літрову банку й склянку. Миттю поставила банку на тумбочку, миттю взяла ложку з тарілки і, присівши, казала: — Будемо їсти, мамо. Я зробила, тут чого тільки нема: ізюм, цитрини, мед... — не стала перераховувати, набрала ложкою зі склянки. — Покуштуйте: смачне! — просила і наполягала, мовби хвора відразу могла виздоровіти.

Мати не перепитувала, де вона дістала того дива. Очі мляво зупинилися на простягнутій ложці.

— Мені вже легше: ти приїхала, — вела слабким голосом.

— Розкривайте рот, мамо, — напосідала вона.

— Я не маленька, щоб ти мене годувала. Це я тебе годувала з ложки, коли ти була маленька. А ти не хотіла. Ти вибівала ложку своїми ручками.

— Ой, мамо, не заговорюйте мені зуби, — Ліна держала простягнуту ложку, і вона тремтіла.

Мати помітила, що ложка тремтить їй у руці й подумала: «Живе на нервах, не може втримати ложку», — і простягла руку:

— Не треба мене годувати, я сама, доню.

Широкий рукав великої на неї лікарняної сорочки закотивсь, оголюючи руку. Вона не натягла рукава, закотила його вище ліктя, показуючи свою руку, густо подзьобану голкою.

— Бачиш, як мене покололи.

Ліну вразили сині, здуті жили: не могла довго дивитися на материну руку — шкіра на ній нагадувала старий пожмаканий пергамент, у якому позасихали безживні грубіші й тонші чорнильні смуги і смужечки. Ложка їй у руці затремтіла ще дужче. Їй хотілося, щоб мати швидше узяла тремтливу ложку. І коли вона нарешті простягла свою

оголену руку, Ліна поквашем віддала їй ложку, а сама схилилася над склянкою, взявши собі в долоні.

— Налякалась, доню? — запитала насмішкувато мати.

Ліна насторожливо мовчала.

Синці болю і втоми під очима хворої побільшали. Вона повільно, забарливо несла ложку до рота, донесла, лизнула.

— Їй-бо, добре, — прохопилося.

— Їжте, їжте, мамо, — мовила Ліна, не підіймаючи очей. — Їжте і не жалійте. Я ще зроблю! — На секунду задумалась: згадала, що забула пакунок на кухні — не все ж пішло на замазку! Згадала й про сто карбованців, але не запитала, де вони. І не переставала вмовляти: — Ілля Мартинович казав, щоб по чайній ложечці, а ви їжте, скільки зможете. Він запевнював: обов'язково допоможе. Над силу, але їжте, мамо.

Її голосу бракувало впевненості: вона відчула за собою фальш, знітилась і нахилилася ще нижче.

Мати знову лизнула з ложки і, віддаючи її, попросила води. Ліна забрала ложку, подала в чашечці воду. Сьорбнувши, хвора відкинулася на подушці й сказала:

— І що зі мною буде? — звертаючись ні до кого.

Ліна мовчала, затиснувши коліньми свої руки.

— Нема гірше, як старому і болящому: про нього і смерть забула, — прозвучало слабо, здавлено, глухувато.

Жінки перестали вишивати, плести на шпичях і перешіптуватися — палата заніміла.

Ліна блиснула очима поверх матеріної голови і, тамуючись, стримано запитувала, дивлячись на стіну:

— Що ви таке кажете, мамо?

— А що ж я такого кажу, доню? — обізвалася мати начеб весело і насмішкувато.

Ліна сиділа як кам'яна: боялася відвести від стіни очі.

Палата затамувала подих.

— Нащо справді так? — не стрималась котрась із хворих дратівливим голосом.

У палатній насторожливій тиші прозвучали докір і невдоволення — Мар'яна, звернувши голову, повела довгим поглядом, дотягуючись до кожної з хворих, запитуючи: «Чого ви боїтеся? — і мовби казала: — Мені не страшно, і ви теж не бійтеся!»

Її очі зустрілися з п'ятьма парами холодних, невідступних очей: не знайшла підтримки. Вона повернула назад голову, сумно приплющуючи журні очі. Сама не могла збагнути, чому не може бути ласкавою і покладистою. Так чекала дочку! Коли Ліна зайшла перший раз у палату, їй

нічого іншого не було потрібно. Та от її виманили, й вона пішла — випурхнула, залишивши їй шарудіння джинсів, вернулася, принесла «замазку», сидить, як кам'яна, і в неї нема до дочки попередньої радості й щирості. Що ж сталося? Яка пробігла чорна кішка? Де взялась?

Мар'яна ще дужче приморщила журні очі — їй чомусь ввижалось, як у Ліній руці тремтіла простягнута ложка. Вона згадувала: пакетик з карамеллю теж тремтів їй у руках. А Ліні колупали мозок слова: «Нема гірше, як старому і болящому: про нього і смерть забула», — материне щире зізнання. У ній все повстало й запротестувало проти цієї щирості. Згадувала, як молола на м'ясорубці, як її допікало: «Що буде? Що?...» Клейке місиво наповнювало миску. Вона старалася: сподівалась на те мливо. Сама м'ясорубка наче намолола їй: «Якби-то мати протрималася ще два роки! Всього два роки!» І вона мовби повірила, що мати протримається без повсякденної опіки, тихо й мирно проживе сама два роки, як жила немало літ. Втішившись, принесла їй замазку, забувши на кухні пакет, не використавши і половини припасів. А побачила поколоту материну руку, всередині похололо, — простягнута ложка затремтіла. Їй стало соромно, що ложка тремтіла в руках. Вона не мала що сказати, як «Їжте, їжте, мамо...» — і, сидячи, дивлячись на стіну, розуміла, як у тому: «Їжте, їжте, мамо...» було мало щирості. Фальшивеньке заморозило її: стала як кам'яна. Мати вловила нещирість, тому й сказала правду про старого, болячого — про забутого смертю, зворохобивши проти себе палату. Їй теж хотілося б бути щирою і відвертою. Кам'яніючи, переконувалася, що це від неї не залежить: правда — в м'ясорубці життя.

Самозаглибившись, Ліна чи й почула, як котрась із хворих невдоволено дорікнула матері. Перекам'янівши з сорому за фальшивеньке, вона, мовби зібравшись з духом, глянула благальними очима на матір.

— Які ж ви справді у мене, — прохопилось. Її голос пожуркотів. Встала. Підправляючи подушку, розрівнювала ковдру, роблячи це легко, невимушено.

Нічого не кажучи, зняла з бильця рушничка, випурхнула з палати, відразу ж упорхнувши назад: намочила рушничка в теплій воді з титана і вмила материне лице. Мати була покірна, згодлива, тихенька. Попросила:

— Подай, доню, «замазки».

Ліна хотіла її годувати, але вона заперечливо повела очима. Дочка допомогла їй сісти, підмостивши під плечі подушку.

Мар'яна держала в руках склянку, набирала з неї ложкою і злизувала по крупинці.

— Давно б так, — озвався чийсь голос.

Ліна й мати ніби й не чули: були удвох.

Держачи руки на колінах, дівчина розважно запитувала, що зварити, що принести. Бульйону? Курячого м'яса? А може, ліпше кролятини? Сама зарубає курку чи заб'є кроля, нікого не просячи. А Мар'яна, полизуючи з ложки, погоджувалася і на бульйон, і на курятину, і на кроля, от тільки завтра нема чого приходити й бити ноги — не близький світ. Та й дома тарарам, рейвах. Богданчик обов'язковий, але ж чужий. Ліна запевнювала, що по дому нічого гризтися: там порядок. А мати наказувала, щоб вона всьому дала лад, оповідаючи, де і що в неї лежить і стоїть: борошно і зерно — в підвальній комірчині, картопля і буряки — в льоху.

Потім вони перемовилися про своїх, нікого не забувши. Мати застерегла не бити телеграми. Дочка обіцяла.

Між ними була згода.

— Ти таки завтра не приходь, доню. А як вже так хочеш, то щось звари і передай Богданчиком: він все одно привезе молоко, — і наставляла, щоб не пхалася додому пішки, а голосувала: хтось та візьме, підкине.

Цілувалися в губи і трималися за руки: розпрощалися.

Х

Відбій — сон: світло одночасно вимкнулось у світильнику під стелею, в єдиній настільній лампі, крім лампочки, вмонтованої в червонястий ковпачок над дверима. Хворі, побажавши одна одній на добраніч, вкривалися.

Світло вмонтованої над дверима лампочки блимало, горіло. У вікна чорно дивилася ніч — Мар'яна лежала в невидноті, боячись поворухнутися й когось розбудити. Вона здрімнула вдень після капельниці, й через те на спання нема чого сподіватися. Але хіба не звикла до безсоння?

Думки крутилися коло Ліни. Не могла простити собі ті необачні слова, що, зірвавшись з її губ, збурили дочку й чужих людей. Вона запитувала саму себе: «І як я так могла? І кому воно судне?» В голові плуталося: «Було б ліпше, якби тоді, йдучи по хліб, лягла край вулиці і не кавкнула!» — ці слова теж трималися на кінчику язика, але не встигла їх вимовити і зараз раділа, що вони не проходились: дочка і палата ще не так обурилися б на неї. Добре й зробили б. Якщо тебе мучить, якщо ти мучишся, то яке

маєш право терзати своїх і чужих, хто б вони не були? Ким би тобі не приходились. Не почувавочи за собою найменшої справедливості, ганьбилася: «Хто тобі дає таке право?» Пригадувала, коли розпрощалися і Ліна пішла, жінки, палата, зацокотіли навперербій, яка в неї золота дитина — ввічлива, уважна, віддана, а вродлива — як у кіно, і це було для неї ще нещаднішим за свою необачність. Вона оповіла, що дочка вже стратила рік через її хворобу — жінки, палата, накинулись: «Бачите! Чого ж вам?..» А їй зробилось ніяково і соромно, хоч кайся і проси прощення.

Мар'яна причаїлася на ліжку — Ліна стояла в її очах: молода, вродлива. Мар'яна забула, яка дочка була знічена, як їй у руках тремтів пакетик з карамеллю, ложка, як вона потім закама'яніла... Ліна була така, така як сонце: тепла, ласкава — материнське серце стиснулося од радості. Думала: прийде, скаже дочці, що вона як сонце. Багато чого скаже. Найперше, аби думала про саму себе: їй жити й жити! Хай копає і садить свій город, щоб жодна весна не пропала марно. Як їй хотілося допомогти Ліні. Покласти за неї тіло й душу. Та як допомогти? Що вона може?

Мар'яна напружилася. Брови зійшлись на переніссі. Губи сіпнулись докупи. Все її висохле тіло аж затерпило від напруження — вона наче аж поменшала. Стало душно під ковдрою: та як допомогти? що вона може?

Не ворушачись, легенько відхилила край ковдри. Груді дихнули вільніше, але не знаходила відповіді на свої запитання: якби навіть не лежала в лікарні, якби була здорова, то що зробила б, що змогла б?

Вмонтована над дверима лампочка світила горою. Мар'яна лежала й думала під цією лампочкою — під недремним червоним оком. Нічого не могла придумати, хіба вмерти й не завдавати клопоту ні дочці, ні синам — нікому. Годі того, що вигляділа їх. Нехай самі думають, як є голова на в'язах.

Їй стало ніби зимувато. Не ворушачись, легенько потягла на себе ковдру.

В голові як цюкало сокирою: «Смерть — норовистий косар: хто просить, до того не йде, а хто й не чекає, до того приходиться непрохано».

Заплющила очі й міркувала, як Ліна добилася додому. Її давно чекало чистеньке ліжко в спальні: вона приготувала випрані, вигладжені простирадла й наволочки — від цих звичайних, таких буденних думок стало легше голові, не стукало в скронях, легше дихалося. Нехай Ліні спочивається...

Її сусідки давно спали. Хто нечутно, хто із солодким поплямкуванням, хто й похрюпуючи, а вона втішалася тим, що, якби їй опинитися дома, в своїй хаті, то й вона, либонь, спала б, непробудно, твердо, бо ж ніде так не спочивається, як на своєму ліжку.

Ніч лише починалася.

Мар'яна спробувала лягти на бік, та довго не влягала. Лампочка в червоноястому абажурі чомусь не давала спокою. Було чути, як за чорними вікнами пошумовує вітер.

Під безнастанне механічне, мертвотне поблимування лампочки і то під примхливе, то гомінке вишумовування вітру, що наколисував весну, їй марилося хата — нехитре людське пристанище. Своє. Пороги, вікна і груба... Там, на тих порогах, її сліди, у вікнах позалишала свої очі, а в грубі палахкотіла душа. Поривало туди, встати досвітком, коли ще сплять земля, пташки, трава, нести воду, бабратися в грубі — почати свій день з води й вогню.

Бачила свою хату край дороги.

Мурована з червоної цегли. Вкрита черепицею. З коми-на валить дим... Її не спромоглись поштукатурити, побілити. Десь-то вже і не спроможуться. Та валить з комина дим, а на порозі сидить кіт: хата жива.

Її почав Анань: була сумлінням життя — вірою, любов'ю і надією. Недобудував. Вона закінчувала хату, як Ананійв заповіт. Борислав відбився і не ворухив і пальцем. То зараз він хитрий: веранда, криниця, холодильник... Зате Євмен тягнувся, як міг. Підліток, півпарубок, а що де увірве — дошку, цвяха — несе на хату:

— Знадобиться, мамо.

З Євменом накривали — з ним обживали.

Вона тяжко зітхнула: подовжено, з висвистом — ох-ох-ш... Їй мовби хтось боляче й жорстоко натиснув на груди. Так тяжко було згадувати ті часи. Злякалася, розглядалася, чи хтось не прокинувся, чи когось не розбудила. Її насторожливі, з-під важких повік очі холодно ятріли. Палата хлипала вспокійливим сном.

Мар'яна теж хотіла заспокоїтися. Приклала руку собі до лоба. Рука була тепліша. Лоб холодив їй пальці. Вона відчула зимність душі. Від того пальці тремтіли, постукуючи об чоло. Подумала: вони постукують, як об камінь.

Рука знайшла руку, пальці сплелися з пальцями — долоні лягли на груди: минуле не вивітривалося з голови.

— Чи в мене ще є серце? — запиталася подумки. — Чого ж воно не болить?

Йї було дивно, що воно не боліло. І мовби для того, щоб заболіло, щоб сколихнулося в грудях, не щадячи його, Мар'яна пустилася в спогади. Те минуле завжди брало її у свої стиски, — і вона знала: мусить, повинна ще раз передумати, пережити знебуле з початку й до кінця — скупатися у його хвилях і вийти з них, щоб не захлинутися.

В уяві миготіло одне й те ж: муровані, голі стіни хати, двері й вікна світяться навиліт — свищуть вітри, і Євменко приходить від трактора — на руці пропахла соляркою і солідолом куфайка, ноги брудні й порепані. Вона теж щойно з роботи — з городньої ланки.'

— Повечеряєм, сину.

— Потім, потім, мамо.

Брались за діло — в'язали крокви.

Ананій старався: матеріал готовий. Він загодив уже вікна, двері, черепицю. Як його не стало, черепичник відразу відмовився, мовляв, нічого не знаю, він і не приходив до мене зовсім. Столяри самі привезли вікна і двері: вони ще й своє доточили б, коли люди в біді.

І миготіло в уяві: зведено дах — хата лякає голими ребрами, і Євмен курить, чадить самокрутку за самокруткою. Зуби чорні. Він ще й не парубок. Навіщо йому те куріння? Але вона не боронить. Закінчать хату, може, й сам покине.

Кинули на ребра хати соломи — так і зимували.

Легко сказати: закінчити, завершити. Єсть лати, а де взяти черепицю?

Тоді й нагодився Карпо. Бригадир. Голови міняються, а він незмінний. Вечір. Ще його нема, ще не видно — чути: співає. Її пісню. Як вона колись виводила «Ой ти, місяцю, а я зіронька ясна...» Вже не було їй кому співати, бо по Ананькові. Карпо надсуне і хвалиться, що перейняв її пісню, а вона йому:

— Що і до кого рівняєш, чоловіче? Ти такий місяць, я така зіронька, як з клоччя батіг.

Він руки в галіфе і підморгує: розведенець і чванько.

Вона його не приманювала, але й не відманювала: не дозволяла розпочата й незакінчена хата. А він з гонором: не вийдеш на роботу, висадить вікно, горшки в печі поперекидає, поб'є, вогонь залле водою. Ставить йому самограйку, вдовольняє. Євменко бачить і мовчить: розуміє. Карпо за чарку — хлопець за поріг: їдкий дим самосаду знадвору її давить.

А Карпо:

— Маринко, чуєш! Ти цариця!

— Цариця, Карпе: в одній моїй руці біда, в другій — вдівство.

Вона за словами в пазуху не лізла. Якби їй так легко вкривати хату.

Ще рік — на трудодні мізерно. З Євменка слова не витягнеш, а то зовсім як проковтнув язика. Іде до трактора, сопе. Вернеться, сопе.

Її в уяві — вечеря. Хату покрито. Одну кімнату — кухню с'як-так впорядковано. Вечеряють. Різдво.

— Що ти, сину, мовчиш і мовчиш?

Повів бильмами — зуби так і блиснули.

— Скажи, дитино.

Заволікся димом.

— Хочу на шоферські курси, а там і в автоколоні, на производство, бо тут жаба цицьки дасть, — коротко і ясно.

Вона мовчала. Тоді:

— Справку-довідочку треба... — тягне і як крикне: — Та хіба ви не знаєте — не пускають! — і хотів з хати.

Втримала його:

— Посидь... — І тихо запитувала, як зарадити. Мар'яні пригадався стіл коло вікна. Вона — на тапчані, він — на табуретці. Тапчан твердий. Побитого шашелем, його згодом спалено. І табуретки нема. Де вона й ділася? Стіл той самий. Тепер він вкритий цераткою, а тоді був голий. Перед ними стояло дві миски. В одній бараболя, в другій кисляк, а хлібом і не пахло. Вона дивилася на стіл і не зважувалася підняти очі на Євменка.

...І зараз тут, на лікарняному ліжку їй здається: вона сидить на твердому тапчані, а хатні сирі, ще не висохлі стіни її запитують:

— Як зарадити? Як?

Вона задивилась у дві миски на голому столі — дві алюмінієві ложки запитують те саме, що й стіни.

Тоді Євменків шепіт:

— Підіть, мамо, до Карпа.

Йому в роті самокрутка. Його шепіт пропах димом.

Мар'яна склепила очі, стиснула губи: лякаючись, щоб палата і в сні не почувла її думок. Не пішла до Карпа. Він сам навідався. Вони подалися у верби — на берег Скалки: не могла дозволити собі нічого такого з ним у хаті. Вона перейшла через саму себе — Євмен став шофером і народилася Ліна. Угорі, збоку над нею червоніло непогасне око наддверної лампочки, а Євмен — шофер гуляйпільської автоколони у цей, вже пізній час самотував у буфетичку гуртожитку.

Немолода, затридцятилітня буфетниця Елюся, про яку казано, гибіє і сохне на пні дівою, перемивала за столиком посуд, а він обліктився за столиком. На ньому бахматився рудавий грубошерстий, бувалий у бувальцях светр,— глухий, високий комір обвисав на груди нашійником; легкі облізлі бавовняні спортивні штанці облягали ноги, а потріскані, з лисими носачами й геть викривленими каблуками на стоптаній мікропорі півчоботи скаржилися, що служать не одну зиму. Не лише одяг і взуття, худе, виснажене обличчя, навислі брови, зосереджені, задивлені собі всередину очі — все свідчило, що хай чоловік і прожив, і підтоптався, але не забагатів.

Елюся буфетик уже зачинила, бо перевалило за днаадцятю. Пізні завсідники даремно стукалися. Вибиваючи спочатку в дрібушечки, та не домігшись свого, лайнувшись, грюкали зрештою кулаком і відходили, важко, сердито дихаючи.

За стойкою з крана дзюркотіла вода, плескало в раковині.

Його, здавалось, ніщо тут не доймало, не чіпало: він і не поводив бровою на стуки в двері, і не драгувався на черкання тарілки об тарілку. Заклавши ногу на ногу, держачи голову собі в долонях, витав хто й зна де: байдужий, відчужений.

Худорбою, землистим кольором шкіри, начеб мучився на виразку шлунка, а чи сухоти, Євмен і приблизно не дорівнював квітучому Бориславу: нагадував голодного загнаного хорта. Нешироке, під випрілою чуприною чоло прорізувалося короткими, довгими і на все поле глибокими ярками, які з бігом літ глибшали, розлогішали; обіч рота воралися складки, а в них залягло мовчання.

З крана дзюркотіла вода — йому хлопчиком добре вилежувалося на березі Скалки: тут знаходив пристанище від своїх прикрощів і бід. Внизу хлюпає, кудись тече річка, а він лежить грудьми на землі й ніби чує, як крізь нього, йому з тіла росте мурава. Або перекинеться горілиць. Річка вихлюпує, а він мандрує на білих хмарах. Куди річка, куди хмари, туди і він...

Перед ним на столику з пластмасовим віком два келишки горілки, на пластмасовій тарілочці лежали кружальця ліверної ковбаси, хліб. Він невідступно дивився на келишок, наслухав дзюркотіння води з крана, думав, куди доплив той хлопчик із зеленого берега Скалки.

Столик з пластмасовим віком, посмугований слідами від ножів, хистке рухливе кріселко з відірваним поручнем, незахисність буфетика, його кисло-гірке повітря — все-все,

що оточувало, де хотів знайти розраду й тепло, повертали думки до одного й того ж: «Я нещасно женився!»

Він ніколи нікому не оповідав про те, що мучило й загаяло в землю: його б'є жінка! Мовчав і терпів.

Елюся дужче відкрутила кран. Вода біла, клекочучи. Євменові лопасті долоні, цупкі, невимивні пальці стискали голову: любив тихе, монотонне дзюркотіння, а сильний струмінь мовби забивав пам'ять і розмивав свідомість.

Мовчання аж кричало з нього:

— Я без кола і двора!

Не п'яниця, не гіркий алкоголік. Поки не женився, і не пробував того зілля. А тепер, як сам висловився, давав душеї перцю — заливав сліпи. Вже був під хмельком. Минуле плуталося з сучасним — життя поставало уривчастими кадрами на затемненій стрічці.

Нінель видає зарплату. Він приходить останнім, щоб побачити її на самоті у віконці: білява, сіроока — терп і умлівав за нею. Не пригадував, як вперше пішли в кіно, не пам'ятав, як брали шлюб і фотографувалися, не затамив, як привіз у Нападівку і знайомив з матір'ю. З голови чомусь не виходить віконечко каси — білява, сіроока в ньому Нінель. Демобілізувавшись з армії, він став на роботу в Гуляйпільську автоколону.

Перша неділя після загсу. Квартирни нема: знімають кімнату і щасливі. Нінель розчиняє тісто на оладки, а він помчав за олією. Соняшникової не знайшов, купив оливкової, хоч і не дешева. Нінель капнула собі на долоню, лизнула, й очі в неї потемніли:

— Ти що привіс?

— Оливкової, Ніпусь. Оливкової. Кажуть, самі боги її споживали.

— Рідке, ніяке. Даром гроші витратив! — і лясь його по зубах долонею, на яку капнула олії. Він і не стямився. — Марнотратник!

З крана лилась, клекотіла вода — Євмен ні тоді, тієї неділі, ніколи потім не торкнувся до дружини й пальцем. А вона не попускала. Йому діставалося за те, що надто пізно прийде з роботи, бо вечерея перестояла, і за те, що надто рано, бо ще її не зготувала. За те, що мовчить, і за те, що відкриває рота. Він уже не знав, за що йому може змолотися: Нінель узяла його під ноги, пустила в ніщо. «Я тебе не любила і не люблю. Якби не я, ти зовсім зачучверів би. Та ти й так тухтій, вайло, гевал», — каже. Він роками — мовчун і терпець. До кого нести свою ганьбу?

У них квартира. У них дочка. Добре заробляє. Ходить

у далекі рейси. Він тому й погодився тижнями пропадати в дорозі, щоб жінка не допікала й не мучила. Та скільки б не пропадав, а додому кортить. Приїде, цілує Римму, хочеться поцілувати й Нінель, а вона відвертається, як копиця, і так погляне... Де ті сірі очі, що дивилися на нього з віконечка каси?

Мовчав-мовчав, терпів-терпів і перебрався у гуртожиток: акумулятор сів, може, зарядиться?

Вода клекотіла з крана — він топився очима в келишок.

— Прикрути кран, стерво, і ходи сюди! — гаркнув на буфетницю, стукнувши для хоробрості кулаком об столик.

— Євмене Ананійовичу, ану без гегемонії! — крикнула й собі Елюся. Як тільки появився в гуртожитку, вона збагнула: він — м'який. — Ще одне слово — і заgrimиш!

Він одразу присмирнів: напевно, йому на роду написано мовчати, скорятися, а не ремствувати й протестувати. Наставив брови. Очі ледь було видно. Його очі під навислими бровами нагадували двоє маленьких віконечь під солом'яною стріхою тієї престарої хати, що в ній вже немисливо було жити, чому батько й заходився з новою, та намарне, бо вона не судилася ні йому, ні його родові.

І він отак сидів, наставивши брови, аж буфетниця, вправившись, вийшла з-за стойки, потягла його за носа, присіла навпроти, підняла вгору келишок. Євмен підняв свого. Вони мовчки цокнулися. Випили. Він сп'янів ще дужче. Елюся спаленіла і заспівала про червону руту. Очі розгорілися, палко шукали когось поза стінами буфетнику. Євмен довго дивився на неї з-під похмурих брів. Устав. Хитаючись, поклав Елюсі на плечі руки. Вона не протривала. Він спробував їй підспівувати, але не знав слів і тому гучав, наче на трубі: гув... гув...

Елюся знала, що він їй не потрібен, Євмен знав, що вона не потрібна йому: співали.

Потім вони мирно розійшлися. Він покрадьки вступив у кімнату, полапки взяв шапку, куртку, не розбудивши нікого з товаришів, і подибав до п'ятиповерхового будинку. Прислонившись до стовпа під ліхтарем, стояв і дивився на темне вікно, за яким спали Нінель і Римма...

Не спалося цієї ночі і майору міліції у вигідному двоспальному ліжку чудового фінського гарнітура. Стіну в узголів'ях повністю вкривав важкий персидський килим, що його привіз Борислав Ананійович із Середньої Азії, коли їздив на семінар. Посеред килима висіла кольорова фотографія подружжя, а під нею примостився позолочений барометр мовби спеціально для того, аби засвідчувати, що

міцній єдності коханих каверзи й капості погоди ніколи не зашкодять. Долівку суцільно устеляв палас. Як і килим, він гармонював з шторами на вікнах, що затягували бокову стіну. Навпроти містилися зручні шафи з трельяжем посередині. Звідти пахло парфумами. Стояли тумбочки з прихлиливими грибками-нічниками, пуфи і пуфички, а зі стелі звисала кришталева люстра. Правда, нічого з того багатства побачити було не можна. Спальню прикривала темрява, бо Людмила інакше не могла б заснути.

Берислав Ананійович крутився в ситцевій піжамі під пікейною ковдрою. Він і розбудив жінку.

— Чи тебе щось муляє, чи ти не годен заснути від тих оплесків після доповіді, ото мені принц на горошині,— приганила вона його й позіхнула

Тонучи в пухкому ліжку, він підкотився до неї й не стримався, оповів, що дзвонила Ліна.

Людмила слухала ніби крізь сон, але не пропустила жодного слова.

— Що ж тебе мучить, голубчику? Чим ти, славненький, переймаєшся? Хіба у вас в ідальні не знайдеться цитрусових? Хай спакують і пошлють. Гроші теж треба послати. Небагато, але треба. Як не крути, а мати. Якби не вона, хто б нам з Валеркою тебе народив? — і погладила його по голові, і цмокнула в губи.— Заспокоївся?.. І щоб ти без мене тільки робив? Спи, засни, мов ти безпорадненьке...

А Ліна в цей час зворухнулася під теплою грубою: проспала перший сон. Прокинулася й не прокинулася — очі не розмикалися. Вона не стала чекати на Королька, добралася на попутній. Хата зустріла її теплом: Богданець постарався. В духовці знайшла у чавунці зварену для поросяти її курей картоплю. Повсчеряла й завалилася спати. А зворухнулася від духоти. Богданець перестарався. Розкрившись, вона лежала у напівсні. Було тихо-тихо. Звикла лягати і вставати під дзеньки трамваїв і гудіння автобусів. Гарчання тормозів і вихлопи газів рвали її нерви. А тут анітелень. Ледве чути зітхання за вікном вітру, і здається, що він милує тобі лице, шию, груди.

Можна б устати й відчинити кватирку, бо ж у матері кватирки завжди зачинені, тоді в спальні стало б ще приємніше від свіжого повітря, але вставати з ліжка зовсім не хотілося. Ніжачись на простирадлі, що пахло крохмалем, тонучи головою в м'якій подушці, наволочка якої теж пахла крохмалем, Ліні снувалося й пересновувалося в голові про все разом, жужмом прожитий день не минав безслідно і не давав спокою. Схлинув перший сон, і вона,

мабуть, тому й зворухнулася. А щоб той прожитий день знову не навалився на неї своєю пекельністю, не розплющувала очей. Тіло морила втома. Вона наповнила ноги, руки, груди й живота. Навіть повіки — й ті здавалися важкими. Їх несила підняти. Свідомість теж була напівсонна. Вона пробивалася, як вода на скресаючій річці.

Ліна подумала: «Моє тіло — як крига, а моя свідомість — як вода з-під криги». І та її квола, неспочила, невиспана свідомість, справді, як вода, що виламується з-під криги, полилася, заряхтіла, і в ній відбивалося минуле — сутне і миттєве.

Дівчина лежала не в казенному, а в домашньому, чистому, охайному, спорядженому матір'ю ліжку. Їй химерилося і марилося, мовби гоїдається на теплих прозорих хвилях — навколо море спокою і не видно берегів терзання.

А свідомість, ледве пробившись, ледве спалахнувши, вже почала свій аналіз. Вона ще не торкалася сутнього, обходила головне, сплило: добре, що не дочекалася Леоніда Самійловича. Діставшись додому, зачинилася, сподівалась, що його наднесе. Який не є, а має лій в голові. Вона не Богданець, щоб слухатися його наказів. І тут же впіймала себе за язика: якби Богданець не послухався Королька, то їй зашкодило б — у хаті стояв би мороз.

І не сутне, а миттєве нелегко піддавалося аналізу. Ліна облишила його, як констатацію факту. Відмерехкотіла розмова з Бориславом. Що з того, що кинула йому правду до віч? Чи не те саме, що і Євменові, який сном-духом не знає про материну хворобу... І в свідомості постало головне й останнє: мати...

Вона мляво, але ще дужче прижмурилась. З душі озвалося те, що її втішувало: два роки, якби всього ще два роки...

І тоді її ледве пробуджена свідомість як збунтувалась. Чому це вона мусить про всіх думати? А хто думає про неї? Брати, Королько, Богданець? Хіба мати сміє їй дорікнути?

Ліна лягла на бік, відкрилася з головою, відганяючи неприємне і набридливе. «Ти думай про себе! — розважливо озвалось в свідомості, стверджуючи: — Думай, що повинна написати й опублікувати свою розвідку. Цього за тебе ніхто не зробить — ні брат, ні сват. Ти ж так покладалася на зимові канікули!»

Лежачи боком і під ковдрою, вона приклала собі до губ пальця: завжди любила в такій позі щось обміркову-

вати, прикидати і планувати. Її розвідка, що стане й основою дисертації, мала б розглянути: художня література і доля жінки.

З прикладеним до губів пальцем вона обсмоктувала свій сюжет: жили Корделія, Катерина й Анна Кареніна. Кожна з них казала світові: «Я молода, мілорде, і правдива». Корделію за правду лишили спадщини; Катерину прогнали — покритка; Анну піддали остракізму за любов. Вони були безкорисні, не лицемірили, і тому було морально їх виганяти. Одну повішено, друга втопилась, третя лягла на рейки — їхні шляхи до волі? Антиморально не те, що ділити, а володіти спадщиною, бо хіба є чесна? Антиморально не саме поняття покритка, тому й забулось. Антиморальною і бруталною є невільна любов. Корделія, Катерина, Анна хитали патріархальне: з роду — в свою сім'ю. А що здобули? Від залежності роду — в залежність своєї сім'ї. Від залежності у своїй сім'ї — у державницьку в її кордонах? Доля жінки — доля земна. Держава — коханий і кохана, батько і мати, збройний і безсмертний рід, перед ким усі смертні діти?

Корделія, Катерина, Анна — з-під влади роду, сім'ї... Їх здобула держава.

Ліна ще не все з'ясувала і збагнула, тому думала чернетково, конспективно: хіба давно соромилися народити дитину без чоловіка? Не щастило з викиднем, пускалися на злочин: немовля душили, закопували, судили. Матинька — ганьба. Переслідувалися аборти. Брутальну мерзоту — кров і смерть освячували закони. Суспільство легалізувало протизачаття, стерилізацію. Для ненароджених. А для старих і пемічних, яких у давнину було звичаєм відвозити в ліс, кидати у провалля — будинки пристарілих. А ненароджені, а старі хіба не з жіночої муки?

Корделія, Катерина, Анна?.. Жили в різні епохи, під різними дахами: замок, халупа, аристократичні апартаменти. Що стіни, а от яке у них повітря? Не важить дах, — важить дух дому. Ідеал — воля.

Її думки були абстрактними: не припасовувала їх до себе чи до близьких. Дух дому... дух дому... — закружляло в голові, знемогла, зморював сон, і палець відпав їй від губів...

А Мар'яна лежала й лежала під червоним оком наддверної лампочки, повторюючи й повторюючи: Бориславові зробила все, щоб допомогти, а не зашкодити йому в житті, Євменкові зробила все, щоб допомогти, а не зашкодити йому в житті. Як не бути тягарем і клопотом Ліні? Як?

Невже нема виходу, крім смерті? В старовину відвозили людей... Так не може бути, щоб не було виходу. Мусить його знайти. Хто стукає, тому відчиняється...

XI

Вона прокинулася від чужої важкої, вичовгом ходи. Вставати не хотілося, а хтось підступав до вікна, зупинявся, тоді човгав до веранди, щоб знову гупотіти і стояти покрадьки під вікном. Роздратовано продерла очі — навкісне сонце заливало кімнату червоним промінням. Перекинувшись горілиць і заклавши за голову руки, дивилася в освітлений куток: зі стелі звисала тремтяча довга павутина, як обвислий, обірваний сонячний промінь. Вдруге заснула над ранок, але й у міцному, навальному сні не забувала, де вона й що з нею.

Гуп-човг — од вікна до веранди. Набридливо, як терпуг. Терпіла. Її погляд чіплявся за довгу павутину, і на ній мовби загойдалося якесь її незбагненне бажання. Погляд ковзнув донизу, павутина обвисло тремтіла над долівкою — думка про незбагненне бажане обірвалася. Тоді відчула, як до її оголених рук торкнувся холодок, забираючись і під ковдру. Світило ранкове сонце, а хата за ніч визимніла, остигла.

Ліна випручнулася з ліжка і швидко натягувала джипси, запихаючи в них нічну сорочку, накидаючи через голову светр, тупцяючи босоніж на доріжці з розполовиненого вовняного рядна: холод хапав за пальці і за п'яти. Тільки вступивши в шкарпетках у чобітки й затуপавши ногами, відчула, що зігрівається. Зманіжилася, зацівілізувалася — пошпетила себе і, пригладивши розтріпані коси, вийшла зі спальні. В кухні ще трималося тепло, але воно було неприємне: сперте, застоєне повітря відгонило нудкою терпкістю. Її ніздрі роздмухнулися. Не зупиняючись, ні на що не кидаючи оком, ступила до дверей і, покинувши їх відчиненими, пройшла верандою і виглянула надвір: блакитне небо, сонце зустріли її на порозі, а чисте, п'янке повітря вдарило в голову, як молоде вино.

Від вікна спальні до верандного порога підчовгував Богданець. Торкнувшись рукою шапки і давши на добридень, сказав, що не зважувався її будити.

— Міські люди сплять довго, будьте спокійні! — підкинув головою, насмішкувато гмикнувши, мовляв, ми не з лопуцька: знаємо, і, поставивши голову на місце, масивним підборіддям донизу, рішуче глянув на Ліну і мляво заперебирав вузлуватими пальцями правиці, начеб збира-

ючись сукати мотузку, даючи знати, що часу в нього обмаль.

— Самі нагодуйте, Ліно Карпівно, чи мені? — запитав Богданець і сказав: — Чуєте? — кивнувши головою.

В хліві кувікало й било крильми.

— Та вже, будь ласка...

Богданець рушив прямо до неї:

— Тоді вступіться.

Він був свіжовиголений. Виніс з кухні чавунця з картоплею. Затовкся в підвальній коморі.

Накинувши на плечі якусь кацавейку, Ліна стояла на порозі, радіючи блакиті й сонцю, а його вушанка, зелений піджак і чорне вельветове галіфе миготіли коло хлівця-повітки, коло криниці. Неповороткий, незграбний, а вправляється мов підпалений.

Перестало кувікати поросся, перестали бити крильми кури. Він приніс і переможно брякнув до порога замурзаного казана. Ліна подякувала. А Богданець сказав:

— Признатись, бабуня Мар'яна мені за це рублик. Будьте спокійні! — і заусміхався, показуючи великі прокурси зуби.

Вона сполошилася, мовлячи, що зараз, гарячково думаючи, де взяти грош. Від телефонної розмови залишилися самі мідяки, а де ті клятві сто карбованців, не знає, не шукала. Богданець виручив.

— Це я так, — буркнув. — Будьте спокійні. Не знаю, як за вами, Ліно Карпівно, а за бабунею Мар'яною не пропаде, — розтягнув і запитував: — Може, принести води, дров? Може, розпалити? Богданець усе може. Ви тільки скажіть.

— Дякую, я сама, сама... — промовляла зупиняючись.

— Ну, тоді я поки пішов. Буду везти молоко, вступлю. Ви ж непременно поїдете з передачею, Ліно Карпівно? — запитав весело і для певності підкинув головою.

— Ні, я не поїду. Мама сказала, щоб побула дома. А передачу зготую. Я вас дуже прошу: вступіть.

— Вступлю, будьте спокійні, — запевнив Богданець, але чомусь вже не так весело, і поплівся вичовгом.

Вона не знала, за що їй хапатися. Застелила ліжко. Пов'язалася материною хустиною, перевзулася в материні шкарбуни і, всунувши руки в рукави кацавейки, принесла дров і вугілля. Розпаливши в грубі, пішла по воду. Внесла відро на веранду й спам'яталася: навіщо й було розпалювати, єсть же газова плитка, але не перевіряла — балон повний чи порожній.

В грубі палахкотіло. Сперте повітря розсіювалося.

Поставила в каструлі воду. Йї потрібен окріп і тепла вода: ошпарити йї патрати курку. А де сокира?

Ліна заквашилася, навісніючи: наднесе Богданця, а вона не встигне з бульйоном і курятиною. Тому що квашилася і підганяла себе, робота посувалася невпопад. Для початку годилося б зарубати сокотуху, а вона заходилася з картоплею, з морквою. Почистила, кинула в холодну воду. Одну морковину почала гризти, отак снідаючи. Морква тріщала на зубах — встигнути, впоратись: ніщо інше не йшло в голову. Згадалось, про що думала, чим переймалася серед ночі: Корделія, Катерина, Анна... Йї носик наморщився, губи іронічно скривились: роботи, більше роботи, і ніяка філософія не спаде на розум. Руки не встигатимуть, душа не заспокоюватиметься, бо те стоїть, те чекає, те кричить... Роботи, більше роботи: йї здоганятимуть думки, руки й душа.

Сокиру вона знайшла в повітці, прислонену в куточку коло загородженого вугілля. Мати, мабуть, обухом розбивала великі грудки антрациту. Вугільна пилюга осіла на сокириську, на обухові. Витерши сокиру полою кацавейки, Ліна притьма вийшла з повітки, зупинилася серед подвір'я й наче отетеріла: кури розбрелись і порпалися на городі — спробуй збори і зажени в курник.

Стояла в брудній хустині, в пошарпаній кацавейці, в шкарбунах — незугарна і смішна.

Відкинула сокиру йї помчала до комори. Набрала в решето зерна і, вдаючи, що силе його, заголосила:

— Тютіньки-тютіньки! Тю-тю-тю-тю...

Півень підняв голову йї задививсь.

Вона сипонула кілька зернят насправді, поступаючись до повітки. Півень побачив і погордливо запрошкував не так на йї голос, як на шненицю.

— Тютіньки-тютіньки, милі, гарнешкі... — кликала, сиплючи по зернині зі жменьки йї поступаючись, — у хлівець, у курник вони не підуть, хоча б заманити в повітку.

Півень підступив. Дзьобнув шненицю. Не склюював, випустив з дзьоба і загорлав на курей, щоб ішли і не гаялися, але кури барились. Поступившиєсь, сипонула більше. Півень закохкав, сердито розкричавсь, дзьобаючи і скльовуючи зерно, задирав голову, хвалячись, як йому смачно, і тоді задибали, нагнувши голови, перекидаючись з ноги на ногу, одна, друга... І йї стало смішно: вона дурила їх. Поступцем увійшла в повітку. Набирала жменю з решета, сипала щедро, густо, а кури стояли за порогом, не зважаючи через нього переступити: здогадувались, що їх дурять, що котрусь чекає сокира. Півень походжав то туди,

то сюди і потрясав гребенем. Пшениця вабила, манила. Не стримався: злетів на поріг, але він їй не потрібен — його м'ясо тверде й волокнисте. У дашку веранди нявкнув Сонько і налякав півня. Вона розсердилася на kota. «Замовчи! — сварилася на нього очима. — Замовчи, як хочеш дочекатися потрохів. Чи бач, зачув свіжину!»

Півень знову затупцяв за порогом, начеб заганняючи курей в повітку. Сторожко зирячи на неї, по боках якась зозуляста підступала, підступала і вскочила в повітку. Ліну взяв нетерпець: у решеті вже ні зернинки. Не барячись, накрила решетом, сама падаючи на неї. Зозуляста кудкудакнула, забила крильми під решетом — півень і кури з криком синопнули врозтіч.

Ліна знала, що робити: плигом підхопила сокиру і, міцно втримуючи зозулясту за ноги, відрубала їй на порозі голову.

— Привіт і найкращі побажання вам від Леоніда Самійловича. Я його шофер.

Вона анітрохи не збентежилась. Розпрямилась, не подаючи виду, що її заскочено звенацька.

— Дякую, — відповіла з викликом. А очі запитували: кому й що від неї ще треба?

Шофер стовбичив біля криниці. Ліна зміряла його з ніг до голови: штани випрасувані, блакитна сиптетична куртка, блакитна краватка, а під ріжками картуза — усміхнене обличчя. Її очі промацали жилисту струнку постать.

Приємно усміхаючись, він сказав:

— Я давно тут, спостерігав, як ви заманювали курочок.

— І що ж ви спостерегли? — запитала вона, Її очі ковзнули по його обличчю, якого, здавалося, ніколи не торкалися гнів, розпач і зажура: таке воно молодежаве і гладеньке. Скидався на юриста, на інструктора і нагадував менеджера із закордонних фільмів.

— Хто заманює, той і рубає, а хто обманувсь, той у юшку, — відповів він. Обличчя розпливлося в усмішці.

Йому під тридцять, а може, й сорок із гачечком, — відзначила вона й кинула:

— Ніж спостерігати, ліпше було допомогти.

— Даруйте, Ліно Карпівно, але я забоявся завадити.

— Нейтрал? — запитала його в лоб, думаючи: він же лише в синтетичній куртці, в синтетичній краватці, в синтетичному картузі, синтетична його усмішка — він весь паче зроблений із синтетики, вигідний комусь, вигідний і для себе.

— Чому ж? — тільки й вимовив шофер, але його ухильна відповідь, пересипана смішком, її не цікавила.

Ліна відкинула сокиру і спрямувалася до хати, гукаючи kota.

— Соцько, де ти? Скоро поласуєш.

Шофер заоглядався: кого вона кличе? Не міг здогадатися, але не перепитував: йому закон — до тебе не звертаються, мовчи, а якщо звертаються — сім разів міряй, але не відрізуй.

Вихитнувшись од криниці, він спроквола ступив їй напереріз, пояснюючи: Леонід Самійлович послав його в її повне розпорядження і велів передати пакунок — і простяг його, перев'язаного шпагатом.

Ліна впізнала пакунок, який забула на лікарняній кухні. Вона не думала про те, що Королько вчора заїжджав до лікарні, що, не заставши її, забрав пакунок, а думала про те, як би їй розплатитися.

— Заждіть,— сказала шоферові й швидко пошкробала до хати.

Кинувши зарубану курку на веранді, витерши руки об груди кацавейки, покванилася в світлицю шукати гроші. Вони могли б лежати у шафі. Вона і знайшла їх під новісінькою, ні разу не одягненою білизною, чорною сукенкою, чорними панчохами, чорною хустиною і крижмом — під усім тим, що мати приготувала собі на смерть, у матиному паспорті. Їй було ніколи перелічувати, але грошей, напевно, було більше, ніж тих сто Бориславових: мати доклала зі своєї пенсії. Ліна взяла п'ятдесят карбованців: чи ті цитрусові, смородина й мед за державну, за комерційну ціну, а якщо й у спекулянтів, все одно вистачить, — і пішла, понесла.

Шофер і не глянув на простягнуті гроші: йому такого не велено. Він готовий везти її в лікарню, з лікарні — куди скаже. Готовий чекати хоч і три дні. А гроші?.. Пхі!.. Він їхкнув. Ліна доводила, що в лікарню не поїде, що зготує передачу, але її новезе їздовий: вона домовилась.

Шофер вніс пакунок на веранду і наполіг, що чекатиме в машині: таке розпорядження. А щоб її заспокоїти, заусміхався і сказав:

— Наша колгоспна бібліотека немала. Я всіх книг ще не перечитав, — і легко, вгойдливо подався до машини.

«Що вони на мене заповзялись?» — спалахнула дівчина гнівом на Королька і його шофера. Ткнувши гроші в кишеню кацавейки, заходилася доводити до ладу курку. В грубі вигоріло, окріп не закипів. Підсипавши вугілля, облишила грубу й поставила воду на газову плитку.

Курку треба було ошпарити, обскубти, обсмалити — руки не встигали за думками. Забувши про Королька, про шо-

фера, іронізувала сама із себе: де ще та свіжина, а я запрошувала Сонька. Нехай не дрімає і знайде курячу голову, що відлетіла під сокирою.

Розчахувалася, бігаючи і нипаючи.

Поставила нарешті варитися бульйон, але у що його нали-ти? Не могла знайти термоса, в якому носила передачі. Вз-лася вимивати содою літрову банку — наднесло Богданця.

Бульйон щойно закипів. Вона знімала шум і казала, щоб він їхав, щоб не чекав. Їздовий збагнув усе по-своєму. За-висши у дверях веранди, ображено й сердито забурмосив:

— Як тривога, то до Богданчика, а як «Волга» у воро-тях, то Богданчика мішалкою... Самі покличете, будьте спокійні! — вийняв цигарку, запалив і посунув, підкида-ючи за вікном головою.

Ліні хотілося його вгвтати, щоб не сердився, не обра-жавсь, та не стала переписати: не до нього. Куштувала бульйон, спробувала м'ясо.

А коли віддала літрову банку шоферові і він поїхав, від-чула, яка знесилена й спустошена.

В хлівці кувікало. Кури збились купкою на подвір'ї і сокотіли. Кролі гасали й талапали ногами в клітках.

Вона вбігла у хату, щоб нічого не чути: нічого робити не хотілося. На веранді, мовби їй на голові, пострибував і нявчав кіт. Знала, їй це було відоме змалечку: порося, ку-ри і кролі не дадуть спокою. Трахкаючи дверима, вимчала з хати, підхопила замураного казана і, гнівна, навісна, зашкробала в шкарбунах від комори до хлівця, щоб поза-тикати голодні роти. Кабанець, кролі і кури сахалися від неї, коли кидала їм під ніс їдло.

— Щоб вас розперло! — кричала.

Воши не могли второнати такого з ними поводження, дів-чина насилу обійшла їх. Кіт, нагорбившись, перехилився до неї з дашка веранди. Ткнула йому дулю й шугнула в двері.

Глянула на свої руки й почала гризти спересердя нігти-ки, які позаламувались, з яких облуплювався лак. «Я ж не встигла скинути з себе пічної сорочки. Я голодна, не-вмивана й печесана. В хаті свищощник. А ще ж не ве-чір!.. — вихоплювалося з душі. З очей бризнули сльози: — За що мені мучитися? Кому і що я винна?»

Гризла нігті.

Виплакалася. Їй полегшало. Вона виносила й витрясала постілки, позмітала павутиння. Потім знову готувала для пенажер — поросяті, кролям і курам, сама перекусивши, що трапилось під руку. Запорає худібку, змиє голову — і втішилась.

Несла дрова, вугілля і думала: такий ясний, блакитний, зовсім весняний день, а я і сонця не бачу. Зупинилася: з подвір'я виднів край села, долиною гарно розлягався колгоспний город — там у вербах текла Скалка. Піти і подивитися? Коли та й нащо? Мокро, грузько.

Внесла паливо — її витурило з хати.

У шкарбунах, у кацавейці потрохикала до Скалки. Город виораний: грузла, чавкала, витягуючи з ріллі шкарбуни. Колись загубила щось на березі річечки, а тепер наважилася шукати?

Плуганилася городом, де не раз нароблялася до сьомого поту, і випхалася на моріжок: береги обвалюються, Скалка ледве цебенить. Невже тут витиналася Подоляночка? Дивилася на голій верболіз, запитуючи: «Що ж здобуємо, виріши з дитинства?» Дзюркотів замулений каламутний потік. Вона верталася, вгрузаючи, ріллею. В сонці блищали будівлі бригади, хати. Йй згадувався шофер — синтетична людина: «Хто заманює, той і рубає, а хто обманувсь, той у юшку». Усмішка тішить обличчя.

Вхоркана, вибившись із сил, через пень-колоду запорала худібку, а коли змила коси, постукався шофер. Казав, наче доповідаючи: матері легше, вже стала на ноги, просила завтра конче відвідати, він заїде, звісно, якщо Леонід Самійлович його пошле, — і відкланявся.

Ліна зі страхом подумала, що ні разу не згадала, як там мати, що з нею.

Лягла. Життя наздоганяло навіть і в ліжку — втекла у сон.

Рапок настає вітряний, з дощем, — погода перемінилася.

Не потикався Богданець. Не заявлявся Королько, ні його шофер. Йй було і приємно, і прикро: приємно, що ніхто не в'язне, і прикро, що забувають, цураються. Пораючись по господарству, сподівалася: «Волга» ось-ось підкотить, але Леонід Самійлович барився її присилати. Ото тобі й дяка за недоторкану цноту, — іронізувала, — завдавай ноги на плечі й печи до Лісової Бучі. Зготувала парові котлети, взяла два лимони з пакета того ж таки Королька і, розкривши парасольку, потяглась краєм асфальту.

Щастя покинуло не зовсім. Нагодився молоковоз. Вже знайомий шофер-молодик довів її до лікарні й чемно запропонував підкинути додому, якщо звільнитися через годину. Вона знизала плечима, не сказавши йому так чи ні, і бігцем подалась до терапевтичного корпусу.

Йй перестрів Ілля Мартинович, ідучи в поліклініку. Періщив дощ. Терапевт усміхнувся, якомсь холоднувато, докірливо блимнув на неї з-під широкої парасолі. Без особли-

вої радості, з відтінком чужакуватості, повідомив, що мати в порядку: мине пару днів — випишуть, але без опіки її залишати не можна, і пішов. Сердитися, що я не догодила Корольку, — зворухнулось її подумки, ліпше б подумав, як мені, бідній і нещасній, опікуватися.

Вона призро глянула вслід кандидатові в ординатори: «Яке він має право з мене щось вимагати, мені дорікати? Лакіза, підхлібник...»

Притлумивши в собі злість і знервування, Ліна тихцем відхилила двері в палату. Хворі спочивали, а мати сиділа на ліжку. Вона не почула, вгадала своїм материнським чуттям, що двері відхилилися й повернула через плече голову. Її зраділі очі сказали: «Я тебе чекаю, доню!» В них світилася тиха ласка. Ліна теж глянула на матір відверто, заспокійливо й вищептала:

— Вам легше. Правда?

Мати кліпнула очима: правда. Ліна захапалася діставати з сумки парові котлети, лимони. Ставши на ноги, мати показувала руками: потім, потім. Стягнувши докуми довгі поли синього лікарняного халата, давала знак очима, щоб дочка оступилася з проходу, щоб ішла в коридор. Ліна оступилась. Мати назирцем виступила з палати, щоб нікого не побудити. Вона ступала легко і м'яко у войлочних капцях, але в кожному її русі була така цілеспрямованість і така сила, що Ліна не могла послухатися. Поставивши сумку біля тумбочки, рушила слідом за матір'ю: мати вела її за собою. Довела до вікна в закапелку коло титана — вони поставали лицем до лиця, прихилившись до підвіконня.

— Якби ти знала, як я тебе чекала. Я тебе так чекала... — заговорила шпарко мати, не спускаючи з неї очей.

Ліна почала оповідати про кабанчика, курей і кролів, про те, як наводила лад у хаті. Мар'яна не дуже її слухала, запитавши:

— Той Королько тебе привіз?

— Ні.

— То й добре. Він страх спідничник, доню, — сказала вона зі смішком, опутивши голову. — Бог з ним...

Ліна відпекнулася: навіщо, мовляв, він їм здався — і посправжньому раділа:

— Вам легше. Терапевт обіцяв: мине пару днів — випишуть, — але змовчала, що без опіки їй не обійтись. Їй було байдуже, що Ілля Мартинович зустрів її без особливої радості: перекипіла. Але, що робити з матір'ю, коли випишуть, як і кому нею опікуватися, ці його слова, це його застереження не забувались.

А мати дивилася їй в очі, пориваючись сказати щось важливе, істотне, може, і найважливіше, найістотніше.

— Знаєш, мені другий день не ставлять капельниці. Моє серце як часи... — і все дивилася їй в обличчя, переливаючи в неї свою довіру. — Я не могла спати. Мене мучило безсоння. Я не знаходила собі місця...

Ліна слухала й думала: «Безсоння знов може повернутися. Приступ і знову безсоння».

— Гадаєш, мені допомогли ліки та замазка? Може, ліки та й замазка, але я ковтаю їх силоміць. Що ти морщишся? Не віриш? Я зараз тобі все розкажу, все...

А Ліна не могла позбутися думки, що канікули їй пропали, що не знає, як бути далі. І дивлячись на матір, яка, закутавшись у халат, хоробриться, потішає саму себе і намагається втішити її — мінилась на лиці.

— Та подивись, глянь же на мене, дою: правда, я вже не такий труп. Правда? — На материних губах з'явилася усмішка. Усміхалося її марне, землисте обличчя. — По очах бачу, що не подобаюся тобі.

— Навіщо ви так, мамо?

Мар'яна на мить задумалась і вела:

— Я не хочу, я не буду тебе страхати: я нікого не хочу і нікого не буду страхати, доню. Ти послухай. Будь уважною. Як ти пішла, як наступила ніч, я багато думала. А як додумалась, заспула, мов убита.

Ліпі хотілося сказати, що вона теж утікає в сон.

— Прокинулась і відчула, що поздоровшала, доню.

— До чого ж ви додумались, мамо? — запитала Ліна, глянувши на матір.

Мар'яна глянула на неї, помітила: в доччиних очах схитнулося щось темне, насторожливе. Дочка відразу опустила очі. А вона дивилася їй в обличчя і сказала:

— Відвези мене, доню, в дім перестарків.

Її очі благали про те, що вона просила.

Ліна скинулась, стенулась, мовби її уперіщено нагаєм. Раптом її поставило правцем — стояла як статуя: бліда й мертва.

— Що-що? — оживаючи, процідила крізь зуби. — Ви тому завели мене в цей закуток? Додумалась! — скосила матір своїми очима і побігла коридором.

Періщив дощ. Вона стояла простоволоса в білому халаті без рукавів, накинутому на плечі, на порозі терапевтичного відділення. «Дім перестарків!» — гриміло над нею як грім. Тупий, нелюдський біль скував серце: перестарки — це вже ті, що перестарилися, стали зовсім нікому

не потрібні, і як тільки мати могла до такого додуматися? Дощ періщив, а їй з очей хоча б скотилась одна сльоза. Подітись, згинуті, щезнути! Чому вона не крапля? Упала б і всмокталася в землю. Мокла під дощем, обхопивши руками голову.

Їй здалося: минула вічність, а всього кілька хвилин. Повернулася, — мати стояла в закапелку край вікна. Була спокійна, спокійніша ніж раніше, якась аж умиротворена. Хотіла нагримати, накричати, що вона спокійна й умиротворена. Вийняла з рукава хустинку й витерла мокре обличчя. Витерши, прохрипіла:

— А ви про людей подумали? Що люди скажуть, мамо?

— А що, доню, люди? Коли гинеш, коли конаєш, де вони тоді? Тобі жити треба, доню. Подумай, послухай моєї ради. Тобі ж лучче буде.

— Ви знов? Ідіть спорожніть мою сумку і мовчіть: хвори прокидаються.

— Я піду спорожню, доню. І ти йди, подумай, поміркуй і послухай моєї ради. Нічим іншим, дитино, я тебе втішити не можу. Втіш і мене, дитино, — сказала мати й неквапливо, тихцем рушила в палату. Зупинилась і запитала: — Як інакше розв'язати тобі руки? — і пішла.

Ліна одяглась у шкірянку й чекала з парасолькою.

Мар'яна винесла їй сумку. Просила, щоб нічого їй не готувати, бо все одно віддає своїм сусідкам, і мовила:

— Знаєш, доню, може, це й ненадовго. Я там побуду, а як ти зможеш забрати, забереш до себе.

Ліна не підвела голови.

XII

Палата говорила про хвороби й болячки — кого що болить і не дає дихати, а Мар'яна переймалася в голос котом: вивітрилося з голови розпитати в дочки. Тримала в голові, щоб не забути, та згадала, коли Ліни вже і близько нема. А її Соцько — хитрий, ласкавий і спритний. Палата піджартувувала: «Раз вам кіт у голові, пора, бабуню додому». Вона віднікувалася: «Я тут нічийого місця не засиджу!»

Вигасили світло, палата влягалася, а Мар'яна згадувала кота.

— Припиніть свої останні вісті! — прикрикнула на неї котрась з жінок, шурхаючи ковдрою.

Мар'яна не розсердилась, хоч їй дуже кортіло обстояти Соцька: кабанчика, кролів і курей не давав в обиду Богданець, не дасть і Ліна, а його, бідолаху, хто пожаліє?..

Ліна довго добиралася додому пішки. «...може, й ненадовго?..» — Ці уривкові слова з материної фрази врізалися в свідомість, мучили сумління, і вона переконувала себе: цьому не бути, цьому піколи не бути.

Обганяли машини. Яка і зупинялась, готова підвезти, але дівчина відмахувалася. «...може, й ненадовго?..» — Їй здавалося: чужі, невідомі люди вже про це якось прочули, вже знають, тому зупиняються і запрошують у кабінку, аби подивитися, яка вона в матері донька. І Ліна під дощем переконувала себе: цьому не бути... Дощ барабанив об парасольку. Лопотів. Вона була певна, що й дощ знає про її муку. Думала: небо знало ще раніше, тому вчорашній ясний день раптово змінився дощовим, безпросвітним. Пустилася підтюпцем. Її підпихав у плечі вітер. Лопотів об парасольку дощ, і каблучки вицокували об асфальт: цьому... цьому...

А до Мар'яни скоса, горою дотягувалося світло наддверної лампочки. Примружившись, вона й собі косо дивилася на неї: червоне око її більше не лякало. Світи собі, скільки хочеш, казала в думці, а я на тебе подивлюся, поки не засну. Засну, стережи мій сон, аж поки не розвидниться. Їй хотілося пригадати собі, яка шовковиста й тепла на Сонькові шерсть. Взяла до купи руки, м'яла їх, міркуючи і сподіваючись, що долоні й пальці повинні б запам'ятати шовковистість і тепло: даремно — долоні шаруділи, в пальцях тріщало.

«Настав, котику, час нам разлучатися, — вела собі як про вирішене, доконане, остаточне, що не підлягає ні сумнівам, ні касації. — Я поїду в дім перестарілих, а ти лови мишею, лови горобців — так і живи».

А Ліна, доходячи додому, перепитувала подумки: певже минуло тільки три дні? Всього три дні?..

Змокла, перемерзла, сяк-так переодягнувшись, розпаліла, запорювала худібку. З неї текло, але не драгувалася, не кляла. Не чула втоми. Робота робилась сама собою. Їй хотілося її поробити. Вона не шкодувала своїх сил. Добилася додому. Завернула у двір і покинула там, на дорозі, на асфальті оте: «...може, й ненадовго?..» Замість нього постало, що минуло тільки три дні, всього три дні.

Перед тим як зачинятися на ніч, вперше згадала, що ні разу за три дні не заглядала до поштової скриньки, яка висіла коло хвіртки. Витягнувши цілий жмут газет, бігла під хатою. Під ногами прошмигнув, нявкнувши, кіт.

— Ще ти тут! — гримнула на нього і ввійшла на веранду. Визулася зі шкарбунів, скинула кацавейку. В хаті

розходилося тепло. Кинувши газети на стіл, не заглядала до них, поки не перебралася в халат, не ступила в капці, не поставила сушитися чобітки й не повісила сушитися джипси. З газет випав грошовий переказ телеграфом. Окремо й телеграма: «Ждіть посилку».

— Розщедрився! Майор... — пхинькнула.

Їй хотілося їсти. Засмажила яєчно з салом. Заварила розчинної кави й поласувала клаптиком лимона з Королькового пакета. Лише і спочила, вечеряючи. Підсипала в грубу вугілля й заходилася готувати матері не будь-що: начинку в курячій шийці. Загаїться, недоспить, а понесе матері начинку. Встане досвітком і понесе. Що їй дощ, сльота?

А Мар'яна, попрощавшись з котом, дрімала. Вже засипала. І чи то паяву, чи то уві сні, їй згадувалася Ананева мати Генця. Приказують, лиха, як свекруха. А я тільки й пожила, що за її спиною. Не було милішої, не було привітнішої до мене в світі людини, як свекруха Генця. Прийняла мене, як рідну дитину. Я не почула від неї кривдного слова, так міркувала Мар'яна.

І привиджувалося їй: іде з поля, на плечі серп, а свекруха стоїть у воротях, чекає. Її голова в намітці. Комір блузки відхилений — на чорній нитці хрестик. Спідниця підтикана, певно, ламала гичку. Наробилася, натомилася, хлопці-збитошники заморочили за день, а весела. Зараз надійде з косою Анаць. Зараз усі зберуться, посідають під хатою, і Генця подаватиме вечерю...

Перемоловши на м'ясорубці потрохи, додавши яйця і спецій, Ліна начиняла курячу шийку. Її рухи доладні, виважені, мовби спеціалізувалася на такому ділі.

Поставила шийку варитися, а сама сіла за книжки. Розгорнула одну, глянула в другу, обклалася книжками. Врівноважено і чітко потекли мислі — вабили, захоплювали, і вона, самозаглиблюючись, постукуючи олівцем, занотувала їх для своєї розвідки: спадок — не майновий ценз, не опікунська сваволя, не насильницьке ущасливлення, спадок — правда Корделії, Катерини, Анни, народжена з любові. За цю правду-любов страждати й жертвувати — її викупувати смертю.

...Мар'яна подрімувала. Їй так кортіло, щоб свекруха Генця, привидівшись, промовила бодай слово, та свекруха, мовби стоячи у воротях, лише весело зорила на неї.

Заохочувала, підбадьорювала. Мар'яна трепетно відчувала цю заохоту, це збадьоріння і заснула...

Вляглась і Ліна. Була певна, не допускала і на йоту, що посміє згодитись віддати матір у будинок перестарків або покине її в біді й самотності. Переїде на заочне відділення аспірантури: ні перед чим не зупиниться. Самопожертва? А чому б і ні?

Правда, ці її думки — не покинути матір — були аморфними: вона й не уявляла, що робитиме, де працюватиме, перевівшись на заочне відділення. Підступав сон. Вона заснула, ні до чого не подумавшись.

Спала довго. Проспала ранок. Її розбудили кролі в клітках, кури в курнику, порося в хліві, а вона ж сподівалася досвітком рушити до лікарні.

Сердилась, хапалась і підганяла себе: швидше, швидше!.. От коли їй знадобилася б Королькова «Волга», але не було навіть Богданця з його шарабаном.

Добре, що перестав дощ. Сунули низові хмари — сива за чорною, чорна за сивою. Її постає у червоній шапочці з балабончиком, через плече сумка, а з неї виглядає держачок парасольки, манячили й манячили серед полів під хмарами.

Поки добилася на лікарняне узгір'я, скінчився ранковий обхід. Ліна не підбилася. Швидше здолала неблизький, одинадцятикілометровий шлях, ніж долала його, ходячи в десятирічку. Розгарячила, обвіяна вітром, не роздягнувшись, накинувши поверх шкіряного пальта халат, стрімко ввійшла в палату — внесла свою поривистість і вітер дороги.

— Мамо, що я вам принесла... — задзвенів з порога її голос.

Палата наставила на неї свої очі.

Мар'яна сиділа плечима до дверей скраєчку ліжка. Дзвінкий Лінин голос озвався відлунням в душі. Вона підвелась, закутуючись у довгополе халатище, але не спромоглася добути, витягти із себе і звуку. Очі мляво закліпали, запитуючи: «Що ж ти мені принесла, доню?»

— Я зготувала вам курячу шийку з начинкою!

Повернувши сумку й діставши принесене, Ліна вгойшливо ступила з порога назустріч матері і, змахнувши паперову серветку, подавала їй на блюдечку ковбаску — курячу шийку з начинкою.

Хворі, заздрячи, повернули голови, але з тактовності ніхто не підійшов.

Ліпа держала блюдечко й мовчки дивилася на матір — захоплено, невинно, мило — великими очима.

Мати чи й глянула на блюдечко. Її очі покліпувались.

Її губи беззвучно ворушилися. Тремно втримуючи собі на грудях обіруч відлогий комір халата, зважилась і проходила давка, коротко:

— А!..

Лінине обличчя спалахнуло вогнем, і вона ніяково відповіла:

— Хіба що ненадовго, мамо...

Палата здивовано запереглядалася.

Мар'яна брала блюдечко з Ліниної руки, кажучи, що її виписують, може, й завтра додому.

Палата це підтверджувала, й чийсь низький голос казав:

— Куряча шийка з начинкою — на дорогу. Падкріпляйтесь!

Мар'яна повела оком, щоб Ліна вийшла. Поставила блюдечко на тумбочку й рушила за нею.

Ліна стояла коло титана в закашелку й дивилася у вікно. Мати торкнула її рукою за плече.

Ліна здригнулась і оглянулась. Її лице було бліде й суворе.

— Мамо, ви це самі, самі... — покусувала губи.

— Я сама, сама, — сказала мати, беручи її за руку. Взяла її руки в свої і гладила, пестила.

Вони мовчали, не дивлячись одна на одну.

Мати все погладжувала, все пестила дочці руку, мовби випрошуючи, щоб та не перепитувала, як їй стрельнуло в голову, як спало на розум про будинок престарілих, а Ліна терпеливо погоджувалася й лише покусувала губи.

— Розузнай, доню, що і як. Які там папери?.. В тебе ще шість днів. Може, й упоравесь, — вела Мар'яна, не випускаючи доччиної руки. — Я тільки прошу, я тебе дуже прошу, не зривай Борислава, Євмена. Якби-то обійтись без них.

— Добре, — обіцяла Ліна.

— Йди і роби доню.

— Я піду, мамо.

Одначе вони ще стояли. На них крізь вікно дивився сирій день.

— Звернись хіба до Леоніда Самійловича. Він шалапутистий, але все може. Щоб швидко, незабарно.

Ліні на чоло набігли тіні. Вона нічого не відповіла на ці слова. Сказала:

— Там від Борислава гроші. Телеграфує, що послав посилку.

— Що ті гроші?.. — озвалася мати. Про посилку й не заїкнулася. І не запитувала, хто й коли Бориславові дав зна-

ти, що вона в лікарні бо з якого дива йому слати гроші й посылку.

— Я їду, мамо.

— Йди, доню, — і вона випустила її руку.

Ліна оглянулася до вікна, наслухаючи м'яку материнську ходу, а тоді й сама рушила коридором. Поминула се-стринську й заглянула в кабінет терапевта-кардіолога:

— Можна?

Ілля Мартинович, сидючи за столом, блимнув на неї підлобистим поглядом, буркнув:

— Власне... — І казав: — Вашу матір ми можемо виписати за її бажанням. Ви згодні? — не чекаючи відповіді, бундючно схилився над історією хвороби. Вони лежали кіною.

Ліна погордливо ввійшла в кабінет. Закинувши голову, повільно підступила до столу. Під накинутим на плечі прим'ятим і не зовсім білим халатом вабила стрункість і пружиниста гнучкість її тіла.

— Я маю подзвонити Леоніду Самійловичу. Сподіваюся, ви будете такі добрі й дозволите мені скористатися вашим апаратом, — попросила примхливо, але й беззастережно.

Лікар, лише почув ім'я й по батькові Королька, відіпхнув від себе історію хвороби, а коли збагнув примхливість і беззастережність тону, миттю підвівся, готовий служити й прислужувати.

Ліна простягла руку до телефонної трубки.

— Номер його телефону, будь ласка? — квапила фамільярно Іллю Мартиновича.

Терапевт запобігливо наставив руки, застерігаючи, щоб не брала трубки. Як хлопчисько, ткнув собі пальцем у лоб.

— Номер телефону Леоніда Самійловича назавжди тут, у цьому блокнотіку! — похвалювався. — Дозвольте, сам наберу вам, Ліно Карпівно. Леоніда Самійловича не так просто з'єднують. Я знаю секрет. Дозвольте?

— Прошу, — сказала вона.

Ілля Мартинович кахикнув й уважно став набирати номер. Телефон озвався.

— Серденько! Ми вас вітаємо, серденько! — почав він. — Вітаємо й бажаємо здоров'ячка, щастячка — коханнечка... — йому з губів наче скапував мед. — Хто? А ви, серденько, не впізнаєте? Подумайте, хто вам може бажати краси, дівочості?.. Ніяк не вгадаєте? Жалкую і признаюсь: жалюгідний служка костюїдного цеху... — витримав паузу і стверджував: — Він і єсть, Ілля Мартинович власною пер-

соною. Уклінно прошу самого! Самого! В його ж, в його, серденько, справі... — затулив трубку долонею, прискалив око й шепонув: — Вам повезло.— Приклав тісніше трубку до вуха, зібгавсь: сама увага, послух. Дочекався і промовляв зрівноважено, членороздільно: — Леоніде Самійловичу, наше вам шанування! — Якби міг, уххнувсь б у трубку головою. — Леоніде Самійловичу, не буду, не смію вас морочити. Леоніде Самійловичу, з вами хоче говорити Ліна Карпівна... Де? Вона переді мною. Дати трубку? Даю.

Ліна взяла трубку.

— Хочу вас бачити. Коли? Зараз! Негайно! Я — боржниця!

Ілля Мартинович витерся хустиною.

Ліна поклала трубку. Змахнула собі з пліч халатика, зіжмакала, кинула на спинку крісла і спрямувалася до дверей.

Терапевт вибіг з-за столу й перепинив її.

— Будете бачитися з Леонідом Самійловичем? Ви з ним зустрінетеся? Попросіть: я в Леоніда Самійловича дещо виписував. Пусте. Трішки зерна, трішки соломки, — він все витирався хустиною.— Ми не в місті. Нам без Леоніда Самійловича не обійтись. Я не хотів морочити йому голови, Ліно Карпівно, не забудьте, пагадайте, а я вже постаюся з матір'ю.

Вона скинула на нього презирливим оком, не дозволила йому оговтатися.

— Матір виписете, коли я скажу, — і пішла, рішуча, невідступна.

Королько обіцяв виїхати через півгодини.

Вона засікла час і пішла назустріч. Квапитися не було куди. Ліна й не квапилася. Зупинившись перед вертячою хврткою, вийняла дзеркальце і, не турбуючись, дивиться хтось на неї чи ні, підчепурювалася: це називалося в неї — підшманькуватися. Підвела брови, настрільчувала вії, клала на губи помаду, а голову колупало невідступне, дошкульне, настирливе: допоможе Королько чи ні — вона не знала, які треба виправити документи, де той будинок престарілих, як і що робити, щоб до нього потрапити, і скільки це забере часу.

З такими думками, підмальована, поставна, вибралась з узвозу до пошти і спрямувалася до перехрестя. Примружені очі пильно стежили за селищною вулицею, чи не мчить «Волга». Вона ступала вимитим, ще мокрим від учорашнього дощу потрісканим тротуаром — повільна, рішуча, готова кожної миті до самооборони.

Дотягувала до перехрестя, звідки дороги розходилися на Львів і Луцьк, до райцентру й до Нападівки, але очікувана «Волга» не з'являлася. Скінчився тротуар. Ліна опустила додолу очі, щоб не вступити в стоячу калюжу, обходячи її навшпиньки, — машина підкотила їй до ніг і зупинилася.

— Землячко! — почувся оклик Королька. Дверці, клацнувши, відхилилися.

Ліна не сіла — вскочила в машину. Вхопила Королька за руку й похилилася йому на плече.

— Рятуйте, Леоніду Самійловичу!

— Землячко, що сталося? — запитав він весело-здивовано, не ухилиючись від неї, косуючи насмішкуватими очима. Держачи його за руку й не дивлячись на нього, припавши до його плеча, вона шпарко казала йому в плече:

— Леоніде Самійловичу, мати заповзялася у будинок престарілих. Її ніхто не памовляв. Вона сама, сама... Ні сили, ні моці — духу в мене нема! Як виправити документи? Де той клятий будинок? Рятуйте — допоможіть, Леоніде Самійловичу!

Королько на таке не сподівався. Він спробував звільнитися від її припадання. Зворухнув плечем, але вона його не відпускала. Їй з очей бризнула сльоза. Вона плакала йому в плече.

— Ліно Карпівно, невже ви гадаєте, що я те і роблю, що відправляю когось у будинок престарілих? — запитав він сипким, начеб астматичним голосом.

Вона лилася рікою, не відпадаючи від нього, схлипуючи й кажучи крізь ридання:

— Я сподівалась... Я мала на вас надію... Ви відмовляєтесь? Відмовляєтесь! Чого ж ви мовчите?.. Ой, я нещасна, Леоніде Самійловичу!..

— Ліно Карпівно, почекайте, заждіть... — сказав він.

Йому було незручно сидіти: вона зависла на правому плечі. Дотягнувшись вільною рукою їй до голови, він погладив її по голові. Пальці сковзнули з шапочки й торкнулися кіс.

— Ліно Карпівно, чорт не такий страшний, як його малюють.

— Правда? Ви певні? Леоніде Самійловичу, ах, Леоніде Самійловичу... — заговорила вона, відпавши від його плеча, витираючи голіруч сльози. — Тоді їдьмо, щось робімо. Гоніть, Леоніде Самійловичу!..

— Куди? — запитав Королько, думаючи, що в лікарню, — відмовляти матір від її наміру.

— Як куди? Виробляти документи, взнавати... Ви ж усе можете. Я знаю: усе! Я перед вами в боргу. Я буду ваша вічна боржниця.

Королько ковзнув по ній поглядом.

«Волга» рушила. Знизуючи плечима, він кинув:

— Такі справи уочує соцзабез. Певно, що соцзабез.

— Їдьмо, їдьмо... — вмовляла вона.

Машина спрямувалась у селище, щоб розвернутися біля пошти. Зарюмсана, схлипуючи, Ліна сплеснула в долоні: вже під обід — дома кури, кролі, поросля. Леонід Самійлович відбуркнувся, а будьте спокійні — Богданець нащо?.. Шкода, що «Волга» без рації. Рація тільки на «бобику». Треба поставити... Розвернувшись, він зупинився і пішов на пошту дзвонити стосовно Богданця. Ліна дістала дзеркальце, пудру. Королько повернувся швидко.

— Печімо! — квапила його.

— Поперли, — почулось розважливе у відповідь.

Вона приводила себе в божеський вигляд, відвернувшись од нього. Він крутнув кабінне дзеркало, щоб чепурилася перед ним, але Ліна цього мовби не помітила. Поклавши на губи помаду й підправляючи її язичком, задумала: якщо він гляне, якщо хоч зиркне на неї, — все обійдеться добре, а якщо ні?..

Леонід Самійлович замислився над кермом. Вона трішки-трішки розтулила губи, обережно поводила кінчиком язичка — Королько зиркнув на неї, повернув голову назад, але не стримався й подивився довгим поглядом. Язичок сховався. На щоках з'явилися дві втішні променеві ямочки. А Королько подумав: «Гарна, принадна...» — і надав газу.

Вони перемовлялись очима. Машина обганяла передніх і не постукалася заднім — їхало мовчання. Ліна заклала ногу на ногу й, погладивши вишмуляні джинси, поклала собі на коліно руку.

Коли підкотили до соцзабезу, Леонід Самійлович ніяково запитав: може, він заїде сам, а вона посидить, почекає? Дівчина стонула плечима й повела: чому?.. Вони зайшли обоє. Королька зустрінuto так, мовби на нього давно чекали, а він чомусь не заявлявся. Почались жарти і примовки, як-то важко старому й самотньому, тільки один соцзабез для всіх — тато й мама. Леонід Самійлович тут і ввернув про Мар'яну — заслужену пенсіонерку полів, якій треба в будинок престарілих. Таких будинків в області кілька. Найвлаштованіший «Палладія» в Заозерній; він на місці старорежимного пансіонату, тому і з такою чудернацькою назвою. Що та «Палладія» означає — ніхто

не знає. Ліна переклала, мабуть, — переможці. Службовці й відвідувачі приємно заусміхалися... Документи?.. Все, як заведено, починається із заяви. До неї папери з сільради, папери з району й обов'язкова письмова згода синів дочок, якщо вони є. Леонід Самійлович попросив, щоб соцзабезівці не дрімали: нині середа, завтра четвер — п'ятниця останній термін, щоб на п'ятницю папери були готові, а сільрада і спадкоємці не підведуть. Ліна прикинула: середа, четвер, п'ятниця... Якщо вдасться у понеділок відправити і влаштувати матір, то вона б уклалася в канікули. Її занепокоїло, як дістати письмову згоду братів — Борислава і Євмена.

Королько запропонував пообідати в ресторані, правда, не дуже наполягаючи, але вона навідріз відмовилася. Дала телеграми братам, щоб негайно вилітали літаками, що чекає їх не пізніше в п'ятницю вранці, і вони верталися в Лісову Бучу. Зупинились на околиці. Ліна написала від матиногого імені заяву, й помчали в лікарню. Мати заяву підписала. Ліну перепинив Ілля Мартинович, але вона його відбрила: Королько — у машині! Лікар пустився за нею бігцем, та не наздогнав: йому залишилося вдовольнитися димком з-під задніх коліс.

— Ви заганяли мене, Ліно Карпівно, як солоного зайця, — вирушаючи з селища, казав Леонід Самійлович. — Хоч тепер пообідаємо. Вступимо до лісника: в нашому колгоспі не лише поля і ферми, єсть і лісок.

— Потім. Устигнемо, — спочатку в сільраду — наполягала вона.

— Ви мені не вірите, Ліно Карпівно? — покосився він і жартівливо, і докірливо.

— Чому ж? — скептично відповіла дівчина. Сиділа благородна, шляхетна, примружливо дивлячись поперед себе, — на трасу. Довгі чорні вії стрілкували під чорними бровами: бентежили й берегли непокірність.

Леонід Самійлович подумав: гарна — в неї такі тонкі риси обличчя, ніби вони ніколи не працювали з матір'ю на городі, ніби її не обпалювало сонце, не шмагав вітер...

Після сільради поїхали до лісника. Глянувши на стіл, Ліна збагнула, що Королько дзвонив з пошти не лише стосовно Богданця. Побачивши заливну рибу, вона заїкнулася, що рекувізує її для матері, і сплехувала: Леонід Самійлович розпорядився таку ж рибу, але в іншій тарілці відразу ж відправити до лікарні.

Обідали лише вдвох. Слабке матове світло освітлювало дерев'яні стіни кімнати. Пахло смолкою.

Королько пив коньяк «Славутич», а Ліна масандрівське вино. Він проголошував гарні гості — про красу й молодість. Проголосила й вона, що історія жінки — це історія цивілізації й гуманізму.

Леонід Самійлович махнув кучматим чубом і сказав, що в таких матеріях слабко плаває.

— Я практик, і моє діло годувати цивілізацію і гуманізм, щоб не захиріли.

Вона дивилася на нього, думаючи, коли він зовсім посивіє, побіліє, то нагадуватиме їй знайомого професора, такого собі патріарха.

— Цивілізація, гуманізм... — тят Королько, посовгуючи повним келишком. — Ех, Ліно Карпівно, люди живуть не як хочуть чи не хочуть, а як не можуть, — відставивши келишка, підійшов і опустив їй на плечі руки.

Вона попросила погасити світло.

Потім він повторив усі рухи знайомого їй професора.

XII

Їй на чолі виступила роса, почервоніли щоки й вуха: в кабінеті було душно. Поклавши пальто на оббитий дерматином стільчик, кинула на нього шапочку — крутила й крутила пальцем коліщатко: номер телефону або зривався, або не відповідав, або був зайнятий. Покусувала від драгування губи — з нервової напруги її бив дріж. Руки опускалися. Зітхнувши, вихукнувши з себе повітря, знову покручувала коліщатко...

Пізно, над ранок повернулася додому. Коли висіла з машини, Леонід Самійлович сказав, щоб заждала — проведе до хати, вона побігла, бухнувши й не оглядаючись: «Хіба я з лякливих?» Бігла до хати: її підганяло, є чи ні телеграма від братів, приїдуть, коли? Знайшла на підвіконні ключа. В хаті було підметено й тепло: Богданець постарався. На голому столі лежала прикладена ножем телеграма: «Батько рейсі. Римма». А Борислав і не відгукнувся. Глянула на стіну на фотографії й ударила з пересердя кулачком по столу. Крутнулась, звинулась по хаті, як змія.

Їй було не до снання, не до спочинку. Нагріла на газовій плиті воду, яку наточив і приніс у хату Богданець, і вимивалась, никаючи в самій комбінації. Відчувала, що брудна, осоружна. І лише тоді, коли сполоснула дещо зі свого манаття, наче полегшало. Знайшла свіжу білизну. Напилася гарячого чаю, заварюючи його в чашці. Міцний, чорний, як кава, чай збадьорив і поставив на ноги.

Королько прислав машину рівно о дев'ятій, як домовились. Ліна мовби передбачала, що не дотягнутися до братів — у неї руки короткі, тому й попросила машину зранку. Все ж вона сподівалася на Борислава. Заїхала на пошту — від нього ніякої відповіді. Вона не схотіла його замовляти й звідси балакати з ним по телефону. Хоч сором і не дим... Сіла в машину на заднє сидіння, щоб не розмовляти з шофером, і приїхала до Луцька. Наміняла монет. Вони лежать купкою на приставному столичкові, а вона ніяк не може з'єднатися з Бориславом.

Їй набридло позиркувати на годинник: півгодини товчеться в кабіні. Обличчя палахкотить. Роса на чолі гаряча, мовби скипіла від тих думок, що клекотять в її черепі.

Вона вже давно подзвонила б Євменові — не додому, дома в нього телефону нема, — на роботу, але, як на те, не знає, як точно називається його автопідприємство, під яким воно номером. Признатися, це її ніколи не обходило. Може, Борислав знає? А якщо не знає, допоможе розшукати: в нього не її можливості. Тоді вона з'єдналася б з Євменовим начальством, узнала б, що в нього за рейс, куди він поїхав. Мусить дізнатися, бо нині четвер, а завтра п'ятниця — останній термін, і вона не губитиме своїх днів.

Бориславів телефон не відповідав, був зайнятий або зривавсь.

Може, я щось не так набираю, — сердилась, і повільно, зосереджено, терпеливо і якось аж власкавлено набирала цифру за цифрою. Пішли довгі сигнали.

— Я вас слухаю!

Ліна почула Бориславів голос.

— Бориславку, Бориславку, братику...

Заклацали монети, які з'їдав проковтуючи апарат.

— Голубе ти мій, телеграму одержав? Голубчику...

— А ви гроші й посилку одержали?

— Одержали, одержали. Дякуємо, — обманювала вона,

— Чого ж від мене іще? Чому телеграма?

— Бориславку, рідний, мати захотіла в будинок престарілих. Уже все вирішено. Вона їде в «Палладію».

Клацнула монета. Борислав примовк.

— Куди, куди? Що за «Палладія»? Я ні чорта не розумію.

— Милий, так називається той будинок.

— Оп воно що, а я думаю...

— Що, що ти думаєш, Бориславку?

Клацнула монета.

— Я думаю, що мати правильно робить. Вона правильно вирішила. Це вихід.

— Бориславку, Бориславку, може, вона й ненадовго, може, років на два, поки я не опірюсь, але знаєш, дорогий, рідний, милий, ти мусиш приїхати.

— Її супроводжувати, чи що?

— Ні, ні. Я сама, сама. Тут усе вирішено. Є машина.

— Що ж від мене треба? Я тебе не розумію.

— Твою письмову згоду, згоду усіх нас — тебе, Євмена, мене. Письмову згоду. Не пізніше, як завтра. П'ятниця останній термін. У мене кінчаються канікули. Братчику, пожалій мене хоч раз у житті. Обіцяй, обіцяй, що вилітаєш літаком!

Кладнула монета.

— Мій підпис на цьому, ну, на згоді, чи як воно там, я повинен затвердити тут?

— Не обов'язково. Згоду пиши довільно, а підпис затвердимо в сільраді.

— Вмовила. Вилітаю.

— Почекай, почекай, не клади трубку...

Ліна наполягала, щоб він узнав номер телефону Євменової роботи, щоб розпитати, куди той поїхав, щоб розшукав його. Борислав сказав подзвонити йому години через дві.

Кладнула монета. Він гукнув:

— Тепер ти не клади трубки. Зачекай. Що робити з хатою?

— Що-що?

— Як із хатою?

— Ніяк. Хто її тут купить. Глибинка.

— Веранда, ринва, кришиця...

— Може б, ти згадав кожного цвяха, де його вбив, я витягну і вишлю.

— Цвяхи цвяхами, а ти зроби он як: заповідай хату сільраді, хай зроблять, скажімо, зливний молокопункт, чи хай колгосп поселить молодих спеціалістів. Як собі знають, але ти заповідай. Було б хороше, якби про це писанула райгазета. Обов'язково пришли мені вирізку. Чуєш?..

Вмиваючись потом, вона вийшла з переговорного пункту. Для початку вступила в кафе «Волинь», а потім тинялася, вбиваючи час, проходжуючись по переговорному пункту міжміських розмов.

Борислав Ананійович відгукнувся відразу, назвав номер телефону начальника Гуляйпільської автоколонії й порадив дзвонити самій, бо він збирається на літак.

Не виходячи з будки, Ліна знову припада до коробки телефону. Коліщатко знову закрутилося. На цей раз їй щастило. Правда, невідомий начальник автоколони, яка міститься в далекому, другому кінці України, розмовляв з нею зневажливо, грубо запитуючи, кому шофер Євмен Ананійович потрібен, одначе, взнавши, що сестра і що дзвонить, бо в матері інфаркт, він зволив повідомити: його шофер повіз вантаж у Львівську облспоживспілку й вертатиметься назад з вантажем Білосілецького керамічного заводу завтра, а пайпізніше в суботу. Ліна по довідковому добилася у Львівську облспоживспілку. Сестра, мати з інфарктом — спрацьовували безвідказно. Вона чула, як голова облспоживспілки розмовляв з кимось по селектору: шофер Євмен Ананійович привіз вантаж, вже спорожнивсь і поїхав на керамічний... А далі — все обірвалося. Телефонна лінія на завод була пошкоджена: в горах прошуміла буря.

Сподіваючись, що їй вдасться з Євменом зв'язатися з контори Королька, верталася з Луцька.

Шофер, знадливо усміхаючись, гостинно ввімкнув музику: передавали полонез Шопена. Поки Ліна дзвонила, розшукуючи братів, він устиг підстригтися. Од нього віяло одеколоном «Москва». Він повернув свою гарно зачесану, викладену хвильками голову — Ліна спала на задньому сидінні.

З контори Леоніда Самійловича додзвонитися до керамічного не таланило: лінію ще не відремонтували. В хижці лісника, чи, як її називав Королько, в колибі, чекав обід і вечеря. Ліна випрошувала машину пазавтра: поїде в Білосілля. Леонід Самійлович казав, що вона ставить його в неймовірні умови. Білосілля — в чужій області. Він м'явся, доводив: і так зробив, що в його і не в його силах, — сільрадівські папери готові, на мазі районні, але їх видадуть на руки, коли будуть письмові свідчення братів і сестри. Вона не здалась.

А саме в цей час майор Держінспекції в своєму кабінеті укладав текст злополучної згоди. Потів. Мучився. «Зважаючи на прохання матері, я не заперечую...» — відбувся, зрештою, одним реченням і підписавсь. Хоч і витіювато, але без розмашистості, як завжди. Рука затремтіла. Цей підпис дуже нагадував той самий його ж почерк, коли розписувався під заміткою до райгазети «Промінь», але Борислав Ананійович про це зовсім не думав. Заховавши свою згоду в кишеню, пішов з роботи. Він домовився по телефону зустрітися з Людмилою на вулиці, не заходячи

додому. Вона працювала завідуючою дитячим садком. Вони зустрілися так, як зустрічалися колись, виходячи на побачення. Борислав Ананійович з'ясував, у чому справа. Людмила погодилась: його матері, а її свекрусі, звичайно, щонайліпше буде в будинку престарілих — вона справжній молодець. Що їй робити в них? Якби вони її забрали, вона відразу померла б, а так поживе, потішиться світом. Борислав Ананійович мусив показати дружині згоду: вона не знайшла в ній нічого зайвого і сказала, що відвозити йому її не випадає, ану ж провідають? Головне, щоб тут ніхто, жодна душа про це не знала, й викликалась летіти сама. Він теж заздальгідь обмізковував, як поступити. Їй летіти — звільнитися з роботи, а у Валерки канікули. Він і полетить до бабусі — ніякої підозри.

Змовившись, вони переступили поріг своєї квартири. Їх зустріла бравурна музика — Валерик крутив вітчизняний магнітофончик.

За родинним столом батько й мати йому з'ясували, що треба летіти літаком з відповідальною місією: бабуся хоче жити в будинку престарілих. Така її воля. Ослухатися не може. Мати й батько наперебій доводили, що бабуся права. Юнакові це втомкмачування видалося зайвим: йому ніколи не могло й стукнути в голову, щоб бабуся в хустині, в підтиканий спідниці, в розтоптаних, викривлених шкарбанах могла жити в їхній квартирі. Її колись для годиться прописували, вона трохи, наїздом, жила на старій квартирі — няньчила його чи ні, та це мусила була зробити, бо як же вони одержали б оці пенати, де в нього з малолітства своя окрема кімната. Що в цьому лихого? Головне, щоб законно. Батько пообіцяв йому за здійснення, як він висловився, цієї операції, японський магнітофон. Мати обіцянку підтвердила. Вони показали йому складену вчетверо згоду, яку має передати тьоті Ліні, але він на неї й не глянув.

Квиток замовили телефоном. Літак вилітав о п'ятій ранку.

— Доберешся в село на таксі. Година льоту, три години на таксі, а ось гроші. Звикай, синку, до військової дисципліни, — напучував батько, даючи йому гроші, розкинувши їх віялом.

Валерка ніколи таких грошей в кишені ще не тримав, — його чекав японський магнітофон — був готовий летіти і на Камчатку...

В зв'язку із завтрашнім Лініним виїздом у Білосільці учта в хижі-колибі не тривала й до півночі.

Королько підвів її до хати, розвернувся і дав прощальний сигнал.

Розбита й знівечена, вона увійшла на веранду, не зауваживши, що темно, а двері відчинені.

Переступила хатній поріг — коло грубки хтось сидів і курив. Плечистий, кострубатий. Він відразу кинув недокурок у грубу, підвівся.

— Сіла, тютя, сіла... — присідав, розкинувши руки, ніби зібрався її ловити.

— Богданець, ти здурів! — крикнула вона, шукаючи рукою на стіні вмикача.

— Сіла, тютя, сіла...

Блиснуло світло. Ліна вхопила зі столу ножа, яким прикладено телеграму.

Богданець, присідаючи й розкинувши руки, пропустив її до середини, розвернувся коло порога й наступав на неї. Його могутні руки, здалось, були від стіни і до стіни, а великі зуби жовтіли.

— Корольку, будьте спокійні, можна, а мені зась!

Світло погасло — Богданець зареготався.

Він погунав з хати, а його регіт стояв у темряві.

Ліна принишкла. Втихли Богданцеві кроки — ніч реготала їй в обличчя.

— Шалапут! — процідила крізь зуби. Скинулась і зайшласть істеричним сміхом.

Пересміялася — вляглась і спала.

Спала й Мар'яна. Новина про «Палладію» проникла в лікарню. Палата сприйняла її по-різному: хто засуджував Мар'яниних синів і дочку, молоде покоління взагалі, бо воно не хоче пам'ятати про обов'язки, а хто казав Мар'яні, що в будинку престарілих куди лучче, ніж жити з котом, а як бог дасть, то там ще й заміж вийде: було б здоров'я!.. Розвиднювалося, але вона барилася вставати.

Дніючи, за вікном спальні повільно розсіювалася невиднота, Ліна вже була готова в дорогу, як постукано в двері. «Шофер чи Богданець?» — спало на думку. Двері скрипнули, розчиняючись без її дозволу. Шапка-вущанка, шинель. Молодик зупинився, кинувши головою. Вона його не впізнала й здригнулася.

— Тьютю Ліно! — озвався він юначим неотвердлим баском і відразу зробив їй, хоч і плаский, а комплімент: — Мені завжди імпонувало, що в мене така молодесенька, така вродлива тітонька. Здрастуйте, тьютю!

— Валерка! — кинула здивовано Ліна й схопилася: — А батько?

Він поважно ввійшов у хату. Приємно посміхаючись, непомітно, але пильно розглянувшись на всі боки, самовпевнено розкинув попи шинелі, добув з кишеньки кітелька пакетик у конверті й подав їй.

— Батько доручив мені передати це вам. Служба не дозволила йому з'явитися особисто,— випалив не моргнувши оком і цокнув каблуками.

Ліні в очах майнуло темне, вороже: губи зловтішно скривилися, біло, хижо, блиснули гострі зубки. Її лице, не приховуючи іронії, промовляло: «Ясно!..» Вона мовчки взяла складеного вдвоє конверта, щоб покласти собі в сумку, і не слухала, як Валерик летів, як добирався на таксі.

— Тьоть Ліно, а бавушка? — запитав курсант. Він звик з дитинства називати бабусю Мар'яну «бавушкою».

— Де їй бути? В лікарні.

— Тьоть Ліно, а я і не знав.

У двері знову постукали — шофер.

Ліна розпоряджалась: скоро надійде Богданець. Управившись по господарству, він повезе молоко.

— Поїдеш з ним, забере те «бавушку» з лікарні,— наказувала Валерика.

— Слухаюсь, товаришу старшина! — заляцав своїм нетвердим баском молодик.— Доповідаю: курсант Валерка голодний. Йому належить вечірнім рейсом повернутися у розпорядження головнокомандування. Квиток на літак у нього туди й назад! — Він виструнчився й цокнув каблуками.

— Курсанте Валерка, ви привезете «бавушку». У вашому поверненні в розпорядження головнокомандування вечірнім рейсом я не сумніваюся. Ікте, що знайдете: холодильник до ваших послуг. Виконуйте!..— Ліна вже зібралася рушати за шофером, та вернулася, пішла у світлицю й кинула на стіл материним паспортном.— Зайдеш, Валерика, на пошту, відбереш гроші й посилку, які ви прислали,— сказала примирливо і спокійно.— Повідомлення десь он там, на підвіконні.

Валерик провів її лише до дверей і вернувся до холодильника.

Королько дав не «Волгу», а «бобика»: хто зна, як добиратися у ті Білосільці, до яких буря пошкодила телефонний зв'язок?

Шофер, третій калач, вів машину, як бог. Дорога летіла — розлягалися краєвиди.

Ліна сиділа поруч з ним на високому незручному сидінні й трималася за поруччя. Її не обходив Борислав: його

агода в сумці. Вона не згадувала підтягнутого, хитрого й тямущого Валерика, подібного на свого батенька. Думала, як би не розминутися з Євменом. А коли, заправляючись, шофер узнав, що з Білосілецького керамічного заводу іншої дороги, крім Львів — Київ, нема, вона уважно вдивлялася в кожен зустрічний вантажник і просила пригальмовувати.

Шофер її не дуже слухався: він знав, у якій області Гуляйполе, а тому казав, щоб вона дивилася на номери машин: їх легше доглянути, ніж упізнати, хто за кермом.

Поки вони гнали, долаючи другу сотню кілометрів трасою Київ — Львів, яка почалася для них з Дубна, шофер Євмен Ананійович душив комара в голубуватій кабіні своєї «Колхиды».

Йому повезло. Він мав забрати керамічні каналізаційні труби. Навантажити їх не було кому, бо вантажників організували підіймати повалені телефонні й телеграфні стовпи. Знайшлась ліва робота: він возив якомусь гуцулові цеглу, зробивши дві ходки. Продукцією керамічного його завантажили пізно ввечері. Євмен Ананійович засидівся в чайній, поки її не зачинили. Документи були в нього в кишені. Він трохи поспав, але, не чекаючи ранку, виїхав з Білосілецьців, сподіваючись, що хміль уже вивітрився. В кабіні його відразу розморило. Він почав пити мінеральну воду, дудлячи її прямо з пляшки. Випив одну, викинувши пляшку через вікно. Взявся за другу: його все одно смоктало, підводячи живіт, а в голові туманилося. Він сказав собі: я наче з-під ціпа, в роті як у курилці, — погане діло. Вибравшись з Білосілецьців і не дотягнувши до траси Львів — Київ, зминув на бруківку в сосновий гайок і, заховавшись за соснами, захропів.

Шофер Леоніда Самійловича і Ліна тут його і прогавили.

А тим часом Валерик і Богданець привезли на возі разом з порожніми банками бабусю Мар'яну. Валерик забрав з пошти гроші й посилку. Бабуся не знала, де посадити внука, і сама заходила, заметушилася. Внук відразу ж простягнув їй пашпорт і гроші, але вона завідагалася.

— Дитино, вони мені не потрібні.

Валерик хвилинку повагався і запитав:

— Бавушка, а якщо я візьму собі, ви ні батькові, ні матері не скажете? Ніколи?!.. — й ковзнув на неї, мовби стишаючи її очима.

— Бери, дитино, а я і на страшному суді не проговорюсь. Христом-богом клянусь! — і перехрестилася.

Він спокійно ткнув гроші до кишеньки, в якій привіз батькову згоду, й заходився відкривати посилку.

— Бавушка, лимони, апельсини — ти бачиш?

— Бери і їх, внученьку.

— Ні, бавушка, це тобі на дорогу, а я візьму хіба одним-одну апельсинку в кишеню. Мені теж треба квапитись.

Поки вони отак розмовляли, Ліна даремно випитувала на керамічному, коли виїхав Євмен Ананійович. Не знайшовши від нього й сліду, впала у розпач: шофер радив гнати й прасувати трасу. Якщо правда, що він поїхав, то вони його наздоженуть або в Корці, або в Новограді-Волинсько-му: далі ніяк не втне.

Коли «бобик» проскочив роз'їзд на сосновий гайок, Євмен Ананійович не прокидався: щасливий — йому ніщо не снилося, його ніщо не мучило на куфайці під брезентовим дощовиком. А прокинувся від заливистого цівкання.

— Ти бач, це ж синиця! — вимовив уголос. — Гострить пилку на весну. Наче сіла мені над вухом і гострить!

Він ще трішки полежав, слухаючи синицю. Устав — у голові ясно, тіло легке. А коли вточив з радіатора води й умивсь, сказав:

— Тепер можна в дорогу.

Витяг з гайка, вибрався на трасу — машина грала. Повний кузов, повний причіп, але вона грала. І йому все здавалося, що синиця сидить йому над вухом — співає, вістить весну. Домчавши до дорожнього знаку «ложка-виделка», почав гальмувати. В ідальні підкріпивсь і помолодів.

Почалися волинські, рідні краєвиди. Синиця, здалось йому, зацівкала ще миліше. Виїжджаючи з Гуляйполя, він мав намір вступити до матері, напросившись у цей рейс. Побуде суботу дома, спочине...

А бабуся Мар'яна виряджала внука. Він приїхав голіруч. Як не відмовлявся, папакувала йому в авоську сала, яєць. Провела його на дорогу.

— Бавушка, держись! Держава тебе не забуде. Ти будеш як у санаторії, — запевнював хлопець.

— Та вже як буде, дитино.

— А... — тут він мацнув себе за груди. — Мовчок!.. Це паша тайна.

Вона припала до нього, обцілувала його: не могла відірватися.

— Бавушка, чого плачеш? Держись! — вихопився Валерик з її обіймів, щоб ловити попутняка.

Вона стояла — не бачила за сльозами світу й перехрестила йому дорогу...

«Колхида» з причепом звернула за Дубом на Луцьк. Що мені той гак — двісті кілометрів, думав Євмен. За сидінням, у багажнику він віз чорну вовняну хустину, яку вчора купив у Білосільцях, — подарунок матері. А ще віз кілька пляшок «запридухи» — доброї самогонки, заправленої бальзамом, що їх подарував гуцул. Пляшки стояли в дверній кишені, прикриті паклею. До «запридухи» він і не доторкнеться: буде чистий, як скло. Може, щось допоможе матері. Як вона там, стара, пропадає?

В'їжджати у місто він не міг: ішов по об'їзній, яка довела до автостанції. Зупинившись, оглянув вантаж, колеса, бупнувши їх носками черевиків, і подався у станційну перукарню. Тут довелось почекати, і Євмен зміркував, що не лише він такий хитрий — інші теж хочуть появитися на очі рідним і близьким не ткнувшись рилом у болото. Він попросив змити голову, попросив компрес і залишився дуже задоволений: шкіра на обличчі аж синіла, обридлий чуб мовби погустішав, пахло одеколоном. Не подобалася брудна сорочка з поймаканим коміром. Полізши рукою в кишеню, намацав гроші. Забув про них з учорашнього вечора. Грошей набралася повна жменя — карбованці й трояки: мабуть, здачі з грубих куп'юр, якими розплачувався в чайній. Не вагаючись, Євмен рушив в універмаг. Вибрав сорочку, галстука. Переодягнувся в кабіні для примірок, залишивши там заходжену сорочку, бо вона вже посіклась. Грошей ще залишилося. Він заробив їх на дурняка, тому не жалів. Купив полотняну, з емблемою лося, сумку, напакував її хлібом і булками, прихопивши півдюжини «пепсі» — чим не подарунок для матері? — вирулив з автостанції і, заправившись за містом, узяв курс на Лісову Бучу.

Худючого, кощавого, його похитувало за баранкою, але не вступав у придорожню їдальню — чухрав додому.

Машина повзла серед лісів і полів. Йому знову начеб над вухом цівкала синичка. Вона мовби цівкала зі знайомих урочищ — Буценя і Рідкодубів, що пасемкували в Цуманцину. А коли перетинав місток через Скалку, яка текла до Стиру, розмяк і розімлів. Синичка не втихла, — його душа озвалася на її голос, і Євмен запитав самого себе, що скаже матері.

Він опустил бокове скло. Повітря ласкаво залоскотало йому обличчя, шию. «Я скажу мамі, — зауважив у думці, — що ми з Нінель помирилися, що я вернувся з гуртожитку і ми — Римма, Нінель і я — живемо сім'єю».

З кожним новим кілометром, з кожною позначкою нового населеного пункту, який йому втямки, він все дужче й дужче запевнював себе: Римма, Нінель і я живемо сім'єю...

З гори відкрилася Лісова Буча — селище на обох берегах маленької Скалки, і він анітрошки не сумнівався, що скаже матері.

Пригальмовуючи машину, втишуючи перед селом її і себе, з'їхав на обочину і зупинивсь перед батьківською хатою. Вимкнув мотор, мить посидів, відкинувшись від керма, потім дістав згорток з чорною хустиною, підхопив сумку з хлібом, булками, пепсі й молодецьки вискочив на землю. Оглянувся, перед його причепом зупинявся заболочений «бобик». З нього на ходу вискакувала Ліна:

— Ти ось де, а я тебе на трасі ловлю! — гукнула.

Євмен нічого не міг второпати. Обидві руки в нього були зайняті.

Переминаючись з ноги на ногу, йдучи їй назустріч і глупувато усміхаючись, почав:

— Сестро, а ти знаєш: ми з Нінель помирилися... — І розкинув свої зі згортком і сумкою руки, щоб її обняти.

Ліна аж скипала, щоб накинутися на нього криком, — його слова її обеззброїли. Ухиляючись від братових обіймів, сердита, як ніж, прижмурилась, покусуючи губи: кого він оббирає дурнем? А телеграма від Римми?

— Ходімо. Є діло, — сказала з натиском і, махнувши рукою шоферові Королька, щоб стояв і чекав, швидко пішла до хати.

Євмен, все ще нічого не розуміючи, глянув на шофера. Той, підсвистуючи, наслідуючи мелодію «Мой адрес не дом и не улица...», заходжувався протирати вітрове скло. Євмен скроїв кислу міну і спрямувався до хвіртки.

Йому назустріч бігла мати, наставивши руки.

Він спинився, припадаючи до неї грудьми, силкуючись обняти її своїми зайнятими руками.

— Мамо, а ви знаєте: ми з Нінель помирилися... Ось вам! Це від Нінель! Від Римми! Від невістки і внуки, — забалакав він, не передихаючи, шпарко й захоплено.

Мати підвела на нього свої очі — на його щойно куплену сорочку, галстука й не проронила ні слова.

— Ви мені не вірите? — загорлав, розсердившись не на жарт, Євмен. — Римма, Нінель і я живемо сім'єю... Чуєте: живем! Я так сподівався, я покладав таку надію, що ви цим утішитесь, а ви не вірите...

— Де ти, Євмене, взявся? Чи тебе саме небо послало? — запитувала вона. — Певпе, голодний, сину? А в мене ні обі-

ду, ні чогось гарячого... Не до того, Євмене. Та вже добре, що ти приїхав. Ліна шукала тебе не перестаючи.

— Голодний, я голодний як вовк! — крикнув він і спохмурнів.— Що у вас тут коїться? Я ні чорта не петраю.

Мати впровадила його до хати.

Ліна сиділа одягнена за кухонним столом, барабанячи об нього пальцями. Вона сказала, щоб Євмен сів, але він стояв, ткнувши сумку і згорток матері до рук.

— Як хочеш! — кинула йому й коротко оповіла, в чому справа. Вийняла, показала й розгладжувала згоду, яку написав Борислав і привіз Валерик.

Показала й свою.

— Сідай і пиши. День кінчається. Треба встигнути.

Він стояв непорушно — кощавий, невисокий, як обрубаний телеграфний стовп. Хитнувся, мовби викопавсь із землі. Замахав руками. Затупотів. Ніколи того не буде, ніхто його не присилув, щоб відрікався від матері! І кричав: чи в того хитрогузого Борислава нема квартири! І настував на Ліну: чому їй не доглядати матері?

— Порву, знищу всі ваші папери, курви й нелюди! Де це видано, щоб матір віддавати в дім перестарків?! Я вас навчу, як жити! Я вам покажу «Палладію»! — і накинувся на Ліну.

Він не встиг. Між ними стала мати.

— Діти, діти, не сваріться. Ніхто з вас не годен довести мене до ямки.

— Та вгомонись! — гримала сестра.

Він поскакував і лютував.

Ліна запхнула собі згоди в сумку, знайшла на підвіконні серед газет телеграму від Римми й упекла його за живе:

— Брехло! Розп'якався, що помирився з жінкою. Ось телеграма. Читай.

Євмен обпав.

Він посірів і позеленів.

— Якщо ти такий добрий, чому не візьмеш матір до себе?

Він стояв і входив у землю.

— Залишайся і живи тут! — ехидно казала Ліна.

Він не витримав:

— А вантаж? У мене накладні,— прохопивсь, вбагнув: не те йому треба було казати, не те, але що?.. Обм'як, мовби спорожнів. Худючий, він зробився ще кощавішим: у куртці, штанях, а як у мішку.

— Сину, дитино, ми тебе так чекали. Не роби шуму.

Сідай і зроби, що належить. Це кажу тобі я, я — твоя мама. У нас нема виходу.

Євмен мовчазно скрипів зубами — кулькова ручка вислизнула з пальців. Ліна диктувала.

Ліна доєднала і його листочок до зашканих у сумку.

— Ох і нап'юся! — ухопився Євмен за голову. — Ох і нап'юся, мамо.

— Повернуся не раніше, як у понеділок вранці, — сказала Ліна. — Ви, мамо, будьте готові, — і забралась.

Євмен сидів, як після лазні. Встав, приніс у гранчастих пляшках «запридуху» й почав пити склянкою.

— Не пий, сину.

— Мамо, пече!..

Мовчав і пив. Пив і мовчав. Він пив з п'ятниці на суботу. Ходив селом і садив себе кулаком у груди — роздирав сорочку:

— Віддали! Зацурали! Зреклись! — Пропив суботу і пив із суботи на неділю.

Богданець приволік його після півночі на своїх плечах, звалив на веранді й, сам п'яний, розказував анекдот:

— По-отяг, хех, син на санчатках батька в провалля. Узяв із собою свого хлопчика. Допер і скинув батечка разом із санчатами. Гу-урр!.. — і будьте спокійні. А хлопчик: татку, татку, нащо ж ти і санчатка викинув? Бо вони, сипочку, нам уже без надоби. Хе-хе-хе... А як ти, татку, по-старієш, де мені тоді санчатка шукати?..

Мар'яна до світу латала Євменові сорочку, чистила і прасувала штани. Почистила куртку й черевики.

Він проспавсь і напився розсолу.

— Поїду, мамо.

— Ідь, сину.

Вони обнялись. Євмен обцілував матері руки, а мати поцілувала його в голову й перехрестила.

Була рада, що він уже поїхав. Забалакувала із Соньком, він їй вуркотів, і вона збиралась. Пригадувала, аби чогось не забути, і задалегідь зняла зі стіни у зашкленій рамці фотографії свого роду.

Богданець не відмовився забрати кабанчика, курей і кролів: вона дарувала це йому в спадок. Покликала і його матір. Завела в підвальну комору й показувала, скільки надбала всякого насіння.

— Посієш, зійде, як щіть. У мене жодної нездалої зернини нема!

Ще не стара, але згорьована молодиця в терновій про неділю хустині казала:

— Тітко, це ж ви як живцем у могилу!.. — І запевнювала: — Я посію і ваш город, і свій, будьте спокійні. А як зійде, як підніметься, як запахтить, ви і повернетеся, бо я, бо я... — й не доказала.

— Трудно, — тихо вимовила Мар'яна.

Богданцева мати сплакнула й побігла.

Потім приходили, щоб попроситися, сусідки, з ким працювала в ланці. Всі в чорному. Цілувалися навхрести у лице, цілували одні одним руки і відходили.

Мар'яну боліло серце. Вона напилась і наковталася ліків: було того добра і в пляшечках, і в коробочках.

Вночі їй згадалася Генця: війна — кругом обліг німак, а свекруха при смерті. Мар'яна згадувала, як легко помирала її добра свекруха Генця — її останні слова. Апань десь на фронтах: од нього ні слуху ні духу — сама призривід ворогів: «Советничок», а Генця вела своє останнє слово: «Ананько повернеться, він все одно повернеться, бо він мій син. Я його чекатиму петлінна у землі. А як він повернеться, хай прийде, стане й поклониться могилі, тоді я розчинюсь у землі, щоб вам усім на ній не було тісно».

А опісля Мар'яні снився сон: вона, сини, дочка, внуки — всі перетворилися на дітей і стоять у білих сорочках гуртком під хатою. Анань пильно дивиться на них через вікно — він один не змалився, не перетворився на дитину, а такий, як повернувся з війни. У брезентовому плащі, голова в башлику — пильно дивиться, а вони йому колядують: «Добрий вечір тобі, папе господарю...» — в білих сорочках.

Вона не прокинулася, поки не над'їхала і не розбудила Ліна.

Швидко виносили, пакуючи в багажник, речі. Мар'яна спровадила Ліну, сказавши: «Я зараз, доню...» — і припала, як до живих грудей, до груби, цілувала двері й одвірки, вклонилася куткам, подивилася у вікна: звідала режими і війни, радість і втрату любові, щастя і лихо від дітей, входуни і виходуни з хати...

Ліна прихильно, чуйно взяла її під руку. Тулячись одна до одної, вони неквапом ішли стежкою від хати. Потім Ліна чемно відчинила задні дверці «Волги», сама вмести-лась поряд з матір'ю, знову лагідно взявши її під руку, ще прихильніше, ще чуйніше — тісно до неї прихилиючись. Машина рвонула з місця. Звідкись узявся Сонько: наважився перебігти їм дорогу. Стукнуло — «Волга» не зупинилася.

**Світова
Верба**

Безсирітська казка

*Казка починається з хлопчика,
що народився у безбатьківстві.
Згодом народилися дівчатка:
спочатку одна, а потім — друга.
Вони так і жили в безбатьківстві —
з матір'ю-одиначкою. Про це і мова.*

Сигналіть різкий, байдужо-металевий електродзвінок — дитячий майданчик заворушивсь, завирував. А Ганько сидить у піску. Довгі звуки вливаються у вуха і начеб прошивають своїм деручким струмком: він — незворушний.

Марунька і Таська покидають бабраться в піску. Марунька копала й копала криничку, а криничка засувалася й засувалася. Дівчинка з того сміється — її сміх хрумтить на білих зубах. Таська робила й робила пасочки, а вони розсипалися й розсипалися: вона реве, аж захлинається — плач вихлюпується з рідкозубого рота, бо в неї ще не всі ризунчики вирости.

Ганька анітрохи не доймає ні сестрин сміх, ні сестрин плач.

Електродзвінок раптово пролунав, раптово і втих: закінчувався день. Одна Ганькова брова звелась угору, друга, присівши, спохмурніла: хлопчик дивився — бачив і чув, як нестримно загаласувала дівчора, зіскакуючи з гоїдалок, шурхаючи з гірок, покидаючи цяцьковий замок. Всі, кому додому, всі, за ким хтось мав прийти, сипонули розсипом, навперейми, кинувшись до залізних воріт, до прутастої огорожі, а хто на круглодобово, — збились, притихли й, оглядаючись на хатку на курячій лапці, смирною черідкою одступали до парадних дверей, у яких стояла вихователька. Жвавий рух, колотнечу, невгомін і те, як меткі забіяки, кинувши надію пробитись до воріт, вистрибом почіплялися на прутастій загорожі і загорлали, що вони ось тут, і прив'ялих, начеб скривджених, начеб ображених круглодобовиків, і строгу, в білому халаті виховательку, і сам двоверховий, присадистий диткомбінат — усе-все спостеріг Ганько. Чорноголовий, великовухий, він сидів на колінах — лобастий опецьок. Зведена вгору брова пригнулася, спохмурніла, розрівнялася, а під ними, у чорних очах, кипіла наївна і смішна хлопчача впертість: він і знає і може.

— Смійся — продавай зуби, — сказав Маруньці, а меншу втішив: — Буде завтра, я допоможу — напечем пасочок... Не реви!

Таська схлипнула, перепитавши його: «Правда?» Її ще повні сліз очі зелено заблимали. А Марунька гоїдалася від сміху.

Повагом підіймаючись з колін, Ганько наказував Маруньці й Тасьці, щоб збирали лопатку, совок, відерце й мисюрочки. Він їм допоміг і поставив зібране у відерце начиння під грибок. Тоді вивів з піскового майданчика Таську й почав обтрушувати її. Сіпонував поділок платтячка, повибирав пісок з долоньок, зметнув його з колін, дмухнув на голову й своїм мізинчиком заліз їй у вуха. Таська не рюмсала: боялася, а потім він був таким уважним і лагідним, що зовсім не робив їй боляче. Перевзував — наставляла ногу. Вона поверталася в його руках, як нежива.

Марунька сама вибралася з піску — перевзулась, зіскочила з дощаного бар'єрчика і застрибала на асфальті, присідаючи і підплигуючи. Закрутилася дзигною на одній нозі, роставивши руки, — сині очі з-під чубка кресали повітря, кажучи: «Я — чиста!» Ганько все одно заліз своїм мізинчиком і їй у вуха, полоскотав, хоч вона й не давалася, випорскуючи йому з рук і заходячись від сміху. Він не переставав її вкоськувати, поки не підсмикнув і не розрівняв на ній плаття.

Нарешті й сам вибрався з піску — витріпував його з футболки, вимітав з шортиків. Опорядившись, простяг руки. Та перш ніж подати одну руку Тасьці, а другу Маруньці, він погладив їх обох по головах. Його долоні начеб ненароком торкнулись їхніх гривок. Зелені й сині очі звелись на нього.

— Ну, чого? — лхинькнув він.

Сестри взяли його за руки, й вони пішли.

Парадне диткомбінату вже було зачинене — ні круглодобовиків, ні виховательки. А у воротах, за огорожею — тлум: батьки і матері розбирали дітей, дідусі й бабусі — внуків.

Ганько вів за руки сестер. Таська біла. Марунька темно-руса. А він чорний — посередині. Тасьці минув другий, Маруньці вже під четвертий, а Ганько мав шість років.

Вони йшли уповільнено, навіть чинно — крок за кроком, щоб Таська не напружувалася, дибуляючи й перекидаючись на своїх німіцких ніжках. Так і підійшли до воріт. Тлум роздавсь, розступився. Держачись за руки, тісно притулившись одне до одного, вони пройшли через ворота. Так і пішли собі далі.

У Ганька на шиї, на поворозочці під футболкою висів мідний ключ.

Іти їм додому близько: диткомбінат у тому ж кварталі, що й їхній будинок, не треба перетинати вулиці.

Держачи дівчаток за руки, хлопчик кидав навсібіч підлобисті позирки. Вони ступали тротуаром, але на заїзді в їхнє подвір'я в будь-яку мить могла з'явитися машина. Дівчатка були безпечні, безтурботні: хлопчик мусив їх пасти, як дурних овечок.

Він зупинився, не пускаючи ні Таськи, ні Маруньки до краю тротуару, до брівки, притискаючи їхні руки собі до боків, і пильно стежив за заїздом — на громохку вулицю й у пащеку дворища.

— Побігли! — шепнув. Шарпонував сестричок за руки й швидко переводив їх через заїзд на тротуар, який кружма огинав будинок. Вулиця шуміла, гучала, гриміла тролейбусами, автобусами; в старшої чи меншої дівчинки міг розстєбнутись сандалик; Ганько про все це пам'ятав — він вільно, розмашисто перетинав заїзд; Марунька й Таська міцно, до хрусту, вчепилися йому за руки, а він теж міцно, до хрусту, втримував їхні пальчики, аж йому пітніли долоні,— переносив сестричок начеб на крилах.

Тасьці й Маруньці дуже подобалося — летіти як на крилах. Притамувавши дихання й опинившись на тротуарі, вони весело, солодко верещали й благально-сумовито дивились на заїзд: от якби Ганько та перемчав їх назад, потім ще раз, та хіба йому до дурниць?

На один мент відпустивши Маруньчину руку й помацавши пальцями ключа, чи на місці — на грудях, він уводив вередух у дворище, не забуваючи, щоб Таська йшла ліворуч, коло будинку, а Марунька праворуч, до краю тротуару.

Дворище було залите суцільним асфальтом, нерівним і поребrenим. Воно впиралося в прямовисну, стрімку й високу стіпу, замуровану чорними й червоними брилами граніту. Поверх тяглася сіра бетонна загорожа — там стояло автогосподарство. Зашита гранітом стіна повсякчас сльозила, відганяючи мастилами. В дворище ніколи не заглядало сонце. Тут було нанесено розмітку для стоянок автомашин. Тут було вкопано залізні стовпи для сушіння білизни. Ганько знав не лише кожний куточок і закуточок на цьому дворіщі: він знав, де бойлерна, де щитова їхнього будинку — мати працювала спочатку двірничихою, а тепер прибиральницею.

Йдучи тротуаром, хлопчик і дівчатка поминали одне парадне, друге... Вони жили в останньому, п'ятому парадному. Закруглюючись, їхній будинок майже підступав до

такої ж високої кам'яниці. Їх розділяв неширокий виїм, але він був замурований: проходу тут не було. Правда, дехто видирався на мур і хвацько перемахував на вулицю. Ганько теж пробував — йому не вдалося. Марунька з Таською не могли про таке й думати, і тому він тут, у закуті коло свого парадного, був за них зовсім спокійний. Відразу ж відпустив їх од своїх рук і почав витирати спітнілі долоні об шортики.

Недалека була їхня дорога, а всі троє втомилися.

Вони стояли, малі, перед велетенським багатопверховим гігантом — перед кам'яною таємною книгою людського буття.

Таська зробила дашком долоньку й задерла вгору голову.

— Не дивись,— сказала їй Марунька.— Голова закрутиться.

Якби Марунька цього не сказала, Таська й сама перестала б витрішкооко вертїтися перед будинком. Тепер вона робила навпаки: спиналася на пальці, випендрювалася і поїдала своїми очима висоту, аж їй справді паморочилося в голові.

— Неслух,— буркнула Марунька й насупилась. Вона надулася й наперекір сестрі почала дивитися на землю, пускаючи свої очі зизом.

Ганько лиш усміхнувся, блимнувши на них обох: тут, у закутку, ні автомобілів, ні мопедів, хай собі бавляться, як хочуть. Його круглотворе, смягляве обличчя, торкнуте уємішкою, стало привітно й лагідне — ямка на бороді поглибшала, запромінилась.

— Радуйся, дерево! — промовив він.

Він промовив це із внутрішнього поштовху. Приязню і тепло. Його приязний, тихий голос вийшов із самого серця.

Він мовби привітався з кимось найріднішим.

Таська кинула продавати витрішки. Марунька кинула супитися індіком. Вони почули, що сказав Ганько,— його зворушливий голос. Метнувшись, вони поставали коло Ганька з обох боків і проказали те саме що й він,— Марунька твердо, іскристо вимовляючи «р», а Таська шепеляво:

— Р-р-ладуйся, дел-р-рево! — в один голос.

Перед ними стояло деревце.

А вони — перед ним.

Воно росло в глухому закутку — між двома кам'яниціми. Було тонке, певисоке, але кучерявеньке серед обличкованих стін, які мурувались до неба.

Ганько поклав одну руку на плече Тасьці, другу — на плече Марунці й пригорнув їх до себе. Він розм'як, як м'якушка. Й оповідав:

— Коли я був зовсім малим і коли вас ще не було на світі, то я сам ходив у диткомбінат. Мама відводила й приводила. Вона ніколи не залишала мене на круглодобово. Навіть у'яслах. Тоді вона зранку мене відносила, а ввечері забирала.

Він це казав, а деревце стояло перед ними.

— Мама ніколи не приходила за мною з порожніми руками,— вів Ганько далі.— Мама завжди щось приносила — пиріжок з начинкою або медяник, пряник або тістечко із заварним кремом, пундик або просто карамельку... Я ніколи не забуду тих пиріжків, спечених на олії, начинених картоплею, горохом, капустою, а інколи й потрошками. До всяких там пундиків-марципанів — до солодкого я байдужий. Та все ж мені здається, я певний: нині і завжди, і як постарію, то і перед смертю, як тільки-но почую запах печеного пиріжка, дух пряника або медяника, як тільки-но нагляну дешевеньку карамельку, ну, подушечку, мені перед очима з'явиться наша мама.

Він оповідав, а деревце стояло перед ними.

Хлопчик замовк і на хвилику задумався. Його смагляве обличчя потемніло. Ямка на бороді поглибшала.

Дівчатка заворушилися у нього під руками, забуцали його своїми лобами попід боки: цікаві!

Він зітхнув і казав:

— А одного разу мама прийшла за мною і нічого мені не принесла — ні пиріжка, ні тістечка, ні медяника... Навіть цукерочки-подушечки — нічого... Я розревівсь, а мама вговтувала: зачекай — ще день до зарплати, всього день. Я ревів, як теля... Це було напровесні. Починалась весна. Я ревів — мама теж плакала. Раптом схопилася і зі сльозами в очах мені: «Невдячний! Хіба ж я тобі нічого не принесла? А ось!» — вона тримала в руці вербову гілку. Я скинувся: вихоплю в неї з руки ту гілку, потрощу на друзки, тільки вона її й бачила. Мама не дала. Я підскакував і підплигував, а мама піднесла гілку вгору. «Дурнику, стривай, ми її посадимо!» Я побачив: сльози в маминих очах сміялися. Її сльози сміялися й капали мені на голову — на мій гнів і на мій розпач. Я був такий дурний. Мама вела мене за руку, а я ледве плентався. Прийшли до свого парадного й не вступили в квартиру. Я вже не пам'ятаю: мама якимось залізом а чи голіруч виважила із землі он там тротуарну плиту. На її місці ми й посади-

ли вербову гілку. Того вечора я сам її підлив. Ми підливади її щодня — вона й прийнялась.

Ганько скінчив, а перед ними стояла кучерява вербичка. Тісно сиділи бетонові тротуарні плити — до брівки-бордюру розлягався сірий асфальт. Спадала вереснева спека (котилися останні дні гарячого літа), і надвечір'я пашило надмірно розпеченим бетоном, залізом і склом. Непорушна задуха міста, просякнута чадним димком вихлопних газів, заводських і фабричних труб, навалювалася й сюди, у затінене дворище, і зависала непорушною імлюю. Не відчувалося повіу близьких парків і далеких замиських гаїв — велика могутня ріка, на берегах якої зародилося й росло місто і яка текла до великого моря, теж не могла остудити задушливої спеки. Все ж вона поїла своїми водами людей, машини, дерева і навіть бездушне каміння. Ця ріка напувала й цю кучеряву вербичку, тому не дивно, що вона живе.

Хлопчик витер долонею смагу зі своїх губів і знову поклав руку на плече сестричці. Дівчатка облизали язичками свої прив'ялі губи й просили очима, щоб брат не мовчав, щоб оповідав ще.

Обнявшись, вони стояли й дивилися на деревце, а деревце стояло і дивилося на них: диво-деревце. Воно ще звалося: вербина, раїна...

Хлопчик оповів, що його ще називають вербиною, раїною. І казав: була гілочка, а взялася корінням, розпустила листя — такі плакучі кіски. Була низенька, сиділа, як у вазоні, а дивись — вже вища нього, бо дерева ростуть швидше, ніж люди, й бувають куди довголітніші. І хотів оповідати про те, що поки росте деревце, його гілля підпирає небо, під його віттям пробувають люди, а його коріння тримає землю. Та це було ще не все... Він мав казку, а жити треба було реальністю.

— Синочку!... Донечки!..

Вони й не спам'яталися — до них ішла мати.

Ганько тільки й устиг шепнути на вухо Тасьці й на вухо Маруньці, що нинішній день — перед зарплатою, як, крім матиного голосу, вони почули й швидку материнську ходу... Зраділи, сполошилися, пооберталися — мати наближалась стрімко й вигойдливо.

Вона йшла асфальтовою доріжкою, а не тротуаром. Стукотіли стукалки, шурхотіли вишмулянні джинси — торсу туго облягла біла поплямлена футболка з синім стрілочастим написом «Prima» — на всі груди. Її обличчя спечене, прив'яле, але вона так радісно, так зманливо, так

щасливо усміхалася, що цього не було видно. Очі блищали, сяяли. Ступала — каштанисте підстрижене волосся ворухилося на голові. На вухах погойдувались сережки.

Мати наближалась — до них ішла сама ласка.

Мати вбирала їх очима — була щаслива.

Вони як зірвалися — кинулися до неї з усіх ніг. Найменша, Таська, котилася перевальцем попереду.

Ганько помилився, хоч нинішній день і перед зарплатою, мати притискала під пахвою не лише скатку чорного халата, чи, як його називала, свою робу; вона несла, притискаючи до живота, смугастого кавунця.

— Діти... Дітки...— їй бракувало сил, вона прохопилася: — Діточки...

Їй водночас хотілося і обняти їх трьох, і притиснути собі до грудей, але в неї не вистачало рук.

— Мої ж ви...— вимовила. З великої радості, що вони є, що вони коло неї, вона пригнулася, стаючи навколішки, щоб не висотіти над ними, щоб бути такою, як і вони, та й не втримала кавунця. Він упав, тріснув і розколовся.

Запало мертве мовчання: материнське й дитяче щастя розбилось.

Ганько спостеріг не лише те, як зі смугастого кавунця бризнуло рудакувате насіння, як цвиркнув на асфальт сік; він спостеріг, як нарочито, як силоміць, як неприродно блищать материнські очі. Вони осяйні, радісні, але без тепла. Як наелектризовані.

Кавунець упав, тріснув і розколовсь — матері в очах спурхнуло замішання, але його погасила притлумила насильницька осяйність. А може, того замішання й не було, а може, це йому тільки здалось, подумав хлопчик. І ще він подумав: певно, хмільне наелектризування — про мамині очі. Він боявся сказати й слово, боявся на неї глянути: його здогад повинен був умерти йому в душі.

Мати сиділа на колінах — навпочіпки, безпорадно наставивши руки.

— А нехай йому грець!

Ці її слова виплеснулися без гіркоти і жалю, як безжурне, зворушливе закляття. Її великі іскристі очі бігали по дітях.

— Хай-хай!..— залебеділа Таська, простягнувши руки, щоб обняти маму за шию.

— Гр-рець!..— обізвалася, як викресавши, Марушка й теж простягла до мами руки.

Ганько змовчав: йому не випадало і не личило виявляти прилюдно свої ніжності — мужчина.

Мати, Таська і Марунька розсміялися. Їхній сміх бриз-
кав голосніше, піз репнувся кавунець: кавунець тріснув,
й по всьому, а їхній сміх видзвонював і не вгавав.

Дівчатка почіплялися матері на шию, кожпа поривала-
ся припасти до неї тісніше й тепліше, вигукуючи:

— Хай-хай...

— Гр-лець...

Хлопчик стояв обіч — йому на губах всілася невимовно-
втішлива усмішка, йому в очах світилася ясність.

— А ми його й репаного з'їмо, — сказав віп.

— З'їмо... З'їмо... — виляскували Таська й Марунька.

Мати зводилася з колін, підіймаючи на собі донечок.
Вони втримувались їй за шию. Чорний халат-роба скаткою
випав з-під пахви — мати робила для Таськи й Маруньки
карусель: зведеться, впростасться і закружляє з ними.

— А пехай і вам грець, — вдавано-сердито забурчав
Ганько. І бубонів: — Розтовчете репанця своєю каруселлю.

Він вихопив з-під їхніх ніг розколеного смугастого ка-
вунця й обережно підняв і відніс за брівку-бордюрчик. Тоді
підхопив халат-робу й стелив на брівці-бордюрчику.

Мати гукнула: «Держись!» — розкрутила донечок. Ди-
тячі ніжки мелькали в повітрі — звіявся приємний віте-
рець, розвесловуючи задуху, але мати вже зупинилася.
Їй на одній руці сиділа Таська, а на другій Марунька,
припадаючи тільцями до материнських грудей, а звихре-
ними голівками — до материнської високої шиї.

— Давчата, а Ганько нам стіл простелив. Сідаймо! —
сказала вона захоплено й ласкаво. Поривиста, розгарячіла,
ступила до застеленої брівки-бордюрчика, пригнулась і
поставила на поги донечок.

Таська заалалакала:

— Кавунця! Кавунця!

А Марунька й собі:

— Я хочу...

Вони всідалися на халаті-робі: мати посередині, Таська
ліворуч, Марунька праворуч, а Ганько вже скраєчку, за
Таською. Сиділи на брівці-бордюрчику, як ластівки на
дроті.

Кавунця не треба й різати — мати взяла його собі на
коліна й ламала. Кавунець тріщав їй у руках — вони всі
облизувалися.

Перша скибка Тасьці, бо вона пайменша, друга Марунь-
ці, бо вона середульша, третя Ганькові й нарешті мати
взяла собі.

Вони держали скибки обіруч і вгризалися в червоне,

стигле, хрумке м'ясиво. Таська відразу ж замурилася. Скибка була велика, а в неї рот маленький та й напівзубий, і вона спритно підпихала м'якуш у губки пальчиками. Зиркнувши на цеї, Марунька й собі стала підпихати м'якуш пальцями. Мати їм цього не боронила, а Ганько заважив:

— Ото жадібні...

Марунька поквапливо відпекнулася:

— Бо добре! — не перестаючи пакувати.

— Солодке, аж тече, — хвалилась Таська, полизуючи пальці. Кавунячий сік скапував їй до ліктів.

— Аж по лікті солодке, — підтвердила Маринка, теж полизуючи пальці.

Вони випльовували зернятка й кидали собі під ноги шкуринки, а мати відломлювала й подавала їм нові скибки, кажучи: прибирала на ринку, от їй і трапився цей смугастий херсонєць. Сама не їла: насолодилась однією, найменшою скибочкою, спостерігала, як вони смакують, як трощать зі схлипом, і раділа.

Ганько намагався не дуже вгризатися зубами в м'якуш, аби не текло з рук, але і він поплямкував зі схлипом, старанно обгризаючи шкуринку: кавунєць заводився у них не часто, і в дїткомбінатї його подавали по тонесенькій скибочці — по тонкій порції.

Смугастий репанєць горів, танув у материнських руках, і на материному чолї, їй під очима, в кутиках вуст — на всьому її обличчі проступала зажурна втома. Та хто це бачив?

Хтось входив у парадне, хтось виходив — байдуже: дівчатка і хлопчик ласували кавунця.

— Ларисо Омелянівно, брудне, немите дітям? — виляскувало сухо. — Та як ви можете? Ще й смітите?

Ляскливий сухий голос соромив і ганьбив.

Це була Ірен Архипівна з болончиком Дружком. Песик у блискучих шорах поривався, а вона смикала його за повідець.

— Дружок! Дружок! — нишком озвалась Таська. Ірен Архипівна підхопила його на руки.

— Брудне, немите?.. А ви чиста, Ірен Архипівна? — сказала їй незлобиво, врівноважено мати й кинула безжурно, з гідністю: — Самі насмітили, самі й підметем, — не без в'їдливості.

Вона замовкла, доклавши чимало зусиль, щоб не розкритися, тамуючи в собі нервову збудженість: зіпила зуби, а уста тремтіли й беззвучно ворушилися.

— Еге ж, самі пасмітимо, самі й підметемо! — тягла за матір'ю голосиста Марунька.

— Еге ж, насмітимо й підметемо, — вторила ще голосистіша Таська, хоч Ірени Архипівни з болончиком вже не було й близько.

А Ганько сидів, не підіймаючи очей, мовчав і думав, мотаючи собі на вус.

Вечоріло, але довго було біло і видно в дворлиці — в широкій і глибокій криниці з каменю, з кам'яним дном. Ходили люди і їхні пристрасті: кам'яне дно було джерелом людської волі. Ніщо, здавалось, не вістувало ніяких перемін.

В його руці погойдується емальований, білий, з червоною квіточкою, із зеленим листочком дзбанок, торохкотить покришечка. Він біжить і дзвонить порожнім дзбанком — по молоко!

Рано: годинник на розі перехрестя показує за п'ять сьому, але Ганько знає, що чорна, велика хвилинна стрілка трішки запізнюється, бо вона йде не тихо і поступово, а начеб стоїть, раптово здригнеться, скочить і знов начеб стоїть, щоб, здригнувшись, знову раптово підскочити.

Поки хлопчик чекає, зупинений на перехресті червоним світлом, хвилинна стрілка перескакує чи не до семи, і він, мовби підштовхнутий тією стрілкою, миттю перестрибує перехрестя й не зупиняється.

Вулиця порожня. Місто тихе. Промчав порожній тролейбус. Віддалік за сусіднім кварталом дзеленчить і потюхкує — відшумів трамвай. Він любить цю ранкову пору, коли не свують погрозово машини, коли струмує прохолода і коли твій кожен крок вицокує. Ти все чуєш, бачиш, і тебе все чує, бачить: ти не губишся в громохкій гуркотні. А ймовірно, це й добре: губитися і бути як під шапкою-невидимкою? Може, громове місто і єсть тією шапкою-невидимкою? Ходиш собі, спостерігаєш, а тебе ніхто не помічає: нікому до тебе нема ніякого діла. Треба тільки зуміти...

Він не встиг про це як слід подумати — дорога вгору і вгору: ноги жваві, прудкі, але все одно засапався. А коли вхоркуєшся, тоді не до думок, бо одне не йде з ума, якби швидше скинути з карка тягар, якби його здихатися!

Зворохоблений, наструнчений, опинився перед молодчанею. А перед нею на тротуарі вже черга: не один він такий ранній.

Магазин у напівпідвалі. Ганько запитав, хто крайній; відповів: «Я за вами!», ставши у хвості. Черга повільно

всмоктувалася по сходах вниз, у молочарню, як навчений багатоголовий вуж.

Хлопчик держався своєї колії, не висмикувався, не просив, щоб його пропустили, й навпаки, коли примчала якась у наспіх накинута халаті, трохи розкучмана молодиця, благаючи чергу поступитися, він подав за неї голос:

— Пропустіть, пропустіть! Люди...

Її пропустили. Та жінка, всмикуючись в магазин і висмикнувшись з нього, так ясно на нього подивилася, що він відвернув голову — мовляв, було б за що дякувати. І стояв як па голках, терпеливо посуваючись.

У дверях, на сходинці його помітила продавщиця.

— Дитина! Пропустіть дитину з бідончиком! — гукнула.

Опасиста, немолода — широка в прим'ятому широкому халаті, а голова прикрита марлею, вона примічала його в дверях, на сходинці.

— Дитина! Пропустіть дитину з бідончиком! — гукала щоранку.

Ганько ні разу не скористався з її заступництва.

Хто брав молоко і кефір у пакетах, а хто й вершки; хто сметану, свіжий сир, а хто голландський, дитячі сирочки — він же розливне молоко. Молочарниця, зачерпнувши літровим черпаком, наливала йому раз і вдруге — два літри й казала:

— В тебе нема батька або матері: ти — сирота. — І, зітхнувши, залитувала: — Як же тебе?

Це повторювалося щоразу. Хлопчик уперше признався, що зветься Ганько, а кого в нього нема — батька чи матері, затаїв. Коли ж продавщиця, зітхаючи, співчуваючи, почала перепитувати про одне і теж вдруге і втретє, відмовчувався, що сирота, і не називав свого імені. Відмовчуватися було дуже просто: ранок турбував, розбурхував — черга хвилювалася, кваплячись. Одне одного підганяло. Ніхто не мав часу: швидше, швидше! Він розтуляв долоню, висипав на прилавок копійки — найчастіше без здачі — і миттю вимітався геть.

Нині йому належало три копійки здачі. Молочарниця кинула замість грошей три пачки сірників. Вони були ні до чого, бо в них не газ, а електрика. Поступившись, але не відходячи від прилавка, він чекав на три копійки. Він узяв їх у пучку, підхопив своє молоко і заквапився з черги — з того довгого багатоголового чудовиська.

Тепер йому було все вниз і вниз. Ганько пустився перебіжки. Підхопить дзбанок, побіжить і зупиниться. Спочине

і знову — бігцем. Якби не та здача, та ще по копійці, передавав би дзбанок з руки в руку, а так одна рука в нього зайнята. Він міцно стулив долоню: три копійки — гроші! За них можна купити булочку. Маленьку, по разу їм вкусити: Тасьці, Маруньці, йому, а мамі вже не залишиться. Або Тасьці, Маруньці, мамі, а йому вже нічого не залишиться. Та мама до такого не допустить: сама недоїсть і недоп'є — усе для них. От якби і йому заробляти гроші! Мати заробляє на них чотирьох.

Забарився з молоком: тротуар густів, заростаючи людьми, вулиця оживала від машин, і він тиснувся правобіч до будинків. Зупинившись, витирав затиснутим кулачком лоба і мчав вихильці. Йому проскочити б перехрестя, а там вже і дворище.

Згори йти легко. Довга й широка вулиця залита молодим сонцем. Видно не лише своє перехрестя. За кварталом стоїть семафор. А там — іще. Ганько мчить і думає: вулиця як труба, а семафори як клавіші. Гаснуть і загораються вогники — зупиняються і мчать машини, люди: вулиця грає. Стати, дивитися і слухати б, але треба нести молоко, будити Таську і Маруньку й збиратися в диткомбінат.

Тротуар і вулиця, спочивши за ніч, як скресла після криги ріка. Повінь прибуває. Витерши з лоба піт, хлопчик підтягується. Ще коли тільки збудивсь, коли встав, бо мама доторкнулася йому до плеча й нишком поторгала, він скидав із себе сон. Очі, правда, злипалися й не хотіли розплющуватися. Рот позіхав, напіврозплющені очі задрили Тасьці й Маруньці: дівчата спали, як лялечки. Він скоренько вмився, стріпопув головою — сон сховався і сидів йому в кістках. Він побіг — дзеленчав дзбанком, позбувшись сну. Тепер дзбанок повний і, підтягнувшись, Ганько відчув: як у тому дзбанку вихлюпує молоко, так йому в тілі перехлюпується здоров'я.

Підтягнутий і уважний, він не пустився перебіжки і не ставив дзбанка на землю: йшов рівно, як по струні, ніби не це велике місто з висотними будинками і вуличним шалом ним керувало і його спрямовувало, а навпаки: він, малий, володів цим містом.

Тільки-но зблиснув зелено семафор, Ганько неквапом перетнув перехрестя й через хвилину огинав свій будинок.

Мати домивала дворище зі шланга. Він поставив дзбанка, підійшов до матері, віддав їй здачу і мовчки, наче це само собою зрозуміло, потягнувся до шланга. Мати не перечила й дозволила: стала обіч у гумових чоботях,

у халаті-робі, а Ганько скерував непокірні струмені на асфальт. Шланг для нього заважкий, але він його підтягував: вода була під тиском, сичала, кипіла, пінилась — асфальтом спливав бруд.

У своїх незмінних куцях шортиках, у своїй незмінній футболці, наставивши коліна і розпрямивши груди, був як робітник. Поступався неквапом, над силу підтягував важкий чорний шланг, думаючи: «Якби мені довгу кишку, приєднав би її не до крана, а до Дніпра і помив би всю нашу землю. Хай як її за цілий день не засмічують і не забруднюють, а з досвітком устаю, приєдную свою кишку до Дніпра — люди прокидаються, а земля чистенька і свіжа, як яблучко. Ото була б робота!»

Пускаючи порські струмені, він уявляв, якою б чистою і гарною могла бути земля, але тут материні руки лягли на шланг, і мати сказала:

— Неси і спряж молоко, буди дівчат, і збирайтеся.

Ганько не сперечався, тільки його чорні блискучі очі пригасли.

Він підсмикнув шортики і помацав на грудях ключ, — чи має чим відчинити квартирні двері? Там, за тими дверима, малий світ — його світ. Ключ висів на поворозі: хлопець і ходив, і спав з ключем.

Перш ніж нести дзбанок, він мить постояв, окидаючи оком будинок — не міг досягти ні його висоти, ні ввібрати його ширизпи. Він спостерігав: там, угорі, палахкотіло сонце, а тут, унизу ще розсіювалися сутінки. А будинок явно барився прокидатися, хоч вже давно звернуло на восьму. З парадних мляво, напівсонно почали висмикуватися до молочної, в гастроном. Заклопотані, глибокодумні хазяї почали виводити на прогулянку нюшкуватих вівчарок, лівивих догів, гладких ангорських котів. Дами похилого віку і статечні лисоголові чоловіки, однаково затагнувши свої округлі форми в блакитні а чи малинові спортивки, топітливо вибігали за довголіттям. З розчинених на поверхах вікон і балконних дверей проривалася музика магнітол, транзисторів, радіоприймачів — кому меланхолійні, тужливі, а кому хвацькі, барабанні звуки підіймали дух.

Мати закінчувала змивати дворище. Ганько не чекав, поки вона змотає шланг-кишку й, завдавши собі на плечі, понесе у підвал-підсобку: він підхопив дзбанок. У матері праці — дня мало. Щоб їх прогодувати і одягти, вона на кількох роботах: прибирає в парадних, на ліфтових майданчиках, дворище і підробляє на ринку. Така в неї про-

фесія — від світання й до смеркання: прибиральниця. Сміттевіз примчав і відгуркотів, коли Ганько ще спав. А мати вже була на ногах: рукавиці на руки й напакувувала, набивала, натовкувала залізні баки-діжі лушпинням, недогризками, побитим склом, зужитим посудом, різноманітним ганчір'ям і шкарбунами... Інколи траплялися порожні пляшки. Зацвілий хліб і шкуринки вона збирала в окремий бак-діжку. Найчастіше — це був непотріб, який захаращував квартири й кишені.

Мати мусила бабратися в гнилизні й смороді, шануючись, щоб не загнати в руку голку або не покалічитись оскіллям.

Мружачись на вербичку, спостерігаючи, як парує начеб вилизаний асфальт і політі хідники, він рушив у своє парадне.

Їхня квартира праворуч від вантажного ліфта. Ліворуч, теж від ліфта, але легковагового, живе Ірен Архипівна. А за обома ліфтами — квартира Неоніли Лук'янівни. Ірен Архипівна і Неоніла Лук'янівна — сусідки, котрих Ганько знав не лише в обличчя, але й на ім'я й по батькові, хоч ніколи й не потикався до них на поріг, як і вони за їхній: непристойно. Весь перший поверх стоїть над глибоким підвалом, де розміщено господарські служби, а з вулиці — опорний пункт правопорядку.

Напівтемряву в парадному просвічувала гола електролампочка. Опинившись з вулиці в її уїдливому світлі, хлопчик закліпав очима, взвичаюючись, і звично вставив ключ на довгому поворозі в замок. Він повернув ним не клацнувши, легко й обережно — двері розхилились без стукну і рипу: сестрички ще спали. Йому було видно їх з порога. Він затамувався і дивився на них і у вікно.

Дівчатка спали на широкому розкладному дивані-ліжкові, що захоплювало третину кімнати. Таська під стіною, Марунька скраю, а посередині було вільне місце — мама встала, її місце залишалось порожнім під зім'ятим простирадлом. Поскулювані, увібгані самі в себе, сестрички й уві сні посідали якнайменше місця. Тепер мали простір, могли розлягтись, і Ганько жалів, що вони такі нездогадливі.

А Тасьці й Маруньці в головах — за вікном, там, під стіною сусіднього будинку, росла вербиця. Йому було видно її у вікні з п'ятачка-вітальні. І він думав: «Ми всі, мама, Таська, Марунька і я, спимо своїми головами до вербички». Під сервантом стояла ще не прибрана його розкладачка, захаращуючи кімнату.

Він дивився на деревце, тому що до нього якраз дотягнулося сонячне проміння. Сонце раннім-раненько, єдиний раз за цілий день, пробивалось сюди в закуток. Вишневе проміння, пробравшись між мурами, перестрибувало через них, дотягувалося до вершечка, золотило листочки — бодай на мить, а зогрівало вербицю. Він звертав очі то на сплячих сестричок, то на радісне деревце, — хоч сонце ніколи не заглядає в квартиру, але ж воно не поминає їхньої вербички! Йому стало радісно, весело. Дзбанок не відтягував руки. Зіп'явшись на пальці, рушив на кухоньку.

У них кімната й кухня — однокімнатна квартира. На кухні вікно менше. В кімнаті на три половинки з фрамугою, а на кухні на дві. З нього теж видно деревце. І Ганько подумав, а може, те деревце навмисне переходить від вікна до вікна, щоб він його бачив. Вершечок золотів, листочки сяяли, а Ганько ходив на пальцях. Він обережно вилив у каструлю молоко, обережно, не торохкаючи, поставив у раковину дзбанок — увімкнув електроплиту й, стоячи на пальцях, подивився у вікно: деревце як диво. Хлопчик думав про те, як воно виросте і як тоді все переміниться.

Вишневе проміння гасло на очах — сонце ховалося за мури. Молоко запахло. Треба пильнувати, щоб воно не збігло. З тією електроплитою ціла біда: вона довго розкочегарюється, а потім її не пригасиш. Якби ж молоко збігло, не продихнеш від чаду. Він крутнув перемикачем, зменшивши напругу: нехай доходить, а сам узявся наводити лад.

Ступав на пальцях, складаючи розкладачку. Вона брякала, але Таська й Марунька не прокидалися. Він сховав розкладачку в нішу. Запхнув туди подушку, поклавши на неї складені простирадла. Вимкнув молоко — треба будити сплюх і соньків. А будити їх йому стало шкода. Дивився на них, як вони сплять калачиками, — їхні личка порозпускалися, цвітуть у сні. Очі йому раптом почали злипатися, він позіхнув і забубонів:

— А то що зі мною таке?

Витер кулачками очі, підступив до дивана-ліжка й тихо, легенько, щоб не злякати ні Таськи, ні Маруньки, доторкнувся своїми пучками до їхніх оголених плечей, нашіптуючи:

— Вставайте, вставайте... — Так будила його мати.

Таська розплющила одне око, але відразу його й заплющила, розплющивши друге, а Марунька покрутила, не розплющуючись, головою.

— Вставайте, вставайте...— умовляв він, нахилившись їм до вух.— Умисьмося, приберемося, та й підемо в диткомбінат — пора.

Таська то заплющувала, то розплющувала очі: хитра. Він падькав над Марунькою, вишіптуючи:

— Ти ж старша, старша...

Коли ж Марунька, прочумавшись, спробувала відмахнутися від нього руками, Ганько вже не давав їм спуску.

— Он сонце вже перейшло наше деревце! — сказав і загукав: — Соньки і силюхи, та чи не годі вам душити комара і задавати хрופака? Перестаньте пускати бульки: вставайте!

Таська прокидалася першою. Цмокала, насмішкуючись, губами, чмихала, втягувала повітря, аж їй свистіло в носі. Марунька натягувала простираadlo на голову.

Щоразу починалося одне й те ж: Ганько намагався стягнути простираadlo, а вони не давали — хапалися за нього руками й зубами. Молодша заходилася сміхом. Старша слізьми. Він умовляв і соромив їх, а вони на це не зважали: сукали ногами, відбиваючись од нього. В кімнаті стояв гам і шарварок. І Ганько, розпалившись, задихавшись, казав з утоми і розпачу:

— Хіба я якийсь наглядач? Чому ж ви наді мною збиткуєтесь?

Але й це не допомагало. І коли йому нарешті вдавалося стягнути з них простираadlo, вони обзивали його безсоромником, безстидником і, в самих трусиках, відверталися від нього. Марунька плакала ще дужче. Таська, вдавившись сміхом, заводила за нею. Та Ганько не переймався і не розчулювався — час не стояв на місці: погралися, побалувалися, й годі. Він легенько, але з виляскою підохочував своєю долонею по дівочих ручках швидше забиратися геть.

— Рюмси, вимітайсь! Ану, збитошниці, вимітайсь!

Вони все одно не слухались. І тоді він кидав оставнього козиря:

— Якщо ви не повстаете, хто піділлє дерево? Я не піділлю, ви не піділлєте, хто ж його піділлє за нас? Воно ж усохне. А хіба мені, вам цього хочеться? Для кого ж воно росте? — Він не встигав доказати всього, що вертілося на язичі, як дівчатка, хоч і поволеньки, хоч і знехотя, але спускали на паркет ноги.

Ганько не вгавав:

— Та подивіться, гляньте за вікно: стоїть, чекає...

Марулька підскакувала під вікном, тягнучись до вербиченьки. Таська як не підплигувала, але нічого не бачила. Ганько брав її за руку, відводив на середину кімнати й запитував:

— Тепер ти бачиш?

— Бачу! — скрикувала Таська.

— Якби ти, якби Марулька раніше повставали, ви б ще не таке побачили: до нашого дерева приходило сонце. Поки ви спали, сонце побувало тут й пішло собі...

Вони накидалися на нього, чому не розбудив? Він обіцяв, що розбудить завтра. Всі троє ставали заодно: сестрички розтягували простирадла за два кінці, складали, а він складав диван-ліжко. Подушки й простирадла засовувались у скриньку підголівника. Диван-ліжко ставав просто диваном. Він був і протертий і прогнутий: його застелювано пледом.

Опісля дівчатка вмивались і розчісувались. Вони боялися води, а ще більше гребінця. Ганькові було нестерпно з ними панькатися. Він утішався, що це все ж простіше, ніж купати їх, укладаючи на ніч.

Марулька вмивалася сама: протре мокрими руками очі — й готова. Але Ганька не обдуриш. Він завертав її назад до крана, і вона не могла вихопитися з його рук. Таська й не вміла, і не могла сама вмиватися, бо не досягала до крапа. Він підставляв їй стільчика, набирав у пригорщі води — сестра вмивалась водою й слізьми. Пхінькала: обіцяв вести підливати дерево, а тепер мучить. Вони обоє пхінькали й під гребінцем, а він настоював на своєму й казав:

— Чого ви? Дерево невмивак і нечупар не любить. Наше дерево цілу ніч умивається росою, його день і ніч розчісує вітер, а ви не хочете вмиватися й боїтеся гребінця...

Був неможливий: поки не попродає їхні косми, поки не поначісує гривки на лоби — стій, мучся і мовчи.

— Тепер ви гарні, як наша вербиця, — хвалив їх, кладучи гребінця у ванні перед дзеркалом.

Ні йому, ні їм молоку ще не смакувало: випивали по півкухлика — снідатимуть у диткомбінаті.

Сестри квапились підливати дерево.

Ганько набирав у той самий дзбанок, в якому носив молоко, воду, й вони гуськом виходили з квартири: кожен зі своїм кухликом. Матері ніщо було підлити вербичку з шланга, та вона не підливала, бо що робитимуть син і дочки?

Набирала кухлика зі дзбанка Таська, набирала Марунька, набирив Ганько — вони не сперечалися, старше поступалося меншому: земля вбирала воду з їхніх рук, щоб напоїти коріння.

В дворищі рокотали машини, з парадних виходили люди — бігли на роботу. А Ганько, Таська і Марунька підливали деревце. Були чемні і гарні.

З'явилася з парадного Неоніла Лук'янівна. Повна і кругла — пашіла енергією. Негусті коси підстрижені під хлопця, сумка закинута через плече — туфлі на високих каблуках вибивають дріб, а невиспані, неспокійні очі нишпорять навкіл жадібно, голодно.

— Ховаймося: буде нас цілувати! — писнув Ганько, відплигнувши від вербички, і загородився порожнім дзбанком.

Відпорхнула від вербички й Марунька, а Таська загаляся.

Неоніла Лук'янівна, кругло усміхаючись, миттю підхопила, підняла на руки Таську.

— Любецьке моє! — крикнула у захваті й почала обсіпати запальними поцілунками дівчинку, цілуючи її в голову, в очі, в лице, обціловуючи руки.

Таська не встигала відбиватися й боронитись.

Коли Ганько був менший, Неоніла Лук'янівна переймала, ловила й голубила його. Вона переймала, ловила й милувала Маруньку. Голубити, милувати — обсіпати дітей поцілунками було її потребою.

Обнімаючи, стискаючи Таську, Неоніла Лук'янівна вся дриготіла від щастя.

— Ой, не лижіться! — скрикувала Таська, б'ючись їй у руках.

Розпалена, розщедрена на ласку, сусідка не відпускала дівчинку, поки не доторкалася своїми пухкими губами її шийки і груденят.

— Ой, залоскоче! — лящала мала, вимахуючи порожнім кухликом.

Витріпнувшись з гарячих рук, вона бігла й ховалася за Ганьком і Марунькою. Неоніла Лук'янівна якусь мить стояла, пожираючи їх очима: груди високо здіймалися.

Вийнявши люстерко й причепурившись, вона приязно робила їм ручкою: «Прощайте!» — і відпочувалась бочечкою.

— Ото пестя, — нишком кидав їй услід Ганько. Вона хотіла вийти заміж і мати дітей, але мала лише надомника. Ганько усе знав, але не все оповідав сестричкам.

Марунька почала витирати з Таськи помаду. Помада не витиралася, і Марунька полизувала Тасьці лице й руки. Саме в цей час з парадного вихором неслась Ірен Архипівна — в білому трикотажному костюмчику, тонка, гострувата, але без свого білого песика. Пронизливо зиркнула на них через плече — очі докоряли: «Бруднулі!» Ганько це збагнув, але нічого не сказав. Він заквапив сестричок, щоб віддавали свої кухлики. Прожогом побіг у парадне, вскочив у квартиру, переконався, що електроплита вимкнута, що крани закручені, й вибіг у дворище. Вже всі, мабуть, пішли на роботи. Ось-ось мали вести в диткомбінат Леся. Він був однолітком Маруньки. Жив на десятому поверсі з татом і мамою. Його відводила в диткомбінат мама. Лесів тато їздив на роботу машиною. Інколи він відвозив або привозив машиною сина. Ганько не хотів зустрічатися з Лесевою мамою, бо вона навідріз заборонила Лесю не лише підходити, а й наближатися до котрогось із них, щоб не набиратися дурного прикладу. Ганько сторонився хлопчика з десятого поверху. Якщо тобою гребують, то чого ж накидатися?

Він узяв дівчаток за руки, і вони рушили краєм дворища.

Мами ніде не було видно: вона, напевно, возилась з вінником і шваброю на поверхах у якомусь парадному. Упораться, тоді вступить у свою квартиру, щоб відігріти дрібку сиру, а тоді клопотатиметься, як дістати теплі черевики, теплий одяг, бо осінь ізслизне — зима прийде.

Таська ж була збуджена поцілунками Неоніли Лук'янівни, Марунька вилизуванням помади, Ганько — і пронизливими очима Ірени Архипівни, і недобрим передчуттям: не хотілося зустрічатися з Лесевою мамою, і клопотами про зиму, а всі разом — задоволені, бо не забули, підлили своє дерево.

Коли повернули від будинку, то поставали: мати завжди дивилася на них згори — з котрогось розчиненого вікна. Як би вона не була високо, але вони її бачили. Мати здавалася їм маленькою, а вони їй, мабуть, ще меншими, зовсім дрібними. Вона махала їм ганчіркою, як прапорцем, вони махали їй руками: усім було добре. Будинище височів. Розчинені на маршах-поверхах вікна зяяли порожнечю.

Хлопчик і дівчатка постояли, зітхнули й мовчки рушили.

В диткомбінаті не заведено сумувати й журитися: відразу питають. Не заведено й реготатися: присоромлять. Це знали не лише хлопчик, а й дівчатка.

Вони вже підходили до воріт, як нечутно фуркнула, зупинилась і загородила їм дорогу чорна машина. З неї вийшла струнка, охайна і висока Лесева мама, подавши йому руку і виводячи його з машини. Машина нечутно від'їхала. Лесева мама мовби ненароком глянула на них згори — своїми великими очима з-під високої зачіски й кинула:

— Поприводила на світ, а сама, не бійсь, зранку причащається на базарищі.

Вона пішла з Лесем, щоб передати його з рук в руки виховательці, а Ганькові затерпло в грудях.

Сестри чи й щось відчули, крім того, що хіба заздрили чистенькому Лесеві. Тамуючи в собі образу, біль і гнів, Ганько увів їх у ворота. Марушка відразу ж відчепилася від його руки й рушила, задерши голову, вихитуючись, вихляючи стегенцями, — погордлива і недосяжна.

Трамвайна зупинка — край диткомбінату. І він поривав очі туди, за вікно: йому не спідалось. Перед ним на блюдечку лежало масло, ложка вінегрету, в розетці капочка повидла — його порція. Він байдуже, машинально намазував хліб стандартною кулькою масла, тулив до купи, забувши додати повидла і забувши, що цей бутерброд треба берегти до чаю, а вінегрет їсти з голим хлібом, поніс його до рота. Тільки вкусив, тільки узяв вінегрету — трамвай джерикнув і дзенькнув. Він перестав жувати: йому у вухах, в голові стояли слова Лесевої мами: «Приводила на світ, а сама, не бійсь...» Ті слова були гіркі, черстві й кострубаті: від них зводило рот — він не міг нічого проковтнути. Йому здавалося, що ті слова вже засіли й у животі, бо чому ж так терпко, чому його в'ялить і мучить?

Кожна група снідала окремо: малій — малі стільці й столики, середній — більші, а старшій — ще більші. Він забувся, хай і звіддалік, а стежити за Таською й Марушкою, щоб вони снідали не перебираючи, щоб Таська не слиньтійкувала.

Вікна заслонили капронові занавіски, спадали довгі вискозні штори, в бочечках росли фікуси, а у вазонах кактуси — в їдальні стояла стерильна, біла й зелена офіційність. І він вдавав, що з ним нічого особливого не коїться. Згадував, як Марушка, відчепившись від його руки, манірно завихляла стегенцями. Йому було смішно. Він не дивився в її бік, але знав, як вона манірно возить

ложкою. Йому теж не випадало хмарніти і здригатися, коли трамвай за вікном то зупинявся, то рушав. Він підвів голову, дотягнувся очима до Маруньки: вона возила ложкою, як смичком по струні. Дотягнувся очима до Таськи — їй на фартушечок не пролилось і крапельки. І тоді й він почав снідати, перемагаючи самого себе — шум у вухах і в голові, притлумлюючи гірке, черстве й коструbate, яке зводило рот і в'язко засіло в животі: «Поприводила на світ...» — і все одно наслухав трамвай.

Ледве дочекався кінця сніданку, маючи на оці своє.

Менші потяглись до іграшок. Старші, й він з ними, прибирали на столах. Його навіть похвалила посудниця за старанність. А коли й старші потяглись у свій підготовчий клас, щоб рахувати — додавати й віднімати на паличках, він був вільний від того уроку, бо давно знав додавання й віднімання без паличок. Вихователька називала його «вільновідпущеником».

Пильнуючи, щоб хтось не помітив, вивернувся надвір. Його гнала одна думка: на базар! Ворота зачинені, та він туди й не поривався. Нахильці, а тоді бочком так і прослиз через прутасту огорожу. Базар, критий ринок — йому не новина: мати брала його із собою в суботу чи в неділю, коли не ходив із сестрами в диткомбінат і коли вони ще спали. Він знав, де молочні, де м'ясні, де овочеві ряди... Той базар всього за квартал від їхнього будинку — вгору по високих кам'яних сходах. А від диткомбінату — один перегін трамваєм. Проскочить зайцем. Йому б тільки побачити, тільки переконатися.

Рухливий і спритний, як в'юнок, він увійшов до трамвая, ховаючись за літнім плечистим громадянином, щоб не потрапити на очі водієві. Трамвай був набитий. Хтось його запитав: «А ти з ким, хлопчику?» Він відповів, що зараз виходить, і чекав перед дверима. Перегін — кілька хвилин, а терплю в п'ятах. Не боявся ні контролера, ні водія — застукують, будуть розпитувати, а то й відведуть у диткомбінат, але він про це не думав. Правда чи ні, що сказала Лесева мати?.. Правда чи ні! Чипів перед дверима. Колеса стукали об рейки: так, ні... Так, ні...

Він не хотів, щоб було «так». Він хотів, щоб було «ні». Та колеса і рейки не казали правди.

Так, ні... Вистук, ще один... Він побачить матір — мусить її побачити. «Поприводила...» Якщо це не справдиться, він перестріне Лесеву маму, перепросить її за те, що зупинив, і скаже: «Чому ви розпускаєте неправду?.. Не хочете підпускати до нас свого Леся, то й не

підпускайте. Хіба ж ми його до себе заманюємо? Хіба ж набиваємося?.. А розпускати неправду негарно. І що ми вам недобре зробили?»

Водій оголошував у мікрофон: «Зупинка «Ринок»...» Трамвай зупинився і відхитнувся — двері розчахнулися, його витискали, і він сплигнув на землю. Передранкову площу запрудили легкові й вантажні машини. По один бік стояли кіоски, ятки під брезентовими парасолями, а по другий — дощатий магазин «Риба», за ним — пивний бар. Народ вирував. Людські хвилі просочувалися, пливали в критий, як ангар, ринок і пробивалися, випливали з нього — все гомоніло, кружляло, кипіло. Він просмикнувся між машинами й під ліктями — верткий, як пуголок. Раптом зупинився і, пригнувшись, став ще менший, аж невидніший за крилом машини: перед пивним баром, коло пузатої жовтої бочки він побачив матір. Вона курила. Її дим заволик йому очі. І він вже нічого не бачив. «Правда!» — спалило свідомість. Він відчув: стискає скроні, в грудях порожніє, а живіт опускається — йому з тіла, з кісток висотувалося життя.

Хлопчик нагнув голову і не пам'ятав, як вибрався з передринкової площі, як сідав у трамвай, як доїхав до диткомбінату. Він не пам'ятав, як проник через огорожу й опинився на дитмайданчику.

Сидів у піску й пересипав пісок.

Він зачерпував його долонею і висипав його на другу долоню, як на решето. Пісок висипався, як з ковша. Пісок просіювався, як на решеті.

Нічого не чув і нічого не бачив.

А пісок не вичерпується, а пісок не просіюється — тече крізь пальці. Так було довго. Й тільки тоді, коли йому здалося, що сипкі, колючі піщинки поналипали не лише до пальців, а що вони в нього начеб на губах, що їх начеб повно на язиці, на зубах, він подумав, які вони неперекусні. Дивився на сипкий пісок, а йому ввижалася пузата бочка, велика, жовта на півпричепі і, прислонившись до колеса, стоїть мати — в руці кухоль, у зубах цигарка. Знав: вона курить давно. Це його не вразило. Вона була не сама. Поряд з нею стояв дядько Котя — шофер із жеку: цмулив пиво, курив і сміявся залізним зубом. Це його теж не вразило. А що ж?

Досі він бачив, як мати, звичайно не сама, пила й курила, мовби накрадьки, але привселюдно, на видноті?.. Й він думав, що не перестріватиме Лесеву маму, бо нема чого йому її зупиняти, нема чого перепрошувати за

затримку — нема що казати. Від того було то гаряче, то холодно.

Його думки були неперекусні, як піщинки: сила, маса піщинок, гора.

Хлопчик пересипав піщинки з долоні на долоню: він не міг подужати своїх думок — гори піску.

Його обняв жаль. Він подумав, чому в нього не така мама, як у Леся? Він хотів би, щоб його мама була висока, ставна, з розкішною куделею-зачіскою — на шії золотий ланцюжок, на пальцях персні з самоцвітами. Йде до парадного — перед нею поступаються, їй дають дорогу. Вона не тягає ні сумок, ні авосьок: у неї похитується на руці ридикюльчик, за нею приємно пахне бузком, якимись чудовими квітами, яких він ніколи не бачив... І щоб був тато, і машина, як у Леся. Їх привозили б чи відвозили б машиною в дитсадок, і мати б подавала кожному руку, виводячи з машини Таську, Маруньку, його...

Від цих схотінок, від цих бажань пересохло в роті. Він не міг поворухнути язиком. Язик одубів. А губи лущилися від смаги. І він все зачерпував, все перевіював пісок, пересипаючи з пустого в порожнє.

— Ганю... Ганько! Ой, Ганю... — виляснуло зворушливе, благальне.

Пісок висипався йому з обох долонь: його кликала своїм голоском Таська.

Він чув, як вона біжить лопотунчиком. Чув, як за нею квапиться навздогін Марунька, бо безпомилково розрізняв їхні кроки на слух. Та він перебував у такій зажурній задумі, що йому було несила повернутися й глянути на них.

Дівчата примчали одночасно. Марунька переплигнула на пісковий майданчик, пересадила Таську й запитувала:

— Де ти був? Де? — І шпарко молочила язиком: — Таська виліпила з пластиліну пташку, принесла показати мені, а Лесь побачив і сказав: це не пташка, а комаха. Таська заплакала, а Лесь відштовхнув її. Таська вдарилася головою об стіну. Вихователька сказала: нічого страшного. Ми кинулися за тобою, а тебе ні духу! Піди і набий Леся!

Таська почухала собі голову й скаржилась:

— Вава...

Ганько змовчав, куди його носило. Мовчазним довгим поглядом глянув на Маруньку, на Таську — він розумів: трапилася повсякденна, ніяка пригода. Замість іти сварити

тися з Лесем, посадив Таську собі на коліна, а Марунька всілась навпроти. Він приголубив Таську, поцілував її в голову, запитуючи:

— Не болить?

Таська зиркнула на нього через плече зеленими очима.

— Вже ні...

Меншу й середню групи вивели на вулицю. Підготовча ще вчилася.

Вони троє сиділи в піску. Це був їхній пісковий майданчик. Сестри щоразу очікували тут Ганька, поки на вулицю вибігала старша підготовча група. Як тільки Таська і Марунька виходили зі своїх класів, то відразу бігли сюди, на цей пісковий майданчик і терпеливо чекали Ганька. Таська не хотіла гратися зі своєю групою, а Марунька зі своєю. Їх тягло одне од одного, докупи, адже недаремно вони брат і сестри.

Таська любила сидіти, вгніздившись Ганькові на колінах. Маруньці теж хотілося б так посидіти, але ж вона старша. Трішки заздрячи Тасьці, вона раділа, що вони всі троє разом.

— Ніде я не був. Я собі сидів і думав казку, — обізвався Ганько.

Таська прихилилася до нього, а Марунька засвітила синіми очима.

Вони не просили його оповідати казку: якщо він зайкнув, то вже не спиниться.

І Ганько казав:

— Я думав, я думаю одне й те ж — про дерево... — Він це казав і згадував, як йому колись оповідала цю казку мати. Тоді ще не було ні Маруньки, ні Таськи. Мати запросила на квартиру свого начальника Олега Ілліча — дядька Олешка. Він йому дуже не сподобався: в нього з носа росло волосся. Ганько розрепетувався, щоб мати прогнала дядька Олешка: йому не потрібні ні пакет цукерок, ні самохідна машина, які той приніс. Мати набила його, але він так репетував, що дядько Олешко мусив піти. Тоді мати посадила Ганька собі на коліна й почала казку. Він уже трохи розповідав сестрам з тієї казки.

Йому згадувалося, як сидів у матері на колінах, — її слова, і він повторював їх:

— Це сталося, як почав творитися світ. Дажбог зійшов на землю і посадив гілку. Вона зазеленіла — виростало дерево. З його коріння, із землі повстало все живе: люди

і тварини. А з його листя — птахи і риби. Дерево стало таке високе, таке широке, таке могутнє, що тримало світ. Воно зародило. Але яблука не просто трималися в нього на гіллі. Дерево дало своє віття на колісочки. Яблука висіли у колісочках, як діти. Багато колісочок і багато яблук. Приходив чоловік, брав, куштував з колісочки яблуко — з'являлася жінка. Приходила жінка, брала, куштувала з колісочки яблуко — з'являвся чоловік. А як вони обоє вкушали з одного яблука, народжувалися діти. Приходили діти, брали, куштували з колісочки яблука, в них були мати і батько. Вони жили нерозлучно, разом і всі були заодно — батько, мати, діти. І не було ні вдів, ні вдівців, ні матерів-одиночок, ні сиріт. Ніхто про це і не знав. Усі були Дажбогові внуки.

Ганько відчував: Таська терпне в нього на колінах, а Марунька чипіє в піску, уявляючи дерево, яке посадив Дажбог. Ганько теж так сидів, отерпши в матері на колінах. І як сповідала йому мати, так оповідав і він:

— Люди накинулися на дерево. Їм було мало брати з колісочки по яблуку: зажерливі. Вони почали трусити, хапати колісочки — обносити і ламати дерево, як кому забаглось. Дерево не хотіло родити. Розпустило довге віття — стала кучерява верба. Де її посадять, стоїть, зеленіє і плаче на досаду Дажбоговим внукам...

На гойдалках, на гірках, на колесах — кругом галасувала дівчора, а вони сиділи як зачаровані на своєму пісковому майданчику.

Ганько провадив:

— І тільки той, хто посадить, хто так догляне, так виплекає своє дерево, щоб його ні разу ніхто не обламав, щоб не обмерзло, воно і вродить яблука в колісочці.

Хлопчик згадав, як мати замість медяника, тістечок і пиріжкка принесла йому гілку. Він тоді запитав: «Ми її посадимо, вона вродить яблука в колісочці, а я покуштую, і в мене буде тато?» Мати обіцяла. Хлопчик повірив у це назавжди. Він передав свою віру Тасьці й Маруньці, чому вони й підливають вербицю.

Ганько замовк. Як мати скінчила йому оповідати цю казку, їй з очей скапнули сльози і впали йому на голову: кап-кап... Він і зараз пам'ятав, які вони були пекучі. Мати принесла цю казку зі свого роду — з вічності.

— Я хочу одним-однінького яблучка, — тихо сказала Таська.

— Якби ж дочекався... — ще тихіше промовила Марунька.

А Ганько дивився на них і думав: «Наша мама таки найкраща. Хіба її може замінити Лесева, чия завгодно? І як я смів про таке й помислити?»

Холодильник, а за ним перед вікном столик, за столиком електроплита. Обіч неї раковина і на стіні підвісний мисничок — ото й уся кухня. Стілець втиснуто між холодильником і столиком, стілець втиснуто між столиком і електроплитою, а два стільчики поставлено під столиком: тут не дуже розгуляєшся. Вони вишикувалися гуськом: Ганько, поставивши чайник, пантрує, коли закипить, Марунька наготові з чайничком для заварки, а Таська з подушечкою, щоб той чайничок укрити, бо інакше заварка запариться погано і чай буде не чай, а люра. Всі троє зосереджені — до них і не підступи: готують собі вечерю.

Ганько, звичайно, варить «геркулесову» кашу, або вівсянку. Та це коли мати відігріє сир і залишить трохи молока. Тоді вечеряють кашею і сиром, посипаним цукром, запиваючи сироваткою. В них ніщо не пропадає. Мати сир не відігріла. Не встигла, а може, щось своє мала на думці? Завтра субота, в диткомбінат ніхто не піде, ану ж матері потрібне молоко? А вона вмє відігрівати не лише сир: вчиняє на молоці омлети, пече оладки... Що завгодно і що найсмачніше можна робити з молоком, аби його було побільше.

Може, випало, що назавтра в матері не стане купила і дэбанком не задзвоніш. Тому-то він не чіпав молоко: не пропаде, та й економія. Так і сказав Маруньці й Тасці, що налаштувалися до вівсянки, до сиру з цукром і до сироватки, ласі до багатой вечері, та не вкипіло.

Пантруючи невідступно за чайником, Ганько провадив:

— Їсти можна будь-що. Ключчя-вовна, аби кишка повна. Хіба ми з голодного краю, а не з диткомбінату? Не тільки ж мамі, а й нам треба думати, чим прикрити своє грішне тіло та й в що узутися. Тут міркуй і міркуй! — Він промовив це материнськими словами й материнським тоном — скрушно й безапеляційно.

Дівчата слухали і мовчали, схиливши голови. І він запитував їх по черзі:

— Хіба тобі, Тасько, не хочеться м'якеньких валяночок? А тобі, Марунько? Та ти не дуже сподівайся: перетопчеш зиму в старих.

Таська відповідала:

— Хочу-хочу!

А Марунька перечила:

— Чому це я в старих? Чому?.. — і сердито відкопилувала нижню губу.

— Ото дурна, — успокоював її, як міг, весело. — Велика, а й досі не знаєш, що той Чому — старий і мудрий чоловік.

— Я знаю! — вихоплювалася Таська.

Марунька німо поводила зірчастими очима.

Ганько не заїкався про матір, хоч весь час невідступно думав про неї: де вона?

Розпросторились, зависали сутінки: вони наступали й наступали до вікна з глухої стіни сусіднього будинку, з муру й бетонної огорожі автогосподарства. Сутінки від будинку були ковзкі, мирні й тихі, від автогосподарства погрозово-голосні: вони спалахували, вищали, гирикали — з-за низького вікна ввижалося, що мовби десь там блискає і ламається грім. Їх це, правда, не лякало і не тривожило: вони звичаїлись до машинного шуму, до деручкого гаму — скреготливі звуки вселилися їм не лише у вуха, а й в сон.

Ганько засвітив світло і заслонив фіранку. Тепер вони були під м'яким сяйвом рожевого пластмасового абажура.

Мати не приходила. Чайник все не закипав. Ганько косився на червоний гудзичок електроплити. Йому хотілося зітхнути, але він цього не робив, щоб не настрахати дівчаток. Якщо і вони візьмуться думати про матір, де вона, що з нею, то розплачуться.

На електроплиті зашипіло, і він її вимкнув: зараз заклекотить, запарять заварку, й треба буде долити чайник. Він барився, коли заклекотіло, сподівався: ось-ось надійде мати, разом і вечерятимуть. А дівчатка зраділи і квапилися. Вони вкрили чайничок із заваркою подушечкою і заплямкали.

Йому нічого не залишалось, як діставати хліб, цукор, блюдечка і кухлики.

Він сів за своєю місці — між холодильником і столиком. Марунька і Таська, висмикнувши свої стільчики з-під стола, поставали на них колінами. Материне місце між столом і електроплитою залишалось порожнє.

— Пахтить! — гукнула Таська й занюхала, потягуючи носиком, коли Ганько почав розливати чай.

— Пахне... — сказала Марунька.

У них білі емальовані кухлики. В нього великий. У Маруньки менший. В Таськи зовсім маленький. Зате в неї

й Маруньки з червоними суничками, з зеленими листочками, а його без нічого, просто білий.

Вийнявши з целофанової торбинки хліб, він нарізав три скибки, а решту заховав, аби не черствів. Налив чаю в блюдце Тасьці, тоді Маруньці, бо з кухликів вони могли обпектись, і взявся за цукор. Посипав одну скибку, посипав другу й собі. Дівчатка стояли на колінах на стільчиках перед столом і ждали ладу.

— Імо і п'ємо від пуза, — проголосив Ганько.

Вечера розпочалась.

Він дивився, щоб Марунька не злизувала цукор, щоб їла його з хлібом, запиваючи чаєм. Марунька дивилася, щоб Таська не злизувала цукор і не залишала голий хліб. Відкусивши від скибки, вони обіруч бралися за блюдця і сьорбали чай. Він дмухав на свій кухлик, підносив його до рота — чаю вволю, а хліба з цукром без зажерливості. Він вечеряв спроквола: повільно кусав хліб, повільно підіймав кухлика, повільно з нього пив — учиз, щоб вони не сьорбали й не крєктали, а знали виховання. Вони слухались, але злизували цукор своїми язичками, а потім посмоктували собі пальці.

— Чай дає силу, — підохочував їх. — Вода електрику гонить.

Був добрий: досипав їм цукру на скибки хліба.

Так понаїдалися й понапивалися, що посихалися над столиком.

Він помив посуд, і пішли на телевізор.

Скінчилася програма «Час», крутився серіал.

Вони розклали диван-ліжко. Таська й Марунька розляглись, а він всією обіч серванта. Виставляти розкладку барився, бо матері довелося б переступати через нього: годі того, що вона переступає через нього щоранку.

Телик у них старий, з малим сірим екраном, а з нього — музика, а на ньому — завалені столи, танці, фейерверк, і всі цілуються. Єсть що їсти, єсть що пити, ще й хороше походити... І знову: музика голосніша, столи аж вгинаються, танці шпаркіші, фейерверк вогнистіший, і цілуються захопленіше — все ще сильніше, ще краще... ще, ще...

— Не життя, а лафа, — обізвався Ганько.

Дівчат і за вуха не відтягнеш від телевізора.

— Ганьку! Ганьку! — кричала Марунька. — Дивися, як одягнені, — хвости волочаться по землі, а рукави з крилами! Вони птахи?

— Ганьку! Ганьку! — кричала Таська. — А як вони їдять! Які ложки! А мисочки! А кухлики! Ото б спробувати...

Хлопчик дмухнув носом:

— Чого заманулося!

У цей час клацнув замок — вхідні двері відчинилися і роз'їхалися.

— Мама! Мама! — загукали в один голос Таська й Марунька.

Вони посхоплювалися з дивана-ліжка, застрибали.

Мати ввімкнула електрику й попросила притишити телевізор. Ганько повернув ручку, він погас і замовк.

Ввійшовши з напівтемного парадного, мати жмурилася від різкого світла. Їй на обличчі проступала втома. Вона схотіла усміхнутися, але та усмішка вийшла силуваною, нещирою, тому складочки над кутиками її уст поставали скривленими рівцями, а під очима здулись сині півкола. В пожмаканих джинсах, у синій кофтині-безрукавці була ніякова, мовби прибита.

Дівчатка наглянули в її руках пакет і заверещали:

— Щось принесла! А що ти принесла?

Вона запитала, чи вони не голодні. Ганько хотів оповісти, що вечеряли, але Марунька й Таська його перебили, мовляв, ми ситі, й він рушив на кухню, аби підігріти матері чай. Все ж вона запитала знову, чи варили вівсянку. Ганько відповів з кухні, що боявся чіпати молоко. Марунька й Таська насідали на неї, щоб розв'язала пакета. Вона стояла в передпокої. Помовчала, згадавши, що не відігріла сир, і чомусь задумалася.

Ганько впорався з чайником, але не виходив з кухні. Дівчатка чіплялися матері на ноги, підплигуючи, вигицяючи одна одній навперейми, прагнучи доскочити до пакета в її руках.

А вона стояла неповоротка й сумна, притисши пакет собі до грудей. Ганько спостерігав з кухні, яка вона неповоротка й сумна, її мляві й непевні рухи.

— Принесла, принесла... — прокотилось, двічі повторивши це слово огрубілим голосом.

Ганькові стало жаль матері. Він зібрався рушити з кухні й порозганяти Таську й Маруньку: хіба вони не бачать, що вона ледве стоїть на ногах?

Мати мовби не помічала, як дівчатка лестяться, упадаючи навколо неї. Бокувано заточуючись, глянувши собі під ноги, вона повільно опустила на дитячий стільчик, прихилилася плечима до пристінка, прижмурилася й, зі-

тхнувши, стала розв'язувати собі на колінах пакет в рудому папері.

Марулька тримала за руки Таську, а Таська тримала за руки Марульку, щоб жодна не кинулась першою: їхні очі попадали матері на коліна.

Ганько ступив з кухні й зупинився на порозі.

Мати з силою розірвала шпигат. Рудий папір цупко залопотів, розпакетився — висунулися сукняні з високими халявками черевички. Синенькі, вишиті червоним і жовтим спереду, вони були такі гарні, такі новенькі, так приємно пахли обною, що, здавалося, оновили всю їхню квартиру.

Таська, Марулька і Ганька затамувались, боячись дихнути, мовби від їхнього дихання могло потемніти червоножовте вишиття або ці синенькі черевички здмухнулися б і пропали.

Ганько відразу здогадався, кому вони — Тасьці! Але і йому хотілося доторкнутися до них бодай пальцем, бо так вони манили.

Дівчатка, держачи одна одну за руки, аж поперегиналися: очі загорілися зеленими і синіми жаринками.

— Це Тасьці, — сказала мати і простягла черевички.

Таська запищала, пориваючись з Марульчиних рук. Марулька її не пускала. Таська почала відбиватися головою. Марульчині очі палали — з них бризнули сльози. Вона зайшлася плачем.

Таська скочила кішкою, вхопила черевички, притисла собі до грудей — танцювала і сміялася.

Марульку душили сльози, але вона не прохоплювалася жодним словом. Ковтала сльози і мовчала.

Ганько попросив Таську, щоб не викручувалася й не сміялася, а приміряла обнову.

— А приміряй... — кинула, позіхнувши, мати й наказала, щоб Ганько допоміг узутти й зашнурувати черевички.

Якби Таська погодилася, все б якось обійшлося. Марулька виплакалася б та й перстала. Але Таська не підпустила до себе Ганька. Вона не хотіла узувати черевички. Вступила в них руками і заходила по хаті.

Мати здрімнула, сидючи на стільчику.

А Таська з великої втіхи не могла вгомнитися. Згорбившись, ходила на руках у черевичках. Зупинялася, нюхала їх, прищмокуючи собі. Рачкувала по хаті. Забиралася на диван-ліжко. Сповзала і знову рачкувала по хаті, нещеляючи:

— Челевички-чоловічки...

Марулька проковтнула всі сльози, насупилась і завела:
— А мені? Коли ж будуть мені?

Вона не кричала — вимагала, підступаючи до матері.
Ступить півкроку їй:

— А мені? Коли ж будуть мені?

Мати спала.

Ганько дивився то на очманілу з радості Таську, то на очманілу з сердитості Марульку, то на матір. Мати спала й нічого не чула. Йому згадалася передринкова площа, пузата бочка — його взяло зло. І він крикнув:

— Я теж хочу черевички!

Мати скинулася від його крику.

— Я вам чайник поставив... Я теж хочу черевички!

Сидячи на стільчику, мати кумедно потяглась, скрушно зітхнула — кумедно й безпорадно розкинула руки.

— Нема... — вимовила наївно, як дитина.

Хлопчик знав, чого нема, — грошей.

— Нема? — перепитав і дорікав: — А стояти, курити коло жовтої пузатої бочки є?... — Він ледве стримався, щоб не дорікнути шофером із залізним зубом.

— Ах ти ж, наволоч! — крикнула мати, зриваючи голос. Схопилася, шарпонула ним і почала лупцювати.

Вона набила Марульку, відібрала в Таськи черевички й закинула їх на антресолі. Набила Таську. А тоді витягла з комірчини розкладачку.

— Спати! — порозганяла їх, а сама ступила в темну кухню.

Всі нишком хлипали. Хлинав і Ганько. Мати рідко його била — не пам'ятав, щоб її рука була така тверда.

Його боліло — натяг на голову простираadlo. Мати ніби й не дуже відлупцювала: наляскала долонею. Але чому її рука була така тверда, кам'яна: він перестав дихати, відчуваючи, як сам стає твердим, кам'яним.

Таська з Марулькою похлипали й перестали: заснули. А його сон не брав: Він чув, як легко і вільно, насолодливо дихають у сні дівчатка.

За вікном влягався гомін міста. Трасою рідше снували тролейбуси й проскакували машини. Напроти в автогосподарстві рідше скрипіли гальма. Зітхнувши в кулак, нишком видихнувши сперте в грудях повітря, він проробив собі в скрученому простираadлі дірку для носа й теж зібрався заснути, як почув, що в приємне, ритмічне дихання Таськи й Марульки почали доєднуватися потки скигління.

Хлопчик увесь отерп. Скигління було ледь чутне, дав-

не і стримуване, кожна його потка роздирала груди і виймала серце.

Плакала мати — він розкам'янів. Кров збурилась і потекла в жилах. Він відчув, як шалено в скронях б'ються живчики.

Мати не втихала. Йому здалось, а може, відчув і насправді, як течуть її сльози. І він вже нічого не наслухав, ні про що не думав, тільки одне й те ж: «Матуся плаче гарячими сльозами. Її сльози течуть і течуть — гіркі!»

Залякане звірятко так насторожливо, так обачно не висмикується зі своєї схованки, як Ганько вибирався зі скрипливої розкладачки. Нишком розкрившись, тихо спустив на паркет ноги — материнські сльози пекли і мучили. Він подумав, що вона плаче через нього, що якби він не заїкнувся про ту жовту пузату бочку, то мати і не розсердилася б, і не набила б їх. Відчув свою вину, і тому її сльози були ще пекучішими, ще гіркішими.

Він довго взвичаювався до темряви. Світло передпарадної лампочки до вікна не досягало. Спалахнуло там, на автогосподарстві, й загарчало — блідий висвіт ковзнувся по стіні й погас. Він перечекав, поки висвіт погас, поки стихло, й мишкою підповз до кухонних дверей. Вони були одхилені. Він побачив: мати сиділа до нього спиною — кинула голову на стіл, на руки, згорбилася й плакала.

Він завмер на порозі. Мати скидалася на темну гору, й та темна гора час від часу здригалася.

Він чув майже безголове, хлипке, уривчасте, але тому ще болючіше материнське ридання. Вона, мабуть, виплакала вже всі сльози.

Йому стало страшно: мати здригалася, як темна гора. Якщо він не зрушиться, якщо не підійде до неї, темна гора розпадеться, розсиплеться на порох, і в них не буде матері.

Ганько простяг руки і не підступив — прилинув до матері. Обняв за шию і тісно-тісно принав їй до голови.

— Це я, я... — хотів вимовити «матусю», але не зміг: заплакав.

Не встаючи зі стільця, мати загорнула його рукою. Він стояв, а вона сиділа. Поцілувалися — припадали лицем до лица. Вона гладила його по голові, а він заплутався пальцями їй у косах. Їхні обличчя були мокрі.

Хлопчик відчув, що мати уже не здригається, а все гладить і гладить його. Йому ставало душно.

З язика просилося оповісти, як розказував Тасьці і Маруньці казку про дерево. Навіщо їм сваритися, коли

в них є вербиця? Чи не ліпше пам'ятати, що вони з її кореня — всі Дажбожичі? Просилося, а слів не було. І він над силу вимовив:

— Мамо-мамо, це ж правда, що ми — Дажбожичі? Ми ж Дажбогові внуки?

— Правда... — відповіла вона.

Він ще тісніше притиснувся до неї. Йому хотілося бути правдивим, чесним.

— Мамо-мамо... — поривався запитати, як бути правдивим, чесним?

А вона сказала:

— Сину-сину...

І в тому слові, що вимовив, повторивши, його він, і в тому слові, що вимовила, повторивши його, вона: «Мамо-мамо — сину-сину», — була вся правда і чесність.

Вони обнялись і мовчали — росла ніч.

— Якби могла, хіба ж я одні черевички... — почала й не довела мати.

Ганько ще дужче притулився до неї.

Потім вона казала: завтра субота, мають привезти картоплю, яку заробила в радгоспі за час своєї відпустки, коли вони без малого місяць літували в дитячому заміському таборі... Якщо картоплі буде багато, можна й продати...

Росла ніч, а вони — в надію.

Щоб не будити дівчаток, обоє вклялися на розкладачці.

Мати товклася в підвалі, готуючи під картоплю місце, а Ганько з Таською і Марунькою виглядали машину. Проїли жданики, знудили суботу: марно. Мати ходила в жек під обід, з обіду й під вечір — нічого не виходило.

Зморена від нудьги і чекання (машина обламалася чи застряла?), вона не переставала вести мову про картоплю. Що ж там скоїлося? — запитувала саму себе. Її турбота й побивання передалися дітям: хліб — батько, картопля — мати. Жодне з них батька не знало, а тому мати була ще дорожчою. Картопля їх не лише прогодує. Трохи й продадуть. Хоч Ганькові й Марунці сподіватися на сині, вишиті черевички годі, бо ходитимуть у старому, але й вони дочекаються обновок. Мати марила: до зарплатні, до допомоги на дітей досьдається виторг за картоплю... І вони марили нею — їм пахло новими шапочками, повими шарфиками, а може, й пальтечками!

Картопля, яку мали привезти, але яку ще не привезли, об'єднала і згуртувала їх.

Тихо поснули і рано попрокидалися: ану ж машина вже у дворі! Ганько й не дуже снідав, випив сироватки: буде картопля, напечуть «мундирки» — зжене охоту, а зараз на двір, чекати машину.

Він вимчав з парадного, гукнув:

— Радуйся, дерево! — вітаючись з вербичкою, й кидав по боках очима.

Двір був чистий, вимитий, вербичка підлита, і він подумав: «Це ж поки я, Марунька і Таська спали, мати вимила дворище, підлила деревце», — і йому теж захотілося щось робити, а не гаяти час. Він пустився бігти тротуаром від парадного й до парадного, щоб виглянути на вулицю, й наткнувся на Ірен Архипівну. Вона прогулювала свого Дружка. Песик якраз натужно присів, розкарячившись на задніх ніжках. Ірен Архипівна послужливо відпустила повідець. Ганько біг щосили і налякав болончика. Той аж загарчав.

— Добрий ранок, Ірен Архипівно! — припинився Ганько.

— І чого тебе носить ні світ ні зоря: безбатько... — кинула вона черство й неприязно.

А біле дурнувате кудлення вишкірило свої дрібні зубки.

Він не образився на Ірен Архипівну й хотів сказати, що виглядає машину з картоплею, але вона ще не все сказала:

— Вчора вас носило від світання й до смеркання: ніколи нема від вас спокою... — й почала шпорпатися у своїй сумочці. Він і змовк. А коли вона вийняла ватку, щоб підтерти свого Дружка, посміхнувся й побіг далі. Хіба та Ірен Архипівна, хіба той її плеканець Дружок знають, що таке картопля?

Хлопчик витав у своїх мріях — важливішого над картоплею не могло бути, і він побіг.

Огнувши дворище, виглянув з-за будинку, а з тротуару:

— Здрав-желав, Ганько Ларисович! — і процокнуло підборами.

Це з ним так вітався сержант міліції Проценко. Він ішов в опорний пункт.

Ганько нічого сержантові не був винен, але завжди при зустрічі чомусь ніяковів і нітився. Його, певно, лякала дебела постава і форма — високий круглий картуз, мундир, блискучі гудзики, портативна рація і випнутий від зброї бік. Він безслівно уклонивсь, а Проценко запитував:

— Ганько Ларисович, ти забув добрий день дома?

— Добрий... — кинув мляво хлопчик.

— Ні, ти мені отак: «Здрав-желав!» — і праву руку до брови, а ноги разом — віддавай честь, — і показав: цокнув підборами, одночасно піднявши руку до козирка. — В житті, Ганько Ларисович, це дуже знадобиться. Вміти віддавати честь — це дуже велике діло.

Хлопчик спантелечився. Що йому робити? Витягуватися, кричати «Здрав-желав!», пристукувати п'ятами і тягнути руку до брів?.. Перед червоним семафором зупинилася вантажівка.

— Ганько Ларисович, ти куди дивишся? Ану скажи мені: скільки у вас Ларисовичів?

— А ми всі Ларисовичі, — виплямкнув хлопчик. — Ми чекаємо картоплю... — Він упізнав у кабіні дядю Котю і, горлаючи: — Їде!.. Наша картопля їде!.. — помчав з усіх ніг.

— Картопля — це дуже велике діло, — проголосив йому вслід сержант міліції, але Ганько того вже не чув.

Він гнав подуху. Ірен Архипівна з своїм болончиком загороджувала тротуар. Він перестрибнув не зачепившись через повідець. Злякавшись, Дружок приліг до землі і завмер, а Ірен Архипівну з такого зухвальства поставив на правцем, і вона, задихаючись, вичитувала:

— Негідник... Негідник...

Хлопчик біг, мелькаючи п'ятами.

— Їде!.. Наша картопля їде!..

Він зупинився перед відчиненими кухонним і кімнатним вікнами і заукав:

— Везуть!..

Мати, Таська й Марунька не встигли вийти — стара пошарпана вантажівка уже завертала до їхнього парадного. Ганько вимахував руками, показуючи дорогу, а шофер підморгував йому з кабіни. Хлопчик у цей час забув, що в дяді Коті стирчить у роті великий залізний зуб, і не на м'ятав про пузату жовту бочку...

Вантажівка під'їхала до парадного, здала назад, розвернулася і зупинилася.

— А то де ти запропастивсь?.. — напустилась мати на шофера.

Він зіскочив з приступки, брякнувши дверцями, і стояв у сіренькій сорочці-вітродуїці, у старих ненапрасованих штанах — круглотварий, пикатий, як ситий кіт.

— Ша... — показав матері пальця й підпер тим пальцем свого великого зуба, а зуб заосміхався.

Ганько невідступно дивився на шофера, і той запитав, підморгнувши йому:

— Що, шефе?..

Картопля стояла в кузові у мішках. Їхньої — три мішки. Мати забралася в кузов з колеса, підсовувала мішки, а дядьо Котя брав їх у руки з розчиненого кузова, крестав і відносив за вербицю, під стіну сусіднього будинку. Картоплю він привіз ще вчора, і мати йому випоминала:

— Розвозив начальству, підначальству, конторникам — набравсь, як жаба мулу... А одинкій — то останній...

— А от і ні: ще маю розвозити,— відказував дядьо Котя, нітрохи не сердячись і копилячи губи.

Мати — худа, вузькоплеча, шофер — дебелий, широко-спинний. Подав їй руку, вона вчепилась за неї, і він, як краном, своєю дужою рукою зсадив її з кузова й поставив на асфальт. Вона сягала йому головою до шиї. Підсмикнувши вічні джинси, чомусь взялася пальцями за гудзик його сорочки і, тягнучись очима вгору, благально казала йому в груди, щоб довго не барився, розвозячи картоплю, щоб вернувся, бо один мішечок треба вивезти на базар — не нести ж на плечах? Вона все покручувала гудзика. Йому, певно, було це приємно, і, нагнувши голову, він обіцявся скоро вернутися. Вже сідаючи за руль, сказав, що картопля сира, її варто просушити.

Як він від'їхав, вони з матір'ю взяли до мішків. Їх порозв'язувано, з них повисипувано — картопля зайняла панельні плити навколо деревця. Сонця не було, але й просувувати картоплю на сонці не можна: позеленіє. Для початку її перебирали — велику собі, а меншу — на спродаж.

Таська і Марунька держали порожнього мішка, а Ганько з матір'ю хапали менші барабольки, відгортаючи більші.

— Відтирай, відтирай, сину, землю. На базарі з землею не люблять, а щоб чистенька. Я продаватиму не оптом, а на вагу. Це собі можна з землею. З землею ліпше: довше постоїть,— мовила мати.

Він старанно відколушував пальцями налишлу й присохлу до картоплі землю, для певності потирав долонею й аж тоді зважувався кидати до наставленого мішка.

Менших бараболин було більше, ніж великих: робота йшла швидко. Він квапився — з будматого лоба скочувався піт, і крапельки зависали йому на очі. Забувався змахнути — крапелька скапувала. Він злизував її, солону, з губів, потягував носом і не розгипавсь. А Марунька з Таською ще й командували ним, аби не підбирав більшу картоплю. Його заболіло в карку. Мати здогадалася й сказала, щоб Марунька стала на переміну. Він спочатку не погодився, а коли набралосся більш як півмішка, розігнувся.

Йому довелося самому тримати мішок, бо найменша сестра теж хотіла вибирати.

Таська заповзала на колінах. Якби могла, вона перебирала б картоплю не лише руками, а й хапаючи її ротом. Марунька довго прицілювалася оком, а тоді підіймала бульбочку з вистрибцем. Вони всі позамурзувались. Були невгомонні, одностайні.

Мішок підростав і підростав. Таська досягала до нього, спинаючись на пальці, але не хотіла спочити. Вона перша затурбувалася:

— Картопелька ховається у мішок, а що ж нам? — стала й безпорадно опустила руки.

Ганько теж помітив, що картоплі поменшало. Тільки Марунька продовжувала прицілюватися оком і визбирувати малу: їй дуже хотілося обновки.

Мати зав'язала мішок, пішла помитися й вернулася розчесана, з підведеними губами. Якраз приїхала і вантажівка. Вони з дядьом Котею кинули мішок у кузов. Наказавши пильнувати картоплю, а коли підсохне, позбирати в мішки, і, запитавши, чи Ганько з ключем, мати сіла в кабіну.

Вони стояли рядочком: за ними — вербичка. Вантажівка гуркнула, пахнула їм в обличчя бензиновим димком. А молоде деревце росло кроною з п'яти відніг — на п'ять частин світу. Бензиновий димок не проймав ядушним чадом, а пахтів зманливо і солодко: мати їхала продавати картоплю.

Ірен Архипівна поверталася з прогулянки. Вона посадила Дружка собі на руки, притиснувши його до своїх пісних грудей. Спочатку вітрогонистий Ганько, потім драндулет-вантажник зіпсували їй настрій, мовби сипонувши солі в очі. Песик, здається, цього не розумів, поривався з її рук. Присаджуючи його, вона погрозово вичовгувала капцями — сердита, в синій спорформі.

Ніхто, навіть Таська, завжди не байдужа до білого кудланя, не звернув на неї уваги.

Ірен Архипівна в парадне, а з парадного — Неоніла Лук'янівна: голова в бігуді й прикрита косинкою, платтяхалат ледве сходиться полами, гудзики тріщать. Ні Ганько, ні Марунька не писпули Тасьці ховатися: неділя, й Неонілі Лук'янівні не до того, щоб когось цілувати, — біжить на ринок, бо прийматиме надомника.

Спостерігаючи за сусідками, Ганько думав: кому песик, кому надомник — хто що має, тим і радіє. Він думав це так собі, мимохідь. Вже давно поїхала вантажівка, але

він не зрушується з місця. Стоять Марунька й Таська. Осінній ранок теплий і ясний — на вербичці нема жодного жовтого листка.

Глухотною високою стіною здіймається сусідній будинок. Тихо на автопідприємстві. Тихо і в їхньому будинку: з п'ятниці пороз'їжджалися на дачі, просто за місто, з рюкзаками і наметами на пляжі... Вони ж, трійко живих і цікавих, стоять серед кам'яних велетнів.

Картопля підсихає. Видно, як налипла до неї земля, сіріє. Ганько береться перекочувати картоплини. Перекочують Таська й Марунька — допомагають картоплі сохнути. Вони зосереджені, мовчазні: мають роботу.

Червонясті, які подовгувати, а які бочечками бараболини самі просяться їм до рук: тоді й спадає на думку — спекти в духовці. Просить Таська, просить Марунька, і Ганько згоджується. Відбирають найкращу. Кожному по дві картоплини. Дві і на мамину душу, як повернеться з ринку.

Ще Ганько щойно помив, щойно поставив насипом у духовці ту картоплю й вибіг надвір, а Таська з Марунькою вже поцмокували губами. Вони проганяють Ганька до плити: самі перекочуватимуть, самі пильнуватимуть тут, надворі, а він хай догляне на кухні, щоб не пригоріло.

Він слухав: бігав туди і назад.

Нарешті ніс одну на пробу, перекочуючи її з руки в руку, а в зубах — ніж.

Таська наставила долоні, наставила Марунька, а Ганько гарчав через ніж:

— Гар-ряча...

Дівчатка задмухали на бараболину.

Гарячу, підпечену з усіх боків, він розрізав її ножем на три долі. Кожне взяло свою дольку — картопля парувада.

Спробувала Таська.

— Пухка!.. — їла, радіючи.

— Як булка! — поплямкувала Марунька.

А Ганько сказав:

— «Мундирочка».

Проквотнули свої дольки не зогледівшись. Дівчатка поганяли — неси ще, а він барився: нехай дійде, плита все одно вимкнута.

Картопля спеклась, дійшла, і, коли Ганько відчинив духовку, дівчатка почули, як запахло з вікна: смакота.

Вони їли надворі, повмощувавшись на порожніх мішках. Ганько держав у жмені сіль. Брала пучками сіль,

присолювали й виїдали картоплю з кожуре, як морозиво у вафельних стаканчиках, і, як ті вафлі, з'їдали підпечену кожуру. Що могло бути ще смачніше?..

Неоніла Лук'янівна, вернувшись з ринку з квітами, вийшла й прошмигнула в білому платті. На розі будинку вона зустріла надомника. Упадаючи коло нього, пишна та гожа, супроводжувала в своє парадне. Лисий, у чесучовому костюмі надомник так блимнув на них окулярами, мовби боявся, що вони можуть замарати звіддалік картоплю його чесучу.

А їм було не до нього: смакували «мундиркою», і їх не треба було підпрошувати. Марунька впорювалася з однією, щоб швидше взятися за другу. Таська її наздоганяла. А Ганько їв поволеньки: в нього лише одна «мундирка». Про пущену на пробу дівчатка забулися, й він не має зваги їм нагадувати, щоб вони з ним поділилися.

Таська оближала пальці, погладила собі черевце й задумливо запитала:

— Що то мама мені купить? — і взялась за другу картонлину.

Марунька так і скрикнула:

— Тобі мало?.. Це мені купить! Мені!..

Вони ледве не зчепилися, але Ганько їх помирих:

— Та вже їйте, сороки... Всім купить! — і, опецькуватий, набусурманився, держачи в одній руці сіль, а в другій залишки від бараболини на підпеченій шкірочці. Присоливши, слизав це з долоні й дивився собі на порожню долоню, мовби дивуючись, куди поділася його «мундирка». В кутиках уст йому з'явилася гірка посмішка. Він узяв пучками солі: кому солити — Тасьці чи Маруньці?

Старша сестра простягувала свою, менша — свою, але Ганько не встиг їм присмачити: дворещем, прямо на них, їхала вантажівка. Машина збочила, розвернувшись, зупинилася. Дядько Котя був сам, без матері. Товстоногий, важкий, здавався неповоротьком, а скочив одним скоком і став перед ними.

— Шамаєте? Куцьки! — забутів, світячи очима. Загріб Тасьчину «мундирку», ткнув її в Ганькову долоню, в сіль, і лигнув. Загріб Маруньчину, теж ткнув у сіль і лигнув.

Вони порозкривали роти.

Він проковтнув «мундирки», як горішки, блиснувши залізним зубом.

— Я подякував! — пробутів і, махнувши куцою рукою, розпорядивсь: — Вставайте, ану всю картоплю в мішки!

Там торг — вашій матері видають з рук. Не бійтеся, без бульби не сидітимете. Я такий — я ще привезу. А тепер не зивай: на те і ярмарок!

Вони не могли спам'ятатися, як картопля опинилася в мішках, як шофер, беручи мішки поперед себе, повкидав їх у кузов і, навіть не глянувши на них, дав газу.

На панельних плитах залишилися самі сліди.

Хлопчик і дівчатка дивились на крихітні грудочки чорної землі, на сірий пил і на поряботілі панельні плити — жодна бараболина ніде не закотилася і не приховалася.

Вони все дивились, а на них дивилася невтішна вербичка.

— Треба підмести,— зітхнув Ганько.

Мітла була в підсобці, але він не мав туди ключа. Подався, виніс хатнього віника, лопатку.

Марунька й Таська стояли, побравшись за руки, а він підмітав крихітні грудочки чорної землі й сірий пил. Коли зібралася купочка сміття, Марунька з Таською взялися за лопатку. Він нагортав у лопатку сивенький попільець, а вони носили його лопаткою й висипали під деревце. Ганько запевнив, що йому це не завадить, навпаки, воно ростиме ще ліпше.

Потім він виніс у старому відрі трохи води. Намочував віника й промітав панельні плити. Потім вилив калъну, брудну воду під вербицю й забрався, щоб сполоснути в унітазі відро й віника.

Від картоплі не залишилося й сліду.

Таська й Марунька не мали роботи й знову стояли, побравшись за руки.

Тасьці було шкода картоплі, особливо недоїденої «мундирки», яку закріпив з руки дядько Котя, і вона сказала, що він зажег-удав. Марунька її перебаранчувала:

— Він ще привезе. Без бульби не сидітимемо. Сам же казав!

До них надійшов Ганько, і Марунька випалювала:

— Правда ж, без бульби не сидітимемо? Дядько Котя ще привезе. Сам же обіцяв. Зате наша мама вторгує багато-багато грошей!.. Давайте ходити подвір'ям і чекати маму. Ми все прибрали, мама нас похвалить! — Вона шарпонула Таську за руку, пориваючись ходити, а не стояти на місці.

Ганько нічого не відповів, мовчки опустився на брівку-бордючик.

Таська ступила один крок і зупинилася, стримуючи Маруньку. Та повела на них синіми очима:

— Ви не вірите?.. Мама вторгує багато-багато грошей. Вона нам всього накупить...— І повторила: — Всього!

Таська вихопилася з її руки й примостилася на брівці-бордюрчику коло брата. Той поставив собі руки ліктями на коліна й уклав у долоні голову. Так зробила й вона. А Марунька не хотіла до них сідати і не могла встояти на місці. Вихитуючись, докоряла їм:

— Чого ви надулися?

Ганько дивився поперед себе чорними очима: був десь далеко.

А Тасьці все ще шкода було недоїденої «мундирочки», і вона аж втомилася з жалю.

— Тобі добре. Маєш вишиті черевички. Чому б і не посидіти? — допікала їй Марунька й зверталася до Ганька: — Ми ж усе прибрали. Мама нас похвалить. Думаєш, ні?

Він озвався, розтягуючи:

— Похвалить...

Вона вхопилась за те слово:

— Отож! Отож! Хіба я не знаю! — і тицьнулася, присівши коло них. — Ми ж не якісь капосники... Ну, не хочете ходити, давайте думати, кому мама що купить,— і теж поставила руки ліктями на коліна й замислилася, поклавши в долоні голову.— Ні, я вишитих черевичок таки не хочу. Вчора хотіла: вчора мені було заздрісно. А нині не хочу. Знаєте, чого мені найбільше хотілося б? — І зорила своїми прискаленими оченятами, аж брівки їй поморщилися, на брата і на сестру.— Мені б хотілося білої шапочки!

Вона, проказавши це, вичікувала, що вони скажуть. А вони мовчали. Її хотіння їх не вразило. Вона прискалилася ще дужче і почала солодким, проникливим голоском:

— Я хочу не тільки білу шапочку. Білу шубку! Білі чобітки! — Знялась, стала на ноги і поправила білу шапочку, ставлячи її набакир, начеб вона сиділа їй на голові; вдаючи, розправляла, потягувала поли білої шубки і, задерши ногу, показувала уявний білий чобіток.

Була така манірна модниця, що Таська не витримала й загутнявіла:

— І я хочу... Хочу білу шапочку, білу шубку, білі чобітки.

Ганько знав: у такій шапочці, у такій шубці, в таких чобітках ходить узимку Лесева мати. Він сидів — сумний, незворушний.

А Марунька, вертячись дзигою, проказувала:

— Тобі, Тасько, біле не личить, ти й так біла.

— А як я хочу! Хочу! — крикнула Таська, зірвавшись на ноги й закруктившись перед Марунькою.

— А я кажу: біле тобі не личить, не йде... Тобі треба синє, голубе. Можна й червоне.

І, не торкаючись Тасьчиної голови, мовби приміряла їй шапочку.

Маруньчині руки заплавали в повітрі. Вона брала з повітря шубку й, не торкаючись до Таськи, приміряла їй на плечах. Брала з повітря сині, а чи голубі, а чи червоні чобітки й озувала її.

Таська мліла від радості й казала:

— А шарфік? Марунько, ти забулася про шарфік! — І допоминалася: — Який він має бути? Ну, який?.. — І ви-пиналася — білоголова печеричка на асфальті.

В цей час Ірен Архипівна вибралася з Дружком у парк: було по обіді. Скупаний і вичесаний песик поважно, елегантно ступав на повідку, поводячи оченятами з-під розкудлатілої вовни й висолопивши язичка. Його хазяйка ступала ще значніше, ще кокетливіше й ще елегантніше: розпущені коси торкалися оголених плечей, ці коси перетинало штучне, зі сріблястим димком пасмо сивизни, а одягнена вона в білосніжному, тугому в поясі й короткому та широкому вище колін платті — йшла і над колінми збивалася піна. Песик смикнув за повідець. Ірен Архипівна, сповнена самоповаги, не втримала його. Болончик погнав прямо на дітей, волочачи за собою повідець. Ірен Архипівна призро глянула на Таську, на Маруньку, на Ганька, мовби запитуючи: «Ви ще тут?» Та її Дружок біг далі, до дерева. Зупинивсь, підняв ногу. Ірен Архипівна розчинила сумочку, щоб дістати вату.

Марунька й Таська мовби й не зауважили ні Ірен Архипівни, ні Дружка.

Ганько сидів, спостерігаючи, як вимолодилася сусідка, й думав: «Вона копія болончика, а болончик копія Ірен Архипівни — не знають, чого хочуть: обоє глупі».

Таська й Марунька не зауважили Неонілу Лук'янівну з її надомником, як Неоніла Лук'янівна не зауважила і їх. Лисий, у чесучі чоловічина, випірнувши з парадного, шпарко дріботів тротуаром. Неоніла Лук'янівна котилася бочечкою, поривалася взяти його під руку, а він відмахувався й не давався. Надомник начеб утікав, а вона начеб його наздоганяла. Наздогнавши, упала коло нього, цвіла, а він в'янув і не зупинявся.

Ганько сидів і думав: «Як діти...»

Його сестри тіпилися шапочками, шубками й чобітками, беручи їх з повітря, приміряючи і викаблучуючись. Вони троє у закутку дворища були як на дні сухої кривиці, — високо синіло небо.

Марунька щедро одягала Таську — то в червоне, то в голубе, нічого їй не жаліючи.

— Шарфік! А який тепер мені шарфік? — не вгавала Таська, її очі невситимо зеленіли.

Темно-руса Марунька, чаклуючи, стрибнула, підскочила, мовби зірвала блакиті, й казала:

— На тобі, Тасько, блакитного шарфіка! — і пишалася: з глибокого дна, а дістала з високого неба.

Вони не помітили б матері, якби вона не окликнула їх звіддалік:

— Мої ж ви мучені, виголоднились, змордувалися?!

Таська метнулася до неї на своїх кривих ніжках, задихаючись і вигокуючи, що вони не мучені, що зовсім не виголоднились і не змордувалися, бо Марунька одягнула й взула себе, а потім одягала і узувала її в таку шапочку, в таку шубку, в такі чобітки!.. Пов'язала їй такого шарфіка!..

Мати не могла допетрати, та Марунька теж підбігла до неї і сказала:

— Ми гралися.

Ганько не піднімався. Поруч з матір'ю стунав дядько Котя.

Руки в матері були зайняті — в одній авоська, в другій сумка. Що в сумці — не видно. В авосьці загорнуте в газету, а поверх — хліб і булки.

Руки в шофера теж не порожні. Однією притримував на грудях кавуна й повну целофанову торбину конфет, а другу відтягував бокатий саквояж.

Він ступав клипоного човгаючи. Поминув матір, яку перепинили дівчатка, й підступив до Ганька. Поставивши саквояж, в якому задзенькало скло, простягнув торбину конфет.

— Держи, товариш шеф! Це тобі й твоїй команді. Команді за «мундирку», а тобі за сіль. Що ж ти не підіймаєшся, приріс?

Мати відтрутила його ліктем:

— Почекай, Котю, зі своїми гостинцями. Їх спочатку нагодувати треба.

Шофер мотнув головою, склеїв ніякову міну, мовляв, як вам хочеться, — підкоряюся, але все одно хотів доручити торбину цукерок хлопчикові, та той не знакомився,

і йому нічого іншого не залишалось, як нести її самому.

Таська й Марунька обліпили матір, за ними Ганько, а за Ганьком дядько Котя — рушили до парадного.

В квартирі мати запахнула дядя Котю в кімнату:

— Сиди дивись телевизор або що хочеш!.. — а сама запоралася, готуючи на стіл.

Вона грубо нарізала ковбасу, голландський сир. Грубо намазувала маслом і хліб, і булку. Розкривала консерви — бички в томаті. Мила помідори, робила салат, поливаючи його олією. Мила яблука, груші, сливи, абрикоси й персики — все ставила на стіл, нічого не жаліючи й кваплячись.

Марунька й Таська кинулися обідати — захапались, не знаючи, з чого починати: поїли б очима все дощенту. Вони так і робили: замість їсти ковбасу чи шинку з салатом, тяглись до абрикосів, а персики поганяли разом з бичками в томаті.

Мати до столу не сідала. Поралася коло холодильника, ставлячи в нього пляшки, а потім коло раковини, коло павісної шафки. Їй на плечі звисав рушник. У кожнім її русі відчувавсь поквап.

— Ти що ж як посватаний? — дорікнула Ганькові, але, глянувши на нього, зашарілася й відвернулася до раковини.

— Я їм, мамо, — промовив розважливо хлопчик. Блмнув на материну спину — материні вузькі плечі тремтіли; й він нагнув голову.

Дівчатка не чули їхньої мови, розкошуючи за багатим столом.

Спохопившись, мати дістала з холодильника пляшку лимонаду. Відкупорила, поналивала в кухлики й подала на стіл. Лимонад шинів — Таська з Марунькою пили захлинаючись.

Стоячи до них спиною, мати коротко, уривчасто казала: продала картоплю, вторгувала, щось їм купить, а картоплю ще привезуть...

Дядько Котя ввімкнув телевизор, але, мабуть, нічого цікавого не було, і він його виключив. Мабуть, йому стало нудно, і він виглянув з кімнати. Ганько зі свого куточка цього не побачив, а мати, відчувши дядя Котю плечима, обернулася, махнула рушником і прогнала, щоб сидів і не висувався.

Ганько над силу жував хліб і ковбасу: він затямив — здавен, як не було ще ні Маруньки, ні Таськи, а до них приходив хтось з чоловіків, стіл завжди угинався...

Чоловіки-дяді приносили не лише ласощі, а й цяцьки. Дехто з них грався...

— Позаморювали черв'ячків? — якось вдавано-ласково запитала мати.

Дівчатка хотіли ще лимонаду, й вона не пожаліла.

Повстававши від столу, обважнілі, з посоловілими очима, вони мляво запитували, що ж мати їм накупить.

— Накуплю... Накуплю... — відповідала вона, витираючи Таську рушником і виряджаючи їх усіх на вулицю.

Марунька взяла торбину цукерок. Ганькові дісталася торбина з фруктами.

— Що ж ми будемо робити? — запитала, човгаючи асфальтом, Таська, на що Ганько відказав:

— Після ситого обіду відпочивають.

Посідавши на брівці-бордюрчику, вони дрімали.

Начеб щось згадавши, Ганько встав і несміливо поплівся в парадне. Він відчинив двері в квартиру й несміливо заглянув на кухню.

— Шеф, що треба? — весело зустрів його дядько Котя, блиснувши залізним зубом.

— Я прийшов сказати мамі, що в духовці є аж дві «мундирки». Ми кожному спекли по дві на душу.

— Добре, добре! — весело озвалася мати.

Він вернувся до сестер.

Їм біля ніг стояли цукерки і фрукти, але ніщо не їлося і не смокталася.

З розчиненого вікна — із-за занавіски, яка погойдувалася, заспівали два голоси: хринкий, гаркавий і тонкопронизливий:

На г-о-о-р-роді ве-ерба рясна...

У двір, до парадного підпливла чорна машина. Лесева мама вивела Леся за руку й голосно процідила, звертаючись до свого чоловіка, який наказував щось водієві:

— Пора припинить це неподобство!

Машина відпливла.

Спускалися сутінки — кінчалася неділя.

— А що ж ми тепер будемо робити? — запитала Таська.

І Ганько відповів:

— Будемо водити нуду.

Ганько повернув ключем. Таська першою, а за нею Марунька переступили квартирний поріг.

На плиті щось смажилося і шкварчало.

— Салют, кролики! — зустрів їх палахкий материн голос. — Прийшли?

Не в джинсах, а в легкому платті з відкритою шиєю, зборочками на грудях і в талії, з ложкою в руці з кухні виглянула мати. Гарне, з витонченими рисами її обличчя мовби притрусилось ледь помітною, але мертвоотно-блідою пудрою: була гостра, як ніж. Тільки зиркнула на Таську, їй на коліна й закричала:

— Де я вам тих колготів наберу? Як накуплюся? Вранці новенькі, а ввечері вже порвані?

Марунька видавала Таську:

— Я казала, щоб вона не повзала на колінах, а вона не слухалася й повзала. Зачепилася, от і порвала. Була маленька-маленька дірка. А вона встромила пальця й прокручувала. Я казала, щоб не прокручувала, а вона все одно встромляла пальця й прокручувала.

Марунька не дивилася ні на Таську, ні на матір, а собі на збиті коліна: вона старша — тому не замерзне й без колготок.

Мати ніби не чула її ябедні слова й погрожувала Ганькові:

— А ти де був? Де? Ти отак дивишся мені за меншими? Він стояв у дверях.

— Мамо, а що я зроблю, як ті колготки швидко рвуться?

— Рвуться? — згвинтилась мати, стаючи ще гострішою.

Вона скинула вгору свою стрижену під хлопчика голову й підняла до низької стелі ложку.

— На вас усе горить! Геть, поки не покличу...

Ганько шугнув у двері. За ним — дівчатка. А мати посилала їм навздогін:

— Робота пучки злизала мені на пальцях. Чом я не сторука!.. Вторгувала за картоплю — ні грошей, ні картоплі. Тепер годи тому чортові, щоб знову привіз. А як він переветься? Сили моєї нема!

За парадним на них наскочив дядько Котя.

— Чолом шефові й команді! — привітався, нагнувши понуркувато голову. Розчинив саквож, заповаряся і дивився на них, облизуючись. Марунька з Таською зупинилися, але Ганько не дав їм постояти: потяг за собою.

Дядько Котя прицмокнув залізним зубом і пішов.

Вони подалися до своїх вікон під мур автопідприємства — на майданчик для сушіння білизни.

Ганько знайшов консервну бляшанку, знайшов обірваний електропровід і, прив'язавши до нього бляшанку, сказав Тасьці:

— Вози.

Марунька розсердилася й накипулась на брата:

— Зроби й мені! Тасьці колготи, Тасьці бляшанку, а мені?

Він почав їх мирити.

— Ви думаете, що та бляшанка іржава і порожня?

— А що ж у ній є? — запитала Таська, тримаючи за електропровід.

— В ній повно доброти! — випалив Ганько.

Менша сестра не могла цього збагнути.

— Що-що? — не могла збагнути й старша.

— Доброта — це коли ніхто не сердиться, — пояснив він.

— Я буду возити й продавати доброту, — сказала Таська.

— Я теж хочу возити й продавати... Віддай мені бляшанку, — зарепетувала Марунька.

— Ото дурні, — сказав хлопчик. — Доброта не продається і не купується. Доброта або є, або її нема. В кого є, той і роздарує, стає ще добріший. А в кого її нема, той нізачо її не надбає і стає ще зліший. Ти, Тасько, вози бляшанку й кажи: «Хто добрий, іди до нас!» Коли хтось почує і підійде, передавай йому електропровід, бляшанку і нехай він гукає: «Хто добрий, іди до нас!»

Таська побігла. Бляшанка заторохтіла.

— Хто добрий, іди до нас! — виляснула, шепелявлячи, вона.

Марунька тут як тут. Потягла за електропровід, лише почала: «Хто добрий...» — а Ганько тут як тут.

Вони забігали, голосно взявши доброту.

Довго стояли в дворищі їхні завзяті голоси, але ніхто не здогадався до них підійти і возити іржаву порожню бляшанку.

А вони тягали й тягали її — брат і сестри.

В будинку стали засвічуватися вікна. Світло спалахувало то вгорі, то внизу, то по боках — оранжеве, зелене, червоне, синє, і будинок перетворився на кам'яну, чудернацьку новорічну ялинку.

Їх не кликала мати. А свої вікна манили. І вони з порожньою бляшанкою боязко, невпевнено наблизились до парадного.

Кімнатне вікно було чорною сліпою плямою, а кухонне — жовте і блякле.

— Ха-га-га! — раптом засміялося воно рипливим сміхом дядя Коті. Ганько відніс у закуток, до сміттєвих баків бляшанку.

— Ще засмієшся на кутні! Сидить у неї під каблуком, але й м'якушка, але й тюхтій!

— Виступай-виступай, а Котю цим не проймеш: Котя своє діло знає туго. Ха-га-га...

Вони стояли, слухали жовте і блякле вікно.

— Не хоробруй... Стара, зморшки повні помади, як потріскані штиблети вакси, а залигала, взяла на абордаж: ти в неї під наманікюреним нігтиком. Але й гнида...

— Я — гнида?!

— А хто ж? І тобі не соромно? Стара торба, а ти...

— Що я? Що?.. Ну й стара! Ну й торба! А що я мав робити, куди подітися? Демобілізувавсь, а в неї квартира, прописочка... Ну й розписавсь! Хіба я когось убив, когось обікрав, зробив щось зле?

— Так і кажи: продав чорту душу за прописку.

— Лар, навіщо так грубо?

— Не любиш, як проти шерсті? Ніхто не любить! Тебе гладити і пестити, як kota. Не на ту напав. Не таких бачила.

— Отож, отож... Замість когось чистити, почисть спершу себе. Наплодила від кого хоч — моральна. Але я тебе не виню, не чищу: Котя розуміє, що інакше ні кола ні двора, а так однокімнатна, але квартирка.

— Ну й наплодила від кого хотіла, але мій паспорт без печатки — чистий! Наливай, чи чекаєш, щоб я налила? Не дочекаєшся.

Вікно говорило — здмухувалася занавіска. На її жовтому, бляклому тлі колихалося дві голови. То нахилялися, то відхитувалися.

— Пече, а я її люблю.

— Лар, а я і тебе, і її. Клянусь: я без вас жити не можу. Ха-га-га.

— Не чіпляйсь.

— Не віриш? Ти мені не віриш? Лар... Ларочко! Ти ще повіриш. Ти не знаєш Котю. Котя... Ех, пересісти б в пурхалки на «швидку»!

— Пересядеш. Стара торба з протекцією.

— На «швидкій» не життя, а золоте дно. Поки на зміну, поки зі зміни, а Котя на вокзальчик. Світлофори рзступись — «швидка» їде: золоте денце!

— Ти хоч картоплю привези. Привезеш?

— Знов за ту бульбу? Та я тобі завтра, найпізніше позавтра припру цілий кузов. Ще й продаватимеш, ха-га-га... Ларрочко, ти мені не віриш? А ти вір і надійся. Бульба що? Мені б на «швидку», я тоді всяких там набік. Заживем: кум королю і сват міністру. Надія — пар-рус земно-ой, Ларр-очко...

— Не в'язни: ти дітей не любиш — ти березневий кіт.
У дівчаток, у хлопчика заболіли ноги. Вони посідали на брівці-бордюрчику.

Таська заколупалася пальчиком у дірочці в колготках на коліні.

А з вікна виходили й ішли низом слова, вдарялися об мури і верталися назад — затерті, негарні. Занавіска жовто і блякло подмухувалася то з кухні, то на кухню.

В дворище вступив сержант міліції Проценко з дружинниками. Дружинники з пов'язками на руках збилися обіч, а сержант підійшов і лагідно запитав:

— Ганько Ларисович і ви, всі Ларисовичі, чому не спите?

Вони не знали, що казати.

Він рушив до освітленого кухонного вікна, легенько постукав у відхилену раму:

— Що за шум, а драки нет? — запитав. Тоді прорік: — Профілактика! — й казав: — Діти — наші квіти. Дітям треба вчасно лягати спати — це дуже велике діло.

Не відхиляючи занавіску, мати гукнула Ганька, Маруньку й Таську, а Проценко їм наказав:

— Марш, Ларисовичі, до хати.

Вони потяглись. Дворищем тупо загупали сержант і дружинники. Розчинивши двері, дядько Котя, червоний і усміхнений, розмахував руками, запрошуючи хлопчика й дівчаток до столу, але мати його відтрутила плечем. Не засвічуючи світла, повклала їх на дивані-ліжку. Рипнули кімнатні двері, а потім і кухонні: чотири стіни зачинились — стало темно.

Ганько лежав скраську, Таська посередині, а Марунька під стіною. Розтягнули простирадло, накрились і поховались, як у буді. Хлопчик хотів сказати дівчаткам, що коли якийсь дядько у них засиджується, так і чекай нового братика чи сестричку, але Таська й Марунька відразу заснули. Він подумав: «Їм що? Аби голову до подушки, й пускають бульки!» — і заслухався в темряву.

Він не міг заснути.

Яка б пізня, яка б невидна була ніч у місті, але вона ніколи не буває ні зовсім тиха, ні безпросвітно чорна. Міська нічна темрява завжди озивається моторами й колісьми — її завжди протинає блимливе світло. Лежачи із самісінького краєчку, не заважаючи ні Тасьці, ні Маруньці, він ловив вухами рокотання машин на близькому автопідприємстві й далекі, ледве чутні звуки залізниці. Місто не спало від людської невтишимості. Під рокотливі

звуки, під цей ослаблений ритм, коли місто набирало сили для шалу нового дня, заплющивши очі й заслухавшись у темряву, він заслухався в самого себе.

Минув тиждень чи менше, але йому перед сном не переставала ряботіти картопля, котру просушували. Великі й малі, круглі й подовгуваті, гладенькі й з пупиками бараболони розкочуються й розкочуються, не даючись до рук. Як їх позбирати?

Він із силою заплющував очі, відчуваючи, як повіки тиснуть на очні яблука, а картопля все одно ряхтить, рябіє, розкочується... І він подумки заплющував: «Чому вона не привидиться мені в мішках?»

Наслухаючи звуки нічного міста, бачачи заплющеними очима мерехтіння картоплин і заздричі сестричкам, що посапували в подушки, він думав про матір.

Міські звуки не дратували: він їх чув, але вони начеб обминали його. Він вже звичаївся і до ряхтіння картоплі. Тепер йому згадувалося, що говорило кухонне вікно.

Гучить, як комарі, не спить місто, ряботить-перекочується в очах картопля, і він чув з-за жовтого, бляклого вікна кожне материне слово. Дядьове Коті теж. Їхні слова обертаються йому в голові, як ряботлива картопля, їхні слова починають гупати, як безсонні міські звуки, і все це на тлі жовтого і бляклого вікна, мовби на екрані.

Він чує материнські слова: вони назавжди засіли йому в пам'яті, а про більше не здогадується.

Його мати молода, а жінка в дяді Коті — стара торба.

Мати шпетить, кепкує і насміхається з того kota — Коті. Та хіба він такий придурок?

Певно, їй хочеться, аби він привіз картоплі.

Хлопчик думає: «Бульба що?..» — і схоплюється, що думає словами дяді Коті.

Він його ненавидить — він ненавидів усіх, хто приходив до них у хату: Володимира Терентійовича, Олега Ілліча, просто Олешка... Він їх запам'ятав: немолоді, як надомник у Неонілі Лук'янівни. А кіт-Котя молодий.

Йому згадується, як мати покручувала на грудях гудзичка отого kota-Коті.

Навіщо вона це робила? Чому? Сама ж потім сказала, що він не любить дітей, а стояла й покручувала гудзичка!

Якби той кіт-Котя і розженився зі своєю старою торбою, хіба б він оженився на матері?

Йому відомо, знає від Ірен Архипівни, від Неонілі Лук'янівни, що з дітьми не беруть.

І він сумно думає: «Мати йому каже не в'язни, а не проганяє».

На жовтому, на бляклому вікні дмухається занавіска — з неї витрушується: «Надія — парус земно-ой...» — йому на голову.

Грудям стає ще зимніше, холодно, а в очах — іскри.

Він затуляє руками очі. Скапує сльоза. Велика, важка, вогняна. Ганько не може втримати її в долонях. Він зціплює зуби, а таки втримує сльозу — свій великий, важкий, вогняний жаль до матері. І щоб та сльоза була легкою, щоб вона його не так пекла, він думає про вербицю.

Прислухається: чи не шелестить за вікном? Не чути.

Гучить стримано місто. В очах, за сльозою, рябوتить картопля і мерехтить жовте, блякле вікно. Сплять, розкрившись, Таська й Марунька. На кухні закурили, й дим проповзає в кімнату через зачинені двері, а він думає про своє деревце: не забути б його підлити, нехай швидше росте. Він думає і про сусідок: Неоніла Лук'янівна і Ірен Архипівна сплять, а він про них думає. Його деревце виросте і зародить — яблука будуть висіти у колисочках: тільки бери! Хто їх вкусить, у того буде не якийсь там знайомий надомник, песик Дружок чи стара торба, а чоловік і жінка, а в них діти, і всі будуть заодно — батько, мати, сини, дочки. Ні тобі самітніх, ні тобі сиріт — усі Дажбожичі.

Йому стає добре.

Заснув.

І йому снилася іржава порожня бляшанка, що її возили дворищем. Вона все торохкотіла й торохкотіла. І, потягнувшись, він прокинувся, начеб від її торохкого голосу: в дворі завантажували сміттєвози.

Таська з Марунькою й не ворушилися. Легенько сповзши з дивана-ліжка, хлопчик укрит дівчаткам ноги й нечутно ступив з кімнати.

Кухонні двері були відхилені — поклавши голову на стіл і сидючи на стільці, мати спала.

Він затамувався і заплющив очі, щоб не розбудити її навіть своїм поглядом. Вона спала, поклавши собі під голову ліву руку. Права лежала на столі, затиснувши в кулаці качалку.

Хлопчик здивувався, що мати не випускає качалки й у сні. Він подумав: вона оборонялася від залізного зуба — від kota-Коті. Й думав, що так йому й треба. Він дивився прищуленими очима на качалку, до якої назавжди поприлипало борошно, і йому в грудях зроджувалося щімке

зворушливе тепло: хотілося кинутись, обняти матір, припасти до неї й цілувати їй руки.

Ганько нишком прихилив кухонні двері й ще тихіше пішов умиватися. Він так обережно поводився з краном, що вода ледве шипіла. Треба було йти по молоко, але він не мав грошей — ні копійки. Вбравшись у шортики й накинувши футболку, стояв перед причиненими дверима кухні: от, якби мати сама пробудилася!

Він відхилив двері — вона спала.

«Я не можу її будити, не смію,— подумав. І вирішував, зважуючись: — А як я попрошу молочарницю, щоб дала молока в борг? Скільки там тих грошей, менше карбованця. Може ж, та молочарниця добра й послухає. Вона неперемінно добра: завжди запитає, чи я сирота. Я їй ще раз скажу, як мене звати, признаюся, де живу. Тільки б вона мені повірила. А я її не обдурю. Я завтра ж віднесу борг, а мати нехай поспить...» — І він відважився.

Босоніж ступив на кухню, взяв дзбанок.

Він босоніж викрався з квартири, несучи в руках дзбанок і сандалики. А коли озувся коло ліфта, вишмигнув з парадного і помчав. Зайнявши чергу, недовго стояв у хвості. Продавщиця, пов'язана марлею, помітила його на сходинці в дверях.

— Дитина! Пропустіть дитину з бідончиком! — вступилася вона за нього.

Ганько нізащо не скористався б з її заступництва, але тут його почали підпихати, пропускати, і він подався наперед. Коли наблизився до прилавка, молочарниця стала запитувати, як завжди, чи сирота... Хлопчик назвався. Сказав, що з Гоголівської вулиці, з сотої квартири. Йому було і соромно, і ніяково просити в борг — зам'явся і попросив.

Продавщиця ласкаво сказала:

— Відпущу, чого ж. Та став швидше бідончика! — підганяла його. — Кому-кому, а тобі я вірю, бо печеш раки,— і запитала: — Як-як тебе?

— Ганько,— ледве видувив із себе.

— В тебе вуха горять, Ганько. А ти не червоній. Не треба! У нас так: поки дають, то бери, а б'ють, то утікай. Без церемонії.

Черга заворушилась, загомоніла. Якийсь жартун підкинув:

— Хлопче, не зівай!

Хтось заперечив — що за мораль?

— Відсталих б'ють,— сказав жартун, і черга засміялася.

Ганько подякував, вклонившись продавщиці, й не гаючись пустився додому. «Люди такі добрі,— думав собі.— Без людей ніяк не можна».

Вернувся, визувся за порогом — мати не прокидалась. Він поставив на паркет дзбанок. Білий дзбанок з червоною квіточкою і зеленим листком заусміхався йому, а він заусміхався білому дзбанкові, його червоній квіточці й зеленому листочку, та й ступив будити дівчаток. Будив, приставляючи до губів пальця Тасьці й Маруньці, щоб вони не комизились і не вередували.

— Дівасі, ц-сс, не збудить маму.

Його чорні очі сяяли, й дівчатка були послухні. Повставали, нічого не скрипнуло.

Вони нечутно прибрали диван-ліжко.

Він ходив, ледве торкаючись пальцями до паркету. Так ходили й вони. Він їх помив, одягнув і причесав, а кухонні двері були зачинені. Тоді він спровадив їх у кімнату, приніс і напоїв сирим молоком — по півкухлика. Випив і сам.

Мати спала.

Дівчатка взяли в руки сандалики. Він спровадив їх повз зачинені кухонні двері до вхідних. Вони вийшли, повзувалися, й, коли опинилися за парадним, сказав:

— А тепер, кролики, хоч і скачіть гопки,— материним тоном, окрилений відчайдушням і лагідністю.

Таська й Марунька пустились вибриком, начеб випущені з кошари: білогривка і темно-руска.

А він стояв і радів: щасливий, що не розбудили матір. Він ще радів і тому, що мати прокинеться, а в дзбанку стоїть молоко. Вона ламатиме голову й нізачо не здогадається, де він узяв гроші, а йому повірили, дали молоко в борг.

Згадавши про матір, відразу ж уявив у її руці качалку, і йому стало ще радісніше, ще веселіше: дядько Котя дістав по заслугі. Він побіг навздогін за дівчатками. Біг і не помічав, що дворище не підметене, не змие водою, що порожні баки від сміття не занесено в підсобку й що іржава порожня бляшанка, якою гралися, скніє, валяючись, розплющена колесом машини. Похапав сестер за комірці на виході з дворища й, сторожко зиркнувши через плече, чи не видно, чи не йде сержант міліції, чомно повів їх далі.

День у диткомбінаті почавсь і минав по писаному: край гомінякої трамвайної колії гучав серед високомур'я присадистий двоповерхняк, скидаючись на засклепаний диво-

вулик, чому й було видно, як у переходах снують його насельники-комашки. Електродзвінок скликав їх на сніданок і сповіщав про закінчення, спроваджував в ігрові кімнати й підготовчі класи, лунав на прогулянку, на обід, до мертвого часу — його сигнали були втіленням продуманої доконечності й кожного розумного кроку.

День як кожен завчений будень, а для Ганька — як свято. Бо цей день настав щасливо: перше — мати порухувалася з дядьом Котею. Якщо він і не привезе картоплі, не пропадуть. І ось чому не пропадуть: молочарниця дала йому в борг молока — це друге. Світ не без добрих людей.

Лунали електродзвінки, а хлопчик думав під їх ляскливі сплески про матір, що живе для Таськи, Маруньки, для нього, і він думав про продавщицю — ніхто не наказував їй, аби давала йому молоко в борг, а вона відпустила: повірила. Хтось бевкнув про приватну лавочку, а вона зробила наперекір. Від цих думок блищали очі й щасливіла душа.

Йому не було ні нудотно, ні набридливо — відчував у собі певність. Слухняно сидів на підготовчому уроці, потів малював з Таською і Марунькою, з усіма, хто хотів, дерево, чие гілля підпирає небо, під чийм віттям пробувають люди, чие коріння тримає землю; потім Таська некла з піску пасочки, Марунька копала в піску криничку, а він носив воду, аби пасочки не репалися, а криничка не стояла суха; потім смачно обідалося.

У мертвий час Ганько знов думав про матір і про молочарницю. Мати дасть йому гроші. Він катне вранці по молоку й відразу ж віддасть борг. Спочатку, звичайно, подякує, а тоді віддасть. Він навіть уявив собі, як це буде: продавщиця помітить його звіддалік, загукає: «Дитина! Пропустіть дитину з бідончиком!» — але він не порушуватиме черги, достоїться — подякує і віддасть борг. Йому хотілося б сказати їй не просто: «Дякую!» — а щось іще, знайти таке слово, яким можна було б відповісти на її добрість, але не міг знайти такого слова. «Хіба візьму й поцілую їй руку? — подумав. — Якби я був великий, то міг би поцілувати, а малому чи й личить? А як вона своєї руки мені не дасть? Ні, я скажу: «Дякую!» — і вклонюсь. Я просто їй вклонюсь, нехай вона побачить і запам'ятає, як я її шаную».

З цими думками й заснув — з ними й прокинувся. І не міг дочекатися, коли вже підуть додому.

Був м'який і уважний не лише до сестер. Вийшли з диткомбінату, всім зустрічним давав на добрий день, роз-

кланюючись наліво й направо. В місті так не заведено — в місті вітається лише зі знайомими. Таська й Марунька здивувалися, що він усім дає на добрий день, розкланюючись.

А люди сприймали це кожен по-своєму: хто зовсім не звертав уваги, хто оглядався і мовчки втягував голову в плечі, а хто зупинявся, відповідаючи:

— Добрий день! — і приязно дивився вслід хлопчикові й дівчаткам.

Його підмивало бути добрим, найдобрішим. Він не стримався: зупинився й оповідав про молоко в борг, про те, як той борг віддасть. А Таська з Марунькою слухали й не зводили з нього очей.

— Ти і від нас подякуй добрій молочарниці, — тихо і серйозно сказала Марунька.

— Подякуй! Подякуй! — підстрибувала Таська.

Поки він не пообіцяв, що так зробить, вони не рушили.

Ганько хотів оповісти сестрам і про качалку в материній руці, та стримався: не все ще їм знати — малі!

Завернувши у своє дворище, звіддалік і зі спини побачили Ірен Архипівну, що йшла з роботи. Боячись, що її не паздоженуть і не привітаються, завели хором:

— Ірен Архипівно, добрий день!

Їхні голоси перенили її своєю самовідданістю — вона оглянулася і впізнала їх.

— Добрий день, але вже вечоріє, — відповіла. Пішла, стала й оглянулася — показала наперед себе пальцем і застукотіла каблучками.

Вони не збагнули її жесту. Їх нагнала Неоніла Лук'янівна. Пообертавшись, віталися з нею, а вона гладила їх по головах. Підкинула на плечі сумку, підхопила Таську на руки й, тиснучи її до своїх повних грудей, понесла. Таська запишалась і не пручалась.

Ірен Архипівна вже увійшла в своє парадне. Вони до нього наблизилися — з кухонного вікна на дворище падала пісня — не пісня, слова:

«...і гулять будем, а смерть прийдуть...» — дядько Котя.

«...її доля нещаслива...» — мати.

Неоніла Лук'янівна цмокнула Таську, поставила її на ноги, покинула й шмигнула в парадне, проказуючи:

— Нещасні... Нещасні...

Ганько отерп: «А качалка!..» — блиснула думка. Ця думка проламувала голову, а груди порожніли, заходячись холодом.

Він стояв і кліпав очима.

Марунька й Таська дивилися на нього — вражені і жалісливі.

— Ходімо, я повинен, я мушу завтра віддати борг, — проказував глухо і здавлено хлопчик.

Він пропустив їх поперед себе, а потім обігнав: повернув ключем зі своїх дверей у замку — двері поїхали на них, і на них поїхало:

— «Нема того, що любила...» «Помирать будем!» — упереміжку — тужне й розхристане.

Дядьо Котя, утиснувшись між холодильником і столиком, сидів, курив, співав і пихтів, як чайник на плиті. Він і не почув, що вони зайшли. Мати сиділа навпроти нього — очі блукали на стелі: шукала десь там, угорі, свою душу. Кілацнув замок, вона здвинулась, замахала на дядя Котю руками: «Перестань! Перестань!» — відбігла від столика й, винувато, роблено усміхаючись, весело закликала Таську, Маруньку й Ганьку:

— Кролички, сюди... Сюди...

Дядьо Котя підкинув головою:

— Налітай і не тушуйся!

Мати поцілувала Таську, потім Маруньку, тоді Ганьку — чинила це так швидко, начеб цмокала їх одночасно. Узавши Таську на руки, сіла на своє місце і, садовляючи її собі на коліна, напустилася на дядя Котю:

— Посунься! Розсівся!

Вона зробила Тасьці бутерброд з ковбасою, зробила Маруньці, передала Ганькові, повторюючи:

— Іжте... іжте... — і годувала Таську бутербродом зі своїєї руки, одночасно підчіпляючи виделкою салат і несучи їй до рота.

Ганько примостився обіч «залізного зуба», котрий посів його місце, держав бутерброд і не наважувався вкисити.

— Шеф, не церемонься, а шамай! — заохочував дядьо Котя. — А може, тобі того?.. — він прискалив око і блиснув своїм зубом.

— Ти там не чади! — обірвала його мати, наказуючи: — Аду погаси сигарету!

Він ткнув недокурок в блюдечко й примирливо прорік:

— У нас тут своя розмова — мужська.

Ганько спробував їсти бутерброд, але не міг: застрягло в горлі. Насилу проковтнув шматочок і, зиркнувши на матір, сказав:

— Мамо, я приніс молоко в борг. Я мушу, я повинен, мамо, завтра віддати борг.

Мати поклала виделку, поклала недоїдений Таською бутерброд і, держачи Таську на колінах, виклала на стіл долонями догори свої руки:

— Нема... У нас ні гроша нема.

Ганько втупився цоперед себе в бляклу занавіску — в ньому все тремтіло і потинькувало.

— Шеф, так це ти приніс молоко? Не знаю, який сир. Сир не мужська їда, а сироватка — люкс. Сироваткою добре запивати,— проголосив дядько Котя.

— Я про борг, а ви про сироватку,— обізвався Ганько, сподіваючись, що, може, той виручить.

— Шеф, та ти облиш! Про який там борг? Кому? — завигукував він, клацаючи залізним зубом.— Ви молоко берете де? За перехрестком на горі? Так і знав. Йй, отій молочарниці, борг? Вона й так розпаслася, не доливаючи й обважуючи.

Хлопчик міцно взявся обіруч за стільця і, стримуючи своє тремтіння і ні на кого не дивлячись, а втупившись у бляклу занавіску, тихцем видушив з себе:

— Я мушу, я повинен...

Язык дерев'янів, губи зводило судомою, і він думав: «Мені дали в борг — мені повірили вперше в житті, а я обдурю?..» — І йому хотілося заплакати, ридма заридати. Він ще міцніше взявся обіруч за стільця — жодна сльоза не зависла в очах.

— Сину, ну, не завтра, позавтра... — втішала мати.

Хлопчик заперечливо й повільно повів головою в один бік, у другий.

— Котю, давай рубля! — сказала мати.

— Отакої — в мене держбанківський сейф, чи що? — відмагався він, дістаючи сигарету.

— Навіть і не рубля, рівно 56 копійок,— настоювала мати.

— Облиште! Який там борг? Не варто й думати! — відбуркувався дядько Котя. Тернув сірником, пахнув і спостерігав, як маленький сірник догоряє йому у великих пальцях.

Марунька весь час мовчала, уминаючи бутерброд з салатом. Потяглася зі свого стільця, зробила: «Ф-фу!» — погасила сірника й сказала:

— Продавщиця добра, а ви хочете, щоб ми були недобрі,— лизнула собі пальці й докінчувала бутерброд.

— Добра! Добра! — загицала в матері на колінах Таська.— Ганько нам як розказав, ми усім давали добрий день. Усім!

А Ганько сидів сам не свій: йому повірили, а він обдурить.

Мати задумалась і сказала, що, може, позичити в сусідів? Віп почув і пасторожився. Йому уявилась Ірен Архипівна в болончиком, Неоніла Лук'янівна — це вихід: попросити у них, щоб не бути обманщиком і дурисвітом.

— Мамо, може, я попрошу? — обізвався ніяково.

— Хочеш — іди.

Стілець як вислизнув з-під нього.

— Дурні! — випахнув з димом дядько Котя, але хлопчик уже був у коридорі.

Це йому тільки спочатку здавалося, що піде й просто попросить. А опинившись коло ліфта, завагався: до кого піти, до кого подзвонити — Неонілі Лук'янівні чи Ірен Архипівні? Віп запереминався з поги на ногу. Неоніла Лук'янівна видавалася начеб добрішою: їй хотілося мати дітей — вона цілувала малим його, Маруньку, а тепер пестить Таську. Ірен Архипівна ж, крім свого Дружка, нікого знати не хоче. Вагаючись, лякаючись і соромлячись, він підступив до дверей Неоніли Лук'янівни. Вже підняв руку, щоб натиснути на пипку дзвінка, але опустив. Постояв, витеч в лоба піт і зважився, подзвонив.

— Хто там? — не запитала — проспівала Неоніла Лук'янівна. Перш ніж відчинити двері, вона глянула у вічко, але Ганько стояв збоку, і вона його не бачила. Двері ледве відчинилися: були на ланцюжку. — Хто там? — виспівала Неоніла Лук'янівна ще раз.

Йому дунуло в обличчя духом чужої квартири, чужої кухні. Пересялюючи себе, пояснив, чому постукався.

— Рада б душа до раю, та гріхи не пускають, — відповіла крізь щілину сусідка, допомипаючись і випитуючи, навіщо потрібні гроші, й бідкалась: — Я позичила б, чому б і ні, бо ж позичене — не з'їдене: воно як в ощадкасі. — Вона мовби і не відмовляла, а ще й сама жалілася йому: гроші круглі — розкочуються.

Хлопчиків було невтямки: виходило, начеб не він прийшов позичати в Неоніли Лук'янівни, а навпаки — вона до нього.

Він відступив од її дверей, а сусідка наспівувала у щілину, держачись за ланцюжок, що гроші йдуть з рук, а не до рук. І він подумав, що всі його надії пропали: якщо Неоніла Лук'янівна не виручила, то чи треба просити в Ірен Архипівни?

Ганько вийшов надвір. Покрутився, потупцяв навколо вербички й вернувся в парадне.

Іншого виходу не було. Подзвонив до Ірен Архипівни. Спочатку дзвякнув Дружок, потім відчинилися двері.

Понурившись, він почав бубоніти, чому подзвонив.

Ірен Архипівна торкнулась його плеча, ввела в квартиру й мовчки, ні про що не питаючи, дістала з гаманця карбованця й дала.

Все сталося так просто, що не йняв віри.

Він забув і подякувати — вскочив до себе на поріг і загорлав:

— Я позичив! Я маю! — похваляючись, шелестів карбованцем.

Мати сказала, щоб не загубив гроші й що може з Таською й Марунькою гуляти.

Ганько підхопив свій бутерброд, а Тасьці гуляти не хотілося: їй було добре в матері на колінах. Та Марунька не дала їй патішитися: Маруньку дратував дядько Котя, бо і кутив, і чхав, і поривався співати, ні її, нікого не помічаючи, а ще вона заздрила, що менша сестра в матері на колінах, тому й обізвала її пестею. Таська не зобидилась. Тоді Марунька сказала:

— Як ти така недобра, то ми з Ганьком тебе не чекатимем.

Таська миттю сповзла з материних колін, і вони вимахнули в коридор.

Ганько запахавсь бутербродом, затискуючи в кулаці хрусткого карбованця. Він був щасливий: завтра віддасть борг. Він думав: «Я відплачу добром на добро — я не залишусь невдячним», — і йому нічого так не хотілося, як те, щоб це бажання справдилося. «Нехай той «залізний зуб» що хоче городить, а я повинен, я мушу віддячити добром за добро», — твердо сиділо хлопчикові в голові й у душі, і йому чомусь не хотілося бавитися з сестрами в дворі, крутячись перед вікнами. Він добре і ласкаво думав про Ірен Архипівну: вона поставала перед ним якоюсь іншою, гарнішою. Був певен: якби Ірен Архипівна зараз вийшла, то, може б, і запросила їх у гості. В її квартирі чисто, затишно, і Дружок на канапі. Ірен Архипівна не виходила, її двері були зачинені, а Марунька з Таською вже виходили з парадного. Він теж виглянув надвір і змовницьки помапив їх пальцем назад.

Дівчатка недовіриливо заглядалися на нього — Ганько натиснув кнопку ліфта.

Марунька з Таською наставили великі очі: мати суворо заборонила їм навіть торкатися до ліфта. Вони й не торкалися.

Одного разу Ганько спробував викликати ліфт, ввійшов в кабінку, поїхав угору й спустився. Він не взяв із собою ні Таську, ні Маруньку. Вони й виказали його матері, а мати накрутила йому вуха. За дівчаток вона була спокійна: не досягають до ліфтових кнопок. Ганько запам'ятав, як горіли вуха, і байдуже поминав ліфт. І ось зараз стояв перед ним, забувши і про покарання, і про заборону, ще й змацював сестер.

Замість пасажирського спустився ваптажний. Двері з гуркотом роз'їхались, але Таська й Марунька мовби поприлипали ногами до землі: їхні великі очі стали ще більшими.

Ганько ввійшов до ліфта. Засвітилося світло. Ліфт не їхав, і Ганько, наставивши з кабінки кулака, німотно закликав сестер.

З їхніх великих очей на нього дивилися два великі страхи: один синій, другий — зелений. А Ганько погрожував кулаками, дивився на Таську й Маруньку своїми чорними очима й гасив їхні страхи. В Маруньчиних очах зайнялися ясно-сині іскорки, Марунька сіпнула за руку Таську, і в Тасьчиних очах зайнялися зелені іскорки; хлопчик притлумив, долав страх у серцях дівчаток. Його кулаки і закликали, і настоювали, і заманювали. Ясно-сині, зелені іскорки розгорялися сестрам в очах — цікавість і незвідане перемогли. Таська з Марунькою одночасно оглянулись — нікого й близько. Вони, штовхаючись, прожогом вскочили до Ганька в кабінку.

Він підтягнувся, натис у ряду чорний гудзик. Двері, гуркаючи, зачинились. Ліфт зрушивсь. Таська й Марунька позаплющувались, а Ганько був безпечний: знав, що, підіймаючись угору, ліфт не зупиниться, поки не доведе на місце, бо його можна перейняти, коли спускається вниз.

Стоячи в куточку й умліваючи, Таська тісно притулилася до Маруньки, а Марунька до Таськи. Вони знялись на найвищий, тринадцятий поверх. Двері автоматично роз'їхались і Марунька, щулячись, розплющуючи очі, зашепотіла:

— Як на гойдалці! Гойдалка їде, їде і не зупиняється.

Ганько наморщився: показував очима, носом і губами: «Мовчи!» Він виглянув з кабінки, заозиравсь і махнув рукою: «Ходім!»

На кожному поверсі був вихід на чорні сходи. Він це знав. Треба прошмигнути з коридора в подвійні двері, а там нічийна лоджія, а з неї — на чорний хід. Двері не були на замку, і хлопчик миттю вивів дівчаток на лоджію.

Вони ще ніколи не підіймалися так високо. Стали й за-
німіли — перед ними гігантувало місто.

Сонце вже заходило, і його не було видно: воно заходило
десь збоку, загороджене їхнім і сусідніми будинками. Мрія-
ли вишневі призахідні висвіти. Парки і вулиці, майдани і
будівлі, машини і люди вишневіли під високим небом.

Все, що бачили очі, все, що чули вуха, захоплювало дух.
Хлопчик і дівчатка поніміли.

Віяв вітерець.

Перед ними, за громадям будівель, серед купи дерев
виднів собор. Золота баня здіймалася на білих колонах.
Вони стояли парівні з банею собору — парівні з містом.
І їм було видно, як воно починалося, як розростається і
живе; старі, похмурі, грубостінні будівлі навколо собору
змінюються вищими, витонченішими. Місто сидить-висотує
на горбах.

І хлопчик каже:

— Дивіться, бачите, — й показав ряди димарів, що хо-
вають за обрій, — місто підняло, виставило свої горла,
це воно так дихає. Бачте: телевежа — це місто гострим
спином заносить у небо свій дух. Почекайте, стемніє — і
місто дивитиметься тисячами очей. Воно як людина. Має
голову, ноги й руки. В нього єсть усе, як в кожного з нас.
Але я тільки не знаю, де в нього серце.

— Ганько! Ганько! — подає мати знизу — з глибокого
дна голос. Потім подає і свій дядько Котю.

— Нагукаються і перестануть, — шепоче Ганько. Він здо-
гадується, чого його шукають, чого хочуть. І міцніше стис-
кує в кулаці хрусткого карбованця.

Згори, з лоджії йому видно матір і дядя Котю. Він ба-
чить: мати напускається на кота-Котю, що діти через нього
запропастилися. Вона плаче не знаходячи місця. Ма-
рунька з Таською припадають до брата: їм теж хочеться
плакати. Хлопчик їх вгамовує, запевняючи, що зараз спу-
ститься, але вони повинні йому допомогти сховати карбо-
ванця.

— Чим, як ми тобі допоможемо? — вишитує з острахом
Марунька. — Де ти його сховаєш? Де? — й обіцяє: — Гапу,
я нізащо не викажу, нізащо?

Хлопчик мовчки похрустує карбованцем в кишені і
каже:

— Я посаджу його під нашим деревом.

— Посади, — намовляє Таська. — Гроші за ніч вирос-
туть — багато грошей!

— Ні, Тасько, не виростуть,— серйозно бубонить Ганько,— але їх там ніхто і не знайде, і не здогадається. Ви ж тільки мовчіть!

Внизу, у дворі, мати і дядько Котя никають навколо будинища, гукаючи: «Марунько! Тасько! Ганько!» Хлопець вавів сестер у ліфт. Вони спустилися, вийшли. Він наказує їм, щоб висмикувалися з парадного й нагукували: «Ми тут!»— а сам ховається за ліфтову кліть.

Зачувши Тасьчин і Маруньчин голоси, мати кинулась до свого парадного. Плакала й сміялася: «Діти!..» І те єдине слово, що вона його виковтувала, схлипуючи: «Діти!..»— теж плакало й сміялося.

Вони юрмою входили в парадне. Їх наздоганяв кіт-Котя, проголошуючи:

— Хіба я не правий? Де їм діватися?

Вони ще не ввійшли в квартиру, хлопчик викрався з-за ліфта, викрався з парадного й заховав карбованця під вербицею у землю.

За ним встигли спам'ятатися, але він уже стояв на порозі. Йому до пальців попримпала земля, і він держав руки за спиною.

Марунька й Таська змовницьки глянули на нього і попустили очі.

— Мамо, ми каталися на ліфті,— признався Ганько.

— Ліфтом?.. Скільки ти будеш мене тероризувати?— підступила мати до нього з криком.— Я тобі наказувала, я забороняла... Терорист!

Вона намірилася вхопити його за плече, але її руку перейняв дядько Котя.

— Лар, не шуми. Ну поїздили, ну покатались... Живі, і ліфт на місці,— тут він заступив собою матір і моргнув, аж прицмокнувши, хлопчикові:— Виручай, брат Ганько: дай рублика. Про молочарницю не думай і не переймайсь. Я залагоджу. Позичив — віддай! Так повинно бути — закон! Але я залагоджу. Не вірин? Це пусте. Позаріз треба рублика. Я тобі два віддам. Хочеш, заприсягну. Дядько Котя не підведе. Ну, брат Ганько, не мнись і не скупись!— І він наставив своє широке долонище. Короткі, вузлуваті пальці йому тремтіли.

Хлопчик підняв очі на кота-Котю й виставив перед ним свої порожні долоні.

Дядько Котя закліпав своїми важкими повіками. А мати, глянувши на Ганькові долоні, сказала:

— Ану, покажи, покажи свої руки.

Він їх не приймав.

Мати відтрутила його з порога, виметнулась з хати й через хвилину вернулась. Струснула з карбованця землю й уткнула його в цупку руку котові-Коті.

— Маєш! — сказала і засміялася.

Дядьо Котя відразу ж зібрався кудись, обіцяючись, що він скоро, на одній нозі. Марунька й Таська стояли ні в тих ні в сих.

А хлопчикові в грудях підіймалося гаряче, давке і шалене. Воно вrostало в ноги, входило в руки. Воно заливало гелову.

Він не міг спам'ятатися, що сам себе видав, ошукав і занашаєтив — земля попримилпала йому до пальців. Він не витер землю, а мати й здогадалася.

Карбованець вже в рупі кота-котовича. Гаряче, давке і шалене розпирало груди. А у вухах шуміло: «Маєш!» — і сміх. Той сміх, як сіль, сипався на його свідомість — у лице вдарила кров.

Його руки взялись у кулачки. Він хотів накинутися кулаками на кота-Котю, на матір, але заточивсь і ледве вимовив:

— Ви... Ви...

Дядьо Котя легенько впхнув його з кімнату.

За ним у кімнату впхнуто Таську й Маруньку. Двері зачинилися.

Він почув, у ручку дверей вставлено ніжку стільчика: тепер сиди і не рипайся.

Марунька й Таська твердили навперобій: вони не винні, вони його не видали. Хлопчик стояв як мертвий. Він не мав сили сказати, що не сердиться на них і їх не звинувачув.

Вони стали підступати до нього — він відвернувся до вікна.

Так і стояли: Ганько тупо дивився у вікно, яке вперлося в муровану стіну дворища, а дівчатка безпорадно заніміли серед кімнати.

Пішов і вернувся дядьо Котя. На кухні шкварчало.

Вони все стояли й нічого не чули.

Марунька покликкала Ганька:

— Ти плачеш?

Він мовчав.

Його покликкала Таська:

— Ти плачеш?

Не відвертаючись від вікна, він буркнув:

— Спить.

Дівчатка все стояли серед кімнати. Він плечима чув, що стоять, що вони з ним заодно.

У сутінках, мовчки він розклав диван-ліжку і повкладав їх. А сам не ліг, хоч як вони не просили.

Він передрімав, схилившись на підвіконня. Сіріло — вибравсь через вікно надвір й пішов до молочарні. Вона ще була зачинена. Й хлопчик чекав під її дверима.

Близько постої з'явилась продавщиця. Він упізнав її, а вона його.

— Ти рання пташка, ще й молока не привезли. А де ж твій бідончик, як тебе? Стільки людей, а я така затовчена... — почала вона: балакуха.

— Ганько... Я Ганько, — сказав він. І сказав, що не може віддати борг. І казав: — Я відроблю вам. Ви тільки скажіть, що мені робити. Я відроблю.

Молочарниця відчинила магазин.

— Якщо хочеш, то допоможи тару виставити на вулицю.

— Хочу! — зголосивсь хлопець.

Молочарниця винесла дротяні сітки, а він виносив і ставив у гвізда порожні пляшки.

Після мертвого часу — пообіднього спу — диткомбінат сипнув на карусель. Вона часто ламалася, лагодили ж її вряди-годи: нею ніхто не міг патішитися. Тому й найменші, й середульші, й старші випереджували одні одних. Хто на ходу одягав сандалики, хто мчав босоніж, а хто на ходу натягував сорочину — всі квапились. А Лесь у матросці, в синіх штанях гнав попереду. Ганько давно б його обігнав, але Марунька не давала. Причепилася, випитуючи:

— Скажи, трамвай перекинеться, якщо дати підніжку?

— Що-що? — призро, насмішливо обізвався він і не хотів її слухати.

Збуджена, розчервоніла Марунька, забігаючи, наступала на нього.

— Перекинеться чи ні? Ти не смійсь! Лесь он сказав: «Як дам підніжку, трамвай перекипється!» — вона гмикнула підборіддям на Леся, який миготів перед усіма своєю смугастою матроскою, й не вгавала: — Це правда? Ти скажи...

Ганько зиркнув на неї, так, начеб вона упала в неба, розреготавсь і сказав:

— Візьми ліпше за руку Таську: вона втомилася, — й побіг.

Марунька крикнула:

— Йому всі-всі дівчатка повірили, а ти регочеш!

Вона зупинилася, щоб подати Тасьці руку.

Карусель — широке дощане колесо зі шпичастим стовпом посередині. Поки Ганько добіг, колесо вже поверталося, розкручувалося. Дітвора обліпила його, як мурахи. Над гомоном, тиском і шарварком хтось подавав команду: «Давай жару!» Ганько вштовхнувся в тисняву, щоб і собі докласти рук до колеса.

Все раділо, сміялось і вирувало — карусель!

Хто сидів і стояв на помості, плескали в долоні, а хто розкручував колесо, захекано просили перемініти.

Марулька в Таською примчали до каруселі й не могли до неї підступитися.

— Переміна! Переміна!

Коли колесо зупинилося, Марулька покинула Таську, пробилася крізь юрму й ускочила на поміст. Таська заревла. Ганько підхопив її на руки, посадив на поміст, наказавши, щоб добре держалася й підняла ноги, подивився, як стоїть Марулька, а тоді гукнув: «Навались!» — розкручував колесо.

Скриплячи й попискуючи, воно поїхало-поїхало...

— Давай жару!

Ганько барився, сідати чи вискакувати на поміст: не маленький. Зігнувшись і витягнувши наперед руки, керував, щоб один раз пускати карусель вліво, другий — вправо, бо інакше голови позамакітрюються. Він про все забувся: сестри на каруселі, а він їх возить!

Переміна йшла за переміною. Кожне, здавалось, знало, коли вмощуватися на помості, а коли братися до колеса.

Наїздившись, Марулька підпихала в плечі Ганька, а Таська старалася бодай пальцем, а допомогти Марульці.

— Давай жару!

Не розгинаючись, Ганько глянув на поміст: біля стовпа хвацько стояв Лесь. Він почувався безпечно, не держався за стовпа і по-командирськи владно жестикулював.

Йшла переміна за переміною. Ганько підлобисто блимав угору: Лесь не мав і гадки зіскакувати з помосту. Ганькові стало дуже образливо: всі бачать, що Лесь стовбичить, усі надриваються, а він катається і чваниться — герой, як дасть підніжку, трамвай перекинеться... І Ганькові схотілося провчити Лесь. Згорбатівши, він товкся по колу, як запряжений.

Карусель зупинилася. Ще зіскакували з помосту, ще на нього ніхто не всідавсь, а Лесь командував:

— Давай жару! — владно кивнувши рукою.

— Держись! — вигукнув Ганько, навалюючись на колесо.

Дітвора відхлинула — карусель закрутилася.

Ганько раптом уперся ногами щосили в землю. В руках затріщало, занило в плечах і потемніло в очах, але погн йому не увігнулися. Колесо зупинилося, і Лесь мелькнув з помосту, як гнила груша. Він забивсь, вимазюкався і заскімлив:

— Це ти! Це ти! — оскаржуючи Ганька. Витер носа, показав на долоні кров і поплівся в диткомбінат.

Його ніхто не пожалів і не зупиняв. Карусель закрутилася з новою силою. Допмагаючи Ганькові, підштовхуючи його в спину, Марунька казала:

— Той Лесь дурний упав, бо сам винен. Так йому, задаваці, й треба.

Таська допомагала, підпихаючи Маруньку.

— Дулшій... — потвердила й собі. — Але який у нього костюмчик!

— Костюмчик! — чвиркнула Марунька. — Який моряк! Він рябий бичок. Потупотів жалітися. Він ще й своїй злій мамі донесе.

— Нехай і батькові! — кинув Гацько.

Карусель крутилася і галасувала. Лесь — піс у зеленці — вернувся не сам, а із завідувачкою. Знявши з очей окуляри і розмахуючи цимп, вона зупиняла карусель.

Вони трое залишилися біля каруселі — диткомбінатівські плеканці розбрелись, як наполохана череда.

Таська сиділа на піску, взявшись руками за коліна: прикривала порвані колготки.

— Я зашию, — пообіцяв Ганько й опустився коло неї.

Марунька сказала:

— Тільки б біди, — зітхнула і примостилася біля Ганька.

Хлопчик дивився перед себе — кудись за двоповерховий диткомбінат, а дівчатка дивилися на свого брата, одна — на його праву щоку, друга — на ліву.

Його обличчя не було блідіше ніж завжди, тільки очі дивилися далеко-далеко — сухо й черство.

Зусібіч шуміло, гунало, вирувало до неба місто і затуманювало сонце. А воно, затуманене, знайшло їх на перемеленому безліччю ніг посірілому піску й світило — впускало їм у голови свою ласку.

Марунька обережно торкнулася пальцем Ганькового плеча й запитала:

— Тобі не страшно?

Таська ще обережніше торкнулася пальцем до його руки й повторила за Марунькою:

— Не страшно?

— Чого? — обізвався він, і далі дивлячись поперед себе удалеч.

— Той Лесь... Та завідувачка...— зам'ялась старша сестра, а менша насторожилась.

— А...— премимрив він і сказав:— Хай вони всі бояться тіні — своєї неправди,— і вітхнув.

Марунька пильно задивилася на нього, а Таська підсунулась ближче: якщо йому не страшно, то чому ж їм боятися?

Він мовчав. Сонце ходило над містом і над їхніми головами. Сонце пахло містом, а місто пахло сонцем. Мовчали й дівчатка. А потім Марунька запитала Ганька, про що він думає, а він відказав:

— Сонячна пора — сирітська мати.

Таська припала до Ганька під руку — Марунька схилилася йому до плеча. Вони так і сиділи, аж поки не просигналив електродзвінок. Тоді побралися за руки, щоб іти додому.

Лесь стояв із завідувачкою перед ворітьми й хизувався своїм підзеленим носом. Завідувачка посварилася на Ганька пальцем, а він припинивсь, подивився на неї, не опускаючи очей. Дівчатка смикнули його за руки, й вони пішли.

Ганько відчинив квартирні двері. Мати була дома — спала одягнена на нерозкладеному дивані-ліжкові. Він спровадив сестер на кухню, знайшов плед, укрит матері ноги й вишикував на кухню.

Під парадне з шиком підкотила машина. Різко завищали гальма. Вона зупинилася. Клацнули двері. В ту ж мить звелось високе контральто, звернене їм у вікна.

— Безшлюбнице, одиночко, виходь!

Вони затамувались. Мати не пробуджувалася.

Контральто втихло, набираючи сили. Їм стало чути, як Лесь подмухує, висвистуючи носом, готовий схлипнути, захожуючи свою матір до сварки. Її контральто звелось ще вище.

— Виходь, я тебе провчу, як виховувати безбатченків!

Мати не пробуджувалась. Вони німіли, як отерплі.

— Розвела бруд! Подвір'ям не пройти! Парадні не підметені! Ти мене ще запам'ятаєш... Цяця! — влітало у вікна.

Машина відкотила. Лесь з матір'ю спрямувались у парадне. Дівчатка, кулячись, острашкувато позиркували на хлопчика. Йому теж було боязко, але він не смів виявитися перед дівчатками, що злякався. Йому було страшно

не за себе, а за матір. Йому що? Накричать, нагрімають за Леся. «Фуліган!» — та й по всьому. А от матері за брудне подвір'я, за неметені парадні!.. Його згорблені, як у малого дідуса, плечі, розрівнялися, схилена голова підвелась — великі чорні очі зосереджено глянули на безпорадних сестер: він відчув себе дорослим, відповідальним за них і за матір. Буцматий лоб набуцманився ще дужче — стиснуті губи здригнулися в нервовій усмішці. Весь був як натягнутий оголений нерв. І тільки прямий ніс на його подовгуватому обличчі виявляв звагу і врівноваженість.

— Запитували, чи мені не страшно, а самим мороз у п'яти? — запитав твердо Таську, Маруньку й додав:— Ех ви, кролики...— йому в ніздрях свиснуло повітря.

З Ганькових очей їм на білу й русу голови хлюпнуло осяйне тепло. Це «Ех ви, кролики...», і його вії, що шовкували, і осяйне із-під них тепло збадьорило сестер. Вони невідступно дивилися на нього, що він ще скаже.

— Бери, Марунько, сміттєве відро, ти, Тасько, бери совок, а я візьму віника, та й ходімо підмітати подвір'я. Нам нема чого боятися. Наша мати втомилась.

Виходили тихцем, щоб не розбудити матір.

А почали підмітати від вулиці — із заїзду.

Ганько паліг на віника. Таська підставляла совок. А Марунька стояла напоготові з відром.

Дворище велике. Вони малі. Дворище було всяке обривками газет, зіжмаканим папером, порваними целофановими торбинками. Під ногами валялись огризки яблук, груш, кавунів і зерняток. Скіли паперові пакети з-під кефіру, з-під молока. Блищали бляшанки з-під консервів. І блищало оскілля. Найбільше ж рябіли бички — з фільтром і без фільтру, в мундитуках, наче дворище те й знало, що курило, випльовуючи їх. Вони накинупилися на весь цей зужитий, зачовганий непотріб.

Ганько передав віника Маруньці, наказавши, щоб не дуже підіймала пилюгу, щоб чисто згортала сміття у совок, а сам підхопив відро й застрибав, підбираючи, що траплялося на очі. Хапав голіруч зужитки, голіруч напакковував відро — посив і висипав у баки, що стояли остороп'я парадних. Він не гребував найменшим непотребом — шматками шпагату, залишаючи під віник окурки. Підбирав оскілля, щоб Таська з Марунькою не поранились.

Руки йому стали чорні, брудні. З лоба скапував піт. Він витирав його рукою, зігнувши її в лікті, й стрибав за сміттям, де тільки його бачив. Він підібрав засмальцоване ганчір'я на стоянці машин, кажучи йому: «Ану у відро!» Його

бистрі очі помічали все здалеку. Він накидався на огризки: «Гайда, спортсмени, до мене!» Підбирав газету: «А ти чого, дівко, розляглась?» Йому було і легше, і веселіше, коли розмовляв зі сміттям, дарма що воно лише шурхотіло. Й коли висипав його в бак, то наказував: «Сиди, тут твоє місце!»

Нарешті він розігнувся, окинув очима дворище — ніщо не лізло йому в очі. Він здивувався, що підбрав стільки сміття. Спирався на пальці, приглядався, тоді пройшовся дворищем і подумав: «А я таки його підбрав. Так і треба: нехай нікому не лізе в очі»,— й побіг, калатаючи відром, до Маруньки й Таськи.

Вони його слухалися, підмітали не збиваючи куряви. Сміття лежало купками. Ганько відібрав у Маруньки віника. Вона заходилася із совком. Купки сміття полізли у відро. Таська поки перепочивала. Подивилась на свої порвані на колінах колготки й сказала:

— Так то так, дворище буде як люстєрко, а мої колготки з дірками.

— І то правда. Нащо нам те дворище! — видихнула Марунька.

Ганько спинився з віником.

— Тасько, я твої колготки залатаю: я ж обіцяв. Ти не сумуй. Підметемо, і я їх миттю. Марунько, вправніше підставляй совок: дворище всім потрібне. Хіба хтось влітає в квартиру на крилах? Кажімо окуркам-запльованцям: «Фулігани, у відро!»— й побачите, що буде! — Він узяв з Маруньчиних рук совок і підбирав віником окурки.

Таська гойднула головою в один бік, гойднула в другий — очі їй розгорілися.

— Я теж хочу: «Фулігани, у відро!»— випалила вона і заплигала, підбираючи окурки.

Маруньці не випадало стояти: вони видзьобували своїми пальцями сміття, як пташки зерно.

— Фулігани, у відро! — перегукували одне одного.

За цим клопотом їх застала Ірен Архипівна, повертаючись зі служби. Вся в білому, з білою сумкою через плече, а її з червоноястим виливом коси втримувались білим з різьбленою коронкою гребінцем. Вона пройшла спочатку мимо. А потім зупинилася ніби вкопана, глянула на дітей. В її очах темніла важка задума.

— Мучитесь? — хрипко видавила з себе.

Ганько пам'ятав, що вони винні їй карбованця (молодчарниці він відробив, а Ірен Архипівні винні), тому намагався бути чемним.

— Ірен Архипівно, не мучимося, ось прибираємо...

— Ну й дбайливці...

«Фулігани» чомусь перестали мовби самі вскакувати у відро, але Ганько, Марунька і Таська підмели подвір'я до кінця й підібрали свіжий, в червоною помадою окурок біля свого парадного.

Впоравшись, поставали навпроти вербиці. П'ять її гілок стриміли на п'ять частин світу. Вони дивились на неї й думали, коли вона виросте, бо тоді справдиться казка.

Гілля схилялось додолу.

Марунька помітила, що якийсь листочок пожовтів, і побігла його зірвати. Таська теж помітила листочок з багряними прожилками. Ганько не дав їх зривати: не те що ламати, а й торкатися, замацувати їхнього дерева не можна — кожен його листочок болить і тішиться.

Дівчатка вірили хлопчикові й любили вербицю.

Вони її підлили й збиралися до хати, як з'явилася Неоніла Лук'янівна з надомником.

Марунька штовхнула Таську, щоб ховалася, але Ганько шепнув, що ховатися не треба, бо Неоніла Лук'янівна не сама: їй не до них. Надомник був не в чесучі, а в чорнім костюмі. Неоніла Лук'янівна вела його під руку, а він впирався. Вони так і підступили до парадного — вона прихилилася до нього і тягла його, а він поровився й наче відмагавсь. Неоніла Лук'янівна чи й спостерегла їх, а надомник хоч і глянув на них, та вони були для нього ніщо. Він уперся, затявся вступити до неї в гості.

— На хвилинку, тільки на хвилинку.

— Скільки тобі казати: не переймай мене на вулиці! — сердився надомник. Обличчя йому сутеніло, чорніючи, в лад з костюмом; він витиснув:

— Коли схочу, сам прийду,— і кладнув вставними щелепами.

Неоніла Лук'янівна стелилася, хапала його за коліна й тужила:

— Не пуцу... Не пуцу...

Ганько взяв Таську й Маруньку за плечі.

— Тепер утікаймо: зараз почнеться таке, таке... — Й він заштовхнув їх у парадне.

Вони з гуркотом вскочили в квартиру, брязкаючи відром, і розбудили матір.

— А то що там? Хто за ким жепеться? — непривітно обізвалася з дивана-ліжка мати й забідкалася: — Ой, моя головонько...

Хлопчик став на кімнатному порозі й пояснював:

— Там Неошіла Лук'янівна з надомником. Я знаю: той надомник будатиме ногою їй у живіт, як у барабан, а вона ще й цілуватиме йому коліна — ми й повтікали.

— Це у них любов,— хрипко, деручким голосом, насмішкувато виковтнула мати, не підводячи голови.

Шлед сповз з її ніг, плаття закотилося — вона дихала перегаром. Їй було душно. Була негарна.

Таська з Марунькою поривалися до кімнати, але Ганько, заступаючи їх своїми плечима, потяг на себе двері й не пустив. Сестри зашепотіли, що хотіли похвалитися, як підмели подвір'я, а він замахав рукою: «Потім, потім...»

Вони зібралися на кухні. Втомлені, замуззані й похнюплені, посідали на своїх стільцях — материн, між електроплитою і столом, був вільний.

Ганько взяв у руки голову. Сказав:

— Мати прихворіла,— й дивився на голий стіл.

Дотягнувшись до краю стола, дівчатка й собі вклали в долоні свої голови.

Їх обступав вечір.

— Моя головонько...— поскаржилась мати. Вони чули її голос, хоч двері й зачинені.

Ганько засвітив світло й дістав корзиночку з голками й нитками: залатав колготи. Він думав: спочатку покупав сестер, покупається сам, а вже тоді візьметься за голку, та передумав. Вода потече, захлюпає — сестри закомизяться, він заганятиме їх у ванну, хіба ж мати спочине? Наслинивши червону нитку, вселяв її у вушко, а Марунька наставляла, щоб узав наперстка, бо яке ж без нього шиття? Таська розхникалась: її колготки бордові, а нитка — як прапор, і не хотіла скидати колготки: коліна світитимуть — її засміють. Ганько нишком відбуркувався, щоб їм догодити, то ліпше втопитися. Той наперсток йому — як до хвоста бантик, а де взяти бордову нитку? Не заволікати ж білу чи чорну. Зійде й червопа. Вона заясна: сам бачить, але затреться, й ніхто не помітить.

Він умовляв Таську скинути колготки. Витягнувши свого стільця, сів під абажуром. Марунька сиділа збоку, а Таська стояла між її коліньми. Марунька наставляла його, щоб не забув зав'язати гудзя; Таська теж проторохтіла: «Не забудь гудзя, гудзя...» Ганько скрипнув зубами і наставив такі очі — білки блиснули, як алебастрові півкулі. Дівчатка втихли. Він опустил очі, глянув собі на руки й аж тепер спам'ятався, що руки в нього брудні; ткнув голку в колготки, встав, пішов, помив їх під кухонною раковиною й узався за шиття. Засмикнув ліву руку в колготки,

як у рукавицю, підклав долоню під дірку й, пустивши гуд-зя всередину, потяг голку з ниткою.

Він так зосередився, що беззвучно захапав губами повітря, а Таська й Марунька так пильно спостерігали за кожним його рухом, що стало чутно, як у розчипеному вікні подмухується занавіска.

— Добро одне, а зло — столике. Чому?..

Вони почули й затамувалися: це казала мати. Її слова пробивалися до них з кімнати, як протяг із-під дверей. Вони чули: мати не просто забалакує сама з собою — слова вистогнуються їй з пригнічених грудей і прориваються зі здушеного горла.

— Знаю, тепер я знаю: честь — одна, совість — одна, вірність — одна. Як правда. Нема великої, меншої й мізерної правди. Вона єдина й неподільна. А брехня — розмаїта, як безчестя, безсовісність, зрада. Добро — одне, тому й беззахисне, а зло — столике, тому й у всеозброєнні. Добро соромливе й тихе, а зло ховається в пишні й голосні слова: така писаночка-крашаночка, а здуши — в шкаралупці бовтун. Моя ж ти головонько...

Ганько потяг голку з ниткою — рука зависла в повітрі. Таська з Марунькою забулися дивитися, як він шие-латає.

— Чому ж я ошукана? Кому я що зробила? — мовби когось запитувала мати.

Дітям здавалося, що, крім них, це чують мовчазні стіни, ненатертий паркет й електричне світло.

Вона замовкла, як охрипла.

Розрівнюючи на долоні колготки, Ганько взяв голку в зуби. Послинена голка вільніше й справніше тягла за собою нитку. Він не просто зчіплював докупи краї дірки, а попускав нитку, цирував. Хіба не бачив, як робить мати? Він ще й пускав нитку за нитку, щоб його шиття було міцніше ніж фабричне.

До нього нечутно й боязко підступили дівчатка, а хлопчик очима, губами й руками похвалявся, як у нього виходить ловко і надійно.

У кімнаті знов закрутилося.

— Я змалечку в гною: ферма — степ, степ — ферма... Ні тата-мами: мій рід як викреслений з життя. Туга й довга коса як спадок. Шефи й сподобали. Поманили, а я пішла. Мені б тільки вихопитися, тільки вирватися. Я втікала, як з пекла.

Маруньчині й Тасьчині очі вклякли Ганькові в коліна, вуха наставились, а він управлявся з голкою.

Голка тягнула нитку — хлопчик залатував дірки материними словами.

— Життя — як стадіон, а я — м'яч. Мене передавали один одному: Вітя — Володі, Володя — Олешку... Заганяли в сітку. Всі голи — мої! Кіт-Котя і той обманув. Обіцяв картоплю, вже пересів на «швидку допомогу». Так мені й треба. А тепер кличуть на товариський суд: п'ю, не гляджу ні роботи, ні дітей... Ха-ха-ха!..

Дівчатка попадали хлопчикові на плечі, а він схилився над шиттям, щоб не поколотити їх голкою.

— Діти — моя ж ти головонько...

Вони чули, як мати билась головою в підголовник дивана-ліжка.

У цей час продеренчав дзвінок — квартира розчахувалась.

Хлопчик і дівчатка насторожились: може, це прийшла Лесева мати? А може, вони вдвох прийшли із завідувачкою диткомбінату?

В кімнаті зашаруділо: мати встала, вийшла і відчинила двері. Вона стримано-давко вимовила:

— Посильна?

Ганько, Марунька й Таська подумали: «Ні, не Лесева мати й не завідувачка диткомбінатом, — їм відлягло. — Але чому посильна?»

Мати іронічно перепитала:

— На суд? — Кинула рішуче, з викликом: — І піду!

Вона трахнула дверима й, не заглянувши на кухню, вмивалась і розчісувалась. Таська й Марунька поривалися до неї, але Ганько їх не пустив, щоб не заважали. А коли вона прибралась у джинси, у футболку з написом «Ргіта», то заглянула до них.

— А вас і не чути? — запитала. — Ви як миші. Кролики, не бійтеся, — вгледіла, що Ганько з голкою, і похвалила його: — Латай, латай, а ви, дівки, його слухайтесь... — І обіцяла: — Я вернусь, кролики.

Вони так і хотіли кинутися до неї, йти разом з нею, але вона мотнула головою й застерегла:

— Мені оборони не треба, — ясно на них подивилась і спрямувалася до темних дверей.

Ганько відгриз зубами нитку й держав голку в зубах. Колготки лежали в нього на колінах, але він барився вставати із стільця. Марунька й Таська стояли перед ним. Так він сидів, вони так стояли, а їм на голови лилося з-під абажура електросвітло — рівне, пісне й незгасне.

Він сидів задумавшись. Йому ворушилися вуха. Стрижена голова чорніла їжачком. Сестри не заважали йому думати: мовчали.

І як рівне, пісне й незгасне електросвітло, над ними зависало запитання: «Матері суд, що ж буде? Що?..»

Всі троє забулися про пригоду на каруселі: вона видавалася їм пустою й нікчемною, як і те, що підмітали дворище, як і дотеперішнє їхнє життя. Для них відкрилося про суд раптово, нагально: хіба вони чекали? Крутячись на дивані-ліжку й промовляючи до стелі, до стін про суд заїкнулася мати, а тоді подзвонила посильна. Ганько знав: товариський суд засідає в опорному пункті правопорядку. Сестри не знали й цього. Для них саме слово — суд! — було таке страшне, що боялися запитувати про це в Ганька. Вони збагнули: дядько Котя, отой «залізний зуб», їх обдурив — з картоплею накрилося, але суд? Марунька й Таська ціпеніли. В Ганька ворушилися вуха — голова чорно їжачкувала.

З голкою в зубах, він повільно, незграбно піднявся зі стільця й мовчки подав Тасьці колготки. Вона їх взяла й держала в руках, не виявляючи ніякої радості. Бордові колготки з яскравими червоними плямами на колінах зависали порожніми ковбасками з її рук до долівки.

Хлопчик вийняв із зубів голку, застромив її в клубочок, поставив корзинку на холодильник і сказав:

— Голка всіх обшиває, а сама гола. Так і наша мама.

Другого дня вони, потерпаючи, йшли в диткомбінат. Карусель знов поламалася, й тепер вони, як раніше, як завжди, пропадали на своєму пісковому майданчику.

Марунька копала криничку. Таська ліпила пасочки. Він всівся в пісок. Йому нічого не хотілося робити. Він спостеріг, як Марунька копає й не може викопати свою криничку, як Таська пече й не може напекти свої пасочки, й подумав: «Бавтєся...» А їм було безпечно і втішно, що брат з ними.

Він підігнув коліна і взявся за них руками — чорноголовий, а очі пригаслі.

Над ними гуло міське, підперте висотними мурами небо, і ходило заступлене висотними мурами сонце.

Він бачив і відчував, що небо синіє, висотіє, холопе його блакить; сонце нижчає, та не гріє; вологішає пісок, визимлюється земля і що небу, сонцю й землі до всього байдуже, бо вони роблять своє діло: небо підіймається, сонце спускається — земля повертається в осінь.

Йому схотілося оповісти про це Тасьці й Маруньці, та, глянувши, які вони заклопотані, подумав те саме, що й раніше: «Бавтеся...» Він милувався клаптем неба й окрайцем сонця під висотними мурами. Йому не заважали ні трамваї на лінії, ні гудіння машин, ні безперервні гукі і шум — все це здавалося буденним, звичним і марним, бо куди йому досягти, хай і клаптем, неба, хай і окrajцем, сонця? Перед ним, перед червоною кам'яницею, над шпилем телеантени а чи громовідводу з'явилась хмарка — темна, стрілчаста й погрозлива. Пливла і пливла, а він дивився. Вона заховалася за сусідній будинок, а йому здавалося, що він все бачить у небі її слід. І він проказав собі подумки: «Темна, стрілчаста, погрозлива...» Її не стало видно й близько, а йому ввижалося, що бачить хвостатий слід. Він з силою заплющив очі, з силою затряс головою і розплющився — ніякого хвостатого сліду, сама блакить. «Приверзеться ж! — спохопивсь і розмірковував подумки:— Це, певно, тому, що та хмарка нагадала мені брову завідувачки. А слід хмарки по небу — це слід тої стрілчастої брови у моїй пам'яті». Йому згадалася кисла міна, призра загадкова посмішка. «Ні, недарма завідувачка не нагадує, щоб мати з'явилася в диткомбінат,— колувалося в голові.— Та завідувачка знає не лише про товариський суд, а те, чого ми не знаємо».

Ганько міцніше обхопив руками коліна, пригадуючи, що ж з ним діється опісля суду? Того вечора не дочекалися матері, а вранці мати спала — самі пішли в диткомбінат. Мати тепер палахка, як іскра. Вона тепер гостра як ніж. Тепер у них в хаті не життя — буча, сум'яття, сумбур. Повно людей, вступає міліціонер Проценко, щось пишуть, а його, Маруньку й Таську спроваджують на вулицю. Закликають Ірен Архипівну, Неонілу Лук'янівну — судять свій суд, а мати відсуджує свій: «Я — мати-одиначка! Я маю право!»— її голос зривається, як електрзаряди, а руки трусяться.

Не поривався додому — сидів, начеб засмоктуючись у пісок. Громохке місто не могло притлумити його думок: вони були голосніші й живучіші, ніж міські в'їдливі звуки.

Це лише могло здаватися, що, обхопивши руками коліна, він скам'янів, як безчуттєвий бовван: кров шалено пульсувала йому в жилах, серце вискакувало з грудей, і кипів мозок. Знявши очі вгору, в блакить, що відкривалась над мурами будівель, тільки невтішно гмикнув, потягнувши носом повітря: небо ясне, але недосяжне. Місто шуміло. Воно

було поруч, скрізь. Він збагнув: місто у ньому самому — воно гонить йому кров, змушує битися серце і кипіти мозок. Без міста життя нема. Ні йому. Ні Маруньці й Тасьці. Ні матері.

Хлопчик пригадав, як ще недавно їм гарно ївся смугастий репанець-кавунець. Він не знати б що віддав, лише б той вечір вернувся. Що робити, аби він вернувся або настали такі дні? І він думав: одна надія — це їхнє дерево: виросте і зародить! Воно порятує. Мама, Марунька, Таська і він не будуть скупі: хто захоче, ідіть, куштуйте — увесь світ переінакшиться, подобріє. Ганько прошепотів:

— Рости, дерево...

Сигналив електродзвінок — ударив його по нервах, а Марунька й Таська ніби й не чули, вовтузячись у піску. Він подумав: «Ім теж не хочеться додому», — і його обняв жаль і за них, і за себе. Повільно, спроквола піднявся, відчуваючи, що затерпло все тіло, й розважливо, спокійливо казав:

— Ти, Марунько, ще викопаш криничку, а Таська, мама і я з неї нап'ємось. Ти, Тасько, ще напечеш пасочок, а Марунька, мама і я ними наситимось.

У його словах була така певність, що дівчатка попіднімали голови.

— Правда? — запитала спочатку менша.

Старша подумала, очі взялися їй синькою, й теж прошептала:

— Правда?

Він стояв — руки в кипенях — і відповідав:

— А навіщо б я вас обманював?

Марунька хитро до нього приглянулася, трусонула головою і продзвеніла:

— Ну, коли так, тоді подавай нам свої руки!

Він вийняв руки з кипень — сестри почіплялись, і вони рушили своїм маршрутом.

При в'їзді у двір затрубила, випередивши їх, машина: проїхав Лесь зі своєю мамою. Вони ступали, побравшись за руки, й не чортихнулися. Що було ближче до свого парадного, то Таська й Марунька міцніше чіплялися Ганькові за руки, а Ганько легко потискував їм долоньки з м'яким і теплим щемом.

Вони завертали округлим тротуаром, і раптом Ганько розняв свої руки — Лесь вистрибував коло їхньої вербини, обривав листя й силкувався її ламати.

Хлопчик на якусь дольку секунди остовпів. Йому хотілося кричати: «Лесю, зупинись! Та чи ти знаєш, на що на-

важився? Ти знаєш, що ти обносиш?» — але язик йому одубів, губи взяла судом. В очах як вмерзали: вербиця — Лесь.

Дівчатка теж побачили, як Лесь вистрибує коло вербиці, й похололи.

Йому застукало в скронях, зашуміло у вухах: пригнувшись, він помчав до свого дерева. Запшортуючись, падаючи й піднімаючись, за ним кинулися Марунька з Таською.

Їм повідбирало мову. Вони важко дихали.

Ганько відтрутив плечем Леся від вербиці. Він розставив руки. Подав одну руку Маруньці, другу — Тасьці. Побравшись за руки, вони оточили своє дерево, загородивши його від Леся. Він хотів прорватися, намагаючись прошмигнути їм попід руки а чи переплигнути через них; вони то опускали, то підіймали руки і закружляли навколо свого дерева. Лесь не мав до нього ходу. Розчервонівся, роз'ятрився.

Лесь наскакував. Вони стояли стіною.

Він штовхнув кулаками в груди Таську, але вона не впала, бо Ганько й Марунька держали її за руки. Віп осатанів, загарчав — ось-ось почне їх кусати. А його мама сміялась і під'юджувала.

Піт заливав Лесеві очі. Смугаста матроска спітніла йому на спині і на грудях. Це й порятувало вербицю.

— Синуню, ти спітнів! — жахнулася мама. — Кипнь, облиш: ти спітнів.

Потім, витираючи Леся хустинкою, вона повела його, а вони, взявшись за руки, стояли навколо свого дерева: рука в руці їм понімили. Під ногами лежало, втоптане в землю й зачовпане на плитах, подовгувате листя.

Вже не було ні Леся, ні його мами, яка йому потурала, а вони стояли й дивилися на деревце, на обнесене, голе віття — на самому вершечку шелестіли-тріпотіли кількоро листочків.

Дівчатка скривилися, тамуючи плач, бо, напевно, їхні надії не справдяться: деревце не виросте й не зародить — їм не покуштувати чарівних яблук і не дочекатися щастя. Хлопчик розумів невинуваті кривду, але журно втішав їх.

— Ще не все пропало... Може, ще не все пропало. Листя й само поживкло б, листя обнесло б вітром. Головне: гілки цілі, жоден прутик не зламаний.

Почувши це, Таська й Марунька перестали кривитися: очі їм заблищали — солоні сльози пойнялись солодкою радістю.

— Ще не все пропало... — проказали в один голос тихо й зворушливо вони, як тільки можуть проказувати малі діти, що ні перед ким не завинили, ні вчинками, ні словами, ні помислами і самі безвідмовно вірять у безгріховність світу. Вони були певні, що порятували з Ганьком своє дерево.

Не змахуючи сльози, що зависли їй на віях, Марунька заповзято твердила:

— Добре, що не загаялися, що встигли. Якби загаялися, якби не встигли — усьому б кіпець!

— А що ви думаете? — підтакувала Таська, злизуючи й проковтуючи сльозу, яка скапнула їй до губів. — Той Лесь такий...

Вони все не рознімали рук, наче сподівалися нового пападу а чи якоїсь іншої біди, яка б могла загрожувати їм і їхньому дереву.

На вершечку, над ними срібно тріпотіли і зелено шелестіли кількоро листочків.

Враз руки їм рознялись — до них наближалась мати. Йшла, тягнучи ногу за ногою: худа, помарніла і виснажена. Костричилились немиті, липкі коси, під очима потемніли синці, густо підведені червоною помадою губи западали, а заходжені джинси й заходжена футболка «Prima» лише підкреслювали її втому і збайдужіння.

Їм трьом стало кривдно за свою маму — відірвалися від землі й посипалися до неї.

Вона глянула на них, на вербицю, але нічого не могла второпати і запитала, чому такі зворохоблені?

Дівчатка оповідали про те, що сталося, а хлопчик похмуро нахилив голову.

— Знайшли, чим перейматися! — черство сказала мати й зимно глянула на них. Раптом кістляві плечі їй затремтіли. — Ах, те дерево... — промовила вона глибоко й сумно. Її худі груди часто задихали — вона приклала до них свою руку. Очі їй тужно і боляче приплющились.

Ганькові защеміло серце. А Марунька з Таською стояли й покліпували повіками.

Мати прийняла з грудей руку, витягла з кишені джинсів карбованця й простягла Ганькові:

— Візьми і віддай Ірен Архипівні, хай не має нас за боржників.

Він барився брати гроші й, ніяковіючи, тяг слово за словом: уже має аж сорок копійок за пляшки. Він їх не вкрав, знайшов, помив і продав. Якщо йому пощастить з пляшками, то скоро й сам віддасть борг. Це знають Марунька й

Таська, але вони мовчать, бо нащо хвалитися завчасно? Він не хвалився, що відробив борг молочниці, й запевняв матір, що ліпше попросить Ірен Архипівну зачекати, а той карбованець нехай буде у неї — буде завтра на молоко.

Рожево-блідий папірець шелестів у материній руці. Хруснув — сховала його в кишеню.

— Як знаєш, сину... — сказала як не своїм голосом.

Ганько подумав: «Добре, що мати дозволила самому віддати борг», — але він не відчував втіхи: від матері віяло холодком, було страшно.

Йому постукувало в скронях: «Той суд, той суд...» — він ще нічого не знав, але передчував: це добром не закінчиться.

— Хочете — ходіть до хати, хочете — гуляйте... — безжурним, пісним голосом вимовила мати й рушила, й показувала, поступаючи до парадного: — Діти-діти, мені світ не милий.

Таська метнулася за матір'ю, але за нею ніхто не йшов, і вона зупинилась. Марунька пильно, гостро дивилася на Ганька, стинаючи його своїми очима: він відвернувся до глухої, мурованої стіни. Таська загукала:

— Ви чого? — хотіла сказати, що Лесь з квартири не покаже носа, але затнулася й, нічого не розуміючи, примовкла, розкривши рота.

Ганько неповоротко глянув собі через плече, Марунька ще пильніше, ще гостріше стинала його очима, а Таська позиркувала на них обох. І так вони стояли у кам'яному дворі — три живі душі.

Ганько відвернувся від глухої мурованої стіни й ступив до Маруньки. Таська, чеберяючи ніжками, кривуляла до них. Марунька й собі зрушилась з місця. Вони сходились до свого деревця. Зійшлись до купи й поставали біля вербиці, як коло своєї матері.

І сюди, в затишний закутень, задував вітер. Вони не помічали, що, вечоріючи, небо хмурніє і хмариться. Дерево гомоніло до них вершечковим листям і голим віттям. І їм здавалося, що воно гомонить:

— Ще не все пропало... Не все...

Ганько відчув плечима, що іде Ірен Архипівна: її каблучки тільки цюк та цюк. Скинувшись, відвихнувся і покvapився їй назустріч. Затинаючись, запевняв, що борг їй буде віддано, хай лише почекає, недовго, ще трохи, а коли їй уже дуже потрібно, сорок копійок він може винести хоч і зараз. Ірен Архипівна закам'яніло слухала його, а йому так хотілося, щоб вона повірила, що він не підведе: на

язиці вже крутилося оповісти, як збиває копійку до копійки.

— Що ти говориш,— зрештою заговорила Ірен Архипівна, повела бровою на дівчаток і мовила зі співчуттям:— Мені вас дуже жаль. Та вас скоро відвезуть для вашого ж благополуччя. Ви тільки не лякайтесь. Треба вашу маму рятувати.— Їй закінчила:— Шкода, правда, що ваше деревце без вас чи й зародить і я навряд чи скуштую його плодів. Мені доведеться вікувати з Дружком.

Вона ще не сховалася в парадне, а Марунька з Таською накинута на брата:

— Що та Ірен Архипівна казала?

— Що вона казала?

— А хіба я знаю? — відповів він зів'ялим, пригніченим голосом.

З автоспожарства тягло вихлопними газами. Машинні масла, перегріті за цілий день, підливо стікаючи по мурованій стіні, віддавали чадкою нудою. А навпроти засвічувалися вікна будинку. На поверхах з кухонь навіювалися пахощі смажені, яблук і сиропу. Вони стояли на дворіщі, дихаючи повітрям, у якому перемішалися випари бензину, тлін мастил з повіями людського затишку, достатку, й не могли досягнути, чому й куди їх скоро відвезуть для їхнього ж благополуччя?

Були як неприкаяні.

Незчулися, як підійшла, підкотилася Неоніла Лук'янівна — підняла на руки Таську, засипаючи її своїми поділками.

— Я тебе наобіймаю, я тебе націлюю на прощання,— голосила, горнучи малу до грудей.— Більше ми не побачимось, більше ми не зустрінемось.

Марунька з Таською стояли як побиті, а Ганько не знаходив собі місця: його поривало бігти й запитати матір, чи це правда. Він чекав, поки Неоніла Лук'янівна сховається в парадному.

Вона не встигла в нього увійти, як з'явилася мати. Вони розминулися у дверях.

— Забирайтесь в квартиру,— наказала мати не зупиняючись.— Вечеря на столі.

Ганько її перепинив:

— Мамо,— зболено окликнув й уривчасто запитав:— Вас на лікування, а нас?.. Хіба це правда?

— Ще вилами по воді писано,— дратуючись, відповіла вона.— Забирайтесь з двору,— наказала й рушила — нервова, хижа.

Вони дивились їй услід — сині очі слив'яніли, зелені жовкли, а чорні попеліли.

Вечір був тихий, а ніч криклива. Хлопчик й дівчатка то прокидалися, то засинали: на кухні товклося і горлопанило. Вранці вони все одно не забули підлити вербичку.

Про те, що їм у дитбудинок, а матері деінде, того дня просочилось і в диткомбінат. Це приніс Лесь. Він усім похвалявся, що їхній будинок не може більше терпіти п'яниць і безпритульних, лукаво додаючи, мовляв, нехай той Ганько назавжди собі затямить карусель і не думав, ніби на вербі виростуть груші, натякаючи на чарівне деревце.

Диткомбінат перешіптувався, показуючи на Ганька, на Маруньку й на Таську пальцями. Вони не мали де дітися: їх перешіпували, куди, в який дитбудинок відправлять. Де буде мати?

Не дочекавшись обіду, хлопчик з дівчатками зібрались додому. Накрапав дощик. Місто затуманювалося. Дощ сік їм в обличчя, але вони тільки облизувались. Краплі шипіли на панелях, на асфальті. Таська підставляла долоні, ловила дощ і співала, а Марунька теж підставляла долоні, але не співала, а вмивалася дощівкою, щоб бути вродливішою. Ганько їм не боронив, зупинявся, коли хотіли, й терпеливо їх очікував.

Вони встигли до великого дощу. Дома ніхто не чекав. На кухні був розгардіяш. Позбиравши їстівне — шматки хліба, кружальця ковбаси, крайці сала, нарізані помідори й огірки собі на обід, заходилися мити начиння, витирати стола й підмити долівку.

Дощ збиравсь-збиравсь і хлинув як з відра. Ганько кинувся зачиняти вікна — вітрисько виривав з рук віконниці; воду забивало на кухню, в кімнату; Марунька з Таською залементували: «Потоп!» — а він не зважав на їхній крик. Забиваючись, дощ прав йому голову, груди. Марунька з того сміялася, Таська розплакалась — він над силу позачиняв вікна. Старша пищала, сміялась і заливалася, а менша схлипувала й ридала. Він спочатку розсердився на них і мало не крикнув, що, замість заливатися плачем і сміхом, ліпше б подали йому рушника, але в ту ж мить і йому схотілося побути таким, як вони, — сміятися і плакати, і він, гасаючи, хапав їх мокрими руками, тикався, тручись їм у груди мокрою головою. Вони заверещали не своїми голосами. Втікали, затуляючись долонями. Він наздоганяв,

полапував своїми холодними мокрими пальцями їх за пилки, потискував носи і теж галакав:

— Не тільки ж мені мокнути — я і вас помию!

Марушка вдавала, що втікає і ховається: їй хотілося, щоб Ганько її ловив. Це саме робила й Таська, нарочито вшираючись і брикаючи. І так продовжувалось, поки Марушка не сказала:

— Ганю, ти зовсім висух, ти вже не риба.

Важко відсапуючись, вони поспинялися: веселі й щасливі.

Злива шуміла. В квартирі зовсім потемніло, але вони не стали вмикати ні світла, ні телевізора.

Їм хотілося їсти. Посідали на кухні й тим обідали, що самі підібрали, наводячи лад.

За вікном періцило, цебеніло — курилось.

Вони швидко поковтали недоїдки. Холодильник був порожній і вимкнутий. Вони задивилися у вікно — дворичем текла каламутна річка. З прямовисної мурованої стіни, скипаючи, били водоспади. Клекотіли потоки. І все це брудне, чорне, поганяючи хвилю за хвилею, вирувало, збиваючи піну. Осторонь затоплювало їхнє деревце — вербиця стояла по коліна в ревучій воді, гнулась і випростовувалась за вітром. Вітер зривав останнє листя й скидав у вир. На її вершечку залишилося три листочки. Злива шуміла, ревла, а три листочки дзвеніли. Великі важкі краплі переставали розбиватись об вікно. Злива пересідалася, але не переставало куріти й туманіти. З прямовисної мурованої стіни спадали водоспади, клекотіли потоки, й ревіла річка.

— Аж тепер вимис двориче — ні окурок, пі сірничка, — сказав Ганько й подумав про матір. — Це тобі не плангом.

І тому, що він це сказав, Марушка й Таська теж подумали про матір. Вони понаставляли свої чола до вікна, під затихаючу зливу: їхні почуття й думки були про матір.

Підіймався навислий туман. Прозоріло. Рідка крапля падала у воду, і тріскалась булька.

Стало видно, як поверх брудних потоків, поверх брудної річки пливають, тремтять, райдужаються й не гаснуть плями машинних відходів.

Вода відступала і відступала від їхнього дерева. Вони спостерігали, як її стає менше. В ямці при корінні залишилася шапка піни. Вербичка вершечкувала — блищали три мокрі листочки. Сивіли кам'яні плити, чорнів асфальт, і тільки прямовисна мурована стіна дзюркотіла й попла-

кувала: їй сльозитись до морозів, поки не замерзне і не заіневіє.

Голодні й потомлені, вони чекали матір. Їм не хотілося надвір, хоч і манило. Де ж ділися водоспади, потоки і річка — спускається вмитий чистий вечір. Що їм там, у дворі? Ще зустрінуться сусідки, почнуть перепитувати, а що вони мають їм казати? Хай вже ліпше тримаються, одна — свого надомника, а друга — свого болончика. Перш ніж дочекатися матері, дочекалися міліціонера. Він не зайшов у квартиру: побачив їх через вікно і поманив пальцем:

— Мати є?

Ганько заперечливо покрутив головою, а Марунька з Таською забоялися й не зважились.

— Сидіть, Ларисовичі,— наказав Проценко й для певності посваривсь тим самим пальцем, що і манив.

Вони її дочекалися. Мати ледве дибала, забрьохкана, петляючи. Вона хапалася руками за повітря.

Ганько відірвався од вікна, відчинив їй двері. Сестри теж повідривались від вікна й поспинялися за ним.

Мати дотягла до порога. З її підпухлих очей на них глянули безум і відчай. Вона не встояла й упала — голова в передпокої, а ноги за порогом.

Ганько спробував тягнути її за руки, за плечі, але не мав сили. Мати лише постогнувала.

— Та не бійтесь! — крикнув він на дівчаток.

Вони все одно боялися й відсторонювались. Він брав їх за руки й підводив до матері. Вони, як мурашки, почіплялися їй до рук, до шиї й до ніг.

— Мамо, посуньтесь... Ну, ще трішки, зовсім трішечки... Хоч тріньочки, мамо...— впрошував хлопчик.

Вони смикали, смикали й таки зятагли її в передпокій.

Думали: вона в них висока, а була мала — зайняла так мало місця. Вона, як прокинулась, підвела голову!

— Забрати? Позабирати? — язик їй заплітався.

Ганько подавав воду — відбилася від чашки.

Її голова схилилась додолу лицем. Вона шепотіла в себе:

— Мої... Мої... Я привела вас зі своєї слабкості — для здоров'я світу,— і застукала чолом у паркет.

Стукала чолом і все шептала в себе — кляла світ і людей.

Дівчатка позбивалися коло хлопчика: лячно! А хлопчик міркував: «Так то так, ми живемо в безбатьківстві, але в кожного з нас був тато. Хіба ми винні, що наше дерево

тупо росте? Як не підливаємо, як не плекаємо, а тупо. Чекати, поки виросте, поки доспіють яблучка і тата самі прибіжать, ніколи: мама може віддати душу. Ой, нема часу чекати, поки справдиться казка... Я піду, я знайду, я запитаю їх, що ж вони паробили з матір'ю».

Так і зробив: пішов — адже ж він теж був з казки, а в казці все можливо, як і в житті.

— Дядю, дядю... — кликав і біг.

Молодецький, сутулуватий чоловік, бокувато, але пронизливо, зиркнувши на нього, байдуже відгукнувся:

— Що, брат-архаровець? — Втягнув свою руду голову в плечі й не зупинявся: нога наздоганяла ногу, в руці погойдувався чемоданчик.

— Зупиніться. Щось скажу. Дядю!

Рудоголовий кинув по боках очима — замкнене автогосподарством і будищем подвір'я порожнє — буркнув:

— Який я тобі ще дядько?.. — Помовчав і пустив крізь зуби: — Виськалась мені «родня»!

Хлопчик його наздогнав і, насилу встигаючи, біг поряд.

— Та дядю!

— Я, брат-архаровець, з тобою не знаком! — рубонув той і зібравсь топнути на нього ногою, щоб відчепивсь.

Хлопчик підплигнув і казав:

— А я вас добре знаю: ви — Олег Ілліч, або просто дядько Олешко.

— Ну, я Олег Ілліч, — кинув він з притиском. — Мене багато знають. А мені нащо вас усіх знать! Я що, електроцотний механізм? Ти чого причепивсь, як реп'ях?

— А я, дядю Олешку, Ганько. Ви мене теж добре знаєте. І не прикидайтеся.

— Що-що? — задискантував Олег Ілліч і грізно звів руді брови.

— А те, що ви чуєте.

— Тебе мати послала? Вона? Ану, ступай суда, за мною! — Він басувато глипнув на опорний пункт правопорядку, поквапливо перетнув вулицю, ведучи Ганька в скверик.

Вільних лавок не знайшлося: скрізь сиділи пенсіонери чи інваліди з собачками і котами на колінах, а якась бабусенція — з морською свинкою. Звірятко то виставляло мордочку, то ховалось їй у пазуху.

— Паразити! — процідив і клацнув зубами Олег Ілліч.

Покрутившись, вони посідали біля підніжжя недоладної, стандартно-холодної скульптурної групи матері й дитини

з сірого цементу. Скульптура була спиною до них, а вони спинами до неї. Олег Ілліч, витягнувши ногу, добув пачку «Пріми», взяв з неї цигарку просто зубами й простягнув пачку, частуючи Ганька. Хлопчик покрутив головою, і Олег Ілліч сказав, що цукерочки не носить: в чемоданчику, як і в кишенях, самі гайки, шурупчики, підкладки, пакля — все, що належить сантехніку. Витер сірника, прикуривши, піддав його щиглем, запалив і питався з їдучим димом:

— Значить, мати послала?

Ганько заперечив, настоюючи, що він сам, але сантехнік глузливо-нахабно перервав:

— Не бреші! — Він сидів, розставивши у болотяних штанах коліна, такого ж кольору робочої уніформи френч розпанахавсь, і Олег Ілліч мовби хизувався, показуючи, як під картогатою синтетичною сорочкою над широким ремнем з велетенською бляхою в нього випинається, наростаючи сальцем, черевце.

Ганько пам'ятав сантехніка у злинялому прано-перепрапому військовому без погонів однострої, в порепаних кирзях: непоказний, худючий і блідий, з прилизаним рижим чубчиком, вступаючи до них, чомусь червонів, і Ганько думав: де в нього береться кров? А він червонів ще дужче, квапливо віддаючи йому й Маруньці іграшки і цукерки. Тоді він йому навіть і подобався, але мати проганяла його з Марунькою на кухню, а то й надвір, і Ганько його зненавидів: навіщо ці іграшки, якщо ними хочеться не бавитися, а поламати? Навіщо ці цукерки, якщо їх хочеться не смоктати, а викинути?

Олег Ілліч затягувався: дим чаців, як з труби. За клубами диму його зелені очі бігали, як блудливі коти.

— Ви, дядю Олежку, даремно так пижитесь і марно так дратуєтесь,— обізвавсь незлобиво Ганько.

— Як ти смієш? Ну й архаровець... Шпінгалет! — гаркнув сантехнік.

Цигарка прилипла йому до нижньої губи, і він кричав, не виймаючи її з рота:

— Припекло, мати й послала. Думаєш, я ізлякавсь? Да! — його слова були з тютюном і димом.

— Дядю Олежку, це я вас лякаю? — хлопчик ткнув пальцем собі в груди.

— Ти мені паклю в ніс не суй! — Чуб в Олега Ілліча зводився, як руде пір'я. Він затряс короткопалим кулаком.— Що нада?

Ганько перечекав, поки він втомився погрожувати йому кулаком, поки його рудий чуб приліг, і, опустивши голову, бітячись та зітхаючи, проказував:

— Олег Ілліч, дядю, дядечку Олежку, я хочу, хочу вас запитати...— зібрався з духом і запитав:— Що ви зробили з моєю мамою?

Сантехніка мовби ушпигнули шилом: він підскочив, завзято пакнув прилиплою до нижньої, відкопленої губи цигаркою, що дотлівала, — опікся вогнем, похлинувся, давлячись димом, — відплювався; стоячи, миттю ткнув у зуби нову цигарку, нетерпеливо закурич і опускався, всідаючись на місце. Віп не почервонів. Голився через день, щоб не було подразнення шкіри. На його обличчі кільчилася золотавенька борода, і воно посутеніло. Він курич — шкварчала цигарка, і йому в голові, в свідомості, як олія на сковороді, пересмажувалося з чадком хлопчичове запитання.

Відкинувшись назад, прихилившись до скульптурної групи й простягнувши здерев'янілу ногу, почав тягти цигарку незалежно, вільно. Взявши її між пальці, здмухнув попілець і запитав:

— Це як понімать? Невжелі ти хочеш правити з мене аліменти? — і посутенів ще дужче.

— Та ні! — запевнив хлопчик.— Ні, Олег Ілліч, ні...— Й затявся, не міг пояснити, що його мучило.

— Так в чім дело? — переходив сантехнік у наступ.

Кров біла Ганькові в голову — не мав, не знаходив слів вилити душу. Він думав: «Мати не завжди була така, як тепер. Я пам'ятаю: не курила, не пила... Такою, як тепер, вона ставала... Єсть хтось винен, єсть!..»— Він тер кулаками лоба і казав:

— Хіба ви, ви, Олег Ілліч, не винні, що мати стала така?

— Ну, брат-архаровець, ти шутіш! — відповідав Олег Ілліч.— Знайшов винуватого... — і перекривляв хлопчика:— Що ви зробили з моєю матір'ю?.. Тут ще вопрос! Я, Олег Ілліч, зробив? А чому не наоборот? Ти, брат-архаровець, бери вище. Там шукай правди.

Голос йому зривався — Ганько потупився.

Шмигливі зелені очі зупинилися на ньому й дивилися на нього, як кіт на мишу.

— Да, було дело,— не кривсь сантехнік.— Мене хотіли женить. Я мало не попавсь на цугундер: зірвався, а ти...— й махнув на хлопчика рукою.

Ганько причаївсь.

— Кому сметанка, а хто одвічай!..

За їхніми плечима спиною до них сквіла скульптурна група — цемент слухав нахабні, розв'язливі слова. З дерев падало жовте листя. Хлопчик мовчав і думав, що все проминає за вітром.

Олег Ілліч розсердився, що він задумливо мовчить, і кинув:

— Що ти до мене ще маєш?

Дивлячись поперек дерев, що осипались і ставали ще нижчими у високому місті, Ганько сумно запитав:

— Дядю, ви ніколи не думали про Таську? Вам не соромно, дядю?

— Ну, ти даєш! Думаєш-гадаєш, соромно... У мене, брат-архаровець, визови: мені ніколи — у мене своя сім'я. — Сантехнік поплескав по чемоданчику і піднявся, шарудячи й тріщачи своїми штанами. — Я тобі посовітую: не шукай винуватого, сам будеш винний. Дело темне й нікому не нужне. Куди вас посилають, туди й дорога, — його очі блудливо зблиснули.

Відходячи, він підняв короткопалу руку — зробив Ганькові салют.

Хлопчик сидів: йому ще довго чулося шарудіння й потріскування сантехнікової уніформи — тільки й всього, що залишив по собі Олег Ілліч.

Скулившись під скульптурною групою — живий біля її мертвого підніжжя — він запитував сам себе: «Чого ж я домігся?» Його очі чорно нипали по скверу — по пожухлих газонах, по чистих доріжках, по безлічі людей з одомашненими тваринами; підіймав голову, очі нипали над верхів'ями дерев, поперек будівель, по хмарах — відповіді не було.

Йому нікуди не хотілося: в диткомбінаті шепталися й сторонилися, дома ворохобилось, мати зла, а Марунька й Таська повзали тіннями. Це його дошкуляло, пекло, боліло. Він відчував таку ганьбу, такий сором, хоч провалився крізь землю. Якби міг стати збоку й поглянути на себе, то не впізнав би самого себе. Опецькуватий, з вогнистими очима Ганько де й дівся. Замість нього був інший хлопчик — мирний, спечалений, голодноокий.

Того дня нікуди не пішов: товкся в скверику, вулицював, сидів дома. Мовчали Таська й Марунька — мовчав і він.

Ганьба і сором спалювали його внутрішнім вогнем. Він думав: «Я боягуз. Я жалюгідний, мерзотний тип! — З ненавистю дивився на свої купці ноги, на свої тонкі руки і за-

питував:— Чом я малий? Чому не великий? — Поміркував і відкинув це хотіння.— Хіба я тому боягуз, що малий? Ніби дорослі не бувають боягузами. Я проклятий, жалюгідний, мерзотний боягуз, а тому не можу визволитися з ганьби й сорому. От якби я знав, де живе сміливість і мужність. Чому я цього не знаю? Чому цього не сказали ні мати, ні диткомбінат?»

Хлопчик лягав і вставав із запитанням, де живе сміливість і мужність. А одного ранку запитав самого себе: «А чом я не дошукуюся, де живе боягузтво? — і відповів:— Воно ж у самому мені...— Йому стало страшно, що боягузтво живе йому в голові, в грудях, в очах... Жахаючись, прошепотів:— Воно в кожному моєму волоску? — Ним аж струснуло, він став покусувати губи, вкусив до болю, до крові і заволав:— То чого ж я шукаю?»— і почав квапно одягатися.

Марунька й Таська не попрокидалися від його волення. Мати вже подалась правдуватися. Він приготував сестрам хліб з маслом, варення й зачинив за собою на ключ двері.

Його привітала вербиця — шелестіла трьома жовтими листочками. Він їй сказав:

— Ти мене чекай — рости і радій, дерево...

Руки в кишенях — ступав твердо і легко. На ньому синій піджак з бляшаними гудзиками, сині довгі штани, а на голові синій берет, заломлений набакір: ранки вже холодні.

Він не біг і не метушивсь. Губи стиснуті. Та, яку вкусив, напухла. Йому кортіло її полизувати, але стримувався. Дихав самим носом, втягуючи ще не підігріте, а тому приємне, хоч і міське, повітря. Йому на чолі, у впертих очах, на гладенькому обличчі переливалося так багато почуттів і думок, що він начеб боявся їх розхлюпати, а тому йшов поважно й неквапно.

Так і вступив у жек — до Володимира Терентійовича. Навчився у сантехніка, знав, що тут «дядько» і не заїкався: Володимир Терентійович не пара Олегові Іллічу — начальникник.

Контора містилася у напівпідвалі. День випав неприємний. Під низькою стелею жовтіли голі електролампи. В коридорі і його закапелках ніхто не витирав стін.

Ганько ввійшов у приймальню — секретарка пудрилась, милуючись у люстерко. Не виймаючи рук з кишень, він дав їй на добрий день. Це було молодесеньке дівча. Не ховаючи пудрениці-люстерка, вона здивовано глянула на цьо-

го очима ошелешеної кізочки. Він не зупинивсь, спрямувавшись до начальника. Не встиг прихилити за собою двері, як секретарка полохливо вбігла за ним, залупала дурними очима — зазатиалася, зазаїкалася:

— Володим... Терент! Володтерен... — виправдовуючись, що його впустила.

Начальник сидів за маленьким, вкритим кумачем столиком і щось писав. Перед його столиком стояв ще менший, але без кумача. На ньому стояв графин з водою і склянка.

Хлопчик побачив, як Володимир Терентійович, не піднімаючи голови, наставив руку. Цього було годі, щоб секретарка звіялась, а він залишився. І Ганько стояв ні в сих ні в тих під дверима: начальник його чи й помічає? А він не спускав з нього очей — Володимир Терентійович не писав, а підписував накладні. Його темно-русий прилизаний назад чуб блищав. Не повне, але й не марне обличчя смаглявіло і теж блищало. Блищали комірець, галстук, лацкапи... Не старий і не молодий, не в зношеному, але й не щойно з голочки одязі, він весь був прилизаний, начеб відполірований і покритий під позолотицю лаком. З його губів не сходила ні тепла, ні зворушлива, а якась пестливо-установка, спрямована в самого себе, дивовижна усмішка: губи нагадували ледве розхилені крильця хруща. Що Ганько довше дивився на нього, то більше усвідомлював: начальникові подобається цей непривітний, із загратованим вікном кабінет — з іржавим сейфом і рядком старих крісел уподовж потрісканої стіни; подобається він і сам собі, та ще дужче, ніж бути самозакоханим, йому подобається підписувати папери — навкосяка! Він усміхається, навкосяка розписується і усміхається. Кожен його навкосяка підпис, сповнений усмішки, мовби стартує і гуде на крильцях хруща.

Йому набридло, що начальник, самовтішаючись, його не помічає. «Хіба ж я прийшов на нього дивитися?» — думав. І він кашлянув у кулак, нагадуючи про себе.

Володимир Терентійович почув, але й не глянув на нього. Він простягнув, як і до своєї секретарки, руку, тицьнувши в нього кульковою товстою, з набором різнокольорових стержнів ручкою, щоб не заважали. Скінчивши ставити навкосяка підписи, заклопотано взяв із сейфа печатку. Хукав на неї, прикладав на накладні печатки, як свою дивовижну усмішку.

Поборюючи страх і ніяковіття, Ганько зібрався з духом,

хотів казати, чому він тут, як Володимир Терентійович, дивлячись і не дивлячись на нього, запитав:

— А ви, голубчику, організовані чи ні? Як же воно, голубчику? — і зовсім причмелив його, звернувшись до нього на «ви», як до дорослого, і, запитуючи не лагідно й не суворо, усміхаючись.

— Я організований,— відповідав хлопчик.— Я ходжу в диткомбінат, із сестрами... Та ви ж нас знаєте, Володимире Терентійовичу,— осмілів він зовсім.

— Голубчику, а що таке знати чи не знати? — запитав начальник. Він розліктися на столі, подивився собі на кінчики нігтів. Потім узяв руку в руку, хруснув пальцями. Тоді звівся над столом, відсунув стільця й, показавши пальцем на карту мікрорайону, що висіла на стіні, терпеливо проказував:— За своїм службовим обов'язком і на підвладній мені території я мушу, я повинен знати не лише кожну душу, а й чим вона дихає. Підступіть сюди, не бійтеся,— він поманив Ганька пальцем.— Я покажу вам, голубчику, скільки в мене вулиць, будинків...

Він підійшов. Володимир Терентійович не був скупий на слово: називав вулиці, сквери, номери будинків, казав про благоустрій — його мова була прилизана, він те й знав, що вставляв чепурне «голубчику» й начеб заколисував, присипляв хлопчика, а коли завів про перспективу, про те, як усе зміниться, то не міг зупинитися, обіцяв і рай, і золоті гори. Він усміхавсь — слова літали Ганькові перед очима на крильцях його усмішки.

— Володимире Терентійовичу, я ж до вас не для того... — звертався просто хлопчик.

— Для того, для того... — відповідав Володимир Терентійович і навіть поклав йому на плече свою руку.— Що таке знати чи не знати? Це питання проблематичне. Одне, голубчику, знаємо, а інше?.. — І провадив — сипав, як з мішка, про корисність знань.

«Він просто забиває мені голову,— міркував Ганько,— й не дає вставити слово».

А начальник міркував по-своєму: «Хто його послав? Мати? А якщо хтось вище?» — Він розгадував це, як тількино його побачив. Він не міг і помислити, що хлопчик прийшов сам, що його ніхто не прислав, бо все і всі — організовані! Його місце в цьому організмі незавидне: держати ніс за вітром й лавірувати — молитися нагору, але й не забувати про низ, зорити по боках і оглядатися на п'яти, бо інакше й кісток не збереш. І він підбиравсь, вивідуючи в нього:

— Ви, голубчику, хочете знати, але і я хочу... Скажіть, голубчику, до вас хтось вступав? Хтось вас провідував? Голубчику, ви когось бачили? — Начальницькі очі стали ще елейніші, а усмішка ще голубливішою, ще штучнішою.

Хлопчика драгувало, що його настійливо називають на «ви». «Мене не беруть всерйоз, з мене кепкують», — гризло його сумління.

Але за елейними очима, за штучною усмішкою, як за надійним, вивіреном прикриттям, мозок Володимира Терентійовича проробляв найскладніші операції — Володимир Терентійович аналізував і вираховував: «Подання зварганено, буде постанова, все має бути чин чином — примусове лікування, дитбудинок, як казав Віктор Антонович. Але світ нетривкий: ніщо не стоїть на місці. — Дивився на хлопчика й усміхавсь йому, а мозок не спав: — А якщо його мати, ота Лариска, котра нав'язла в зубах, кинулась по інстанціях і щось вибігала? Я всього-на-всього якийсь жеківський начальник, та й Віктор Антонович не цар. Ми всі ходимо під богом... — Йому згадалося, як Віктор Антонович — начальник тресту комунальних і побутових послуг — влаштував вагітну Ларису Омелянівну на роботу, як старий хазяїн жеку впиравсь і його витурили на пенсію, а він, Володимир Терентійович, з ремонтників обняв жек і зацікався протеже... — Було чим!» — спогад спалахнув і погас, як електрична лампочка.

— Нікого, крім Таськи й Маруньки, я не бачив, — непривітно вичавив Ганько і ледве не крикнув: «Чого ви, Володимире Терентійовичу, до мене причепилися?» — та лише відвернув голову, щоб не бачити ні його очей, ні усмішки.

«Порядок! — зміркував начальник. — Я даремно переймався. У нас все як по маслу. Так і повинно бути... Чого ж мати його послала? Може, вимагає грошей на дорогу? Щоб шито-крито, доведеться якусь десяточку...» — Він наблизився до хлопчика й узяв його за підборіддя:

— А ми, голубчику, начеб розсердилися?

Ганькові стало морозко — його підборіддя торкнулися холодні й слизькі пальці. Він підвів голову — Володимир Терентійович дивився на нього втішено й задоволено. Так солодко зорила, наобідавшись, Марунька. Він покрутив головою і сказав:

— А у вас Маруньчині очі.

— Невже? — і не зраділо, але й без гіркоти перепитав начальник: йому в мозкові засвічувалися комірки пам'яті

про той час, як приходив в однокімнатну квартиру, і він навіть запитав себе, чи цей шмаровоз міг його запам'ятати. «Виключається! — проганяв це запитання. — Шмаровозові було рік, ну рік з чимось, а потім я перестав учатися. Я приносив йому шоколадки — він об'їдався і замурувався. Я ж не правлю в нього борг за шоколадки і не правитиму, коли він виросте», — роздумував, а казав: — Це гарно, коли очі з поволокою, з такою ніжною імлістістю. Правда? Правда ж?..

Хлопчик не знав, що відповісти. Йому було то жарко, то холодно — гидотно. Його нудило. Він відчував ще більшу ганьбу, ще дужчий сором. Де й ділася його хоробрість.

Хотілося накинутися з кулаками на Володимира Терентійовича, душити його за горло. Він спаленів і тремтячи, казав:

— Ви не мій батько...

— Правда, голубчику, правда, — відповідав Володимир Терентійович. — Але ж, голубчику... — він розвів руки, і на його губах, що були подібні на ледве розтулені крильця хруща, мріла усмішка.

— Але ж... Але ж... — повторював раз за разом хлопчик. Ще дужче розчервонівсь: — Але ж, що ви зробили з моєю мамою?

Володимир Терентійович і не ворухнувся: «З мене не правитимуть ні гроша», — подумав, зрадів і заговорив ще вільніше, ще пристрасніше:

— Голубчику, знайте: все, що з нами роблять, — нам же й на користь! — І застрибав словами, як заєць з межі на межі: — Ким ми хочемо бути? Моряком, інженером, конструктором? Ні, ми, голубчику, станемо космонавтом... — Він легенько взяв його за плечі й спровадив з кабінету.

Хлопчик нестямився, як опинився на вулиці. Йому у вухах стояв і не голосний, і не тихий — воркітливий, безугавний голос Володимира Терентійовича, і йому здавалося, що в очах мерехтять, начеб літаючи на крильцях, слова-слова, гарні, як райські пташки.

Йому нікуди не хотілося йти, але ноги самі несли його.

Він ступав бульваром під каштанами. Гарні, одне в одне, як на підбір, дерева де-не-де ледве жовтіли. Здавалося, що вони були покраплені сонячним дощем: на який листок упала золота крапля, від неї прозорилося ясне проміння. Падали й лускались каштани. Вони зривалися з

шурхотом і вилущувались з голосним тріском. Шурхітливі, лункі звуки зупиняли й зачаровували людей. Люди зупинялись — радісні й збуджені. Старі, молоді й діти бігли нахильці, підбирали каштани й набивали ними кишені. А він цього мовби не помічав. Тягнувся бульваром. Центральною магістраллю шуміли тролейбуси і машини. Місто вражало колонадами, дивувало фронтонами і вітринами — зблискувало і вирувало. Ніби не чув і не бачив. Кружляло пречисте листя: в місто прийшла осінь. Він, що так любив своє деревце, підливав, беріг і захищав його, був як відірваний листок.

Берет зачепився йому на брові й тому не наповз, не заслонив очі, руки в кишенях, машинально несуть ноги, і він як сам не свій, і тільки десь глибоко-глибоко в ньому жевріють пристрасть і страх, печаль і радість — хоче жити і бути. В нього не пристрасть до зла, не страх за себе — в нього печаль за незбутою радістю.

Бульвар. Місто. Ішов і йшов собі — листочок совісті з людського дерева. Нестямився, як завернув до будинку, піднесеного зі скла й бетону, як ступив за дверима у розкішний вестибюль, як сів у безшумний ліфт. Килими. Квіти. Ще барвистіші килими. Ще пахучіші квіти. Йому не треба було допитуватися, де Віктор Антонович: він там, де килими найбарвистіші, а квіти найпахучіші — де найсвітліше.

Не підправляючи берета, руки в кишенях, увійшов у приймальню. Секретарка начеб на нього чекала: так і підвелась. Це була не кізопька з дурними очима, а красуня — хитра, хтива і підступна плеканка.

— Куди? — звернулась вона до нього насмішкувато-знущально, не встаючи з-за столу, гадаючи, що він заблудив.

— Не куди, а до Віктора Антоновича, — відповів хлопчик.

— До Віктора Антоновича? — прохочилась побожно секретарка й насилу стрималась, щоб не розсміятися. Дмухнула собі в кулачок і промовила:— Я не маю права впускати, — й нахилилась до своїх папірців.

— А коли я його син?

Секретарка піднялась.

— Син? — Її очі пожирали його.— Син? Так і сказати Віктору Антоновичу, син...

— Можете не казати, а впустити — впустіть.

Так він опинився за подвійними дверима. Під вікнами стояв масивний і довгий, як футбольне поле, стіл, його об-

ступили ряди крісел з високими спинками; одна стіна була суцільною шафою з безліччю дверей, дверцят і віконць, другу завішувала в дорогій рамі картина — мисливці на полюванні, а третю — електрифікована карта. Паркет блищав, як дзеркало, килимова доріжка, як темно-вишневий шлях, простяглась від порога і сягала у саму глибину — там сидів хазяїн. Відчувши під ногами килимову доріжку, її приємну м'якість, хлопчик не знав, на яку ступити.

— Я сказав: ніяких «але»! Дійте! — почув він густий баритон, що відлунював в акустичному кабінеті. «Ну й пу...» — тільки й встиг подумати, як його окликнуто:

— Ганько! — баритон прозвучав ще незламніше. Йому здалося, що й самі стіни нагукують: — Ганько! — без здивування й обурення. Красивий, дужий голос не вмовкав: — Що з тобою? Проковтнув язика? Де твій добрий день? Ти його загубив, забувся?

Йому майнуло в голові: «Ти дивись, а він мене відразу признав, не відкручується», — і, прохарамаркавши добрий день, рушив килимовою доріжкою, ледве дибуляючи: сам не розумів, чому так знесилів.

— Підходь швидше! Ти охляв?

Він дибуляв на той голос. Віктор Антонович сидів певзворушно за столом — голова міцно трималася на тугій шиї й широких плечах. Посивіле рідке волосся прилягало назад, відкриваючи масивне чоло. Волохатились густі брови. Стирчали великі вуха. Кожна риса його примітного обличчя: вишнуті вилиці, рубаний ніс, губатий рот, задерте з ямкою підборіддя дихали холодною й невідступною благородністю. Спокійно, уважно і, як завжди, пронизливо дивилися його чорні очі. Він був такий передбачливий, такий до всього готовий, що його ніщо не могло ні здивувати, ні зненацька застукати.

Задзвонив телефон. Віктор Антонович щось забаритонував у трубку. Хлопчик, ступаючи темно-вишневою доріжкою, думав: «Он хто на чужій голові горіхи розколює».

— Я сказав: ніяких «але!» Дійте! — Трубка грякнула на важіль.

Ганько зупинився перед приставним столиком з глибокими фотелями обіч. Йому не подобалася ця простора дивовижна хата.

— Що зробили з твоєю матір'ю?.. — почав Віктор Антонович і не питався, а допитував: — Ганько, ти про це прийшов дізнатися? Т-так?..

Баритон примовк, а хлопчиків здавалося, що той голос рокоче і рокоче з наростаючою, з ще незламнішою силою. Він стояв — його проймали владні, з-під волохатих брів карі очі.

— Правдошукач? — випитував баритон, вдаривши йому в груди. — Хочеш знати добро і зло?.. Я визнаю справедливість! Ти думай і викинь з голови казочку про якесь там деревце: з верби плодів не сподівайсь!

Хлопчик зблід і крикнув:

— А я буду! Буду!

Йому темніло в очах, судомило, і він кричав:

— Буду! Буду! — перегукуючи дзвінки телефону.

Віктор Антонович зняв трубку, щоб проголосити своє чергове: «Я сказав: ніяких «але»! Дійте!» — а хлопчик побіг з кабінету.

Він шугнув у ліфт, а внизу стрімголов кинувся на вулицю. Він біг бульваром, і під ногами вилущувалися каштани. Вибився з сил і не зупинявся. І він йшов містом — серед печальної краси кам'яних форм.

Марунька й Таська бавилися під вербицею. На ній і листочка — останні три пролинули за вітром. Деревце було невтішне. Дівчатка завітчували його стовбурець кольоровими папірцями, щоб було веселіше.

Вони накинулися на Ганька: де пропадав? Що робив? Він відмахнувся і мовчав. Йому всередині гучало: «Брат-архаровець, голубчику, Ганько», — чужі голоси, і його душа кричала: «Я їх не хочу, не хочу, бо з ними ще ганебніше, ще соромніше».

Надійшла журна, змучена мати, і Тоська з Марунькою їй оповідали, що Ганько звідкись припливсь і мовчить, як сич. Мати скинула на нього оком: він признавався, а вона гнівіла.

— Чого тебе носило?

— Сам не знаю.

Мати осатаніла:

— Хто тебе посилав? Хто?

— А ніхто, — відповів Ганько.

— Тероризуєш? — упірвала його і давала лящів.

Він спробував вихопитись. Вона наздогнала його коло деревця. Їй вже заболіла рука. Держачи його за плече, вона перехилилася. Вербиця тріснула — зойкнула Марунька, зойкнула Таська, а Ганько застогнав.

Зойк і стогін вмуровувалися в кам'яні стіни.

Дівчатка голосили. А мати була його прутом, промовляючи:

— Ще й ти рвеш мою душу?

А він, стогнучи, вибухав:

— Я не хочу таких батьків! Не хочу! Як у Таськи, як у Маруньки, як мій! Нащо ти з ними зв'язувалась? Мамо...

— Знущавшся? — не втихала, лупцюючи його, мати.

Дівчатка кинулись боронити Ганька. Мати відпихала і була Таську, Маруньку.

— Та якби їх не було, не було б тебе, тебе, тебе... — задихалась і, знесиліла, відкинула прута — забралась, пішла.

Хлопчик і дівчатка метнулись до свого дерева. Перед ними скнів самий цурпало́к-стовбу́рець, заквітчаний кольоровими папірцями.

Марунька й Таська плакали. Плакала й вербичка, пускаючи сік з білої розколини, з обчухраної кори. Ганькові в очах теж стояли сльози.

Обнявши сестер за плечі, він повів їх до хати. Вони так наревлись, що позапухали. Він повів їх у ванну. І коли умивав, і коли витирав, і коли розчісував, то казав, що їхнє деревце все одно не пропаде: пустить пагони. Тоді кожне з них візьме собі по пагону, посадить і кожне з них плекатиме своє дерево...

Вернулася й мати. Була ще журніша, ще змученіша. Вони поприпадали до неї. Відвертаючись, вона не сміла дихати їм в обличчя, називала їх кроликами й казала їм у голови, що зламала саму себе, а вони ще тісніше горнулися до неї й казали, що вона найкраща. Всім було добре, як у казці.

Настав ранок, і їх розвозили. З ними вийшли попрощатися Неоніла Лук'янівна й Ірен Архипівна з болончиком. Усі обіймалися й плакали. Для порядку був присутній Проценко — багато людей.

Стояла біла машина «швидкої допомоги» з червоним пояском — за рулем сидів шофер, начеб дядьо Котя, а може, й не він. І стояв голубенький «пікап».

Неоніла Лук'янівна й Ірен Архипівна, пняковіючи, витирали сльози, мовби відчували і свою вину, що так сталося. Усім було жаль хлопчика, дівчаток, матір, і всім хотілося бути добрими. Болончик підскакував і ластився кожному до піг.

Хлопчик підбіг до зламаної вербиці й казав:

— Живи і не вмирай. Ти ж не всохнеш? Поки ти, поки мама, сестри, люди і я будемо у Дажбога внуками. Правда?

Всі дивувалися й не розуміли.

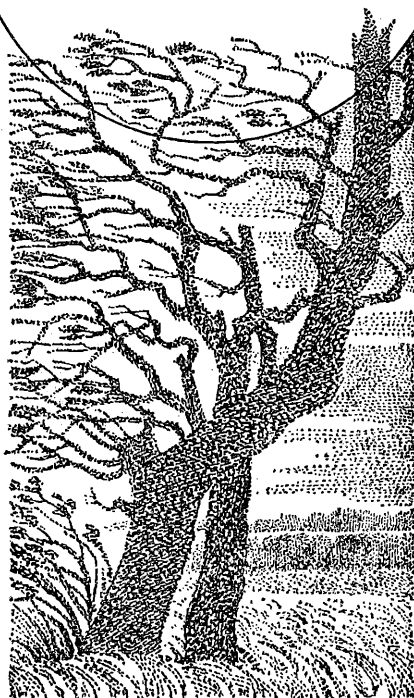
А хлопчик, забравшись у «пікап» і сівши у вікні, шепотів одне й те ж. І шепотів одне й те ж у дорозі. Помацував собі на грудях ключ на поворозі й шепотів: «Я брат. Ти сестра. Я твій, знівечена, вербова моя...»

Лягала довга дорога, поки вони всі знову зберуться до-вкола матері, як дерева свого пізнання, що ніколи не всихає.

Ой Морозе- Морозенку...

Повість - легенда

Морозиха лежала під тином у бур'янах. Вона вже очу-
нювала. Вітер розхилив сиві полини, і білий день явив над
нею висоти неба. Що бачила там, у висі? Близьку мрію?
Підвела голову. Сіла. На неї відразу ж дмухнуло димом і
чадом, забиваючи памороки. Очі закліпали, обличчя змор-
щилось, руки хапливо знайшли землю, і вона мовби за-
висла, обпершись на свої руки: від хати, від комор — ні
сліду.

Прижмурюючись, молодиця дихала димом і чадом, які
були гіркіші, ніж полини, й дивилася на обгорілу вишню.
Скарлючена, калічена, вона стояла, як чорне дерево смер-
ті, а край нього куріло, дотліваючи, румовище. Брови в
Морозихи ламались, обличчям пробігали тіні, груди то
здіймались, то западали — блискавка роздирала свідомість,
і, дивлячись на вишню, яку не зжер вогонь, вона ще раз
переживала те, що сталося...

...Шляхтич і пахолок Яреми Вишневецького — Кисели-
ця — напав, як розбійник, на їхній хутір. Козака Мороза
зарубано. Яка челядь боронилася, ту теж порубано, а яка
здалася, ту пов'язано й побрано: буде служити Киселиці.
Вона, Морозиха, кинулася з кулаками боронитися — ке-
леп обвалився на голову: нічого опісля того не бачила й
не чула...

Її брови стали як криві шаблі, обличчя посуворіло, і
вона сказала вишні:

— Ти стій собі. Може, ще й зазеленієш, а я поховаю
своїх, бо так належить за звичаєм: покидати християнське
тіло вовкам на поталу не личить.

Вставши, вона обійшла згарище, але як не придивлялася,
як не дошукувалася, ні тіла свого чоловіка, ні когось із
челяді не знайшла.

— Порубали, потяли, побили й покидали у вогонь,—
прошенотіла собі.— А коні, воли, вози, хліб... — і уривала
свій шепіт.— Що ті табуни, що те добро? — Впала на колі-
на й голосно мовила:— Мені нічого не шкода, крім вас, мо-
лодих та мертвих.

Перехрестилася, забила поклопи.

В повітрі літала сажа, як чорні мотилі.

Вона зірвала очіпок, просякнутий кров'ю. Запекло в по-
тилиці. Голова заболіла, аж стало жовто в очах.

— Нехай тебе пече, а ти боли,— озвалася до своєї го-
лови,— боли і розвалюйся, якщо така розумна, якщо зму-

сила мене вповзти в бур'яни і сховатися, а не згоріти з усіма у вогні.

Схилившись над чадким попелищем, взяла пучку теплого попелу, зав'язала в кінчик хустини й пов'язала собі очіпком голову.

Хутір стояв на пагорбі, в діброві — перед Сулою.

Морозиха спускалася до річки. Вже було по жнивах, але літо ще не втратило свого тепла. Була густа роса. Морозиха йшла і будила її — стежка плакала за Морозихою. Перед нею розчинялися простори, повні краси і сили. Столітні могутні дуби і молоденькі піжні верболози росли, зачаровані Сулою, чистотою її води. І Морозиха бачила: зелені береги впиваються річкою, а річка, впиваючись зеленими берегами, блищить і, повновода, повільна, тихо пливе за обрій, у сині степи. Небо раює над землею, і земля раює над небом. А їй перед очима мерехтіли чорні мотилі: вітер підняв клапті сажі, неперетлілі соломинки, скручені листочки кружляли знаками біди між землею і небом.

Вона спустилася до річки, відв'язала човна, переправилася на правий берег і подалася степом. Порожній човен загойдався на хвилях і поплив собі, куди хотів. А вона йшла та йшла, вигулькуючи й пропадаючи у високій тирсі. Ні разу й не оглянулася. Що їй було робити там, на пагорбі, в діброві? Крім згарища, її нічого не чекало. Вона йшла до сина — спудея, студіоза.

Люди існують у часі, а час існує в людях. Люди і час дуже ощадні. Їх дорога трудна. Вони беруть із собою найнеобхідніше, істотне, без чого не можна жити, тому хто скаже, як називалася Морозиха? Вона — Морозиха. Чоловік — Мороз. А син — Нестор Морозенко.

Шлях був довгий — через рідну землю, через рідні води. Коли втомлювалася, постелялась травою, а вкривалася, почувши, небом. Часто будив лютий звір: гавкав сірий вовк, брехала руда лисиця, але вона їх не боялася. Кожен звір зрідні людині, якщо вона на нього не нападає. Сіроманець вив, руда лисиця брехала, а Морозиха, знявшись на ноги і вмившись росою, верстала свою путь. Була ловка, могла руками впіймати щуку і в'юна. Ліси і гаї дарували їй кислиці, журавлину, гриби, а степи — калган-корінь, дикий часник і кінський щавель. Чого вона боялася? Щоб раптом над головою не прошумів і не зашморгнувся на шиї татарський аркан, пущений з руки жорстокого наїзника. А найбільше боялася впасти в полон шляхти чи кварцяного війська, що шастали стежею, бо що було Киселиці зварити

її в мідному казані? А то й простіше: камінь на шию та й у воду — годувати раків.

Сива тирса виростала за нею й стояла стіною: кущі й дерева, розхитнувшись, приймали її і сходились докупи; річки роздавались, коли їх перепливала, й тихо собі вигойдувалися, а броди не шуміли; в чистім полі, в темному лісі — вітер скрізь замітав за нею сліди. Вона йшла світом, і вело її сонце — голова цього світу. Воно світило — показувало дорогу.

Так добилась до кручі. Внизу горів і темнів Дніпро. Вона стояла на кручі.

— Дайте мені сили! — просила землю, воду, вогонь і вітер. Глянула округ — там здійсмається багряна заграва, а там вихорить страшний, як орда, пил. Не злякалася, тільки її очі вогневіли. Вона відчула, як у груди вливається потуга. Хіба сама не була щедра, як земля, здорова, як вода, чиста, як вогонь, і хоробра, як вітер?

Морозиха подумала: «Йду з вогню в полум'я». Дніпро гримів. Вона сходила до нього з кручі.

Заросла терном, неходжена, у крем'яних гостряках стежка звела її до урвистого берега. Під вербою на білому камені сиділа не молода і не стара жінка, латаючи якесь рубище. Замість привітатися, підняла очі і запитала:

— Лишенько, звідки та звідки ж ти взялася така змарнована-змарнована і обдерта, лише очіпок на твоїй голові ще тримається? — Опустила очі, втупившись у голку, і додала:— Ну й голодна ж, певно, але хоч і голодна, та вже зачекай.

— Я з вогню, — просто відповіла Морозиха. І сказала:— Шукаю перевозу.

— А я і є перевізниця. Перевізниця я, голубонько. Мій човен припнутий, та припнутий він до корчаги, — виспівувала не молода і не стара жінка. — А живу я та й живу собі он у тій печері, щоб пособляти та пособляти добрим людям у нагальній потребі. Ти знайшла, що шукала, моя голубонько. Ось зажди, почекай, я скінчу.

Морозиха дивилася на її спечене, тверде і мужнє обличчя, на її міцні, загничені смалкою засмагою руки і не могла взяти собі до тямку, як у такому не по-жіночому кремезному, дебелимому і зав'яленому тілі та може бути ніжний, співочий голос?

Вона латала чи то кирею, чи то гуньку — щось із каптуром.

«Готує собі на негоду», — думала Морозиха, переймаючись повагою до перевозниці.

А та шила-латала і вела, як наспівуючи:

— Я не питаю та не запитую, хто ти і що ти.

А Морозиха думала: «Звикла до самотності, от і втішається своїм голосом, тому мова її як пісня».

Перевізниця виводила:

— Припече на Лівобережжі, втікають на правий бік. Припече на Правобережжі — втікають на лівий. Наш народ між молотом і ковадлом, між молоточком і ковадлочком він. Золотий спокій та золотий спокій — наш народ у кліщах. А я вже вожу та вожу людську кривду і горе. А Дніпро все тече та тече. І чому мій човен не розсохнеться? — Вона раптом перегризла зубами нитку, вткнула собі голку в сорочку на грудях, скинула з колін чи то кирею, чи то гуньку і, звівшись на ноги, крикнула Морозисі в обличчя:— Де ж та правда-мати? — І, вичекавши, сказала:— Не знаєш? Я теж не знаю. Ну, та ходім, перевезу. Так хліба хочеш?

Морозиха ступила до корчаги.

— Почекай, я винесу, дам.

— Дайте, якщо ваша ласка.

Перевізниця пішла до своєї печери, винесла й подала чорного окрайця. Морозиха взяла, поцілувала його, так і вп'ялася в той краєць зубами!

— Їж, голубонько, їж, тепер голодному бути не соромно, ні, не соромно, скоріше, соромно ситому. А мій хлібець чорний та святий, бо чесний. Я б тобі дала й плахточку, і запасочку, але я нічого не маю: сама в дранті та в дранті. Де ж моє весельце? Ти ждеш мене, мій човнику?

Довбанка легко відпливла від берега. Перевізниця сиділа посередині, веслуючи вільно і вправно. Дніпро горів, темнів і гримів. Морозиха сиділа на носі, відщипувала по дрібочці хліб і кидала собі па зуб. А коли довбанка причалила й коли вона зіскочила на суше, перевізниця загукала:

— Щасти та щасти тобі, сестро-голубонько!

Морозиха оглянулася: перевізниця стояла в довбанці, високо піднявши весло. Махнула прощально їй рукою і сховалася в густі верболози.

Йшла гойдливіми, грузькими плавнями — сила пташви випурхувало з-під ніг і лопотіло над головою. Сірі журавлі й білі лебеді, червонодзьобі бусли й рябопері качки збиралися табунами, щоб летіти за море. Вона не лякала їх, лебеділа, кажучи:

— Летить, небесні мандрівники.— І вони проводжали її своїм курликанням, клекотом і криком.

Широкий, рівнинний степ захопив масний чорнозем і розпросторився — Дике поле. В голубій імлі від обрію й до обрію шелестіла тирса. Вже давно відцвіли червоні маки, молочаї, волошки, звіробій, але цілющий дух зілля напував повітря. Кінський щавель стирчав жиластими пацьоряками, які були обліплені дрібненьким червонясто-брунатним насінням. Достигла, але ще не висипалася, розвісивши золоті сережки, вівсяниця. Як завжди, синів петрів батіг. І рунилась, впиваючись у все живе й висмоктуючи з нього соки, переплутлива конянка.

Степ то озивався перепелицею, то в його хащах прошмигувала згряя спритних куріпок, то свистав ховрах. Раптом запала тиша. Буйно, вогнисто цвіли будяки, які називаються татарником. Обминаючи їх, щоб не поколотися, Морозиха скрикнула: їй з-перед очей, змахнувши дужими крилами, нагнавши вітру, зірвався орел-скигляк. Вона ледве не наступила на людське біле тіло: зминула, подалася геть, а темно-буравий, сіривий скигляк виширював у чистому небі, опускаючись з кожним колом все нижче й нижче.

«Хто лежав там, серед будяччя? — думала. — Козак, лях, бусурман?.. Хіба зараз це має вагу — все'дно людипа!»

Вона йшла та йшла.

«Люди цураються ховати людей».

Їй з очей скотилася крута сльоза. І Морозиха думала про сина: він скінчив дяківку, тобто науку в слобідського дяка, і подався вчитися далі. Провідувала його в братстві — у Києві на Подолі. Їй хвалили сина, казали, нехай вчиться і вчиться, а вона, якби могла, взяла б собі його в пазуху й принесла додому. Тепер він далеко, десь дуже далеко — в Замості. Буде розпитувати, буде верстати дорогу. Чи дійде? Чи знайде? А коли дійде і знайде, що йому скаже?

День змінювала ніч. Виходили зірки, світили, як її надії. І все їй над головою.

Вже траплялися поля — нивка житньої стерні, нивка гречаної, а полукіпок не видно: звезено. «Скоро доб'юся до людей», — підохочувала сама себе. І справді, з горба — в долині над яром і над річкою — їй відкрилося село.

Стояла, дивилася на солом'яні стріхи й не могла відірвати очей: у грудях млоїло — мир і спокій, живуть же... І не мала зваги вступити, зайти у це село в густих садах, у кучерявих вербах: навіщо заносити у цей рай свою невтішність? Вже хотіла зминути, відійти, але ноги самі спрямувались до крайньої хати. Сіни були відчинені. Вона сту-

пила, відхилила двері й замість дати на добрий день — відсахнулася, залякши на порозі: перед нею, серед хати, до дубового слупа, який підпирав стелю, була взята на ланцюг і прив'язана жінка. Простоволоса, розкучмана, вона, як та проява, скочила, розкинувши руки. Ланцюг задзеленчав і не пустив її: була прикута за ногу. В той же час озвався дзвінкий голосок:

— Старчиха? Ви справді старчиха? Не бійтеся, заходьте. От, я тільки не знаю, що вам дати. Ні, я щось знайду. Я дам вам бодай яйце. Всім старцям, усім жебракам треба щось давати. Ви помолитесь за нашу маму?

Стоячи в порозі, Морозиха побачила дівчинку, яка, мабуть, сиділа, бавлячись, на долівці й щойно підхопилася. Та дівчинка прожогом просмикнулася в неї під рукою, побігла до комори й миттю вернулася, подаючи яйце.

— А де ваша торба? — запиталася.

Вона не знала, що їй відповісти.

— Як же тебе звати, серденько?

— Фроська. Але ви назвіть мене Фросею, бо мене давно ніхто так не кличе.

В цей час знову задзеленчав ланцюг: жінка-проява щось заалалакала, витріщилася й замахала руками.

Морозиха знову сахнулася.

— Ви їх не бійтеся. Ви їх зовсім можете не боятися, — вмовляла її дівчинка. — То наші мама.

І розповідала голосно, жваво:

— Вони зовсім не страшні. Бо як воно сталося? Бачите, їх рідний брат, а мій дядько втікав на Запоріжжя. За те їх тата, їх маму, а моїх дідуня й бабуню забили канчуками. А їх рідному братові, мому дядькові не всміхнулося. Його зловили й посадили на палю. Він сидів, поки не висох, і довго вертівся за селом на палі, як той млинок. Наші мама й не витримали. Їм щось зробилося. Збожеволіли. Збісилися. Тато й прив'язали їх до слупа, щоб не паклали на себе руки... А я все це бачила, й мені нічого.

— Фросю, Фросечко, — тільки й вичавила Морозиха.

А дівчинка видзвонювала:

— Так називала мене бабуня. Як прийдуть, так і виймуть пиріжок з-під запаски, дають і кажуть: «Їж, Фросечко...» Так називали мене дідуньо. Як побачать, так і кажуть: «А ти вже велика, Фросю. За рік поїдемо в поле. Будеш, Фросю, поганяти воли, будем разом орати ниву». Та чого ж ви ніби плачете, беріть яйце. Бачите, хліба в нас нема, вийшов. Тато на роботі. Зварили, поснідали й подались з ціпом. Мені до вогню не можна, бо я ще мала.

Тепер чекай вечора. Тато придуть, зварять, ми й навечеряємося. Беріть яйце, чого-бо ви? З хати не можна пускати з порожніми руками ні подорожнього, ні старця. Я це знаю.

Морозиха дивилася на Фросю й на її маму: обоє в сорочках, як у мішках, тільки й того, що пороблено прорізи для голови і для рук. Вона взяла яйце. Погладила дівчинку по голові, щоб росла велика, й виступила з сіней.

Фрося гукала-просила їй услід:

— Ви ж моліться, моліться за нашу маму, щоб наші мама виправились!

І повернувши в поле, і простуючи полями, вона довго чула цей заливистий голосок. І їй ввижалося, що то до неї обзивається саме небо, сама земля і все суще на ній. На їх голоси вона кидала свою думку: «Хто не обертається в раба — гине або божеволіє!» — і не зупинялася.

Хуторів, присілків і сіл траплялося немало на її шляху, попадалися містечка, міста з укріпленими замками, які вражали своїми мурами, фортецями і вежами, — і скрізь повзали, копошилися, зігнуті до самої землі, бідні люди, надривалися від нелюдської праці. Де їй було ліпше — серед степового небезпечного кочовища, у лісовій пущі а чи на велелюдді? Хто втікає до самоти — в безгоміння, а хто навпаки — прагне мирського: так повчав її якийсь мандрівний чернець, наставляючи йти в монастир і прийняти постриг. Вона йшла до сина.

Здорожена, втомлена, вона допомагала порпатися нагородах задурно, за так, за прости біг. Розжилася зі своїх рук на грубу сорочку, на вовняну запаску і рогозяного кошеля, а взуття не заробила, навіть личаків. Вже замрячило, замжичило, відразу ж і потиснув мороз, як допленталася до Дубна. Місто стояло серед мочарів. Княжий замок очив навколо своїми бійницями. «Треба мені спинятися, — подумала. — Тут Perezимую, дочекаюся весни...» — і подалася на ринок, щоб найнятися.

Перший день не пощастило, і вона ночувала, знайшовши захисток під стіною дерев'яної каплички на цвинтарі. Зате другого дня її відразу найняли: різничиха Мелашка привела її з ринку в свою господу — так Морозиха стала наймичкою в різника Корби. Вона поселилася в чорній хижі серед безлічі челядинців, а самі господарі жили в білій хаті. Непоказна Мелашка була дуже криклива. Вставши ні світ ні зоря, вона бігла до чорної хижі, гримала в двері й нагло будила челядь. Під її оком ніхто це смів ані присісти,

ані постояти. Корба вставав пізніше. Він був набагато старіший від Мелашки: вона в нього третя чи четверта — молода, нахраписта. Худий, високий і згорблений, він з'являвся на порозі: ліве око завжди прискалене, а в обріділих сивих вусах ворушилася втаємничена посмішка. Мелашка накидалася з криком і на нього, штурхала його ліктем під бік, щоб протер баньки й притьма брався за роботу.

Ревіли бугаї, телиці, мекали барани й вівці, верещали, кувікаючи й рохкаючи, кабани і свині — в загонах дудоніло, сатанувало. Морозиха хапалася за коромисло, за коновки і носила воду. Води треба було багато. Вона носила й носила її з берега — коромисло врзалося в плечі, а руки німіли. Їй треба було заробити свитку й намітку, плахту і бодай постолі. Їй не було діла до хазяйського багатства, як і до того, що Мелашка штурхає під бік Корбу, показуючи над ним свою силу.

А Корба, пронюхавши, що з нею приключилося, й вивідавши, що вона йде до сина, який у високій школі, підкочувався перекинутися кількома словами.

— Почин премудрості,— починав,— страх господень, а пізнання святого — се розум. Світ збудовано справно і справедливо: над нами бог, на горі райці та ясновельможне панство, а на споді — поспільство. Хто хоче колотися рогами, той від лукавого і відкине ратиці.

Морозиха не вступала з ним у перепалку. Він підкочувався до неї в неділю а чи в святковий день, але вона не мала коли святкувати: бралася за коромисло, носила воду, паливаючи бодні, щоб назавтра було чим полоскати тельбухи. Корба позиркував прискаленим оком, у вусах тішилася посмішка. Він радив їй посидіти, спочити: на те, мовляв, і неділя. Вона відказувала, що носити воду не гріх.

— Не гріх, не гріх... На добре діло нема ні неділі, ні свята, ні присвятка,— стверджував.

В суботу Мелашка повела челядь на вечірню. Морозиха варила вечерю, чинячи підбивку з мацьків. Ця страва вважалася найсмачнішою, недарма ж місто називало різника кишкоїдом.

Увихаючись коло печі, вона не помітила, як принишкував Корба. Зарипіли його шкіряні штани. Він присів на лаві й, пригладжуючи свою голомозу голову, повів мову про почин премудрості. «Кишкоїд»,— думала вона, змовчуючи. І не змовчала:

— Добре ж збудовано ваш світ: сонце, земля і води — загребуцим, для їх дітей, для їх слуг, а нам — темрява,— сказала й дивилася у маленьке вікно на гострий частокіл,

на дубову браму.— А що ви скажете, як ваш світ захи-
ється? Бог не в силі, а в правді!

Корба не знітився. Він збагнув її мову, перехопив її по-
гляд у вікно і, поклавши руки собі на коліна, провадив
спроквола:

— Покидайте дурноту й не зривайтеся з прив'язі. Мій
бог завжди в силі: він альбо в костьолі, альбо в церкві. Хи-
тається церква — йди молитися в костьол. А захи-
ється костьол — іди до церкви. Розкаяний грішник уже не гріш-
ник, а святий. Се і є вся правда, зі всіма потрохами, бо не
марно кажуть, що покірне телятко дві матки ссе.

І, правлячи про покірність, заїкаючись про Морозенка,
який у високих школах і може стати високим райцем, він
слиняво натякав, даючи їй на розум, що вони могли б і
породичатися, що Мелашка не може бути на заваді, як дві
чи три жінки не були на заваді й самій Мелашці.

— Я темен і неграмотен,— казав він, мовби похваляю-
чись,— але я достеменно знаю одну науку: вмію рахувати.

Морозиха заворушила кочергою жар у печі.

— Ває ніхто не обрахує.

І він, третий та хитрий, казав:

— Коли я когось наймаю, я наймаю руки й душу, але
ніколи розум. Розум я вселяю наймитам свій! Я такий: мо-
жу дати раду всім королівським скарбам світу. Для цього
мені не треба ні паперу, ні гусячого пера, ні атраменту¹—
нічого, крім моїх десятих пальців — і заворушив на своїх
колінах руками, які звикли до ножа й до колія.

Вона тієї ж ночі покинула Корбу, не домагаючись плат-
ні. «Найнявся, як продався»,— думала, долаючи заметіль:
берегла свою душу. Їй треба було служити. Морозиха слу-
жила в корчмаря. Підмітала бруд, сміття. Прала. В при-
шляховій корчмі познайомилася з смолярами. Вони взяли
її в ліс, і вона разом з ними валила берези, випалювала ву-
гілля й варила дьоготь. Жили в землянках над замерзлим
Стиром. Річкою, по льоду, відправляли і вугілля й дьоготь.
І на холоді у снігах їй було радісніше, ніж у різника, ніж
у корчмаря в їхньому теплі.

Тиснули сильні морози. Почулося про голод. Ці чутки,
одна страшніша другої, доповзли сюди, в лісову глушину.
Подейкували: рік був неврожайний — озимину вимочило,
ярину спалило, а король наслав хмару війська. Улапів,
найманих рейтарів і піших стрільців на Поліссі стало біль-
ше, ніж дерев. Вони обсіли народ, як сарана. Шляхтичі зі

¹ Атрамент — чорнило. (Тут і далі примітки автора).

своїми лайдаками кинулися їм на поміч. От і сточили все до зеренця. За зловленого в княжому чи графському лісі зайця, за зрубане дерево бідному поліщукові смерть на місці. Ні закропитися, ні обігрітися — люд вигибає. З настанням посту голодні зрушилися зі своїх сіл. Вони потяглися турмами, купами. Їх прибило й до смолярів. Найстрашніші чутки підтвердилися.

Морозиха кидала й кидала полінячця у великий вогонь. Стікав дьоготь. Вона вигрїбала непережарений жар, гасила його, виробляючи вугілля. Прокіптюжена, просмолепа, штурхала довгою кочергою, надриваючись, як у печлі. Біля костриці грїлися прийшли поліщуки. Вони попадали й не підіймали голів. У смолярів який припас? Ставила на вогонь казана: пшонина здоганяла пшонину — такий куліш.

— Вставайте і хоч зігрївайтесь окропом, — будила, підіймаючи голодних, Морозиха.

Обідрані, в латаних свитках, поги і голови позамотувані, позавірчувані онуччям, вони тяглись, шукаючи хлібні місця, і вели за руки посинїлих своїх дітей.

Пересїлися морози, відлигло, і поліщуки потяглися ще дужче — юрма за юрмою з півночі на південь. Скільки їх позоставалося в заметах? Плодили своїм трупом вовків, інших хижих звірів та хижих птахів.

А коли завесїло, коли скресав Стир і попливла крига, на річці з'явилися човни. То були довбанки-душогубки. В них ніхто не сидїв. Ними ніхто не правив. Човни пливли так само, як і крижини.

Морозиха стояла на березі. Від того, що побачила, очі їй заплащилися: захиталася земля, потемнів світ — у човнах лежали люди, кожен держав у схрещених руках свічку. Вона хотїла скрикнути: «Голодні, розпухлі люди пливуть у душогубках!» — але не змогла: крик застряг у горлі — онімїла.

Бурунила чорна вода. Вирувала і холодно піпилася. Тріщали, кололися, ламаючись, крижини. То вони наздоганяли човни, то човни наздоганяли їх. Зіптовхувалися, і ще дужче вирував, скипаючи, Стир. А човни пливли. В кожному лежала людина. В кожному світилася воскова свічка.

«Люди з великої муки силоміць покидають життя і світять свічками у свою смерть», — подумала вона.

Розплющила очі: річка тече, і в човнах мерехтять маленькі вогники.

Опісля того й Морозиха зїбралася в дорогу. Смолярі її не спиняли. Опорядили, як могли. У личаках, у вибїйчатїй

свитці, за плечима торбина, у руках костур, вона рушила на захід сонця. Досвітком, коли тримався морозець, і ввечері, коли підмерзало, їй ішлося легше. А серед дня, коли розкисало, ледве витягувала з болота ноги. Ночувала де прийдеться — в корчмі, у добрих людей, а то й у покинутій в лузі копиці сіна. І знов плуганилася й плуганилася. А за нею йшла весна: зеленів придорожній щирець, в поля виїжджали сівачі, на деревах прорізувалися цвіт і листя.

Під вечір вона наблизилася до Замостя. Дивилася на вали, якими обнесено місто, на його мури і зашепотіла спеченими пересохлими губами:

— Сину, де ти? — І все дивилася на вали, на будівлі, на загострені вежі, начеб її син мав з'явитися перед нею, і шепотіла: — Сину-сину, я йшла до тебе через довгу осінь, ще через довшу зиму і через всю нашу землю.

На замковій башті засурмила сурма. У міських брамах мінялися вартові. Морозиха зважилася підійти до брами, але дорогу перегородив спис.

— Свят-свят... — перехрестилася вона, кажучи, що в неї нема нічого злого за душею, що йде до сина, й просилася: — Пустіть мене, пустіть...

— Пріч, схизматка! Пріч!

Її не пустили, відігнали від мурів: вартові й митники суворо дивлялися, щоб у місто не було занесено моровицю чи ще якусь пошесть. Але ж вона була матір'ю: її слово могло зворушити не лише людську душу, а й бездушний камінь. Її син був близько, деь тут, деь поруч і, відчуваючи його присутність, здорожена, виморена, змучена Морозиха не відходила від вартових. Вони відганяли її, брязкаючи шаблями, списами і кольчугами, а вона все одно підходила до них, благаючи, щоб пустили до сина:

— Вчиться, він у мене вчиться: спудей...

— Студіоз? — буркнув недовірливо один вартовий.

А другий, теж не вірячи їй, обшарпаній шарканиці, сказав:

— Так чого ж ти прешся у місто? Академія на околиці — на Звіринці над Топірницею. Іди собі туди! — й показав рукою на сусідній горб, порослий гаєм.

Мляво сходили, ледве жевріючи, перші зірки. Темні сутінки приховали дорогу. Та їй не треба було пі дороги, ні навіть стежки: перед нею бовванів гай, і вона спрямувалася туди, на міську околицю, що звалася Звіринцем. «Швидше, швидше, — квапила, підганяючи себе. — Поки не позачинялися, не обляглись».

Чорний, ще не розвинутий гай був густий, корчастий. Вона негадано наткнулася на кам'яну стіну й не знала, що їй робити. Шукати браму? А може, є якась хвіртка? А в брамі, при хвіртці,— знову вартові? І Морозиха, нишкуючи під високою стіною, приглядалася, міркуючи: «Стіна понижчає — перескочу». Знайшла таке місце. Світку на руку, щоб не зачепитися, не повиснути, порожня торбина за плечима,— подерлася, вилізла на стіну, сіла й дивилася з неї, як сова.

Там, у глибині гаю, проступали будівлі й будинища. В деяких вікнах світилося. Світло цідилося, пробиваючись з-за дерев. А дерева широкі й високі — дуби та буки. Вона побачила пороблені доріжки. І все сиділа на стіні, пантруючи на вікна, що світилися: «За яким же він — мій?» Серце перестало їй битися в грудях. Вона затамувала подих. Якби знала, де його вікно, пурхнула б у нього пташкою, влетіла б і розповідала, як ішла, як добивалася. Все-все б йому оповіла, щоб збагнув, щоб повірив і йшов з нею, бо їй без нього життя нема. Вікна гасли. А вона сиділа на стіні й світила очима.

— Патріє фумус ігне аліено люкул іцілор...¹

— Дульце ет декорум ест про патріа морі...²

Морозиха відвернула очі від освітлених вікон.

— Патріє фумус...

Вона впізнала голос. Вона дивилася зі стіни — доріжкою хтось ішов, спинявся й проказував:

— Ігне аліено...

То промовляв голос її сина. Але що він промовляв? До кого звертався? Вона не розуміла жодного слова. А голос був його, його!

— Дульце ет...— повторював високий і тонкий юнак у довгій свиті й плащі.

— Несторе, сицу! — скрикнула Морозиха на стіні, скочила й побігла до нього.

— Мамо...— скинувся юнак.

Вона обхопила руками його голову, відчуваючи, як їй у долоні б'ються і пульсують жилки у його скронях, а він, припавши до материнських грудей, наслухав, як то завмирає, то оживає, постукуючи, її серце. «Сину!»— тільки й спромоглася добути із себе Морозиха. «Мамо...»— тільки й зміг обізватися спудей. У цих двох словах зійшлися і з'єдналися дві душі — одна мука.

¹ Дим вітчизни яскравіший від вогню чужини.

² Солодка й благородна смерть за вітчизну.

Над гаєм сходяв, викочуючись, місяць. Великий, випневий, він освітив їх під високим широким дубом.

— Чернець не чернець, міщанин не міщанин?.. Сиджу, вирячилась зі стіни. Ти чи не ти? Твій голос! — казала вона й гладила його кучері.

— Ой мамо... — почувала у відповідь.

— Що ж ти таке промовляв? Молився, мій сину?

Спудей сказав про дим вітчизни і про щастя вмерти за неї. А їй так багато хотілося оповісти йому, та вона мовчки зняла вгору руки, скинула очіпок, розв'язала вузлика й, держачи свої долоні човником, піднесла їх йому до очей.

— Ось який подарунок я тобі принесла, сину, — пучку попелу.

Він схилився над материнськими долонями і відчув дух спопелілого вогню. Немало вчився, а це була наука над науками: серце стискалося, а руки прагли до зброї.

Дмухнув вітер і розвіяв попіл по всьому світу.

А вони стояли при місяці. І їхні тіні в його червоноястоблідому світлі то ворушилися, то, злившись в одну, були несахтні.

БИТВА

У похід! У похід!.. Там, попереду, малинові стяги, прапори й прапорці па списах, там довбуші, трубачі й сурмачі підняли червону калину, вище, ще вище і несуть, несуть: козацтво рушило за волю. Кіннота, піші, регіментова, тобто полкова, артилерія, а за ними — обоз.

Курява. Пил.

Сірі круторогі воли тягнуть мажу — громіздки колеса ледве повертаються: мажа паваптажена мішками, поверх них мідні казани, чи бики, тринози, а па передку поганяйло. Чоботи поруділи, стоптані, сині шаровари просмалені, попалені, в дірках, а на голові очіпок — Морозиха. Вона без батога. Її зброя — велетенська ложка — стирчить за халявою.

Воли йдуть повільно, спроквола, і вона їх не підганяє. Курна курява, яку зняли тисячі піг, конит і рипливих коліс, нависла сивою хмарою. Воли і Морозиха дихають гарячим пилом — начувають запах і смагу майбутньої битви.

Мажа котиться останньою, ні, за нею простує бандурист і поводитир. Вони ковтають всю хмарну куряву, кожна пилиночка залітає в очі сліпому й видющому. Бандурист не такий і старий. Недавно, літ десять тому, він ходив зі своєю кобзою у лавах повстанців. Коли їх розбили, то вороги його помилювали: вийняли йому очі, щоб забув, як-то кли-

кати піснею до зброї, і старцював собі, але він знову йшов з військом.

Обернувшись, Морозиха загукала:

— Швидше! Сідайте, підвезу! — і зупиняла волів.

Бандурист відмахнувся на її клич, а хлопчик-поводир блиснув білими зубами. Вони рушили. Їх заволокло пилюкою.

«Йдуть, будуть співати, — думала вона. — Понесуть славу а чи ганьбу. Перемогу а чи поразку для нащадків».

Широко і довго розтягнувся дужий похід: Чорний шлях не міг його вмістити. Вгойдувалася, стогнала земля. І не було видно сонця. І під копитами, під чобітьми, під босими ногами вмирала трава.

Надсадно скрипіла мажа. Повільно, важко поверталися колеса. Скрипіння і гуркіт, чалаплива хода волів — усе зливалося з суцільним гулом походу. Ніхто не міг пристати, збитися, зупинитись: задні напірали на передніх, і передні були нестримні. Якби хтось загавився, зім'яли б і розчавили.

Морозиха сиділа на передку — стелила волам під ноги і під колеса свої думи. Вона забрала сина зі школи — з Академії, бо найбільша наука — любити рідну землю. Він пішов на Запоріжжя, на Січ, а вона стала перевізницею на Дніпрі. Так минув не один рік. Син ходив на турка. Його було і рубано, і січено. А вона була перевізницею і чекала. Знялося, рушило на панство — пішла в обоз. Кошовариха. А її син — полковник, Морозенко. Він веде полк. А вона його замикає. Вона у хвості. Там, попереду, на вістрі списів її серце, чи не тому стяги, прапори і прапорці такі малинові?..

Баско ступав гарячий вороний кінь. У синіх штанях, у червоних чоботях сидів Морозенко в потертому сідлі. У білій сорочці, без шапки. Довга шабляка сягала кінського хвоста. Це вже не був той високий і тонкий спудей-студіоза — черпець не чернець, міщанин не міщанин. Це був воїн. Чорний оселедець закручений за вухо, молодий чорний вус хоробрує — обличчя гартоване сонцем, вітром і порохом. Пильні очі далеко бачать. По один його бік їхав немолодий сивий осавул, а по другий — писар.

Їх перепинила річка Гнізна. Повновода, тихоплинна, блищала в низьких берегах. У високих зелених очеретах, в густій осоці видніло безліч озерець — за ними, за цими болотами і мочарами, вкритими білими й жовтими лілеями, рожевою липчицею, петрушчастим болиголовом, виділяла Доброводівська рівнина.

Полковник, осавул і писар в'їхали кіньми в річку. Переправившись плавом, збочили на правому березі. Провідники-вожі вже задалегідь знайшли кращий брід.

У воду вступила кіпота. Поводи опущено. Пофоркуючи, коні попливли, несучи вершників.

Морозенко сидів як влитий у сідлі. Немилосердно пекло сонце. Не затулявся долонею, пронизливо дивився на своє військо.

Вершники твердо тримались на конях. Ряд за рядом спускалися в річку — з води випливала лава за лавою. Чорні й сині очі кресали блискавки — козаки! Воля або смерть!

Коні були хоч і різномасті, але добрі — степовики, рідко траплялися низькі, татарські. Коні — до пари вершникам, а вершники — до пари коням: в буйні гриви заплелосся степове безмежжя, вуха стрижуть, чатують ворога, а очі пають свободу.

Полковник усміхався своїми очима на запальні козацькі погляди — папивався побратимської мужності.

Він проводжав їх лава за лавою, дивлячись на їх молоді руки — на зброю. Їжачились гострі списи, звисали довгі й криві шаблі — довгі добуті в боях з папами-магнатами, а криві — з невірними бусурманами. За плечима — самопали, мушкети, які теж відпято в тих же папів і мурз. Мало самопалів, мало мушкетів: більше пищалей, гаківниць і луків зі стрілами — дідівської зброї. Хіба й дивно, що вершники часто без чобіт, — босі ноги в стременах.

За кіннотою — піші. Входили у воду, як в купіль. Високо підіймали над своїми головами сулиці, коси, залізні ціпи й рідко хто не лише гаківницю, а й шаблю. То були гречкосії — вусані й молоді чубані, які покладалися на свою силу.

Регіментову артилерію переплавляли на плотях і на руках. Колюбрини, картави, які було відвойовано, знято з фортець і галер, — тепер ці гармати мали послужити повсталім.

Підтягнувся обоз. І, коли, розпрягаючи волів, а вози ставлячи на плоті, обозники почали давати собі лад, Морозенко торкнув коня. Його вороний рушив учвал. І, їдучи зі своїм військом, ще раз спостерігаючи й вивіряючи його силу, він думав: «Ми всі виїрнули, випливли з Дніпра, щоб стати твердою ногою на його обох берегах — на Лівобережжі й Правобережжі. Станемо, вистоїмо — будемо людьми. А не встоїмо, не встоїмо — пропадем».

Доброводівська рівнина — незасіяні поля, луки розкинулися між горбами й пагорбами. З південного сходу темнів чорний ліс, який тягнувся у Карпати. Мрів Медоборівський кам'янистий кряж. Звідти мала ось-ось підійти допомога — загони хана-кримчака. З північного заходу, з того кутка, який завжди віщує непогоду, повинен насунути Ярема Вишневецький зі своїм королем. Кіннота, піші й артилерія готувалися до бою. За козацьким звичаєм оборону зайнято за рікою — лоб до лоба з ворогом. За плечима — топкі болота і вода.

Ворохобна, рудувата курява впливла з Чорного лісу, хижо стелячись над Медоборами: йшли татари.

Морозенко спостеріг цю куряву, яка вставала начеб опісля пожежі, гірко посміхнувся в свій молодий вус, потяг за повід коня й обернувся в протилежний бік.

Ще ніхто нічого не бачив: північний захід тонув у теплій голубуватій імлі, яка дихала лагідним вітерцем.

Полковник раптом звівсь на стременах і напружив очі — сонце палило в потилицю. Йому було далеко видно. Крайнеба мовби моргнув йому бровою. Ця брова не відірвалася від обр'ю. Весь час зростаючи і весь час насуваючись, вона росла і ширшала, погрожуючи заступити все небо.

Стримуючи на скаку копя, до Морозенка під'їхав писар, а з ним мурзак. Писар був одночасно товмачем. Він передавав, що хап привів свої сили, що йому вже ставлять памет і він їде до себе. Посланець-мурзак з ріденькою борідкою, по-котячому усміхаючись, приязно загелкав:

— Еге-лла... — мовляв, так, сам хан чекає.

Полковник начеб не чув: дивився поперед себе. Тепер і писар побачив, як здалеку насувається лядське, панське військо. Непроглядна, важка хмара навалювалася і навалювалася.

— Ізрафіл! Ізрафіл! — прорік мурзак і, не чекаючи, щоб супроводжувати полковника, помчав на жвавому конику до татарського табору.

Писар буркнув, розтлумачуючи його вигуки: «Ангел смерті! Ангел смерті!» — але Морозенко нічого на це не відповів, не повівши навіть вухом. Він мовчки, пильно й зосереджено спостерігав, як навально котиться вороже військо, як у його хмарі раз за разом зблискують проти сонця зброя і бойові обладунки. Коли на сусідніх горбах з'являлася крилата гусарія, проказав:

— Одна стіна об другу вдариться — якась розсиплеться, якась останеться, — стиснув острогами копя й поїхав до білого памету, на вершечку якого стримів півмісяць.

Біля входу стояли вартові — списи наперехрест. Полковник не зійшов з коня, сказав, що б'є хапові чолом і що не час пити кумис: інший напій везуть свати, вже наближаються.

Досвідчений, підступний і хитрий хан сам гаразд знав ціну кожної хвилини в переддень битви, але довго не з'являвся з намету: барився — набивав собі ціну й ціну своєї орді, ставлячи себе над полковника. У чалмі, в усьому білому, він поважно вийшов з намету і вклонився, приклавши до грудей руку. Йому підвели коня. Легко, спритно скочив у сідло. Вони поїхали поряд — Морозенко на вороному, хан на білому. Хан і не глянув, як хмарують паниляхи. Склавши руки дашком, він показав цей знак полковникові. Морозенко згідно кивнув головою: військо вилаштується чолом і двома крилами. Чолом і правим крилом стануть козаки, а лівим крилом — татари.

Вони давали лад, оглядали позицію — завтрашнє поле крові, а Морозиха товклася коло казанів. Не мала коли глянути вгору. Спостерігши, що прийшли кримчаки, помітивши, як ляшва обсаджує горби, не кидала свого діла, розклала вогонь і думала: «Я ж наварю кулешу, я ж його засмачу, щоб ваш дух, хлопці, був міцний, а рука нескитна».

А вже ж і зварилася, а вже ж і вкипіла козацька їжа, але ні обозники, ні гармаші, ні піші, ні кіннотники — ніхто не брався за ложку: табір окопувався, наїжачувався. І лише тоді, коли запали сутінки, вони почали вечерю.

Зазоріло небо. Стихав гамір. Не стало чути ні іржання коней, ні людських голосів. Протяжно, стогнучи, заревів татарський осел, і запала глуха, моторошна тиша.

Морозиха пішла з казанком, щоб нагодувати Морозенка: хто ж, як не мати, нагодує сина, хто ж йому так догодить? Вона шукала його по табору, але не знайшла: їй казано, щойно був тут, спроваджували, куди подався, та все марно.

Табір перемовлявся пошепки. Ні п'яного, ні бодай напідпитку не було: в поході чи перед битвою за це безжально стинали голову. Тверезим був шепіт — людська перемога.

І Морозиха чула:

— Смерть — пусте, коли її бачиш: вона в латах і сидить у кожному рейтарі, а ти її на спис і шаблею, шаблею...

— Гаряча голова, — вкоськував розважливий голос, — не цурайся самопала, бери на спис, махай шаблею, але знай: якщо вже полягти, то так, щоб живі заздряли мертвому.

Вона нишкувала табором, переходячи від гурту до гурту.

Спека спала. Вечір був теплий, лагідний. Хто півлежав, хто сидів просто на землі, не випускаючи з рук зброї.

— Боязко... — перепинив її юначий шепіт. І юнак повторив: — Таки боязко...

Морозиха зупинилася: відповіді довго не було. Поряд з юнаком сидів, опустивши голову, мабуть, батько. Він підняв свою руку — його важка рука лягла юнакові на карк. Старий дивився на свої босі ноги, які простер на столочепій траві, й тихо відповідав:

— Кажеш, боязко? Дивися на траву. Як її мнуть, як її затовкують, а вона знов росте. З-під коси. З-під копита. Хіба ж ми крапці, сину?

— Або волю здобути, або дома не бути?

— Так, сину.

Зминувши їх, вона зупинилася й дивилася на них обох, мовби хотіла запам'ятати назавжди. Сидячи, вони поприростали до землі.

А ступивши, наткнулася на козака, який вів коня з водоною. Козак погладжував коня по храпу і казав йому:

— Винесеш мене, заживемо з тобою, коню. А не винесеш, підеш і скажеш мамі, що я поліг за козацьку долю.

Під возом, серед гармашів, сидів кобзар з поводирем. Струни бриніли тихіше вітру:

А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богоном
Піснями хваляли!

Хлоп'ячі гарячі очі сяяли, мовби присвічували гармашам.

Слава не вмере, не загине,
Поки буде світ світати
І сонце сіяти.

Постоявши, Морозиха рушила. «Наслухалась, начулася, — сказала собі в серці, — а сина не побачила».

З очей скотилася сльоза. Змахнула рукою, промовивши собі в думці: «А хіба вони всі не мої? Всі сини, всі діти...» — з тим і вернулася до своїх котлів. Куліш вихолов і загус в казанку. Вона спробувала повечеряти. Взлася за ложку — душа не приймала їжі. Відставивши казанка, сиділа на землі, обнявши руками свої коліна: «Що ж то буде? Що буде?»

Вона сиділа довго, до ломоти в плечах. Ремигали воли. Дотліло й не жевріло вогнище. Йй здалося, що начеб виїхала на косовицю. Уста шелестіли:

— Буде косовиця... Буде така косовиця...

І знов сиділа. А щоб не затерпнути, погойдувала головою.

Спираючись руками об землю, зморено піднялась — чорпіючи, свій і ворожий табори мовби лежали перед нею покотом: ні гамору, ні руху. Небесне склепіння звелося над доброводівськими полями. Ясні зорі мерехтіли над напруженою, лихою тишею. Тихо пливла Гнізна.

Морозиха вклякла, зняла вгору свої кострубаті руки. Її побабчене обличчя в сивих пасемках кісок, які прикрили скроні, було скорботне і суворе. Уста розімкнулися.

— Стою на колінах, присягаюся перед землею, небом і перед усім світом: ми не займанці і не завойовники. Ми нікого не хочемо обертати в рабів, брати в полон і гнати на торги, як худобу. Ми хочемо бути вільні і щоб усі були вільні. Ми народилися з глини, води і каменю рідної землі, тому ми м'які, як глина, здорові, як вода, і тверді, як камінь. Наша зброя — молот, плуг і серп, тому наші береги повні хліба, наші річки течуть медом. Ми ні на кого не пориваємо злим, пенаситним оком — ні на близьких, ні на далеких. Ми хочемо миру і щоб усі жили в мирі.

Вона молилася.

— Чому ж на нас ідуть з мечем і вогнем і волають: «Дайте хліба і води!» Нам стинають голови, нас варять у котлах, нас саджають на палі, нас забивають у колоди. Свої яничаряться, стають гірші, ніж чужі. Пани, а ми — підніжки. Земля гнулася, гнулася і не витримала. Ковалі, гречкосії, чабани — бидло з ярма, з-під канчука — ми повстали на панство. Ми хочемо бути людьми...

За нею не було неправди.

І, стоячи на колінах, дихаючи напруженою, лихою тишею, яка пахла січею, заламуючи свої руки, вона заклинала своїх синів не згрішити перед небом і зорями, не зганьбити землю.

Зорі блякли, і небо світлішало.

Заграла сурма.

Вона начеб заридала в голубий рапок.

Була та гарна, чудова пора, коли весна входить у літо; сонце купається, а молодий плід, налившись, повниться і тугішає в землі, квіті, дереві. Дзвінки, чисті роси виступили не лише на прим'ятій, стлумленій, прибитій траві: вони світилися на кінських гривах, срібною росою припали зброя і вояцькі голови.

Загриміли козацькі довбуші, обізвалися татарські тулумбаси, затріскотіли королівські барабани — знялися стяги, і все наструнилося. Ще мить — і, схитнувшись, лави поч-

путь свої дії, завирюють. Вже вийнято з піхов шаблі й піднято наголо.

А Морозиха начеб знавісніла, знавіженіла: кинулася туди, на суворий клич сурм, на грізний грім барабанів. Чого їй заманулося? Що задумала? Зупинити кривавий бенкет? Вона бігла, наткнулася на живу непробивну стіну і зашпортнулася. Жива стіна безжально відкинула її від себе, збила з ніг. Жінка припала грудьми до землі й обіймала її своїми руками, щоб не розкололася...

В ту мить її син уже стояв у найпершому ряді — очолив військо. Високий кінь начеб завмер під ним, напорошено стрижучи вухами. Козацькі лави примовкли, як безвітряне море. А він, у погнутому шоломі, в легкому панцирі, рука на руків'ї шаблі, був видний звідусюди — Морозенко. Дивився перед себе. Очі горять: вороги стоять наготові — легка кіннота видобула шаблі, за нею крилаті драгуни, а десь у самій глибині — артилерія. Він скосив погляд праворуч: на розлогому пагорбі перед наметом стояли в литих панцирах король і Ярема Вишневецький. Слуги тримали їх коней. Йому було видно, як Ярема Вишневецький кивнув королеві, як король махнув рукою, — це був наказ. Кілька сотень легкої ворожої кінноти, крикнувши в один голос, навскач помчали на козаків, вимахуючи шаблями, розтинаючи з висвистом повітря. Земля здригнулася.

Морозенко міцно стримував свого коня за повід. Кінь гриз вудила, перебирав ногами.

— Не пора, — сказав полковник.

А панські шляхетські вершники, шаліючи, кричачи й рубаючи шаблями повітря, здавалося, ось-ось налетять і почнуть зносити голови. Вже чувся кінський храп і людське дихання. Морозенко не підняв своєї шаблі — жоден козак на коні не ворухнувся. Раптом ляхи повернули назад. З шквалом летіли, з шквалом і відкочувалися — заманювали козаків; самі розсіються, козаки налетять на крилату гусарію, і вона порубає їх уцент.

Морозенко скосив погляд ліворуч: на узвишші білів ханський намет, і хан, сидючи на подушці, спостерігав не стільки за своїми татарами й за козаками, як за польським табором. «Кєпек (собака), — по-татарськи подумав полковник. — Хитрий, винохує, в кого яка сила. Хто перемагатиме, він на бік того й стане».

Вдруге, а потім і втретє мчала легка ворожа кіннота, замашуючи козаків. Король і Ярема Вишневецький сиділи на похідних стільчиках і чекали, але козаки не піддалися, не кинулися з мосту у воду.

Сколихнувся, зашумів ворожий табір — почався наступ. «Пора!» — сказав собі Морозенко. Пришпоривши коня, вимчав з лави і, осаджуючи його, високо підняв шаблю. Він скакав перед своїм військом — його могутній голос рокотав:

— Братове, не думайте, що я веду вас у бій за гетьмана! Не за Хмельницького, не за його полковників і старшин пити цю гірку чашу. Думайте про честь і славу рідної землі. Вона — наша мати. Звільнимо її або вмеремо за неї. Хай ніхто не ухилиться від гіркої чаші, бо вона не проміне ні нас, ні внуків, ні правнуків. Воля або смерть!

— Слава! — відповіло військо.

Він ще вище підняв шаблю, і вона зблиснула в перших променях сонця. Повернув свого коня і повів козаків на ворогів — лице в лице.

Здіймався, ріс і розширювався пил. Заворушилися, рушили, виступаючи, татари. Загула земля — дві супротивні сили котилися одна на одну валом. Ковано. Залізною. Тупо.

Весь у латах, лише вузький проріз для очей, гостра піка наставлена своїм жалом — хоробрий гусар мчав просто на Морозенка. Якщо не проткне наскрізь, то скине з коня. Смерть під кінськими копитами ще ганебніша. Полковник теж мчав на гусар. Піка викинулася наперед, але Морозенко звернув свого коня, махнув шаблею, відтяв гусарові руку, і його піка стала сторчака в землю.

Потекла перша кров.

Морозенко з'являвся там, де найтісніше. Він єдиним поглядом визначав хід битви, начеб тримав у своїх руках не зброю, а терези долі. Обличчя палає пристрасною відвагою і перемоги. Молодий, чорновусий — він прекрасний. Його шабля зблискує, як сонце, і сонце зблискує, як шабля.

Заляскали самопали і гаківниці. Татарські стріли пересилювали тьохкання багатьох куль.

Козацтво напирало.

Морозенко не знав пощади. Він вривався у десятках. Рука німіє. Шаблюка здіймається і рубає до сідла наліво, шаблюка злітає і рубає до сідла направо. Очі налились кров'ю — він жахливий. Він нещадний.

Легка панська кіннота не витримала. В діло вступила драгунія. Запанцеровані воїни спішувалися, наганяючи страх і відчай. Татари не гнулися. Піша-пішаниця — козацька сірома, підбравши у вбитих списи і шаблі, шукала способу, щоб проткнути ворожим коням черева, звалити рейтарів на землю й дати їм останньої хльори.

Ревнули гармати. Дико, сказано заіржали коні: Битва застогнала.

І тоді, у вирішальний час, полковий писар, осадивши коня, хопнув Морозенка за руку: ядро поцілило в ханський намет. Хан живий, але татарва відступає.

Полковник підвівсь на стременах — на узвишші від ханського намету не було й сліду. Татарва відкочується за Чорний ліс, звідки й прийшла. Ліве крило оголилося. Королівське військо хлинуло туди, щоб тиснути козаків у болота, до річки. Садять і садять гармати.

Чорним гнівом зайнялось Морозенкове обличчя, і страшні стали його чорні очі: зрада — це поразка. Він відчув її. В грудях похололо. І він заскреготав з люті зубами, наказуючи, вивергаючи слово за словом:

— Вивезти, врятувати гармати!..

Примчав осавула. Його черкнуло, зачепило шаблею по правій вилиці. Обличчя кривавилось, кров скапувала з вуса. Він казав:

— Як ти вивезеш? Як ти їх врятуєш? Наше праве крило подалось. Нас загнано в пастку. В болотах нам усім жаба дасть цицьки.

Полковник зняв шаблю, блиснувши нею над головою осавула:

— Мостіть болота возами, кожухами, трупами... На руках, а винесіть гармати! Винесемо, врятуємо — гармати ще прогримлять нашу перемогу над панством, а не винесемо, не врятуємо — самі себе загубимо і нашу справу!

Осавул не злякався погрозової шаблі. Покусуючи кривавий кінчик свого вуса, прохрипів:

— Винесемо... Врятуємо... — і помчав.

— Ми не здамося, аж ви не переправитесь! — крикнув Морозенко, женучи, пускаючи свого коня в гущу, в самісінський тлум, де бряжчали шаблі й хряскали кості.

Писар не відставав від нього. До його сідла спереду і ззаду були прив'язані два барила, і він весь час запитував:

— Полковий скарб... Що робити із скарбом?

Полковник начеб цього не чув. Врубавшись у ворожу лаву, валив ворогів, і вони падали, як дерево. Повертаючи голову через плече, зрідка кидав:

— Гармати переправляють?

Писар відповів: так, і казав, що козацтво в лещатах.

Морозенко сам це добре знав: відчував на своїй шкурі, як лещата стискаються й стискаються. Він вже не гнав уперед, заохочуючи за собою дужих і сміливих. Він відбивався. Його кінь відступав, важко осідаючи на круп.

«Де мати? Що з нею?..» — майнуло йому. Тинькнула, пролетіла перед очима куля, обірвавши цю думку.

А Морозиха з сліпцем-кобзарем, з обозниками гатили мочарі й твані. Била королівська артилерія, а вони чавкали в болоті. Гармаші тягли гармати, вимощуючи собі шлях возами, гарбами, січеною лозою, кожухами. Падав кінь і ставав помостом. Падав козак і ставав помостом. Вони тягли гармати по кінських і людських трупах — на той бік річки, на сухий берег. Гнізна зачервонилася...

Під копитами полковницького коня зачавкало болото. Морозенко оглянувся: лещата стиснулися — його полк тавнув як свічка. Ще залишалось кілька сотень, може три, а може й менше, та й ті загнані в трясовину, але він збагнув: регіментова артилерія врятована. Треба битися, треба стримати наступ, щоб хлопці-гармаші відійшли далі, далі. І, піднявши шаблю, крикнув:

— Козак живий не здається!

На нього гнав рейтар — очі хижо блищали з-під налобника. Він відвів назад свою руку, щоб із силою вдарити Морозенка шаблею, але полковника захистив сивоусий козак, вирішивши перед ним на своєму коні.

— В битві старий молодиться! — гукнув він і впав, зарубаний, з коня.

Чвиркнуло болото — рейтар зупинився. Зупинялася також і драгунія, боячись, що трясовище не здужає витримати її важких обладунків. У ту ж мить залишки полку ступили на шлях, вимощений гармашами й обозниками. Коні по коліна грузли в тванючі.

— Шляхетне папство! Потопимо всіх лайдаків у багні! — це подав клич Ярема Вишневецький.

Рейтари, проте, не зрушили з місця, але легкі кіннотники й навіть піші шляхтичі, відчуваючи блиск перемоги, кинулися, як відчайдушні здобичники.

Козаки накладали головами. Їхні трупи і трупи їхніх коней встеляли й до них встелепу тілом гатку.

Вже їх було сотня. До річки пробилосся ще менше. Кінь Морозенка витримав: не спіткнувся, не застряг у багні — переплив річку і виніс полковника на той берег. Добувся на сухе писар. Переправлялися ще.

Морозенко пильно зорив на схід: «Де ж гармати?» — вдалині, на обрії тільки хмарка куряви. Тоді він обернувся, глянув на гатку, яка страшно ворушилася, якою гнала шляхта, і буркнув:

— Добре, їй-богу, добре...

Писар його квапив утікати: ще можна втекти!

Морозенко кинув:

— Куди? — зіскочив з коня і пагнав його, але кінь не вступився.

Лави ворожого війська зупинилися півколом за річкою. Загони переправлялися вгорі течії, внизу поодинокі шляхтичі, піші й вершники сягали річки страшною гаткою.

Сонце давно звернуло з обіду й, безхмарне, яскраве, хилилося до заходу.

— Скарб! — сказав Морозенко одне слово.

Писар відв'язав барильця. Морозенко пробив денця руків'ям шаблі, взяв одне, підніс угору, підійшов до річки й висипав золото у воду. Взяв друге і сипав золото у воду проти сонця і на очах всепанського війська на знак того, що золото для козаків ніщо, пусте.

Багатотисячне шляхетство вражено зойкнуло, і той зойк, видобутий начеб з одних грудей, відгукнувся глухою луною.

Відразу ж посипалися кулі. І падали козаки. Їх залишалося десять. П'ять.

Діставшись річки гаткою, кінні й піші шляхтичі кидалися у воду, але ні один не вихоплювався на берег: їх стипали або проколювали списами.

Згори виплив човен. Морозенко зі своїм військовим писарем потопили зухвалих панків. Писар теж пірнув на дно. Морозенко залишився сам.

Наспіли загони, що переправилися через Гнізну.

Морозенко стояв у човні й бився навсібіч — сам проти всієї королівської сили.

Він був з шаблею і списом. Шабля вищербилась, зламалася, і він воював списом.

На нього стріляли, але його жодна куля не брала.

— Зачарований! Він зачарований! Характерник! — закричали на обох берегах річки.

І тоді почувся голос самого короля:

— Хто б ти не був, я дарую тобі волю! Здайся!

Морозенко нічого того не чув і не хотів чути. Не бачив короля, який у всій своїй пишноті гарцював на білому коні. Що йому була королівська ласка? Він відбивався від кожного, хто наважувався підпливти до човна. Він і не помітив, як Ярема Вишневецький, знявши шолом і литий панцир, сам скочив у воду і, пірнувши, підплив під човен, перекинув і підступно вхопив полковника за чуба. Морозенко скинувся, тріпнувся, але вже було пізно...

Його прив'язали до колеса.

Морозиха з сліпцем-бандуристом виходжували в очеретах поранених. Хлопчика-поводиря влучила сліпа куля, і Морозиха тепер стала поводитрем. Побачивши, що сина закували, що повіз рушив і він потягся за колесом, вона заголосила:

— Звірі!

Доброводівські поля мовчали.

А вони стояли серед бойовища — мати і співець: їх ніхто не кликав. І сліпий бандурист сказав, що чує, як росте ще одна висока козацька могила.

СТРАТА

Вигравали труби й барабани, маяли знамена, рівними рядами колихалося військо — Ярема Вишневецький пишпо і бучпо в'їжджав у замок. Калатали костьольні дзвони. Поспільство кидало й кидало квіти, не перестаючи вигукувати в такт дзвонів: «Віват! Ві-ват!» Кінь вкритий парчею, золотом, сріблом оздоблене сідло, і в ньому вивищувався він — грізний і нещадний у бойових латах, переможець пад черню і сіромою, які зважилися повстати проти вельможного панства й битися за свої права, за якусь волю. Поряд з ним, на такому ж коні, але ще в дужчій пишноті їхав король. Вигойдуючись, котилися карети у шляхетських гербах. А за ними гуркотів звичайний собі селянський повіз, яким возити хіба що гній а чи снопи, тому його ледве і тягла пара худючих-прехудющих іканин. За скрипливим колесом ступав, брякаючи ланцюгами, той, хто смів бунтувати і вести чернь-сірому, — її полкєвник Нєстор Морозєнко. Нарешті він і посів палежне собі місце — тягне, волочить, прикутий до воза: перед ним шляхетські карети, а йому на п'яти наступають своїми копитами баскі коні шляхетських вершників.

Розчинилась неприступна кована брама замку. Ще голосніше закалатали дзвони. Гаркнули фортечні гармати. І, не тямлячись з радощів, тріумфально лементували пани, пані, панночки. Ще більше посипалося квітів. Ярема Вишневецький спинив перед брамою коня і, даруючи всім свою привітну посмішку, оглянувся, щоб спостерегти своє військо. Його привітна усмішка зникла з губів, ув очах майнув перестрах. Ярема Вишневецький сказав щось королю. Той теж оглянувся: позад війська, позад обозу ішов-маячив осідланий вороний кінь без вершника. Король нічого дивного, нічого особливого в тому коні не добачив, але коли

Ярема Вишневецький шепонув, що кінь же Морозенків, то королеві в очах теж майнув перестрах, і він наказав: «Зловити! Зловити і запрягти до плуга!..»

Руки зв'язані, ноги в ланцюгах, ланцюг на шиї — Морозенко ступав, понуро опустивши голову: не було жодного привітного обличчя, не було жодних очей, які, глянувши на нього, додали б йому сил і снаги. Ворожі, пихаті обличчя, зневажливі, глумливі погляди. Але він не волікся, не йшов, брязкаючи ланцюгами, які терли, вгризалися і рвали живе тіло, — він ступав, не виявляючи ні свого болю, ні муки. В порваних чоботях, у штанях, що наче побували в собачих зубах, у розхристаній сорочці, оселедець прилип до голови, — він ступав по своїй нарузі, по своїй ганьбі.

Блимнувши на мури, на рови, став на звідний міст, увійшов у браму. Високо над кругойдучим муром здіймалася вартова вежа. В горішньому поверсі, як у всіх замках, налаштовано гармати, в середньому жило панство, а в долішньому — в'язні. Морозенко прямував за колесом, думаючи: «Може, саме тут, де ступає моя нога, і є той льох, у який мене запроторять?»

Ярема Вишневецький, король і почет прямували в покої, кіннотники збиралися розкульбачуватися, гармаші заковували гармати, обозники розвантажували вози — всіх чекала урочиста, багата, смачна вечеря, яка мала завершитися танцями і фейєрверком. Двоє вартових, двоє гайдуків, відв'язавши Морозенка від повоза, повели його під муром, ввели на галерею. Загарчали засуви — вони опинилися в темній коморі.

Засвітилася свічка. Один гайдук, несучи її, йшов попереду, а другий гайдук ішов за ним, гаряче дихаючи йому в потилицю. Вони спускалися сходами вище і нижче. Віяло холодом, підземеллям.

Передній гайдук, відчинивши останні двері, став збоку. Задній наказав Морозенкові зупинитися. Він повідмикав йому на шиї, на руках і ногах замки. Його це здивувало. Але він здивувався ще більше, коли було запалено нову свічку й подано йому до рук.

— Прендко до дзюри! ¹ — крикнули вартіві. — Там — їсти і пити, а щоб не було так страшно, хай пан собі присвітить, — докинули смішком.

Двері з гуркотом зачинилися. Він стояв на горішній сходинці і якусь хвилину наслухав, як лупко віддаляються і

¹ Швидко до пори!

глухнуть кроки вартових. Коли вони затихли, коли залягло німе безгоміння, йому спало на думку, що в цих мурах, у цьому мороці лише у вогнику свічки ще спалахує життя.

Його боліли садна й нили пухлини, які понатирали ланцюги. Скапнувши на долівку воску, він прилаштував, поставив свічку й розтирав собі шию, зап'ястя рук, ноги. Вгамувавши трохи біль і ниття, намацав на грудях кашпучок, який висів на шворці. Так, звичайно, посять хрестик або образок, а він посив засушений калган-корінь. Витеребивши коріпчик з кашпука, взяв його на зуб і почав смоктати: схоплені в турецьку неволю й кинуті в ями, запорожці таким робом по тижню й більше могли витримувати голод і спрагу, дивуючи і лякаючи бусурманів. Калган-корінь не піддавався на зуб, не хотів м'якшати і віддавати свою зцілющу силу — Морозенкові запахло степом, його волею, і, посмоктуючи степовий корінь, він узяв свічку, щоб роздиритися, де ж він.

Майданчик, на якому він стояв, нагадував припічок. З нього спускалися сходи. Їх було небагато. Ступивши на них, він помітив у стіні нішу. В ній стояв глек і лежав кусень хліба. Помітив він у цій ніші кресало й запасну свічку. «І чому вони мною так піклуються?» — запитав себе подумки, йдучи вниз, у морок, який не могла просвітити свічка.

Зійшовши зі сходів, наступив на щось тверде — під ногою хруснуло, ледве не послизнувся, не впав. Приглянувся: то була людська кістка.

Йому перехотілося посмоктувати калган-корінь. У горлі стало сухо й гірко. Свічка горіла рівно: нізвідки не подував вітерець. Він ступив далі, приглядаючись у тремтливому, лизливому світлі до кам'яного льоху: банеподібна стеля, мурований стовп, і біля нього висить, як на паколі, гунька, долівка встелена людськими черепами і костоматами, звисають заржавілі гаки... «Я, мабуть, у катівні, — подумав Морозенко. — Звідси живі не виходять».

Слизота стін і склепіння, холод глиняної долівки — жах і морок підземелля торкнулися його душі. Він підступив до мурованого стовпа: «Зніму гуньку й пакину на себе — я ж у самій сорочці», — та лише торкнувся до неї, як заторохкотіло, посипалося, мало не загасивши свічки. Він не випустив гуньки з руки. Йому відкрилося: вона висіла на людському кістяку, як на паколі. Він прошепотів:

— Прости, хто б ти не був, а я візьму цю гуньку — твоє тепло, — і відступив, побачивши, що людський кістяк стлів у кайданах.

Гунька була ціла. Накинувши її наопащ, вернувся до сходів, сів на сходинку і загасив свічку.

— Ось де примари домують, знеможені душі померлих, — прошепотів.

Його обняли таке знесилля, така втома, яких досі не знав і не відав. Поклавши па коліна руки, схиливши голову й дивлячись у п'тьму, знову наче бачив той у кайданах кістяк і проказував до нього, до всіх тих, хто тут сконав:

— Слався, *mori immortalis* — безсмертна смерте... і ви, мученики-мерці, мене *benedicite*¹, — та й поклав голову на руки, а чи тільки здрімнув?

Гунька гріла. Йому не хотілося ворухнитись. Здавалося, якщо поворухнеться, тепло втече з-під гуньки, холод візьме за плечі, наляже на груди. Але очі вже не склеплювалися. «Що від мене ще хоче клятий Ієремія? — вламувалася думка. — Чому не настромив мене на палю? Навіщо розкував, кинув сюди? — Здогад поставав над здогадом. — Щоб настрахати, налякати оцим пеклом?.. Мене налякати, настрахати?! Хіба він такий недорікуватий? Чого ж він хоче?..»

Думка вламувалась за думкою, відкидаючи здогад за здогадом, і тут, па сходинці темниці, Морозенко гостро, люто відчув свою програу битву. Серце стиснулося. Хотілося накласти па себе руки. Він здригнувся. Заскреготів зубами. Застогнав. І скрегіт зубів, і його тяжкий стогін вросли у невіддатливі мури. Прогуло і замовкло: камінь.

Його звело. Він піднявся і заходив — від сходів і назад, пе боячись у суцільній темряві вдаритися лобом об стіну: «Чому я не впав від шаблі? Чому не втопивсь? Навіщо я дався живцем до рук?..»

Хода гула під склепінням: його носило по світах, ходив по мудрість у Краківський університет, вчився у славній Падуї — скрізь, де міг, дошукувався правди. Мати знайшла його в Замості, в Академії. Зняла зі своєї голови очіпок, вив'язала з кінця пучку попелу — це і була найбільша наука, якої він пабув: захистити рідну землю або самому стати попелом.

Він послухався матері.

І, слуючи темницею, простежуючи хід битви, перебираючи її подробиці, навісніючи від ханської зради, полковник думав. «Поразка, розгром наступили пе на доброводівських

¹ Благословляйте (*лат.*).

полях, поразка, розгром почалися давно: кожен наслідок має свою причину...»

Коли він терзався, нетямлячись у муках, над ним, на середньому поверсі замку простору залу залило світло свічок і свічечок. Музиканти на хорах почали грати марші. Під їх величальні звуки на дубові ослони за дубові столи всідалося чин за чином панство. Зі стін, з портретів на них дивилися королі, князі, гетьмани. Всі чекали виходу Яреми Вишневецького.

А Морозенко думав: «До якої чорної біди, до якої скрути треба було дійти, щоб брати собі у спільники хана? Це ще гірше, ніж повірити вовкові. Ситий звір ягняти не зачепить. Ворожіших ворогів не буває. Але на кого було покластися? В кого шукати допомоги? Де той брат і товариш? Де слабкість, там і зрада, і початок поразки. Хіба ні? Хіба не такий плід, яке дерево?..»

У цей час Ярема Вишневецький і король, взявшись під руки, ступили в бенкетну залу. Їх чекали інкрустовані діамантами крісла. Музика втихла: почався церемоніал на честь переможців. Спалахнуло ще більше вогнів і вогників. Шовкували шовки, оксамитились оксамити, переливалася парча. Король дарував першому шляхтичу Яремі Вишневецькому шаблю, оздобу якої коштували мало не половину королівських скарбів. Цю шаблю він назвав шаблею ойчизни. Нагороджений прийняв її, ставши на коліно. Підчаший подав знак, і з'явилось, засновигало безліч слуг. У золотих келихах заграли напої. Хто любить лити кров, той підігріває себе вином.

А в глибокому підземеллі ходив і карався Морозенко. «Я не виню коріння,— казав собі,— бо я з дерева свого роду»,— він зупинився, втуплюючись у темінь. Калган просився, щоб його посмоктувати. Він зворухнув язиком, посмоктуючи його — коріння ступу. На нього дмухнуло полином, і він побачив себе малим хлоп'ям на порозі хати під солом'яною стріхою. Йому пригадалося, як батько взяв у поле. Орав плуг, тяглася борозна. І Морозенко думав: «Я вродивсь, начеб виорався з тієї борозни. Ми всі начеб виоралися з борозни — батько, мати...» В батькових руках чепіги, а за плечима — гаківниця. Напоготові шабля. Батько косив, молотив, а зброя напоготові, бо кожної миті могла з'явитися татарва. І згадалося Морозенкові: «Земля любить плуга, а не кулю: хоч і засієш поле кулями, та воно хліба не вродить. А я люблю землю»,— так приказував батько. Гречкосій, але й козак. Ходив у походи, бився — його груди в борознах-рубцях, як поле. Мати, колінкуючи,

дмухала на свої грядки, як на рану. Земля родила. Кому хліб, а кому задрість. З турком-татариним шабля на шаблю, а з панами? Пан людини не знає: ти і все твоє — його, даровані йому богом і законом у спадок на вічні часи, ти — раб, худоба. І коли ти не хочеш бути волом, ні тобі хати, ні тебе — у вогонь.

Морозенкові очі кресали у темряві: «Чужий чи свій пан, паша чи магнат — з ним лоб до лоба!»

Стіни темниці набрякали слизотою, склепіння просякали цвілью, і долівка тхнула тліном — слизота, цвіль і тлін розвереджували йому душу, а над ним вигравала музика, лилося вино — яскрава зала тріумфувала, сотні ставних віг і ще ставніших ніжок готувалися повести йому на голіві граціозний танець.

Він не піднявся на сходинки, не шукав у ніші кресала: не хотів запалювати свічку, не хотів торкатися хліба й води, гидуючи панською ласкою. Йому не жаль було своїх літ, які загубив, ходячи по своїй землі і в чужину по науку, ні свого молодого віку. Хіба ж не навчився — доріс до шаблі?

І в той час, коли банкетна зала, шаліючи, справляла учту на повернення, на впровадження золотого спокою, він повторював собі:

— Ти вчився гідно жити, але головне — куди важче: гідно померти!

Стало байдуже, що хотітиме, чого в нього домагатиметься Ієремія, син магнатки Раїни — фундаторки не одного монастиря для схизматів. Чи вона передбачила продажність душі свого паростка? Та хіба постом і молитвою можна викупити зраду?

Морозенко нагострював свій розум: смерть і життя — явища зовсім різного ладу. Смерть пережити неможливо.

І стало байдуже за себе. А матері було шкода, бо це не добре, коли матері гублять і ховають своїх дітей: справедливо, коли навпаки.

Він проказав:

— Простіть мені, мамо...

Його голос вдарився об стіну, вернувся, і йому начеб причулося: «Прощаю...» Він хотів сказати, зробив усе, що міг, але не сказав цього, думаючи: «Ще не все зробив, ще повинен, мушу...»

Йому уявилася давня місячна ніч і мати. Він бачив свою матір — у личаках, у блаженській свитці, в очіпку. Вона стояла журна-журна під нерозвипутим дубом. Йому в

грудях мліло серце, щось стискало за горло. Здавалося: мати тут — стоїть під дубом, і дуб розвивається. І як уявилася йому мати, так ясно і чітко згадалися всі походи, всі битви: трубить сурма над Жовтими водами, трубить над Пилявцями... Утікає король, утікає Ієремія, гине погане панство — рідна земля визволяється!

І Морозенко прошепотів:

— Хто цього не бачить і не пам'ятає, той сліпий або йому відібрало пам'ять.

Тут, у підземеллі, у цій норі він був не сам: з ним була мати, вірні побратими, його полк — хто наклав головою і хто залишився живий, щоб боротися і не здаватися.

— Земля визволяється... — казав він серед кам'яних му-рив. — Вона все одно визволяється... Кляте панство хіба не за це мені найлютіші кари.. Згадав панів, тьху! Шкода мови.

Його голос гучав.

— Хай четвертують і розкидають мене по шляхах — не страшно. Страшно і соромно стати на суд у кайданах.

Молодий вус роздмухувався.

— Хай садять на палю, хай шкварять у котлі, хай ві-пають — я знесу всі тортури, а не стану на суд у кайданах. Ви чуєте, мамо, товариство?

Кам'яні стіпи відлуплювали стогоном:

— ...не стану...

Він не знав: надворі піч чи день? Який день? Він гострив свій розум і підіймав свою душу: жив у вічності й для вічності.

Приходили гайдуки. Щось ставили, щось забирали. Пробували з ним забалакати:

— Козак не світять свічки?

— Я і так бачу всю вашу наймитську пицість.

Він не торкався їжі: смоктав калган-корінь і пив воду. На що надіявся? Чого сподівався? Зогнити, а потім стліти, як зогнили й стліли кинуті у цю яму до цього, дарма що його не приковано до стовпа і не посаджено на ланцюг.

Залізні іржаві двері загарчали. Гайдуки не принесли ні їжі, ні води. Не переступаючи порога, один з них кинув до середини вузлице, а другий крикнув:

— Переодягніться, пане полковнику. Його ясність князь Ієремія вас чекають!.. — І додав: — Ми теж почекаємо.

Морозенко сидів на сходниці. І не зворухнувшись, відповів:

— Перевдягатися я не буду, бо мені не соромно. І нікуди я добровільно не піду. Якщо ж його ясність ваш князь

Ярема хоче мене бачити, то нехай приходить сюди. Гадаю, він не перепився і ноги його гаразд носять.

Гайдуки не сподівалися на таку відповідь. Оба поніміли, не вірячи своїм вухам: цей лайдак, цей ланець сміє ослуhatiся найяснішого князя? Ослуhatiся того, перед ким упадає сам король Речі Посполитої?.. Перед ким схиляються посли іноземних держав? На кого моляться магнати, шляхта, прелати, ксьондзи і всеньке позпільство? Один з них держав свічку. Свічка трусилася йому в руках. Гайдуки презиркувалися в її тремливому світлі й мовчали, начеб проковтнувши язика.

Морозенко сидів до них плечима.

Полохливо затинаючись, вони зрештою перепитали:

— Що ж нам сказати його ясності?..

— А те, що чули.

— Пане полковнику... Шляхетний пане...— почали вони, не знаючи, як ще більше його величати,— може, ви одумаетесь? Може, це не останнє ваше слово?..

— Я сказав те, що сказав,— відповів він і пожартував:— Ви, напевно, пагодуете мною раків, але хіба я подібний на рака?

У дверях довго скрипіли засуви: вартові мовби розучилися їх зачиняти. Вони пішли, але скоро й вернулися. Тепер їх було не двоє, а більше.

Морозенко вступився зі сходинки: внесено двоє м'яких крісел, столик, наїдки і папої, поставлено трисвічника.

«Щось не терпиться Яремі»,— подумав в'язень. Тільки й встиг це подумати, як він і з'явивсь. У кунтуші, але без шапки. Повів оком — гайдуки і слуги вийшли: не хотів при них перекинутися з Морозенком і словом, навіть привітатися.

Двері зачинилися, й тоді сказав, ще не ступивши на східці:

— Високий гість не схотів у мою світлицю, що ж, я спускаюся до нього,— і ступив на сходинку.

— Ясний князь помиляється: ця келія — його маєтність. Пан Ярема спускається до самого себе,— відповів Морозенко.

Ці слова не зупинили Ярему Вишневецького. Зійшовши вниз, ставши лице в лице з Морозенком, він твердо подивився на нього. Їх чорні очі перетнулися і одночасно опустилися.

— Пане полковнику, я прийшов до вас, щоб виявити свою шапу вашій козацькій мужності, вашій хоробрості.

Ви один билися зі всім нашим славним королівським і пляхетським військом. Я подаю вам, пане полковнику, свою руку,— і Ярема Вишневецький хвацько простяг свою міцну коротку правицю.

Морозенковим обличчям пробігли тіні: він начеб чогось вагався. Повільно, знехотя подавав свою руку, мовби добуваючи її з-під гуньки, яка висіла наопап.

— Я тисну вашу, пане Яремо,— руку воїна і ворога.

— Дякую за честь, пане полковнику... Я у своїх володіннях: прошу сідати.

— Можна. Хоч я і засидівся.

Вони посідали один навпроти одного.

— Вино не любить киснути. Чи не так, полковнику Морозенко? Я підіймаю цей келих за вашу ратну доблесть!

— Мені жаль, пане Яремо, але я ніяк не можу сказати цього самого про вас. Погодьтеся: тишком, покрадьки підлізти під човен і перекинути його — це, правда ж, не доблесть, а ошуканство, хитрість? Пити ж мені самому за себе: хвали, кумасю, сама себе, бо нас ніхто не похвалить...— Морозенко осміхнувся й не глянув на кубок.

— Пане полковнику, я знаю: ви не *asinus gloriosus*¹,— прорік Ярема Вишневецький і надпив зі свого келиха.— Кажете, ошуканство, хитрість?

— А ви, пане Яремо, хіба *miles gloriosus*?²

— Ви мене не збагнули, полковнику Морозенко. Я хотів сказати, що переможців не судять,— почав Ярема Вишневецький, не дивлячись на Морозенка, кидаючи свої погляди по стінах, розглядаючи темницю, й, переводячи мову начеб на інше, запитав:— А вам, мабуть, тут незручно, моторошно, похмуро і холодно?

— Вбувся, пане Яремо. А щоб не було холодно, я позичив гуньку з кістяка. Вона його все одно не зігріє.

— А у вас сидить їдь. Признатися, я розумію вашу злість, ваш сарказм — позбутися батьківського гнізда, позбутися батька, але й ви зрозумійте мене: мені потрібен чинш, а не бунтарство. Правда, той Киселиця перебрал міру.

— Киньте, пане Яремо. Пан не скаже — пахолок не плюне.

Ярема Вишневецький знов відпив з кубка.

— Ошуканство, хитрість?..— кинув він і запитав:— А вам не здається, пане полковнику, що ви повстаєте про-

¹ Осел-хвалько (лат.).

² Воїн-хвалько (лат.).

ти самої долі? Доля ж у нас спільна, одна. Домашні чвари є домашні чвари. Посердимися, помиримся. Дуже вам поміг хан?.. Ми з вами поставлені самою історією стати стіною проти турків і татарів — ми рятівники світу.

— Ощасливлювачі?

— Так! — крикнув Ярема Вишневецький, пронизливо подивився на Морозенка і жартував:— А вам, правда, пане полковнику, не холодно в цій гуньці?

— Спробуйте, поміняймося, пане Яремо.

— А ви могли б мати жупан, кирею, навіть булаву.

— Як ви це собі уявляєте?

— Дуже просто: я даю вам полк. Хочете більше — дам більше. Згода?

— Легковажні ж ви, пане Яремо. Заперли мене в лъох, трохи полякали, тепер готові шанувати, даєте полк і більше, щоб я його вів, щоб ішов проти Хмельницького. Ви хочете мною розбити Хмельницького, закінчити домашню війну і мною воювати татарву, бо в нас спільна, одна доля, бо ми поставлені історією врятувати світ? Ощасливлювачі! Годі, що ви ощасливили народ, обдерши його до нитки! — Морозенко встав і відкинув крісло.— Доля у нас не спільна, не одна: є панська і є холопська. Ми й вас розіб'ємо, і татарві змельеться... Та з ким я балакаю? Зрадник знає бариш, а не честь і славу. Шкода мови.

Ярема Вишневецький слухав уважно, пильно.

— І вам не страшно смерті? — запитав, схиливши голову.

— Смерть, пане Яремо,— моя приятелька: на всі докази вашої розважливості і глузду вона відповідає безжальним: «Ні!»

— Що ж, я у вас гірко помилився, пане полковнику. Ми, мабуть, більше ніколи не побачимся. Прощайте! — Він підвівся і гордо попрямував до дверей.

— Переможців не судять — їх теж колись перемагають. Прощайте,— мовив Морозенко.

Гайдуки і слуги забрали столки, крісла, пачиння — у замку завирувало, мов збурилося саме пекло: з брами вилітали і влітали у браму вісники на гарячих конях, цюкали сокири, гамселили молотки, готувалося, як до бою, військо. Пошепки передавалася новина: «Каратимуть козацького полковника».

Лиховісний шепіт перекинувся на замкові мури, щоб посяти якнайбільше страху.

До страти готувалися ретельно, старанно, передбачливо. Містечко було невеличке, власне сільце, ярмарковий

майдан тісний, тому карати на ньому такого визначного злочинця визнано суддями недоречно. Постановили: здійснити вирок серед поля, на горі, назва якій Савур-могила.

Цей присуд дійшов до вух Морозихи. Вона стала поводити сліпця-бандуриста. Тинялися навколо замку.

Настав день страти. В поле, до Савур-могили, валили розцяцьковані карети, що охороняли, гарцюючи, улани; повози з напнутими будами, що їх ледве тягли по дві пари коней; грубі вози, запряжені волами. І в каретах, і в повозах, і на возах напхано папхом — голці ніде впасти. Їхали на конях — у сідлах і охляп. Їхали і на ослах. Все папи, підпанки, чийм мастркам — хаткам і садкам, ставкам і млинкам — загрожували козаки, повстанці і їх поводитир полковник. Тяглися пішаниці — корчмарі, торгаші, цехмістри, які ще вчора служили повсталим і визвольній справі, а нині лизали панські патинки, виявляючи свою вірнопідданість. Пхалися й гави, які ладні дивитися на будь-що, не інакше як колупаючись собі в носі або пошкрябуючи потилицю й вигукуючи з подиву: «Ну й ну!..» Юний канцеляриста вів під руку закохану в нього панночку і обізнано провадив: «Йому відрубують руки, але він ще житиме. Хіба ти не бачила безруких? Старці живуть без рук. Правду я кажу? Потім йому відрубують ноги, але він все одно житиме. Хіба нема безногих старців? Йому повиколоюють очі, але він і тоді житиме. Я кажу правду. А коли, моє кохання, йому зітнуть голову, тоді він вже не житиме, бо йому пічим буде дихати».

В цей тлум, у це стовпище, де кожне посідало відведене йому місце, чернь, сірому — робочий люд заганяли, переїщаючи нагаями. Турму за турмою. Щоб дивилися, запам'ятали і наказали дванадцятому коліну, як-то брати до рук шаблю.

Дорога від замку і до місця страти обсаджена уланами. В шоломах, в панцирах, з голими шаблями вони завмерли, розтягнувшись двома рядами.

Морозиха і бандурист потонули в людському морі, яке вишумовувало навколо Савур-могили.

Із замку виїхали вершники, а за ними котив високий поміст на колесах. Хтось уже побачив Морозенка: він прикутий, як смертник, до щогли. Хтось побачив і ката, як він сидить у червоній сорочці, а всі його струменти — на колінах.

Людський вир скипів і занімів: кунтуш і каптан, кирея і сіряк, хустка й очіпок — кожне подумало: «Добре, що не мене», — й затамувалося, крім їх двох — Морозихи й бан-

дуриста. Морозенка везли на помості між двома рядами озброєних кіннотників, а воци думали одну думку: «Ліпше б нам бути у заковах, ліпше б нас везли на страту».

Бандурист підтримував Морозиху, щоб не впала. Вона побачила його, свого сина — стоїть на помості, прикутий до щогли. Поміст пливе, а він стоїть і дивиться. Впізнала його. Простий, рідний — не зігнув голови. Дивиться — кожному заглядає у вічі. Кого він шукає?

Сльоза затуманила старі очі.

Морозенко стояв на помості, дивився, шукав її: де ж її ще бути, як не тут, серед людей? Вона ж — його мати.

Бандурист тихо перепитував:

— Вже виїхали? Вже піднялися на гору?

Вона змахнула сльозу й ледве сказала:

— Дуже блищить зброя...

Нова сльоза набігла на очі — світ їй затуманювався.

— Сину-синочку, ой сину...

Бандурист її підтримував. І вона міцно вчепилася однією рукою за бандуру на його плечах.

— Іржавіє старіє зброя, але не зіржавіє, не постаріє пісня, — шепотів-молився сліпець-бандурист. — Допоки живе пісня, хіба іржа в'їється в душу?

Морозенка поставили на Савур-могілі. Його не стріляли і не рубали на четі — живцем виривали серце.

І тоді велерозумний суддя лукаво сказав:

— Дивись тепер, Морозенку, на свою Україну!

Ясновельможне панство, а за нею і дрібна шляхта відразу ж стали насмішкувато перешіптуватися. Сірома понуро мовчала.

Він ще стояв.

— Сину! — крикнула Морозиха і вдарилася об землю.

Від її поклику все здригнулося, отерпло і наструнилось — люди, коні, трава.

Він тріпнув своїм кучерявим чубом — козацька голова зависла у пісню.

Ой Морозе...

З М І С Т

Соломонія. <i>Повість</i>	3
Подорож до зубра. <i>Дорожні враження</i>	49
Коляда. <i>Повість</i>	113
Світова верба. <i>Безсирітська казка</i> . . .	233
Ой Морозе-Морозенку... <i>Повість-легенда</i>	331

Борис Никитович Харчук

ПУТЕШЕСТВИЕ К ЗУБРУ

Повести

Київ, «Радянський письменник», 1986

(На українском языкє)

Редактор Н. Я. Пісоцька
Художник Д. О. Лукомський
Художній редактор П. Х. Ткаченко
Технічний редактор Л. Д. Макарчук
Коректори: С. І. Слабошевська,
А. О. Холоша

Информ. бланк № 2149

Здано на виробництво 03.03.86. Підписано до друку 29.05.86. БФ 33298. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Високий друк. 19,32 ум.-друк. арк., 19,53 ум. фарб.-відб., 21,56 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. № 6-92. Ціна в оправі 1 крб. 80 к. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе. 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Харчук Б. М.

X22 Подорож до зубра: Повісті.— К.: Рад. письменник, 1986.— 368 с.

Нова книга відомого українського письменника складається з п'яти гостросюжетних повістей, в яких досліджується процес формування духовних, суспільних і громадських орієнтирів молодого покоління. Автор стверджує: праця на користь суспільства — мірило чесн і совісті кожної людини. У книгу входить історична повість про народного героя Мороза-Морозенку.

X 4702590200-093 75.86
M223(04)-86

84Ук7-44

REPORT OF THE
SPECIAL JOINT COMMITTEE
ON THE
SIXTY-NINTH
CONGRESS

1 крб. 80 к.

